Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99/082/
U 26
1348
Սարգսյան, Հակոբ
Հայկաշեն տարեգիրք Հ.Ա.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԿԻԼԻԿԻԱ» ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ — ԹԻՒ 11

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
«ԿԻԼԻԿԻԱ» ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ 11

ՀԱՅԿԱՆԷՆ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՈՒ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ

ԽՄԲԵԱ

ՅԱԿՈԲ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ. 1922

Տպ. Ց. Ալպոյաճեան Որդի

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՄԸ

"Կուկիա,,ի ԳՐԱՑՈՒՑԱԿԷՆ

(ԳՐԱՄԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՇՏ ՕԱՄԱՆՆԵԱՆ Դ.ՐՈՒՇ

Ա.ժ.ատուցչի Տուցկերը, *Դոկտ. Արթիւնեան* 30
Ակնոցի Հոճի Աղաճ, *Յ. Ամիրեանց* (3 *տպագր*) 20
Այն Աեւ Օրերուն, *Ա. Անտոնեան* 75 և 100
[illegible]ոյեան, *Նալչեան* 40
[illegible]եր, *Յ. Վարդանեան* 100
[illegible]ուցատուրիւն, *Խ. Ե-* 200
Գէմեր— *Գր. Զօհրապեան* 100
[illegible]ատուժան, *Լ.* 30
[illegible]ոմբ, 25
Տ. [illegible] 50
[illegible]ը, [illegible]
[illegible] *Յ. Վա-*
[illegible] 50
[illegible] *Գ-*
[illegible] 50
[illegible]
12
3
50

Բժշկ. Տարեցոյց, *Տոքթ. Վ. Վարդանեան* 50
Բողոքի Ձայն, *Լ. Ակնունի* 50
Բոռ, *Վօյնիչ, թրգ. Լ. Շանթ* 75
Գերեզմանի Մտորիկներ, *Գ. Կատվարենց* 50
Գոնատներ Հայ Գրականութեան, *Ընդարպարեան* 1[illegible]
Գրական Առուլիսներ (*Շանթ, Զօհրապ, Վարուժան եւն.*) 50
Դատի Կօպերնիկիոյ, *Ջ. Գիլկինա* (3 *Հատ.*) 150
Դեսպան Ամերիկի Յամամօնները, *Թրգ. Մ. Շ.* 80
Երիս. Բազմոցի, *Հ. Յօրատար* 50
Երուսաղէմ Տալէմարլիի մէջ, *Թրգ. Բ. Զարդարեան* 50
Զօր. Անպրանիկ եւ Իր Գասէ ռոմմներ, *Ա. Մ.* 150
Ընկեր Փանջոնեի, *Եր. Օտեան* 50
Թագուոր, *Խաչիկեան* (4 *տպագր*) 50
Թադոկանիոց Կախիկ, *Եր. Օ [illegible]եան* 120
Թատեր. Գրադարան, *Գ. Ահարոնեան* (6 *կտոր*) 50
Ժողովածու Երկերի, *Շիրվանզատէ* (*Գ. Հատ.*) 100
Լ[illegible]ն է Աղղութիւնը, *Գ. Խաժակ* 40

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԿԻԼԻԿԻԱ» ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ — ԹԻՒ 11

891.99(082)
891.981(082)
Ա 26 ՀԱՅԿԱՃԵՆ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՈՒ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ

ԵՒ

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ

Ա. Տարե

8298
Ա

Կ. ՊՈԼԻՍ 1922 ՏՊ. Ց. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴՒՔ

ԿՕՄՄՕՊՕԼԻՏԸ

(ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ)

Ինձ վիճակուած էր մի ամբողջ օր ու կէս նրա հետ ճամբորդել Թիֆլիսից մինչեւ Բաստով և աքանչանալ նրանով։

Վագօն մտաւ նա անասելի աղմուկով, ինչպէս մէկն այն երջանիկներից՝ որոնք ամենուրեք իրանց համարում են տիեզերքի առանցքը։

Ոչ աւելի քան 40 տարեկան տղամարդ էր նա, տակաւին չատ կայտառ, չատ դիւրաշարժ։

Այնքան գէր չէր, որքան սովոր է գիրանալ հայը, երբ նրա ստամոքսը փոքր ինչ կուշտ է։ Հասակը միջակ էր, կազմուածքը բաւարար, թէև, իրրև հայ, կուրծքը չափից աւելի լայն էր, իրանը երկայն, գլուխը մեծ, ծոծրակը տափակ և պարանոցը կարճ։

Բայց ես վստահ եմ, որ Ռուսիայի չիկահներ գեղեցկուհիները նրան կը համարէին եթէ ոչ աքանչելի, գոնէ գրաւիչ՝ իր ածուխի պէս սև մազերի, թաւ ունքերի, թուխ դէմքի և մանաւանդ սև ու խոշոր աչքերի չնորհով։

Նրա խատակ ատիրած երեսը, որ ծնօտի կողմում կապտին էր տալիս, կարճ խուզած և հարթ ատնրած մազերը, մօդայինն ձեւով կտրած ընչացքը, մանաւանդ անգլիական կտրից անգլիական տարազով կարած ընկուզագոյն հագուստը նրան տալիս էին ժամանակակից ջէնտըլմէնի տեսք։

Մի բան ևս. նրա ձայնը խռպոտ էր, ջախջախուած։ Մի

ձայն, որ յատուկ է վատանուն ախտ ունեցողներին կամ ոգելից ըմպելիքներն ի չարը գործ դնողներին։

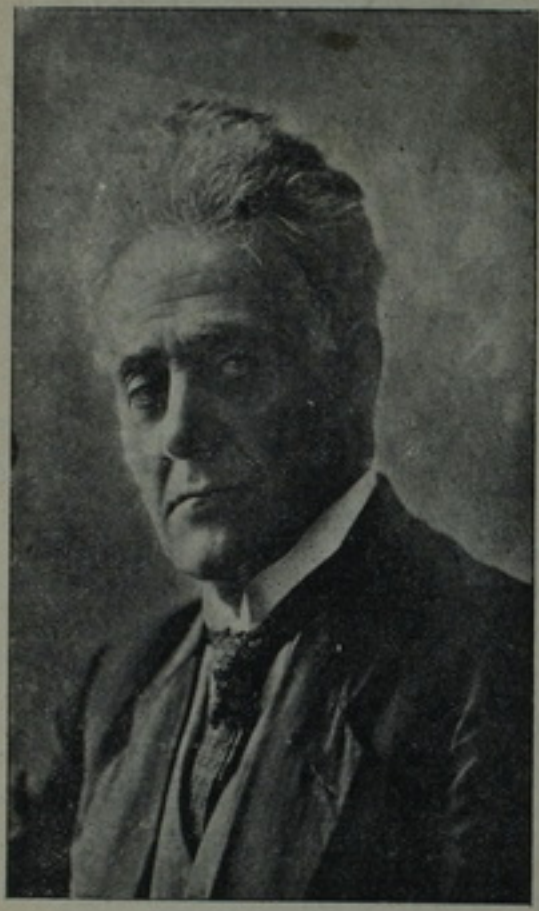

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ

Որուն համառօտագրական գործունէութեան յօբելեանը տօնուեցաւ անցեալ տարի Բարիզի մէջ։

վարձատրելով իր գուռոցներից չըվոխուած բեռնակրին մի քանի կօպէկներով աւելի, նա չիկ համարեց աւելացնել երկու երեք ռուսական յիշողներ, որոնք, սակայն, շատ էլ խունդերից չէին։ Մարդը, երեւի, սովոր էր անպատճառ վիրաւորել ա օ ց ի ա լ ա կ ա ն անանդուխքի վրայ իրանից վար կանգնողներին սոսկ այն պատճառով, որ վարձատրում է նրանց քրտինքը։

Տեղաւորելով իրերը, նա բախտաւոր թաչկինակով սրբեց

գամ մունդշտուկի կողմով տուփին, որպէսզի դուրս թափուի փոշին, և վառեց մեխանիկական հրատուփից։

— Հեռո՞ւ էք բարեհաճում գնալ,— հարցրեց նա ինձ ուսերէն, ծխախոտի առաջին ծուխն արձակելով գլխից վեր, որպէսզի երկրորդն երեսովս տայ։

— Մօսկուա։

— Նախանձում եմ։

— Ինչո՞ւ։

— Մօսկուան ես չատ եմ սիրում, աւելի քան Պետերբուրգը։ Բարի և հիւրասէր քաղաք է։ Այնտեղ կարելի է ապրել մարդավարի։ Եթէ գործերս ներէին, կը գայի ձեզ հետ։ Բայց, ասացէք խնդրեմ,— շտապեց նա աւելացնել,— բացի մեզնից էլի ճամբորդներ կա՞ն այս կուպէում։

Ես ասացի, թէ կան երկու ուս սպաներ, որոնք դբրոսում են և, երեւի, չուտով ներս կը մտնեն։

— Ա՛հ,— գոչեց ուղեկիցս, ձեռն արհամարհանքով թօթափելով օդի մէջ,— ես գինուորականներին ատում եմ։ Նրանք սիրում են ընդհարուներ։ Եթէ գիտենայի ուրիշ կուպէ կը մտնէի։ Բայց փոյթ չէ. հետևեալ կայարանում կանցնեմ առաջին կլասս, մանաւանդ որ սուղ չեմ երկրորդով ճամբորդելու։

Եւ մի անգամ ևս ծխի քուլաները բաց թողնելով գլխից վեր՝ աւելացրեց.

— Ը՛ը գիտեմ ինչ իրաւունքով այդ պարոնները վերցընում են երրորդ կլասի տոմսակ և ճամբորդում են երկրորդով։

Ներս մտան մեր ուղեկիցները, մի մի հրացան ձեռներնին։ Ըստ երեւոյթին, նրանք որսի էին գնում։

Արտաքուստ երկու հակատիպարներ էին։ Մէկը երկայնահասակ էր, նիհար, չիկահեր, փոքրիկ քթով, որի վերին մասը տափակ էր, իսկ ծայրը խոշոր սիսեռի պէս դուրս ցցուած։ Նրա երեսը սերկեւիլի գոյն ունէր։ Միւսը փոքրահասակ էր, թուխ աչք-ունքով, գէր, առողջ, կարմիր այտերով և հաստ շրթունքներով։ Կարելի էր ասել, որ բնու-

թիւնը մոռացել է նրանց կանխապէս ձուլել, երկու հաւասար մասերի բաժանել և այնպէս ուղարկել աշխարհ։

Ես կարծեցի, որ ուղեկիցս իսկոյն որ եւ է կերպ կարտայայտի իր արհամարհանքը դէպի գինուորականները կամ գոնէ կը լռէ։

Պատասխեց հակառակը։

— Ա՛խ, —գոչեց նա, ուրախ ելլելով, — ներեցէք, գուցէ ես ձեր տեղն եմ բռնել։ Բարի եղէք ընտրելու ձեր ցանկացած կողմը։

Կարճահասակ և դէր սպան բարեսրտաբար ժպտաց և ասաց.

— Մի՛ անհանգստանաք, մենք շատ էլ հեռու չենք գնում։

Երկայնահասակ և նիհար սպան, տեղաւորելով իր հրացանը քթի տակ, մի սառը, գրեթէ թշնամական հայեացք ձգեց նախ ինձ, ապա ուղեկիցիս վրայ։ Նրա այքերը կլոր էին, փոքրիկ, ապակենման։

Նա նստեց իմ ժօտ և, ոտներն առաջ ձգելով, վեր քաշեց կօշիկների երկայն վզերը։

Ես, ամբողջ օրը դէս ու դէն վազվզելով, յոգնել էի, ուստի ներողութիւն խնդրելով, բարձրացրի նստարանի մէջքը, վեր ելայ և պառկեցի։

Օրը դեռ ցերեկ էր։ Գնացքն ընթանում էր վերին աստիճանի դանդաղ, անագին դղրդոցով և հարուածներով, ամենայն բարեխղճութեամբ պահպանելով ռուսական երկաթուղիների սրբազան աւանդութիւնը— երբեք չը շտապել և երբեք հանդիստ չը տալ ճամբորդների ոսկորներին։

Ձանցաւ քառորդ ժամ, իմ ուղեկիցներն արդէն բաւական ընտելացան իրարու։

Առաջին առիթ տուողն եղաւ ծննդլմէն ուղեկիցս։

Նա ասաց.

— Թոյլ տուէք, պարոններ, ներկայանալ. Ադիադիյ Մարկովիչ Սլթունօվ։

— Սպիրիդօն Միրօնովիչ Տարաչչենկօ,— արտասանեց բարակ ձենօրով կարճահասակ և դէր սպան։

Եւ, ոտքի ելլելով, սեղմեց Ալթունովի ձեռքը։

— Իլլարիոն Սերաֆիմովիչ Գոստուխով,— կատարելապէս մռնչաց երկայնահասակ և նիհար սպան բամբ ձայնով։

Եւ, առանց տեղից վեր կենալու, մեկնեց Ալթունովին իր նեղ ու երկայն ձեռը։

— Շատ ուրախ եմ,— չարունակեց Արկադիյ Մարկովիչ Ալթունովը՝ մաքուր ռուսերէնով, թէև կովկասեան արտասանութեամբ և առոգանութեամբ։ — Պարոններ, պէտք է ձեզ ասել, որ աշխարհի երեսին չը կայ աւելի ձանձրալի ճամբորդութիւն, քան այն, որ մենք կովկասցիներս ստիպուած ենք անել աստուածապահ Անդրկովկասի երկաթուղով։

Եւ իսկոյն հաստատեց, թէ ինչո՛ւ է ձանձրալի։

Գնացքն ընթանում է ինչպէս թուրքի ճռճռան սայլ, իսկ փառաբանուած կովկասեան բնութիւնը աչքի առջեւ է։ Տեսէք դաշտերն ու ձորերը չորացած, սարերը մռայլ, մոխրագոյն։ Անկիւն չը կայ, ուր հանգստանայ գեղատէր ճամբորդի հայեացքը։ Մի խօսքով, ձանձրոյթ։ Բայց, որ ամենագլխաւորն է, բուֆէտները սոսկալի են, օրինաւոր ուտելու ու խմելու բան չունեն։ Ահա այդ ձանձրոյթի դէմ Արկադիյ Մարկովիչ Ալթունովը միշտ իր հետ վերցնում է «պէս-պէս դեղեր»։ Կարճ ասած, բարեհաճեցէք նրա հետ մի թեթեւ նախաճաշ անել։

Նա վերցրեց վերին ցանցի վրայից մի գեղեցիկ զամբիւղ, բաց արաւ և նրա միջից դուրս բերեց մի քանի շիշեր և զանազան ուտելիքներ։

Ես ո՛չ ախորժակ ունէի և ոչ ցանկութիւն ջենտլմէնի սեղանին մասնակցելու, ուստի ինձ ձեւացրի քնած։

Նիհար և երկայնահասակ Գոստուխովը ինչ որ մրթմրթաց քթի տակ, իսկ նրա ընկերոջ լայն ու կարմիր երեսն աւելի լայնացաւ և փայլեց ներքին հաճոյքից։

— Ինչո՞ւ չէ, կարելի է,— ասաց նա իր տեղն ուղղելով և ընչացքը չփելով կարճ և ուռած մատներով, որոնք ծածկուած էին սեւ մազերով։

— Կօնեակը Մարտել է, լաւագոյն մարկայի,—

չարունակեց Ալթունօվը, մի առ մի ուսելեղէնները տեղաւորելով լուսամուտի առջեւի ծալովի սեղանիկի վրայ։— Ասում են՝ սովորոյթն երկրորդ բնոյթ է, ինձ համար նա առաջինն է, խմել, արդէն լաւը խմել, եթէ ոչ—չարժէ։ Այնպէս չէ՞, գնդապետ,— դարձաւ նա Տարաչչենկօյին։

— Ի հարկէ, հաստատեց լայներես սպան, հազալով և ձեռները իրարու չփելով, որպէս հաճելի ու սրբազան պարտականութիւն կատարելու պատրաստուող մէկը։

— Իսկ գինին,— չարունակեց Ալթունօվը, աւելի ու աւելի ոգեւորուելով,— Ուդէլնիյ վեդօմօստիի գինիներիցն է։ Ճշմարիտ է, շատ հներից չէ, ընդամէնը հինգ տարուայ, բայց կը հաւանէք, յուսով եմ։ Այս տեսակ գինի ամէն մարդ չէ կարող ունենալ։ Պէտք է ասած, առանց պարծենալու, որ Ուդէլնիյ վեդօմօստիի կառավարիչն իմ ամենամտերիմ բարեկամներից է։ Երբեմն նա ինձ ուղարկում է յատկապէս մեծ իշխանների համար պատրաստած գինիներից մի քանի դիւժին շիշեր։ Ես էլ, ի հարկէ, պարտքի տակ չեմ մնում։ Ահա խաւեար, Ռօքֆօր պանիր, անչօուս, կիլկի, զանազան ապխատած ձկներ։ Գնդապե՛տ,— դարձաւ նա Տարաչչենկօյին,— առաջին խօսքը ձեզ է պատկանում։

— Դուք ինձ չարունակ գնդապետ էք անուանում, բայց ես միայն կապիտան եմ,—ուղղեց նրա սխալը Տարաչչենկօն։

Եւ ընդունելով կօնեակի առաջին բաժակն՝ խմոյն ևեթ դատարկեց։

— Համեցէք, կապիտան,— դարձաւ Ալթունօվը Պօստուխօվին, առաջարկելով նրան երկրորդ բաժակը։

— Ներողութիւն, ես միայն պօրուչիկ եմ,—մրմռաց երկայնահասակը, կարծես, բարկանալով, որ իրօք կապիտան չէ։

Ես յիշեցի իմ վաղեմի մի բարեկամի խօսքը, թէ ինքը ուս սպաների հետ խօսելիս ձեռնտու է համարում նրանց տիտղոսը մի աստիճանով աւելացնել։ Ալթունօվն իմ բարե-

կամից աւելի առաջ գնաց՝ իր ուղեկից սպաների աստիճան-ները աւելացրեց երկուսով։

— Ձեր կենացը,— առաջարկեց Տարաչչենկօն և չտա-պեց դատարկել սքանչելի հեղուկի երկրորդ բաժակը։

— Ո՛չ, պարոններ, ոչ,— ընդհատեց Ալթունօվը,— ես համաձայն չեմ։ Մենք մի մեծ պարտք ունենք, որ չը պիտի մոռանանք, ուր որ լինենք։ Դա Հայրենիքի սէրն է։ Ցանուն այդ սիրոյ ես առաջարկում եմ խմել նախ և առաջ անյաղ-թելի ռուս զօրքերի կենացը։

— Կարելի է,— արտասանեց պօրուչիկ Պօստուխօվը այնպիսի ներողամիտ եղանակով, որ, կարծես, համայն Ռուսիայի հրամանատարն էր։

Եւ, երկայն պարանոցն աւելի երկայնացնելով, պահեց բաժակն օդի մէջ, նայեց նրան թափանցիկ և մի կում-ով դատարկեց։

Ընպելիքներից յետոյ Արկադիյ Մարկօվիչ Ալթունօվը գովեց իր ուտելիքները։ Ութքիօրը Ցրանսիայից յատկապէս նրա համար է բերել տրուած, խաւեարն ու ապխտած ձկնե-րը մանաւորապէս նրա համար են պատրաստուած Սալիա-նում։

Կօնեակի բաժակները յաջորդեցին միմեանց։ Շուտով սպաների գլուխները բաւական տաքացան դեռ գինու չի-չերը բաց չարած։

— Դիտէք, ես զարմանում եմ, որ մարդիկ կարողա-նում են վազօնում քնել,— ակնարկեց Ալթունօվը իմ մասին։

Որ սպանէք էլ, նա ինքը չի կարող քնել։ Ահ հատարակ քունը նա համարում է կէս մահ, ուստի բարւոք է համա-րում գիշերները լուսացնել կլուբներում կամ հիւրանոցնե-րում։ Կեանքը կարճատև է, պէտք է օգտուել նրա ամէն մի վայրկեանից։ Այնպէս չէ՞, գնդապետ. Ներողութի՛ւն, կա-պիտան։

— Բոլորովին ճիշտ էք հրամայում,— չտապեց համա-ձայնուել Տարաչչենկօն, մի չատ նշանակալի հայեացք ձգելով գինու փակ շիշերի վրայ։

Ալթունովը հասկացաւ նրա միտքը և չտապեց բանալ չիչերը։ Գինու առաջին բաժակն ևս նա պարտք համարեց նուիրել ռուսաց յաղթական զօրքերին։

— Դուք սպայ եղե՞լ էք, հարցրեց Պօստուխովը, խմելուց յետոյ սրբելով երկայն ու բարակ ընչացքը, որ դարու հասկերի էր նման։

— Բախտ չեմ ունեցել լինելու,— պատասխանեց Ալթունովը, խորը հառաչելով։

Բայց մեղաւոր ինքը չէ, այլ հայրը։ Հանգուցեալը, ունենալով միայն մի որդի, չը կամեցաւ նրան ուղարկել պատերազմի դաշտը՝ հայրենիքի պատիւը պաշտպանելու։ Նա բարւոք համարեց, որ իր որդին էլ մնայ իր պէս առևտրական և կառավարի տոհմական կալուածները։

— Ուրեմն դուք կալուածատէ՞ր էք,— հարցրեց Պօստուխովը, որ, ըստ երեւոյթին, չատ անհանգիստ էր իր ուղեկցի սոցիալական դիրքի մասին։

— Այո՛։

— Ծոյսով եմ և ազնուական՞ն։

— Մարդու ծագումը ճանաչւում է նրա վարմունքից ու ձեւերից,— պատասխանեց համեստօրէն Ալթունովը։

— Ձեր վարմունքն ու ձեւերը միանգամայն ազնուականի են,— նկատեց Տարաչչենկօն, որ վաղուց էր յափըշտակուել Ալթունովի հիւրասիրութեամբ։

Բայց ներեցէք, Արկադիյ Մարկովիչ Ալթունովը համեստ մարդ է։ Նա երբեք չէր խօսի իր ազնուական ծագման մասին, եթէ չը ստիպէիք խօսել։ Գիտէք, պարծենալու համար չի առում, այլ այնպէս. նրա մայրն իշխանական տոհմից է, իսկ հայրը հայկական թագաւորական ցեղից։ Այս մասին նա ունի անվիճելի փաստաթղթեր, բայց ուշադրութիւն չի դարձնում նրանց վրայ, որովհետև...։

— Որովհետև հայկական թագաւորական ծագումը ոչինչ արժէք չունի Ռուսիայում,— լրացրեց Պօստուխովը մի տեսակ չարախնդութեամբ։

— Մի՛ ասէք, պօրուչիկ, մի՛ ասէք, արժէք ունի,— ուղղեց ընկերոջ անքաղաքավարութիւնը բարեսիրտ Տարաչենկօն, որէ առանց այն էլ կակուղ սիրտը բոլորովին փափկել էր ոգելից ըմպելիներից։— Ինձ յայտնի է, օրինակի համար, որ Հայերը հին ազնուական ազգ են և քրիստոնէութիւնն ընդունել են մեզանից ընդամենը հարիւր տարի յետոյ։ Եթէ չեմ սխալւում, Ալէքսանդր Մակեդոնացիի մայրն էլ հայ է եղել։

— Բոլորովին ճիշտ է,— հաստատեց Ալթունօվը կապիտանի պատմական հմտութիւնը, բայց ես չեմ պարծենում ո՛չ Ալէքսանդր Մակեդոնացիի մայրով և ոչ ուրիշներով։ Եթէ ես պարծեցող լինէի, աւելի մօտիկ անցեալով կը պարծենայի։ Օրինակի համար՝ կասէի, որ իմ հօր հայրը վրաց վերջին թագաւորի ամենասիրելի բարեկամն է եղել և մի անգամ որսի ժամանակ տասնեւմէկ վագր է սպանել։ Գիտէք, առաջ Կովկասի անտառներում վագրեր շատ կային, ուս զօրքերն եկան թէ չէ, այդ սոսկալի գազանները փախան Հնդկաստանի խորքերը։ Եթէ հետաքրքրւում էք, բարեհաճեցէք գալ իմ դղեակը, ես ձեզ ցոյց կը տամ սպանուած վագրերի մորթերը։

Ճիշտ այդպէս էլ ասաց Ալթունօվը. «դղեակ»։

— Թողնենք պատմութիւնը, այժմեանից խօսենք,— գոչեց Զօստուխօվը մի փոքր գրգռուած, գուցէ այն պատճառով, որ իր պապը թագաւորների հետ որսի չէ գնացել.— ես կը կամենայի իմանալ՝ այժմ դուք ինչ էք զգում ձեզ, հա՞յ թէ՞ ուս։

— Ես ինձ զգում եմ ծագումով հայ, ազգով ուս,— պատասխանեց Ալթունօվը անմիջապէս։

— Այդ ինչպէս։ Ես չը հասկացայ։

— Ուզում եմ ասել, որ ես հայ լուսաւորչական ուս եմ։

— Շատ լաւ, բայց յեղափոխակա՞ն էք, թէ՞ նացիոնալիստ։

— Ի՞նչ, յեղափոխակա՞ն,— գոչեց Ալթունօվը մխանգամայն վշտացած,— Պօրուչիկ, ի՞նչ եմ արել ձեզ, որ ինձ վիրաւորում էք։

— Ուրեմն, նացիոնալիստ էք։

— Ոչ, պարո՛ն պօրուչիկ, ես միապետական եմ,— պնդեց Ալթունօվը, ձեռը ջերմեռանդօրէն կրծքին զարկեբով։— Ես պատրաստ եմ առաջին պահանջած դէպքում ամէն ինչ զոհել Գահի և Ռուսիայի համար։

— Այդպէս էլ հարկաւոր է,— խրախուսեց նրան Պօստուխօվը և մի մեծ կտոր խաւեար դրեց բերանը։

— Իմ կարծիքով, բոլոր ազգերը հաւասար են,— ասաց Տարաչչենկօն։

— Ոչ, կապիտա՛ն, այդպէս չէ,— ժխտեց Պօստուխօվը, նորից գրգռուելով,— ով Ռուսիայի սահմաններում է ապրում, պարտաւոր է իրան ռուս համարել, ռուս զգալ և մտածել ինչպէս իսկական ռուս։ Եթէ այդպէս չը լինի, հայրենիքը կարող է կործանուել։

— Այդ բոլորովին ճիշտ է,— գոչեց Ալթունօվը,— բայց չը կարծէք, պարո՛ն պօրուչիկ, որ ես բախտ չունենալով զօրքին ծառայելու՝ երկչոտ եմ կամ անընդունակ զէնք գործածելու։

Օ՛օ, ոչ, նա ճանաչուած է ինչպէս լաւ որսորդ։ Նա գիտէ յիսուն քայլի վրայ ատրճանակից կրակել խոտի մէջ դրած ձուն կամ թռցնել ծառի վրայ նստած թռչունի կտուցն ու պոչը։

— Եթէ կտուցն ու պոչը թռցնէք, տակը ի՞նչ կը մնայ,— նկատեց Պօստուխօվը կէս հեգնօրէն և կէս ներողամտաբար ժպտալով։

— Ի հարկէ, բայց այնու ամենայնիւ ո՛ր տեղին ուզենամ, այն տեղին էլ կը զարկեմ։

Գալով մարդկանց, դեռ երեք ամիս չը կայ, որ Ալթունօվը մի ինչ-որ բարօնի մենամարտութեան կանչեց բանթումում։ «Գարչելին» երկչոտութեամբ մերժեց։

— Ցետոյ դուք ի՞նչ արիք այդ անպիտանին,— հետա-

քրքրուեց Գօստուխօվը, նայելով ընչացքի ծայրերին և սրեբով նրանց։

— Այն, ինչ որ դուք կանէիք, եթէ իմ տեղը լինէիք. օրը ցերեկով փողոցում մտրակով ծեծեցի։

— Այդպէս էլ հարկաւոր էր,— տուեց Գօստուխօվն իր հեղինակաւոր հաւանութիւնը։

— Թոյլ տուէք հետաքրքրուել. ինչ պատճառով էիք այդ վախկոտին մենամարտութեան կանչել,— հարցրեց Տարաչչենկօն պատառը բերնում։

— Մի դերասանուհու պատճառով։

— Բրաւօ՛։ Ձեր կենացը։

— Կապիտան, ես բրաւօ չեմ ասի,— ասաց Գօստուխօվը, ունքերը կիտելով,— դերասանուհիները չարժեն մեր արեան մի կաթիլին անգամ։ Նրանք չափազանց շատ են սիրում ծաղիկներ և կօնֆետներ։

— Բայց ես ուրիշ բաների համար էլ եմ ուզում մենամարտել,— շարունակեց Ալիմունօվը ոգեւորուած,— օրինակ, երկու տարի առաջ կամեցայ պապիցս ժառանգած ատրճանակի գնդակը խրել մէկի կուրծքը։

— Ինչո՞ւ։

— Անասունը յանդգնել էր իմ մօտ եապօնացիների քաջութիւնը փառաբանել և մեր ապանների ծաղրել։

— Ուէխը պիտի ջարդէիք,— մռնչաց Գօստուխօվը, մի ուժգին չարժումն անելով։

— Կամաց, պօրուչիկ, մի՛ տաքանար զուր տեղը,— ասաց Տարաչչենկօն, որի ձեռից ընկաւ գինու բաժակը։

— Եւ ջարդեցի։ Ուրիշ կերպ չէի կարող վարուել։ Ինչ ուզում են, թող ասեն, բայց երբ դիպչում են իմ հայրենասիրական զգացմանը, խելքս կորցնում եմ։ Դուք չը գիտէք, ես ինչե՛ր եմ կրել ռուս-եապօնական պատերազմի ժամանակ։

Օ՛օ, քանի՛ քանիսի հետ վիճել ու կռուել, քանի-քանի անգամ է մենութեան մէջ մատները կատաղութիւնից կրծոտել։ Յուշիմայի և Մուկդէնի պարտութիւնները մի-մի անբուժելի վէրք են բաց արել նրա հայրենասէր սրտի վրայ։

Եւ նա չի հանգստանայ՝ մինչև որ հայրենիքի պատերազմական վարկը չը վերականգնուի, մինչև որ մի սոսկալի վրէժ չառնուի այդ ողորմելի մակակներից, այդ ճիպոտ կապիկներից։

— Այդ մասին չը խօսենք,— խստութեամբ ընդհատեց Գօստուխօվը, կուրծքը դուրս ցցելով և նայելով իր հրացանին։

— Չը խօսենք, որպէսզի գործենք,— համաձայնուեց Ալթունօվը։

Շուտով գինու չիչերը մէկը միւսի ետևից դատարկուեցեն և լուսամտով դուրս թռան։

Մօսակցութեան նիւթը փոխուեց։ Ալթունօվը պատերազմից անցաւ դէպի խաղաղ կեանքը Ռուսիայի։ Պարզուեց, որ նա հետեւում է քաղաքականութեանը՝ մայրաքաղաքի լրագիրներով։ Նա պարսաւեց յեղափոխականներին, թերահաւատութեամբ վերաբերուեց Պետական Դումային, յարձակուեց ուսանողութեան վրայ, որ ուսում ստանալու փոխարէն պօլիտիկայով է զբաղուած, ապտակեց ըմբոստ պրօֆէսօրներին։ Յետոյ սկսեց հայհոյել նախ հրէաներին, ապա լեհացիներին, այնուհետև ֆինլանդացիներին։

Եւ յանկարծ գոչեց.

— Պարոններ, թոյլ տուէք ձեզ հետ «բուլդեռչաֆթ» խմել։

— Պատրաստ եմ,— գոչեց Տարաչչենկօն։

— Կարելի է,— սառն արտասանեց Գօստուխօվը։

Այս երջանիկ բարեկամական համբոյրը դրոշմուեց ճիշտ այն վայրկեանին, երբ գնացքը կանգ առաւ սոսկալի դղրդիւնով։ Վագօնների ընդհարումից համբուրուողները ուժգին դիպան իրար, ապա բաժանուեցին, մէկ էլ դիպան, նորից բաժանուեցին և ընկան՝ Ալթունօվը մի, Գօստուխօվը միւս նստարանի վրայ։

Տարաչչենկօն ծիծաղից թուլացաւ։ Ձեռները դնելով կլորիկ փորի վրայ, նա չնչաոտաւ կրկնեց մի քանի անգամ.

— Ա՛հ, մեռայ, ա՛հ մեռայ, Տէր Աստուած։

Գաստուխովը մի քանի վայրկեան ապշած նայեց դիմացինի կրծքին, ապա յանկարծ կատաղեց և մի քանի չատ կարուկ յիշողներ ուղակեց մեքենավարի հասցէին։

— Ինձ Թուում է, պարոն պօրուչիկ, որ այդ լաւ նշան էր,— ասաց Ալթունովը, թաչկինակով սրբելով ձիւնի պէս սպիտակ կուրծքը չապկի։ — Ասել Ջ մենք կը բաժանուենք և դարձեալ կը հանդիպենք իրար։ Այսպէս թէ այնպէս, թոյլ տուէք, պարոններ, յայտնել ձեզ իմ անկեղծ գոհունակութիւնը ձեզ հետ ծանօթանալուս համար։ Ջը գայիք դուք, ո՛վ գիտէ ձեր տեղերը պիտի բռնէին ինչ-որ հոտած հայեր կամ կեղտոտ թուրքեր, որոնց, ի միջի այլոց ասած, ես չեմ սիրում։ Ինչպէս, դուք պատրաստուում էք գնալո՞ւ։

— Այո՛, արդէն հասել ենք մեր կայարանը,— ասաց Տարաչչենկօն, հրացանը վերցնելով։

— Գնաք բարև։ Ինդրեմ վատ յիշատակ չը տանէք իմ մասին։

— Օ՛, ոչ, ընդհակառակը, չատ չնորհակալ ենք։ Բայց մի բան ասեմ, չը նեղանաք. Ուդեղնիյ վեդօմօստիի կառավարիչը ձեզ խաբել է. գինին հինգ տարեւայ չէր։

Սպաները դուրս եկան վագօնից։

Մինչ Ալթունօվն զբաղուած էր ուտելիքների ինացորդը զամբիւղի մէջ ժողովելով, ես գլուխս դուրս բերեցի լուստմոով, որ կարդամ կայարանի անունը։

Սպաները անցան լուստամոի տակով, հաղորդելով միմեանց իրանց տպաւորութիւնը Ալթունօվի մասին։

— Բարի տղայ է,— լսեցի Տարաչչենկօյի ձայնը։

— Այնու ամենայնիւ, արմնաչկա է,— ասաց Գաստուխովը, հրացանը դնելով ուսին...

Ես, քնից նոր զարթնած ձևանալով, իջայ ցած։ Ալթունօվն երջանիկ տրամադրութեան մէջ էր։ Մէջքի վրայ պառկած, ոտքերը դիմացի պատիկին դրած, ծխում էր ու քթի տակ երգում։ Նրա թուխ դէմքը կարմիր ու կապտել էր, խոշոր աչքերը լցուել էին արիւնով և պարանոցի երակները փրուել։

— Ահ, գոչեց նա,—գուք զարհնեցիք։ Վերջապէս, ազատեցի այդ սոխերից։ Կերան, խմեցին, կորան։ Ափսոս որ արթուն չէիք։ Պէտք է տեսնէիք, թէ ինչ կատաբուեց այստեղ։ Ես այդ խրտուիլակների դէմին մի երեւելի խաղ խաղացի։ Երբեք նրանք չեն մոռնայ։

Եւ նա պատմեց իր խաղը։ Բանից դուրս եկաւ, որ ես, իրաւ, քնած եմ եղել, որ իմ տեսածներն ու լսածները երազ էին։ Հիւրասիրելով ազանեին, նա «բաւականին թոյն է ածել» ուտելիքների և ըմպելիքների մէջ։ Նա ոչ միայն չէ թագցրել իր աստելութիւնը դէպի գինուորականութիւնը, այլև աստիճ նախատել է նրանց, որ այդքան օրինաւոր պաշտօնների և արհեստների մէջ «արեան դաշտըն» են իրանց համար ասպարէզ ընտրել։ Նա պարսաւել է Ռուսիոյ արտաքին ու ներքին քաղաքականութիւնները, այժմեան բէակցիան, հալածանքները։ Նա պաշտպանել է ժողովրդի իրաւունքները, Պետական Դումայի անկախութիւնը, մամուլի կատարեալ ազատութիւնը և այլն և այլն, հազար ու մի այսպիսի ազատամիտ բաներ։

— Գիտէ՞ք, – աւարտեց նա իր խօսքը, ոտքի կանգնելով,— երևակայեցէք, նրանք ոչինչ չը կարողացան ասել։ Նրանք մինչև անգամ համաձայնուեցին ինձ հետ և ցաւ յայտնեցին, որ, լինելով պետական ծառայութեան մէջ, չեն կարող համարձակ խօսել։

Ես, ի հարկէ, չը հերքեցի Ալեքսեևի ասածներից և ոչ մրնը։ Զէ՞ որ ես քնած էի, ոչինչ չէի լսել կամ տեսել։

Յաջորդ կայարանում մեր կուպէն մտան երկու ինչ-որ թուրքեր մի-մի դաշոյն մէջքերնին կապած։

Մէկը նրանցից երիտասարդ էր լիք-լիք ու սափրած երեսով։ Հագած էր նա սև աթլասեայ արխալուղ, վրան արխալուղից կարճ պիջակ, ոսկերին երկայնավիզ կօշիկներ և գլխին փոքրիկ գդակ՝ Բուխարայի մօրթուց կարած։

Միւսը ծեր էր, դէմքը խոշոր կնճիռներով ծածկուած, թէև ընչացքը խնամքով ներկած էր և ծայրերը սրած։ Նա հագած էր երկար չուխա լայն փէշերով, վրան չուխայից

կարճ մոխրագոյն վերարկու պղնձեայ ոսկեփայլ կոճակներով։

Ես նորից բարձրացայ իմ տեղը, որպէս զի չը խանգարեմ նորեկներին միմիանց մօտ տեղաւորուելու վարի նստարանի վրայ։

Ալթունօվը կարողացաւ յարմար բոպէ որսալ ականջիս չընչալու.

— Ահա՛ մի դոյգ ևս ցանկալի հիւրեր՝ ինչ ասել կուզէ։ Չէ՛, ես էլ պիտի պառկեմ քնելու, եթէ միայն կարելի է քնել դրանց հոտում։

Ներս մտաւ կօնդուկտորը կուպէի մոմը վառելու։

- Ինչո՞ւ այդպէս ուշ,— նկատեց նրան Ալթունօվը, թէև ուշ չէր,—կարծեմ, կարող էք ձեր պարտականութիւնը կատարել ժամանակին։

Կօնդուկտորը, որ կանգնած էր նստարանի վրայ, վառած լուցկին ձեռին, նայեց վերեւից ցած մի տեսակ արհամարհանքով և ասաց.

Ես չը գիտէի, որ դուք այստեղ էք։

Նրա ծաղրական տոնն Ալթունօվի ինքնասիրութիւնը վիրաւորեց։

Ձեռները դնելով վարտիկի գրպանները և գլուխը հպարտ բարձրացնելով, գոչեց.

— Կօնդուկտոր, մարդկանց ճանաչեցէք և համապատասխան տոնով խօսեցէք նրանց հետ։

— Ճանաչում եմ,—պատասխանեց կօնդուկտորը, առանց երեսն Ալթունօվին դարձնելու,—առաջին անգամ չեմ տեսնում ձեզ նման ճամբորդներ։

— Կօնդուկտոր, քաղաքավարի եղէք։

— Յամենայն դէպի ձեզանից չը պիտի սովորեմ քաղաքավարութիւն։

Ալթունօվը բորբոքուեց։

Լսո՞ւմ էք, լսո՞ւմ էք,— գոչեց նա դառնալով թուրքերին, — ահա այդպէս են այդ անկիրթները, միշտ վիրաւորում են ճամբորդներին։ Ես հէնց առաջիկայ կայարա-

Նից կը հետագրեմ երկաթուղու կառավարչին, որ իմ մըտերիմ բարեկամն է և դիտէ ո՛վ եմ ես։

— Կարող էք հետագրել որքան կամենաք,— արտասանեց կօնդուկտօրը, նստարանից իջնելով,— այդ տեսակ բաներ ամէն օր լսում ենք։

Եւ, մի հեգնական ժպիտ պարգևելով ուղեկիցս, դուրս եկաւ կուպէից։

— Վայրենի՛,— գոչեց Ալֆոնսօվը, մի ոտը դարկելով յատակին և բռունցքն օդի մէջ բարձրացնելով։ Սպասիր, բարեկամս, երբ քեզ պաշտօնից կը դրկեն, այն ժամանակ կիմանաս, թէ ո՛վ է Արկադիյ Մարկօվիչ Ալֆոնսօվը։ Դեռ երէկ ես երկաթուղու կառավարչի հետ «Օրիանտ» հիւրանոցում ճաշելիս խօսում էի այսպիսի անկարգութիւնների մասին։ Հարկաւոր է միայն չը մոռանալ պօեզդի նօմերը և այդ անպիտանի ազգանունը հարցնել մէկից։ Ես իսկոյն հետագիրը կը կազմեմ։

Եւ, ծոցից դուրս բերելով յուշատետրը, ինչ-որ գրեց այնտեղ, արտասանելով.

— Յանդուգն, լիրբ, անամօթ...

Այսպիսով բաւականաչափ զգալ տալով նորեկներին իր ընկերական դիրքի բարձրութիւնը (երկաթուղու կառավարչի հետ մտերիմ բարեկամ լինելը և հէնց երէկ նրա հետ «Օրիանտ» հիւրանոցում ճաշելը), նա պահեց մէջքի վրայ և սկսեց ինչ-որ կտոր երգել «Լիւբանբուրգի կոմս» օպերետից։

Երբ բոլորովին հանդստացաւ, դարձեալ դլուխը բարձրացրեց, նստեց և նորեկներին հարցրեց.

— Ո՞րտեղ էք բարեհաճում գնալ։

— Եւլախ,— պատասխանեց երիտասարդ Թուրքը։

— Երեւի, առևտրական գործերով...

— Մենք առևտրի հետ ոչինչ կապ չունենք,— պատասխանեց երիտասարդը մի տեսակ վիրաւորուած եղանակով։

— Հապա՞։

— Մենք կալուածատէրեր ենք։

— Կալուածատէրե՞ր, — գոչեց Ալիունօվը, կարծես, ուրախանալով, — ներեցէք, ձեր ազգանո՞ւնը։

— Բէգիխանօվ Բահիմ-բէգ։

Եւ որպէսզի իր բէգութիւնը հաստատէ, երիտասարդը մորթեայ գդակը քաշեց աչքերի վրայ, բաց անելով ծոծրակը, և վիզը թորեց։

Կարո՞ղ եմ իմանալ ձեր անունն ու ազգանունը, — դարձաւ Ալիունօվը ծերունի Թուրքին, որ մինչև այժմ լուռ էր։

— Ալլահեար-բէգ Միւլքադարօվ, ծերունու փոխարէն պատասխանեց երիտասարդը։

— Երեւի, գնում էք ձեր կալուածքները։

— Այո։

Ալիունօվ չուզեց ուրախութիւն յայտնել, որ հանդիպեց իր «եղբայրակիցներին», վասնզի ինքն էլ կալուածատէր է։ Միևնոյն ժամանակ, նա դուրս բերեց գրպանից ոսկեայ և ադամանդեայ մեներգերով զարդարած արծաթեայ տուփն և ծխատոմ առաջարկեց իր նոր ծանօթներին։

— Ներեցէք, ձեր կալուածքը ո՞րտեղ է գտնւում, — հետաքրքրուեց երիտասարդ Բահիմ-բէգ Բէգիխանօվը, չը հրաժարուելով ընդունել սիրալիր առաջարկուած ծխախոտը։

— Ռուբայխի նահանգում։

— Մե՞ծ է, — քորեց նա իր գլուխը։

— Այնքան էլ չէ, ընդամէնը 6750 դեսեատին, կէսը վարելահող, կէսն անտառ։ Իսկ ձե՞րը։

— Իմը փոքր է, հազար դեսեատին, իսկ Ալլահեար-բէգ Միւլքադարօվինը մեծ է, շատ մեծ։

— Է՛հ, — հառաչեց Ալիունօվը, — մեծ թէ փոքր, ներկայումս կալուածքները օգուտ չեն բերում։

Մանաւանդ վրաստանում։ Այդ «անհանգիստ» երկրի գիւղացիները միանգամայն երես են առել, հարկ չեն վճարում։ Աստուած գիտէ, ինչ կը լինէր Ալիունօվի դրութիւնը, եթէ նա չունենար մի քանի քաղաքային կալուածքներ։

— Ա՛խ, դուք քաղաքո՞ւմն էլ կալուածքներ ունէք,— հարցրեց Բահիմ-բէգը։

— Այո, դատարկ բան, երեք տուն, մի քարվանսարա և մի քանի տասնեակ խանութներ։

— Թիֆլի՞սում։

— Իսկ և իսկ։

— Մր փողոցում։

— Ճուռի ձախ ափերումն է, փողոցների անունները մոռացել եմ։ Մ՚վ է հետաքրքրում։

Դուք էլ վերջին անկարգութիւններից վնաս կրե՞լ էք,— հետաքրքրուեց, վերջապէս, Ալլահեար-բէգ Միւլքադարօվը, ուսերը վեր քաշելով որ վերարկուն պահի վրան։

— Ինչպէս չէ, ինչպէս չէ,— գոչեց Ալթունօվը,—բոլոր անտառներս այրել են կամ կտրատել, այնպէս որ այժմ ինքս էլ չը գիտեմ՝ կալուածք ունե՞մ թէ ոչ... Իսկ դուք երեւի նոյնպէս վնասուել էք, չտապեց հարցնել նա։

— Տունը քանդուի իմ տունը քանդողների, - հառաչեց Ալլահեար-բէգը։

— Ովքե՞ր են։

— Ձեր հայերը։

— Հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանա՞կ։

— Հէնց այդ անիծեալ տարին։ Նրանք սրիկաների և գլուխ կտրողների փոխարէն ինձ պատժեցին։ Այրեցին տնեերըս, գոմերս, ամբարներս, թալանեցին կայքս... 300,000 մանէթի վնաս հասցրին ինձ...

Կարծես Ալթունօվն իսկ և իսկ մի այդպիսի առիթի էր սպասում, որ լիովին արտայայտուի։ Անմիջապէս նա բորբոքուեց, կարմրեց և սկսեց կատաղի խօսքերով պարսաւել այդ ընդհարումները։ Նա ասաց, թէ Կովկասի «հերոսական» պատմութեան մէջ 1905—6 թուականները կը բռնեն մի չատ ամօթալի էջ։ Նա պնդեց, թէ դա մի սոսկալի վայրենութիւն էր, որ կատարուեց, մի խայտառակ եղբայրասպանութիւն, որի համար պիտի ամաչեն ապագայ սերունդները ևս ևս, ևս։

— Բայց լսեցէք,—չարունակեց նա,—ես ինքս թէև ծագումով հայ եմ, սակայն ճշմարտութիւնն ամենից աւելի եմ սիրում։ Մեղաւորը հայերն են, այո, հայերը։

— Դուք էլ էք մեղաւոր, մենք էլ,—ուղղեց երիտասարդ բէգը, ձեռը տանելով արխալուղի տակ, որ մէջքը քորէ։

— Ո՛չ, ո՛չ, դուք այնքան մեղաւոր չէք, որքան հայերը։ Նրանք իրանց համարում են ձեզանից աւելի քաղաքակիրթ, պիտի ձեզանից էլ առաջ նախապատիւն այդ այլանդակ եղբայրասպանութեան հետեւանքները և զգուշանային։ Զր զգուշացան, և ահա նրանց վոխարէն այսօր ամաչում են ձեր առաջ ինձ նմանները։

— Ինձ թւում է, որ մեղաւորը Շէյթանն է, ուղղեց ծերունի բէգը հայրենակցիս ազգայնական ինքնասիրութիւնը, որ պատրաստ էր անդունդը գլորուել։

— Շէյթանն ինքն ըստ ինքեան,— յամառեց նա,— բայց ես էլի կասեմ, որ հայերն էլ են մեղաւոր, շատ են մեղաւոր։ Պէտք է արդարասէր լինել։ Ինչ անենք, որ ես ծագումով հայ եմ. ճշմարտութիւնն ամենից առաջ։ Ես կարող եմ հայ լինել, բայց թուրքերին աւելի սիրել՝ քան իմ ազգակիցներին։ Այնպէս չէ՞, Ալլահեար բէգ, մէկը միւսին չի խանգարում։

— Չի խանգարում,— պատասխանեց ծերունի բէգը, ուսերը տարակուսանքով վեր բարձրացնելով,— բայց ես կարծում եմ, որ քրիստոնեան մահմեդականին չի կարող այնքան սիրել, որքան իր քրիստոնեային։

— Ոչ, ոչ, սխալւում էք,— գոչեց Ալիունօվը, միանգամայն մոռանալով իմ ներկայութիւնը և մի այնպիսի ոգեւորութեամբ, որ ցոյց էր տալիս, թէ ինքն էլ հաւատում է իր ասածներին,— կարող է սիրել և չատ աւելի։ Մօտքս, ի հարկէ ազգասէրների (այս բառը նա ասաց հայերէն) մասին չէ։ Մօտքը օրինաւոր մարդկանց մասին է։ Մէկը ձեր խոնարհ ծառան, ես։ Երդւում եմ արեւով, որ ես թուրքերին աւելի համակրելի, աւելի վեհանձն, աւելի ասպետ, աւելի

անչահասէր ժողովուրդ եմ համարում, քան հայերին։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև պատմութիւնը մեզ աղաւաղել է, փչացրել, իսկ ձեզ՝ ոչ։ Դուք տիրող էք եղել, մենք տիրուող, դուք իշխան, մենք ծառայ։

Եթէ ձեր ասածը ճիշտ է,— մէջ մտաւ երիտասարդ Բանիմ-բէգը,— հապա ինչո՞ւ հայերը մեզանից զզուում են։ Ինչո՞ւ, երբ թուրք է մեռնում, չեն ասում մեռաւ, այլ սատկեց։

Այդ՝ գռեհիկներն ու մոլեռանդներն են ասում։

Այո, գռեհիկներն ու մոլեռանդները մեզ համարում են չուն, իսկ լուսաւորուածները մեզ անուանում են հոտած, կեղտոտ,— նկատեց Ալլահեար-բէգը դառն հեգնութեամբ։

— Ինչ, դուք սխալւում էք,— հակառակեց Ալիխանօվն անսասելի եռանդով,— Աստուած վկայ, սխալւում էք։ Տխմարներն ու ապուշներն են ձեզ հոտած ու կեղտոտ համարում։ Դա ուղղակի անամօթ զրպարտութիւն է։ Իմ կարծիքով մահմեդականներն առ հասարակ անհամեմատ աւելի մաքրասէր են, քան բոլոր քրիստոնեայ ազգերը, այո՛, բոլորը։ Ապա, ասացէք, խնդրեմ, ո՞ր ազգի կրօնն է պատուիրում ամէն անգամ, գիտէք, այն բանից յետոյ բաղանիք գնալ և լուացուել։ Ի՛չ մի ազգի կրօնը, ո՛չ մի ազգի։ Իսկ Ղուրանը հրամայում է։ Բացի այդ՝ դուք առաւօտ երեկոյ նամազ անելիս ձեռներդ ու ոտներդ լուանում էք։ Իսկ մենք քրիստոնեաներս, հազար ու մի կեղտոտ բաների դիպչելով, ձեռներս ապականում ենք, յետոյ մտնում ենք եկեղեցի ու երեսներս խաչակնքում ու երբեմն էլ նշխարք վերցնում, ուտում։

— Դուք թուրք բարեկամներ ունէ՞ք,— ընդհատեց Ալլահեար-բէգը Ալիխանօվի բարեկամական զգացումների զեղումը, կանխապէս կոկորդը մաքրելով և թքելով յատակի վրայ։

Ի հարկէ, ունի, այդ ինչ հարց է։ Կովկասի բոլոր խաներն ու նշանաւոր բէգերը նրա մտերիմ բարեկամներն են։ Դեռ երէկ նա Թիֆլիսի «Լօնդօնի» հիւրանոցում չամպա-

նրայով ու երաժշտութեամբ ճաշում էր իշխան Ուցմիևի և Եդիգարովի հետ։ Եթէ կամենաք, նա իր ժամանակի մեծ մասը թուրք արիստոկրատների հետ է անցկացնում։

— Գիտէք,— աւելացրեց նա, ձայնը ցածացնելով,— ես հայերի ու ռուսների հետ չեմ սիրում նստել-վերկենալ։

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց Բահիմ-բէգը, նոյնպէս թքելով յատակի վրայ և ոտով սրբելով։

— Հէնց այնպէս, ինքս էլ չը գիտեմ, երեւի իմ պապերի երակներում թուրքի արիւն է եղել։

— Վրացիների հետ ո՛ւ լա՞ւ էք։

— Ի՞նչ, ում հե՞տ։

— Վրացիների...

Ալիմուսովը բարձրաձայն հեգնօրէն ծիծաղեց։

— Արհամարհո՞ւմ էք նրանց։

— Ի հարկէ։

— Ինչո՞ւ։

— Թողնենք։

— Ոչ, ոչ, հետաքրքրական է,— յամառեց երիտասարդ բէգը,— որովհետև ես էլ վրացի ծանօթներ ունեմ։

— Գիտէք, ես ազգի մասին խօսք չունեմ։ Վրաց ազգը շատ համակրելի, ազնիւ, մաքուր ազգ է։ Ժողովուրդն էլ բարի է, հիւրասէր և աչխատասէր։

— Ուրեմն, ո՞ւմ էք արհամարհում։

— Ազնուականներին։

— Ինչո՞ւ։

— Գոռոզ են, ամբարտաւան և ծոյլ։ Բացի այդ, շատ մեծ կարծիք ունեն իրանց գեղեցկութեան մասն։ Նրանք թուրքերից էլ աւելի գեղեցիկ են համարում իրանց, կարող էք երեւակայել։

— Շարունակեցէք, է՛լ ո՛ւմ էք արհամարհում։

— Ինտելիգենցիային։ Վրաց ինտելիգենցիան, օ՛, անտանելի է, չօվինիստ, մեծախօս, կոուարար։ Պէտք է ասած, որ նրանց պաշտօնեաներն էլ իսկի մի բանի նման չեն։ Գալով օֆիցէրներին, օ՛, Աստուած ազատի նրանց մեծամտու-

թիւնից։ Ուսանողներին չեմ ճանաչում, բայց պէտք է որ նրանք էլ մի բանի պիտանի չը լինեն։ Արհեստաւոր դասակարգին ճանաչում եմ։ Բոլորը խաթեբաններ են։ Իսկ բանուոր դասակարգը ուղղակի երկնային պատիժ է մեր երկրի համար։ Շարունակ գործադուլ է անում։ Գիւղացիների մասին խօսք չեմ գտնում ասելու։ Այդ տեսակ ըմբոստ, անընդունակ գիւղացիութիւն կեանքումս չեմ տեսել։ Բայց դիտէք ո՛ւմ եմ ատում ամենից աւելի. հիւրանոցներ պահողներին ու սպասաւորներին, մանաւանդ երկաթուղիների վրայ բուֆետներ պահողներին։ Կեղտոտ, կոպիտ, կեղեքիչ։ Բայց ազգը, վրաց ազգը վերին աստիճանի համակրելի է, բարի, մաքուր, հիւրասէր, աշխատասէր։ Ազգը սիրում եմ ես...

Բարեբախտաբար, գնացքը, չուտով հասաւ Ելախ կայարան, ապա թէ ոչ համոզուած էի, որ հայրենակիցս չատ պիտի առաջանար և, ապտակելով բղորին ձախ ու ձախ, դէպի թուրքերն ունեցած սիրոյ ու յարգանքի չեմարանն ապառէր մինչեւ յատակը։

Բէգերն իրանց բարեկամից բաժանուեցին չատ սիրալիր։

Ալլահեար-բէգ Միւլքադարօվը մինչեւ անգամ հրաւիրեց նրան իր կալուածքը հիւր և խոստացաւ նրան մի սիրուն նժոյգ նուիրել։

— Միայն ոչ այժմ. աշնանը ճանապարհները վատ են. եկէք գարնանը կամ աւելի լաւ է ամառուայ վերջերին,— զգուշացրեց նա, աւելի քան կէս տարով յետաձգելով իր հիւրընկալութիւնը։

— Շատ չնորհակալ եմ,— ասաց Ալիմուռովը, ըստ երեւոյթին, լաւ ըմբռնելով այդ տեսակ հրաւէրների իսկական արժէքը,— իսկ եթէ դուք էլ բարեհաճէք այցելել իմ համեստ կալուածքը անտառներս կարգի բերելուց և տներս վերաշինելուց յետոյ, երջանիկ կը լինեմ ձեզ հետ որսի գնալու։ Իմ անտառներում մեծ քանակութեամբ կաքաւներ և փասեաններ կան։

Թուրքերը գլուխ եղան։

Լուսամտից դարձեալ նայեցի, այս անգամ ուղղակի

հետաքրքրուելով թէ ի՞նչ պիտի խօսեն նրանք իմ հայրենակցի մասին։

— Ի՞նչ կասես, Ալլահեար-բէգ,— լսեցի երիտասարդ Բէքիևանօվի թուրքերէն հարցը։

— Թամիզ մարդու նման չէ,— պատասխանեց Ալլահեար բէգ Մուլքադարօվը, — ես նրա ոչ մի խօսքին չը հաւատացի։

— Ես էլ։

Անմիջապէս իջայ ցած, որպէսզի Ալիուշօվն իմանայ, որ քնած չէի, ամէն ինչ լսում էի ու տեսնում։

Բայց նա բնաւ չը շփոթուեց։

— Տեսա՞ք,— դարձաւ նա ինձ տակաւին ոգեւորուած,— տեսա՞ք ինչպէս ոչնչացրի այդ հոտածներին։ Fi done! օ-դը-կոլօն էլ չը կայ մօտս, որ ողը մի քիչ մաքրեմ։

Այո, նա նրանց ուղղակի աւազակներ անուանեց. նա ասաց, որ թուրք տարրը մեր երկրի քաղաքակրթութեան համար մի մեծ խոչընդոտ է, որ նա գռեհիկ է, ֆանատիկոս, յետադէմ, ոչ մաքրասէր ևայլն, ևայլն, ևայլն։

— Բայց ես ձեր այդ առածները չը լսեցի,— համարձակուեցի նկատել ես, հազիւ կարողանալով ծիծաղս զսպել։

Ալիուշօվը, ձևանալով զարմացած, աչքերը լայն բաց արաւ և գոչեց.

— Չը լսեցի՞ք, անկարելի է, անկարելի. ինչպէս թէ չը լսեցիք։

— Այո, չը լսեցի։

— Ուրեմն, քնած էք եղել։ Շատ ցաւում եմ։ Պէտք է տեսնէիք նրանց դէմքերի ապուշ արտայայտութիւնը, երբ լսորն առաց։ Գիտէք, երիտասարդ բէգը համաձայնուեց ինձ հետ։

— Իսկ ձերունի՞ն,— հարցրի ես, թոյլ տալով բարեկամիս ասել՝ ինչ որ կամենում է։

— Մեղաւնին կատաղեց։ Նա ձեռը սեղմեց իր դաշոյնի դաստակի վրայ և գոռաց. «Հա՛յ, լռիր»։

— Ահա թէ ինչ, ուրեմն ընդհարուե՞լ էք։

— Ոչ, ծերունին խոհուն զսպեց իրան, երբ, հանգիստ ձեւով, դուրս բերեցի բառարկղս ու դրեցի կողքիս։

Նա յետ արաւ պիջակի կուրծքը և ցոյց տալով ինչ որ ռէվոլվերի կոթը չարունակեց.

— Ծօ, թող միայն փորձէր, ցոյց կը տայի նրան, թէ ինչ տալ է հայ, երբ նրան կատաղեցնում են։ Ի հարկէ, ոչ ամէն մի հայ, այլ ինձ նմանները...

Դրանից լսուող աղմուկը ընդհատեց ուղեկցիս պարծենկոտութիւնը, որ, երեւի, չատ երկար պիտի չարունակուէր։

Ներս մտաւ այն կօնդուկտօրը, որի հետ Ալիքսանդրն ընդհարուել էր և որին չուտով պիտի արձակէին պաշտօնից։

Նրա ետեւից եկաւ մի նոր ճամբորդ, որ ամբողջ կոկորդով գոռում էր.

— Այդ այլանդակութիւն է, խայտառակութիւն։ Ոչ մի օրինաւոր ճամբորդ չի կարող տանել այդպիսի բաներ։

— Հանգստացէք, իչխան, դուք առանց տեղի չէք մընայ,—համոզում էր բորբոքուած ճամբորդին կօնդուկտօրը։ Ահա, թուրքերը գնացել են...

— Չէ, խնդրեմ դուք ինձ ասէք. այդ ինչ կարգ ու կանոն է, աա, ինչ կարգ ու կանոն,—չարունակեց իչխան կոչուածը, ականջ չը դնելով կօնդուկտօրին և ձեռներն ուժգին թափով չարժելով օդի մէջ,— փող ենք տալիս, տոմսակ գնում, տեղ չէք տալիս նստելու, ինում ենք ոտքի վրայ։ Աա, այդ ինչ կարգ ու կանոն է, պարոն կօնդուկտօր։

— Բայց դուք ոտքի վրայ չէք մնայ, իչխան, հաւատացէք, որ չէք մնայ, մի բարկանաք։ Ահա այս կուպէում միայն երկու հոգի են, ուրեմն երկու ազատ տեղեր կան, կարող էք բռնել։

Իչխան անուանեալ ճամբորդը ահագին քթով մի յաղթանդամ աղամարդ էր մօտ քառասուն ու հինգ տարեկան։ Հագած էր չէրքէզի չուխա՝ լայն փէշէրով ու լայն թեւերով։ Ուսերին գցած էր չուխայից կարճ տառատող ոսկեթել ծոպերով։ Գլխին դրած էր երկայնամազ և անա-

սեղի մեծութեամբ մի գաւակ, որ նրան լիովնային աւազակի տեսք էր տալիս։

— Անկարգութիւն, այլանդակութիւն, ուրիշ ոչինչ,— չէր հանդստանում իշխանը։

Մէջ մտաւ Արկադիյ Մարկովիչ Ալֆոնսովը, որ չէր դադարում ապահով հայեացքներ ձգել հակառակորդ կօնդուկտորի վրայ։

— Ձերդ պայծառափայլութիւնը միանգամայն իրաւացի է պատրանում,— ասաց նա.— մի-ժամ առաջ այդ միևնոյն սուբյեկտն ինձ էլ յանդգնեց կոպիտ և անվայել պատասխաններ տալ։ Եւ ես այդ մասին արդէն գրել եմ երկաթուղու կառավարչին, որ, ի միջի այլոց ասած, իմ մօտիկ բարեկամն է և որի հետ ես դեռ երէկ ճաշում էի «Անգլիա» ճաշարանում մի քանի ուրիշ գեներալների ընկերութեամբ։

— Ա՛, դուք ո՞վ էք,— դարձաւ նրան իշխանը։

— Արկադիյ Մարկովիչ Ալֆոնսով։ Կարող եմ հաւատացնել, որ կառավարիչը չատ խստապահանջ է իր պաշտօնի մէջ և, միևնոյն ժամանակ, չատ սիրալիր է իր բարեկամների վերաբերմամբ։ Հետևաբար, կասկած չունեմ, որ նա, ստանալով իմ նամակը, իսկոյն և եթ գոհացում կը տայ ինձ, արձակելով պաշտօնից այդ կիսամայրենուն։

Ապա, դառնալով ապաքինած կօնդուկտորին, ասաց.

— Ապաստեցէք, չուտով կը ճանաչէք, թէ ո՛վ եմ ես։

Այս անգամ նրա ապառնալիքն ազդեց կօնդուկտորի վրայ։ Խեղճ մարդը, ոչինչ չասաց։ Միայն, դառնալով իշխանին, մեղաւոր տոնով հարցրեց.

— Ձերդ պայծառափայլութիւն, գո՞հ էք ձեր տեղով։

— Գոհ եմ, գոհ եմ, գնացէք։ Իջեցնա տեղաւորեցի՞ք։

— Ահա այստեղ ենք։

— Լաւ։ Բայց ո՞ւր կորաւ բեռնակիրը. ես նրան չեմ վճարել։

— Ձերդ պայծառափայլութիւն, երբ սկսեցիք գոռալ,

նա վախեցաւ, իրեղէնը թողեց ու փախաւ։ Ես եմ ներս բերել։

— Փախա՞ւ, հա-հա-հա, փախա՞ւ,—քան քան ծիծաղեց իշխանը բարձրաձայն, բաց անելով սէրտէրի դրացնի չափ անագին բերանը և ցոյց տալով սևացած ատամները։

— Վախեցաւ, որ կը ծեծեմ, հէ՞...

— Այո՛։

— Եւ կը ծեծէի, Աստուած վկայ, կը ծեծէի։ Ձեզ էլ կը ծեծէի, եթէ տեղ չը տայիք ինձ։ Դէհ, առէք այս և տուէք նրա վարձը։

Քանի կօպէկն ատանալով, կօնդուկտորը տատանուեց դուրս դնալու։

— Ձերդ պայծառափայլութիւն,— ասաց նա, մի հայտ հայեացք ձգելով Ալիմունովի վրայ։

— Հըմ, էլի ի՞նչ ես ուզում, կա՛ցո...

Խնդրեմ մրջնորդէք պարոն ճամբորդի մօտ, որ իմ մասին գանգատ չը գրէ կառավարչին կամ վարչութեանը։ Ես գիտեմ, որ դեռ չէ գրել, բայց կարող է գրել։ Ձերդ պայծառափայլութիւն, առանց այդ էլ ծառայողներիս դրութիւնը նախանձելի չէ։ Ընտանիքի տէր եմ, եթէ յանկարծ ինձ գրկեն պաշտօնից, ո՞ւր պիտի գնամ։ Թող չը գանգատուի։

Ալիմունովի դէմքը փայլեց ներքին հաճոյքից, որ իր ապառնալիքն ազդել էր կօնդուկտորի վրայ։

կա՛ցո. մի՛ գրէք էլի, ինչ է,— ասաց իշխանը, քիթը կնճռելով և ձեռքը օդի մէջ շարժելով։

— Եթէ ձերդ պայծառափայլութիւն խնդրում է...

— Խնդրում եմ, հը, ինչքան ուզում էք, կը խնդրեմ, կա՛ցո...

— Թողէք ներողութիւն խնդրի, կը ներեմ։

— Էյ,— դարձաւ իշխանը կօնդուկտորին, գլուխը նրա ուսին,— ներողութիւն խնդրեցէք։

— Խնդրում եմ։

— Էհ, պրծաւ-գնաց...

— Շնորհակալութիւն յայտնեցէք իշխանին, գնացէք ու այսուհետև լաւ ճանաչեցէք ճամբորդներին, — ներեց Ալբունօվը իսկ և իսկ հրամանատար դներալի տոնով։

Շնորհակալ եմ, — արտասանեց կօնդուկտօրը և գնաց։

Իշխանը վերցրեց ուսերից տառատոկը, քաշ արաւ պատին, նստեց և իր անագին ոտները դրեց իմ նստարանի վրայ։

Ինձ թուաց, որ նորին պայծառափայլութիւնը մի տեսակ արհամարհանքով է վերաբերուում դէպի հասարակ մահկանացուներս, ուստի, նրա հպարտութիւնը չը նեղմացնելու համար, երեսս դարձրի լուսամուտի կողմ և սկսեցի դիտել շրջակայ ամայի դաշտերն և չոր ու ցամաք լեռները։ Բայց չուտով պարզուեց, որ նա վերին աստիճանի պարզ մարդ է և բնաւ չի գոռոզանում իր իշխանական ծագումով։ Յայտնուեց նաև, որ նրա ազգանունը Մերկվիլիձէ է, որ նոյնպէս կալուածատէր է, որ նրա կալուածքն ևս գտնուում է Քութայիսի նահանգում։

Ես կարծեցի, որ Ալբունօվը, օգտուելով հանգամանքից, անմիջապէս կը սկսէ խօսել իր 6750 դեսեատին վարելահողի և անտառի մասին, մանաւանդ որ իշխան Մերկվիլիձէն հարեւանն է։

Ամենևին։ Նա այդ մասին բառ անգամ չարտասանեց, չը նայելով որ գիւղացիներն այրել էին ու կտրատել նրա անտառները։

Սակայն այդ նրան բնաւ չը խանգարեց խօսակցութեան ուրիշ նիւթեր գտնելու և դրաւելու իշխանի բարեկամութիւնը։

Սկսեց նա իր անսահման սէրն ու յարգանքը յայտնելով համայն վրաց ազգին առանց որևէ դասակարգի բացառութեան։ Ամենից շատ գովեց և գովաբանեց աղնուականութիւնը, համարելով նրան ասպետների դասակարգ։

Շատ անփոյթ կերպով լիշեց մի շարք յայտնի իշխանական անուններ, որոնց հետ վաղուց, շատ վաղուց «դուով» է խօսում և որոնք նրան ուրիշ կերպ չեն անուանում, եթէ

ոչ «մեր Արչակը»։ Նկարագրեց մի քանի քէֆեր դուդուկով ու թառով «Էդէմ» և «Ջանանապիա» այգիներում։

Զարմացաց ինձ համար, որ իշխան Մերկվիլիձէն բացի չատ պարզ, չատ հասարակ մարդ լինելուց՝ միանգամայն զերծ է ազգայնական աննչանքներից և բոլոր ազգերին ու ազգութիւններին վերաբերւում է հաւասար սիրով ու յարգանքով, և այդ չէ խանգարում նրան մնալ վրացի։

Սակայն Ալիխանօվն այնու ամենայնիւ չկարեցաւ դադարել չոյելու իշխանի ազգայնական ինքնասիրութիւնն ու ասաց.

— Բայց ինչ ուզում էք ասէք, ձերդ պայծառափայլութիւն, ես դարձեալ կասեմ, որ հայերը մեղաւոր են վրացիների առջև։

— Ինչո՞ւ, կա՛ցո։

Այսինքն ոչ բոլոր հայերը, այլ նրանց մի մասը։

— Ովքե՞ր,— հետաքրքրուեց իշխանը, վերցնելով ահագին դդակը և չպրտելով մի կողմ այնպէս, որ, կարծես, այլեւս հարկաւոր չէր իրան։

— Մեր կապիտալիստները։ Նրանք կլանում են վրաստանը, օգտուելով ազնուականների տնտեսական նեղ վիճակից և մէկը միւսի ետևից գնելով նրանց տոմսական կալուածները։

— Այդ ճիշտ չէ, ճիշտ չէ,— գոչեց իշխանը, յանկարծ տաքանալով,— մեղաւորը ո՛չ հայերն են և ոչ օտարները։ Ոչ ոք մեղաւոր չէ, կա՛ցո, հանգամանքներն են մեղաւոր և ինքներս, վրացիներս։

— Այդ ի՞նչպէս։

Էհնց այնպէս, մենք ծախում ենք, կապիտալիստները գնում են։ Ի՞նչ էք ուզում, վա՛։

— Բայց ինչո՞ւ են գնում։ Գոնէ հայերը չը պիտի գնեն։

— Մեզ պրում ազատում ենք գնել՝ գնում են, վա՛։ Այ, օրինակ, մէկը ես։ Տասնեւհինգ տարի է՝ բանկին տոկոսներ եմ տալիս։ Բանդուեցի, վա՛։ Գարաքերի մէջ, այ, մինչեւ այստեղ եմ խրուել։ Վճռեցի, վերջացէս, կալուածքս ծա-

խել։ Սատանան տանէ, գոնէ մի քանի տարի կուշտ կապրեմ ու այդ անպիտան գիւղացիներից կազատուեմ։ Առաջարկեցի բանկին վերցնել իր իսկական գնով՝ մերժեց։ Առաջարկում եմ գիւղացիներին պակաս գնով՝ չեն ուզում գնել։ Փող չունենք, ասում են. վա՛, ես մեղաւո՞ր եմ, որ նրանք փող չունեն։ Ինձ հէնց փող է հարկաւոր՝ ապրելու համար. ազգասիրութիւնը ինչի՞ է պէտք։ Ինչ անեմ, էն, ճարահատեալ պիտի դիմեմ կապիտալիստ հայերին։ Այժմ հարցրէք, ո՞րտեղից եմ գալիս ես և ո՞րտեղ եմ գնում։

— Գալիս էք նէլախից ու գնում էք, երեւի, Բագու։

— Հաա հա՛, Բագու։ Ինչո՞ւ եմ գնում, կա՛ցո, կարօտ եմ նրա մազուտի հոտին։ Գնում եմ կալուածքս ծախելու։

— Ահա թէ ինչ։

— Հապա՛։ Ինձ ասացին, որ նաւթարդիւնաբերող Մաթալեանցը կալուածքներ է գնում, փող չատ ունի։ Անցեալ տարի նա նէլախի մօտ մի մեծ կալուածք է գնել։ Լսեցի, որ նա այժմ այնտեղ է։ Երէկ Բուինայիսից եկայ տեսնելու՝ չը կար։ Ասացին՝ գնացել է Բագու։ Հիմա վազում եմ այնտեղ, որ խնդրեմ, ազատեմ ինձ բանկի ճանկերից ազատելու։ Դէհ, ուրեմն, էլ ինչ մեղք ունեն հայերը կամ ուրիշները։ Եթէ կամենաք, մենք գոռ չնորհակալ պիտի լինենք ձեր կապիտալիստներից, որ չեն թողնում բանկերին մեր կալուածքները աճուրդով ու կէս գնով վաճառելու։

Ալթունօվը լռեց։

Բայց ինձ համար դարձեալ անհասկնալի էր մնում, թէ ինչո՛ւ համար նա չէ խօսում իր սեփական կալուածքի մասին, որ նոյնպէս գտնւում է վրաստանում։

Այս բանն ինձ այնքան հետաքրքրեց, որ չը կարողացայ ինձ զսպել և հարցրի.

— Ասացէք խնդրեմ, պարոն Ալթունօվ, ձեր կալուածքը, որ, ինչպէս ասացիք այն ապաներին, գտնւում է նոյնպէս Բուինայիսի նահանգում, տո՞ւմական է թէ՞ վրացիներից գնուած։

Նա թեթև ցնցուեց և նայեց ինձ մի տեսակ աղերսական հայեացքով։

— Ի՞նչ,— գոչեց իշխան Մերկվիլիձէն, ձեռը բարեկամաբար դնելով Ալթունօվի ուսի վրայ,— դուք կ՚ել կալուածատէր էք։

— Այո՛, իշխան,— ասացի ես, ուշադրութիւն չը դարձնելով ուղեկցիս խորհրդաւոր հայեացքի վրայ,— պարոն Ալթունօվը Ռուբայիսի նահանգումն ունի 6750 դեսեատին մի կալուածք, որի կէսը վարելահող է, միւս կէսն անտառներ, թէեւ անտառները դիւղացիների ձեռքով այրուած են և կտրատուած, բայց այնտեղ մեծ քանակութեամբ կաքաւներ և փասեաններ կան։

— 6750 դեսեատի՞ն,— քիչ մնաց հիացմունքից տղաղակէ իշխան Մերկվիլիձէն,— կա՛ցո, դա ահագին տարածութիւն է։ Շնորհաւորում եմ։

— Օ՛, դատարկ բան է, ձերդ պայծառափայլութիւն,— անորոշ արտասանեց Ալթունօվը, չփոթուելով և երեսը մի կողմ դարձնելով։

Բայց ապաւեցէք,— ուշքը ժողովից իշխանը,— ես Ռուբայիսի նահանգի բոլոր կալուածատէրերին անձամբ միատեսակ ճանաչում եմ, որքան յիշում եմ, այնտեղ Արկադիյ Մարկովիչ Ալթունօվ անունով կալուածատէր չը կայ, այն էլ 6750 դեսեատին ունեցող։

Ես նայեցի Ալթունօվի երեսին, խոստովանում եմ, ոչ առանց նենգութեան։

Յանկարծ նա գլուխը բարձրացրեց և ականջ դրեց դէպի դուրս։

— Ահ,— գոչեց, արագութեամբ ոտքի ելլելով,— արդեօք ինչ աղմուկ է, կարծեմ կանայք օդնութեան են կանչում։

Եւ մի ոստումով դուրս վազեց կուպէից։

— Օգնութի՛ւն, դնանք,— գոռաց իշխան Մերկվիլիձէն անելդ ձայնով և ձեռը տարաւ դաշոյնին։

Դուրս եկանք կօրրիդօր։

Ոչինչ չը կար։ Երկու դեռահաս օրիորդներ և մի պատանի բարձրաձայն ծիծաղում էին այնտեղ։ Պարզուեց, որ նրանց ծիծաղի առարկան մի թուրք կինն է, որ անցնում էր դաշտով՝ ձի նստած, երկու երախայ գրկում պահած և մի այծ ձիու գաւակին կապած։

— Ա՛հ, — ասաց Ալթունօվը, ինքն էլ ծիծաղելով, — այնպիսի ազմուկ էր, որ ես կարծեցի աւազակներ են յարձակուել և խեղդում են...։

— Կա՛ց, այստեղ աւազակներն ինչ գործ ունեն, — գոչեց իշխան Մերկվիլիձէն.— ինձ էլ զուր անհանգստացրիք...։

— Դիտէք, ձերդ պայծառափայլութիւն,— արդարացաւ հայրենակիցս,—այս ճանապարհի վրայ ամէն բան սպասելի է։ Չէ՞ որ վերջերս աւազակներն ա՛յնքան լրբացել են, որ երկաթուղու գնացքներն են կանգնեցնում և ճամբորդներին կողոպտում։

— Ճիշտ է,— համաձայնուեց իսկոյն իշխանը, չը դուշակելով Ալթունօվի խորամանկութիւնը, որ ինձ էլ մի րոպէ խաբեց։

Վերադարձանք կուպէ և այլևս խօսք չեղաւ նրա 6750 դեսեատին կալուածքի մասին, որի կէսը վարելահող էր և կէսը անտառ։

Նա բարձրացաւ վերին նստարանը, իր տեղը սիրալիր զիջանելով իշխանին, որի համար իրաւ որ շատ դժուար կը լինէր վերև բարձրանալ։

Շատ չանցած, լսուեց նրա հանգիստ խռմռոցը, չը նայելով որ նա քունը համարում էր կէս մահ և ճանապարհին չէր սիրում և չէր կարող քնել։

Իշխանը պառկեց, փաթաթուեց տաւատակի մէջ և նոյնպէս խռմռացրեց, բայց ա՛յնքան հակայարար, որ ես գոնէ չէի կարող քնել։

Զարթնեցինք ուղեկիցներս առաւօտեան այն ժամանակ, երբ գնացքն արդէն հասել էր Բագու։

Իշխանը սիրալիր ողջերթ մաղթեց մեզ և դուրս եկաւ վագօնից։

Մնաք բարև, իշխան, մնաք բարև,— գոչեց Ալիւնօվը նրա ետևից,— յուսով եմ, որ մեր բարեկամութիւնը հաստատ կը լինի։ Օ՜հ,— դարձաւ նա ինձ, — վե՛րջապէս, ազատուեցինք այդ տխմարի ընկերութիւնից։ Ա՛յ ստախօս։ Ասում է կալուածք ունեմ Պուխայիսի նահանգում։ Սուտ։ Արժէ՞ր այդ մասին խօսել նրա հետ...։

Բայց ինձ համար արդէն պարզ էր, թէ ո՞րն է նրանցից ստախօս...։

Երբ գնացքը նորից չարժուեց, մեր կուպէում երեւացին երկու հրէական միմեանցից խիստ տարբերուող տիպեր—մէկը հին, մեւսը նոր։ Մէկը նիհար էր, կուրծքը ներս ընկած, արծուաքիթ, ցանցառ սեւագոյն միրուքով, որ սկսում էր ուղիղ աչքերի տակից և վերջանում չը գիտեմ ո՞ր։ Միւսը գէր էր, առողջ կրծքով, կարմիր երեսով, չէկ մազերով, քսպիտակ՝ ինչպէս պինդ եփած ձու, այտերը կարմիր։

Ալիւնօվը մի արհամարհական հայեացք ձգեց նորեկների վրայ, ի հարկէ, գաղտնի և ասաց հայերէն.

— Հիմա էլ Ահարոնի զաւակների ձեռքն ընկանք։ Դրանց հետ չեմ խօսելու։

Եւ իրաւ, մօտ կէս ժամ նա իրան պահեց ինչպէս անմատչելի դալայ-լամա. հապա ինձ ևս մի քանի հատ ու կտոր խօսքեր ուղղելով. միայն չի մոռացաւ այդ կարճ միջոցում չորս անգամ դուրս բերել գրպանից ոսկեայ և աղամանդեայ մենագրերով զարդարուած արծաթեայ ծխախոտատուփը։

Սակայն յայտնի է, որ հրէաները ճանապարհորդութեան ժամանակ տանել չեն կարող լուակեաց ուղեկիցներին և ընդունակ են անգիտացիներին անգամ չատախօս դարձնելու։

— Ինչպէս երեւում է, Թիֆլիսից էք գալիս,— դիմեց ինձ չիկահեր հրէան։

Եւ ստանալով բաւարար պատասխան, նոյն հարցով դարձաւ Ալիւնօվին։

Անմիջապէս հայրենակիցս կակղեց և խզեց լռութիւնը, որ նրա խառնուող բնոյթին հակառակ էր։

Եւ սկսուեց։ Մի ժամ չանցած, նա արդէն բարեկամացել էր երկու տարբեր տիպերի հրէաների հետ։

Մանաւորից սկսելով, նա անցաւ հասարակական խընդիրներին։ Թողնելով հասարակականը, վազեց դէպի քաղաքականը, այնտեղից արդէն մի քայլ էր համաշխարհայինը։

Որոնեց, գտաւ և որոշեց նախաքրիստոնէական երբայեցիների կատարած դերը մարդկութեան պատմութեան մէջ, յատկացնելով նրան ամենաւիայլուն էջերը։ Համարելով Աստուածաշունչը դիր գրոց. դրեց Թալմուտը Աւետարանի կողքին և երկուսին էլ հաւասար երկրպագեց։ Հաստատեց, թէ քրիստոնեաներին Աստուած պարգեւողը հրէաներն են։ Ջրլինելին նրանք, կռապաշտութիւնը պիտի թագաւորէր մինչև այժմ և նրա հետ միասին վայրենութիւնը։

Բաց թողնելով պատմութեան օձիքը՝ անցաւ դէպի ներկան և մի քանի վերապահումներով դարձեալ հրէաներին նստեցրեց ազգերի գլխին։ Ի՞նչ ուզում են թող ասեն «օբըսկուրանտները», ո՛չ գիտութիւններ, ո՛չ արդիւնաբերութիւն, ո՛չ առեւտուր, ո՛չ արուեստներ, ո՛չ գրականութիւն, և ոչ նոյնիսկ բարոյականութիւն չեն կարող առաջադիմել առանց հրէաների։ Նրանք են ամենախելօք, ամենաաչխատասէր, ամենահնարագէտ ամենա... և այլն և այլն ազգը։ Դա սովորական ազգ չէ, այլ մարմնացած հանճարը մարդկութեան, նրա մտաւոր արիստոկրատիան։

Սուտ է, թէ հրէաները վաչխառուներ են, կեղեքողներ։ Դա թուլամորթների անզօր նախանձի արդիւնքն է։

Սուտ է, թէ նրանք մաքրասէր չեն և ինչ որ յատկանիշ հոտ ունեն։ Նրանք եւրոպական որ ազգի հետ ասես՝ կարող են մրցել իրենց գործածած սապօնի քանակութեամբ։

Վերջապէս, սուտ է, թէ նրանք փողասէր են։

— Ներողութի՛ւն,— ընդհատեց հայրենակիցս ոգևորութիւնը չիկահար հրէան,— այդ մէկը սուտ չէ։ Մենք փող սիրում ենք։

— Ձեմ կարծում, որ հայերից աւելի սիրէք,— դարձեալ ապտակեց ինքն իրան հայրենակիցս։

— Գուցէ։ Ես հայերին լաւ չեմ ճանաչում։

— Իսկ ես չատ լաւ եմ ճանաչում։

Եւ այսպէս՝ մի ամբողջ օր ու երեկոյ Մարկօվիչ Ալթունօվը չոյեց, շոյտքորթեց իր ուղեկիցներին։

Մի անգամ երբ նա իջել էր ինչ-որ կայարանում թէյ խմելու, միրուքաւոր Նիհար հրէան ինձ հարցրեց.

— Ասացէք խնդրեմ, դո՞ւք եւս հայ էք։

— Այո՛։

— Դուք համաձա՞յն էք նրա բոլոր դատաստանքներին հրէաների վերաբերմամբ։

— Ո՛չ բոլորովին։

— Ես նոյնպէս համաձայն չեմ, ասաց հրէան ժպտալով։ Հասանք, վերջապէս, Բօստօվ։

Ալթունօվը հրէաների հետ իջաւ գնացքից։ Երբ նա ձեռս սեղմում էր ինձ ողջերթ մաղթելով, ես մի րոպէ պահեցի նրան և հարցրի.

— Դուք բոլոր ազգերին դատեցիք և բոլորին էլ հայհոյեցիք, իսկ հայերին միմիայն հայհոյեցիք։ Ասացէք խնդրեմ դուք ինքներդ ի՞նչ էք։

«Կօսմօպօլիտ», պատասխանեց Ալթունօվը հանդիստ և հեռացաւ։

Թիֆլիս, 1913 թ.

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ

Կոմիտաս Վարդապետ

Իր երաժշտական գործը եւ իր կեանքը

1910ին էր, երբ Կոմիտաս Վարդապետ Պոլիսի մէջ առաջին անգամ ըլլալով մեզի ունկնդրել տուաւ իր կողմէ դաշնաւորուած հայ գեղջուկ երգերը. իր յաջողութեան արձագանգը ինծի հասաւ մինչեւ արտասահման՝ ուր կը գրատնուէի այն ատեն։ «Արտասուց՝ այլ հրապուրող և յանկուցիչ երաժշտութիւն մը, արտակարգ հնչականութիւն, չափական անսովոր ելեւէջներ և ամբողջականութիւնով հազուագիւտ հրապոյր մը» կը գրէին ինծի։

Վերադառնալով հոս, չուշացայ մօտէն ճանչնալու բարձր երաժշտագէտը, և, առաջին վայրկեանէն սկսեալ, իր քաղցրահամբոյր ընդունելութիւնը, իր բարեժոյն նկարագիրը և մեծ պարզասիրութիւնը զիս առինքնեցին։ Իմ հարցումներուս ի պատասխան, երբ անլիկա ինծի կը բացատրէր իր գործը, զոր կը գտնէի ա՛նքան գիտական և այնքան ըմբռթին, ինքը յափշտակուեցաւ ու իր խաղաղ դիմագիծը խանդավառուեցաւ, և իր արուեստին հանդէպ ունեցած արտակարգ սէրը ինծի յայտնագործեց իր ամբողջ գաղափարապաշտութիւնը, գաղափարապաշտութիւն մը՝ ո՛չ թէ երազողի, այլ խուզարկու գիտունի մը՝ որ նետուած է անծանօթին ճամբուն վրայ։ Գաղափարապաշտ էր անլիկա, վասնզի առանց գաղափարականի ո՛չ մէկ բան ճչմարտօրէն մեծ է։

Այսպէս կանխապատրաստուած ու ներհամոզուած՝ կ'երթայի ունկնդրել իր 1914ի համերգներուն, որոնք աւա՛ղ վերջինները պիտի ըլլային, և միեւնոյն ատեն փետրուարին իր երաժշտական գործն ու իր կեանքը համառօտօրէն կ'ուրուագրէի հետեւեալ կերպով.

— Կոմիտաս Վարդապետի այն համերգները որոնց ուն-

կրնդրեցինք՝ երաժշտական յայտնագործում մը եղան ձայնախուժերու ամրողջականութեան, մանաւանդ և գլխաւորապէս երաժշտութեան այդ քիչերու ծանօթ սեռին վերաբերմամբ այս առաքելութեան կարեւորութիւնն ու արժէքը գնահատելու համար՝ պէտք է ճանչնալ անոր ծնունդը, պէտք է ճանչնալ ծագումը այս երգերուն՝ որոնք յաճախ քիչերու ծանօթ քաղցրալուր յօրինուածքով մը՝ ունին արտակարգ հնչականութիւններ, զանոնք աւելի շատ վայելելու և անոնցմէ բխած տպաւորութիւնները ըմբռնելու համար։

Մեր օրերուն, երաժշտութիւնը այլեւս լսողութեան պարզ հաճոյք մը չէ։ Մտածող և խոհուն միտքը պէտք է ջանայ թափանցել երաժշտական հարցութեանց մէջ՝ որոնք հանգիր մը պէս իրենց մէջ կը պահեն աղնիւ քարեր, զորս երեւան բերելու համար աշխատիլ պէտք է՝ նոր գիւտերու ի խնդիր։

Կոմիտաս վարդապետի կողմէ դաշնաւորուած կրօնական ու գեղջուկ գեղօնները, երգերն ու պարերգները հաճելի են՝ ո՛րքան պարզ ձայնակցութեան մէջ ամրողջութեան (en-

semble) ներդաշնակութիւնը փնտռողին, նո՛յնքան անոր՝ որ կ'ախորժի երաժշտութեան մէջ զգայութիւններու անվերջ զանազանութիւններէն, դէպի արուեստը վառուած իր հոգիին ընդունակութիւններուն համաձայն։

Տարօրինակ հնչականութիւնները (sonorités), քիչ անդամ աններդաշնակ, յաճախ ցնցող և ազնիւ, ունկնդիրը արթնութեան մէջ կը պահեն իրենց չափականութեան (rythme) արտակարգ զանազանութիւնով։ Հայերէն երգերը ունին չափականութիւնը՝ որ բուն իսկ տեւողութիւն մըն է, մինչդեռ կշռոյթը՝ յունականին մէջ ուժգին և տկար ամանակներու վերադարձ մը, չեչտաւորում մըն է, ինչ որ գոյութիւն ունէր նաեւ բանաստեղծական ճոռոմաբանութիւններուն մէջ։

Հայ երգերուն մէջ ուժգին ու տկար ամանակները ստորադասուած են խօսքերու ընդհ. իմաստին և նո՛յնինքն բառին ձայնական չեչտին, այս պատճառով բացարձակապէս անկարելի կը դառնայ եւր. երաժշտութեան օրէնքին հպատակեցնել այդ երգերուն չափը։ Եւ հոս, իբր պարզ յիշատակութիւն, պիտի խօսինք ամանակի տեւողութեան չափի մը մասին, որ հայ երգերուն ունեցած զարտուղութեանց կարգին բան մըն ալ կաւելցնէ, այն է՝ հայ երաժշտութեան «չափականութիւնը»։

Այս մանրայատկութիւններէն կարելի է ըմբռնել թէ՝ ո՛րքան մեծ է չարժուձեւերու զանազանութիւնը և ինչ անծանօթ բան մը կը վերացնէ եւրոպական այնքան համադասնկատուած երաժշտական դաստղութեան ընտանի եղող ունկընդիրը։

Եւ եթէ բոլոր այս յատկանշական կողմերուն վրայ աւելցնենք իր եղանակներու նախնական նկարագիրը, որ անկարելի կը դարձնէ մեզ՝ եւրոպական հասկացողութեամբ հայ երգերու գեղեղական իմաստն ըմբռնել (և ասիկա՝ չնորհիւ այն անհաւասար դադարներուն [ընդհատում, intervalle], որ կը պատկանին եւրոպականէն տարբեր երաժշտութեան մտայնութեան մը), մենք դիւրաւ պիտի ըմբռնենք այն չնորհը՝

որ այս երաժշտութիւնը կ'ընծայէ, անոր ցայտեցուցած հոգեբանութեան փնտռող գեղապաշտին։

Բարիզի մէջ Կոմիտաս Վարդապետի երգերը, խի'ստ գբնահատուած ճանչցողներու կոզմէ, մասը կը կազմեն այն եւրոպրչտահանդէսներուն՝ ուր զարգացած և բազմամբոխ հասարակութիւն մը կ'ունկնդրէ. — 1914ին անոնք ամենէն նշանակալիցը եղան։

Այս մասնաւոր նիւթով չահագրգռուող ընթերցողը գոն պիտի մնայ կը յուսամ նոյնինքն Վարպետը ճանչնալով՝ իր ղործը բուռ արժանաւոյն գնահատելու համար, և այս իսկ պատճառով իր տարած աշխատանքը ա՛նքան պիտի չկրնայի ի վեր հանել, եթէ ոչ՝ համադրօրէն ներկայացնելով հեղինակն ու իր յաղողութիւնները, հանդրուան առ հանդրուան։

Սողոմոն Սողոմոնեան, յետոյ եղած Կոմիտաս Վարդապետ, ծնած է Քէօթահիա 1869 և 1872 տարիներուն միջեւ. ինքը չէ կրցած թուականն ճշտել, այն պատճառով որ իր ծնելէն քիչ վերջ մայրը մեռած է, որմէ եւաք չատ չանցած հայրն ալ հետեւած է անոր։ Այդ ժամանակներուն իր ծննդավայրի եկեղեցիին մէջ չկար ո'չ մէկ արձանագրութեան տետրակ՝ ուսկից կարելի ըլլար հարկ եղած թուականները ճշտել։

Մինչեւ ինը տարեկանին ապրած է Քէօթահիայի մէջ, տասը տարեկանին կը մեկնի Պրուսա՝ իր ազգականներուն մօտ։ Շատ քիչ յաճախած է կամ ընաւ չէ յաճախած թաղային վարժարանը, և, թէպէտ յարաբերօրէն յառաջացած տարիքի մէջ՝ հազիւ քիչ մը կը կարդար ու կը գրէր։

Տասը տարեկանին Քէօշահիայի հայոց առաջնորդ Դէորգ Ծ.Վրդ. Դերձակեան իր պաշտպանութեանը տակ կ'առնէ զանիկա և կ'արձանագրէ ցանկին մէջ այն քառեակ մը թեկնածուներուն, որոնց մէջէն վիճակով պիտի ընտրուէին աշնանք, որ ըստ հրահանգիՊէորգ Դ. կաթողիկոսին, ուսանելու համար էջմիածին պիտի երթային։

Վիճակը նպաստեց պզտիկ Սողոմոնին, և այսպէս քիչ յետոյ, անիկա 1881ին մեկնեցաւ էջմիածին, ուր նախա-

պատրաստական կրթութիւն առնելէ վերջ, մտաւ ժառանգաւորաց վարժարանը՝ և հոնց հոն մինչեւ 1890։

Աւագ սարկաւագ

ՍՂՈՄՈՆ, ՍՂՈՄՈՆԵԱՆ

1893

Հո՛ն էր որ երիտասարդ Կոմիտաս սկսաւ և վերջացուց իր քահանայական կրթութիւնը, ուրկէ վերջ մտաւ Ակադեմիա, ուր անընդհատ երեք տարի չարունակեց իր ուսումնական ընթացքը։

Տաճարաւոր տարեկանին աւագ սարկաւագ, իսկ քահանայութեան տարեկանին վարդապետութեան բարձրացած էր՝ Երբիմեանի կաթողիկոսութեան օրով։

Այսքան եղած է Կոմիտաս վարդապետի կրօնական կրթութիւնը և հայ եկեղեցիին նուիրապետական կարգով ստացած աստիճանները։ Իր երաժշտական առաքելքի ընթացքին հետեւելու համար՝ պարտինք կրկին ետ դառնալ և զայն գտնել Էջմիածնի ժառանգաւորաց վարժարանը մուտքին քիչ վերջ։

Այդ միջոցին, իբրև երաժշտական հմտութիւն, ունէր միայն գեղեցիկ ձայն մը, զոր կը մարզէր կրօնական սաղմոսերգութեամբ. սակայն, պիտի ըսէր փիլիսոփոսը, երաժշտական մտքի տուրքը անոր մէջ ի զօրու էր։ Այսպէս, ինքը իր երգած երգերով գինովցած դպիրն էր, և բնազդօրէն կը տենչար գտնել՝ աւելի գեղեցկացնել, անոնց իմ՛րը թափանցել՝ գտնել պէտք եղածին պէս իւրացնելով աւելի լաւը վերարտադրելու համար։

Այն յատկանշական սարսուռները, որ մեր էութիւնը կը զգայ երաժշտական ունկընդրութիւններու կարգ մը պահերու, և որ ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ մեր լսելիքին միջոցով ջղային կեդրոններուն վրայ անդրադարձ ձայներու քրքռումին բնազդական արդիւնքը (լսելիք և ջիղեր՝ լինելով մեր երաժշտական խէալի ազդակները), Կոմիտաս վարդապետ գտնած կը զգար վանքին մէջ, մինչդեռ ինքը կ՝անգիտանար երաժշտութեան մը գոյութիւնը իր սորվածէն զատ՝ որ լոկ հայկական խազերով կը գրուէր։

Անհիկա բազմաթիւ հայերէն ձեռագիրներու մէջէն պըրպտելով կը գտնէր մինչև իսկ հին չարականներ և խազերու ուղղագրական տարբերութիւններ՝ որոնցմով կարող կ՝ըլլար գտնել եկեղեցական հին երգեցողութեանց բանալին։ Ան ատեն ակաու վենետիկեանի աշխատանք մը, ճի՛շտ ինչպէս Գուի դ՝Արէձձօ (Gui d'Arezzo), որուն կը պարտինք գիւտը ձայնագրական հինգ գիծերուն (Portée), որ աստիճանաչափը

եղած են եւրոպական խազերուն, և ա՛յնքան ուրիշ աչխատութեանց՝ երաժշտական ձայնաչարին վրայ։

Տասներկու տարեկանին արդէն դրի առնել սկսած էր գեղջուկ և կրօնական երգեր՝ հայկական խազերով, որոնք ո՛րքան յերիւրածոյ՝ նոյնքան նախնական էին և մտածուած Գասպ Համբարի կողմէ, փոխարինելու համար հին կորսուած խազերը, որոնք կոմիտաս վարդապետ կը ջանար գտնել։

Այսպէս անիկա կ՛առաջնորդէր էջմիածնայ դպրաց դասը։

Դպրեվանքը ձեմարանին միւս ուսումնական ճիւղերուն հետ յարաբերութիւն չունէր. կոմիտաս վարդապետ զայն բառեղծելու պէտքը կը զգար՝ երաժշտական անձանօթին մէջ յառաջդիմելու համար, ու այսպէսով կը յաջողի ձեմարանին հետ թղթակցութիւն հաստատել, և այդ առենէն սկսեալ երբեք չի թուլցուց իր կամքը՝ որ գինքը կը մղէր ցայնվայր իրեն անբաւարար կերպով միայն ծանօթ եղող ամէն ինչը սորվելու, վանդի ինքը այդ առենէն ընդունմարած էր իր ուսնեալիք դերը՝ հանդէպ ազգային երաժշտութեան զարթման, և աւով՝ մանաւորապար հայուն յառաջդիմութեան և մանաւանդ անոր հոգիին ու մտքին բարձրացման գործին մէջ։

Այսպէս ահա ժառանգաւորաց վարժարանը թողել վերջ մտաւ ձեմարան՝ որուն դասընթացքին հետեւեցաւ երեք տարիներ։ Հոն կը սկսին իր մէջ մեթոտիկ կերպով զօրանալ ուսանելու տենչը, ինչպէս նաև եւրոպական երաժշտութեան ծանօթութիւնները՝ օրըստօրէական կերպով։

Դրեթէ բոլորովին գրաւուած է այլևս անիկա, մանաւանդ երաժշտութեան մասին ուսաներէն գործերու ընթերցումէն վերջ, և, ո՛չ մէկ բան գինքը կը կասեցնէ։

Կը մեկնի Թիֆլիզ՝ մղուած այն անհամառութենէն որ պիտի կրնար ձեռք ձգել իր կատարել երազած գործին համար երաժշտական անհրաժեշտ ուսումնասիրութեան միջոցները, կ՛երգէ Մայր Եկեղեցիին մէջ և իր ձայնը խորունկ կ՛ազդէ այս քաղաքին մտաւորական ու հարուստ զանգուածներուն վրայ.— Մանթաչեանց, ծանօթ նաւթատէրը,

զայն կը մեծարէ, և Կոմիտաս վարդապետ կը գիտնայ օգտուիլ՝ ներկայացող յարմար առիթէն, անոր մեկնումը չուշացնելով։ Այդ առենէն սկսեալ իր երազած ժամանակութիւնները կ'ապահովուին։

Վերադառնալով Էջմիածին, Արիմեան Հայրիկը կողմէ կ'արտօնուի մեկնիլ Գերմանիա և նուիրուիլ այս առաքելութեան, վասնզի Հայրիկ անոր մէջ նշմարած էր իսկական առաքեալի մը հրայրքը. և վերջապէս, ահա, Կոմիտաս վարդապետի համար երջանիկ ժամը կը հնչէ։

Կը թողու Էջմիածինը և Պերլին կը հասնի՝ անկից լայպցիկ երթալով այս քաղաքին երաժշտանոցը մտնելու համար։

Պերլինէ մեկնելու միջոցին բարեկամ մը խորհուրդ կուտայ իրեն՝ երթալ տեսնել համբաւաւոր Էոակիմը, երաժշտանոցին նոյն ատենի տնօրէնը։ Կարելի է երեւակայել ինչ որ զգաց երիտասարդ արուեստասէրին երկչոտ հոգին՝ հրաշակաւոր վարպետին ներկայութեանը։ Էոակիմ, հայրական գորովանքով մը հարցաքննեց զայն, և, Լայպցիկի մասին անոր ունեցած նախասիրութիւններուն տեղեկանալէ վերջ, համոզեց որ Պերլին մնալը իրեն համար աւելի նպաստակայարմար էր։ Այսպէս իր բնակութիւնը հաստատելով Գերմանիոյ մայրաքաղաքին մէջ, ինքզինք նուիրեց երբեակ աշխատանքի, այն է՝ սորվիլ դերմաններէնը զոր չէր գիտէր, հետեւիլ երաժշտանոցի դասընթացքին և վերջապէս համալսարանի փիլիսոփայութեան ճիւղին։

Երաժշտանոցին մէջ իրրև ուսուցիչ ունեցաւ. Հայնրիխ Բոլլէրման՝ Բազմաձայն Նուագագրութեան (Contre point) և Հին Երաժշտութեան համար. Օսկար Ֆլայշէր՝ Երաժշտութեան և Ձայնագրութեան (Neumation), Ընդհանուր Պատմութեան. Թուասուր Ֆրիդլանդէր՝ Ընդհ. Պատմութեան, հին հեղինակներու Մեկնութեան. վերջապէս Բիխարդ Շմիդ՝ Դաշնաւորումի, Երգագրութեան (Composition), Նուագարանական Համագրութեան (Orchestration) և այլն, և այլն։

Կոմիտաս Վարդապետ 1896-1899 Պերլին բնակելէ վերջ՝ կը վերադառնայ Էջմիածին, ուր կը մնայ հինգ տարի ան-

ընդհատ մինչև 1905՝ երաժշտական արտակարգ աշխատանքի մը նուիրուելով, կը չրջի քաղքէ քաղաք, դիւղէ դիւղ՝ հաւաքելով այն գեղջկական երգերը՝ որոնք կը պատկերացնեն հոգեկան վիճակը հայ ժողովրդին, և, Ներքին կերպով կը դիտէ որ այդ երգերը, առանց երգողներու դիտակցութեան, անակնկալ կերպով երգուելու առեն միայն հարազատ եղանակը ի յայտ կուգայ, վասնզի իր ներկայութեանը՝ կը խառնեն աւելորդ ոեթևեթներ և եղանակներ, ինչ որ բնականը կը խաթարեն։

Իր երաժշտական մթերքը օրէցօր կ'աւելնայ ու այսպէսով կը հաւաքէ 3000 է աւելի երգեր, և այս ժողովուրդներուն մէջը երկար առեն ապրելով, հաւատարմօրէն կ'ընդօրինակէ նաև քրդական, պարսկական, կովկասեան և թաթարական եղանակները՝ հայկականներուն հետ, որոնք բնականաբար աւելի բանաստեղծական և չնորհալի կերտուածք ունին։

1905 ին կ'երթայ Թիֆլիզ, ուր կանչուած էր կիներու ընկերակցութենէ մը՝ որուն նպատակն էր իր կողմէ հաւաքուած և դաշնաւորուած երգերու համերգներ կազմակերպել։

Հոն կ'ունենայ ապաստուած յաջողութիւնը. բայց ասիկա արդիւնքն էր ո՛չ թէ ազգասիրական յափշտակութիւններու՝ այլ երաժշտական յեղաչրջման մը, մանաւանդ բարեսիրական համերգի մը մէջ, ուր հաւաքուած էին դլխաւոր երգչախումբերը այն Թուսիայինն՝ որ աչխարհի մէջ ձայնական երաժշտութեան մէջ առաջին տեղը կը դրաւէ։

Կոմիտաս վարդապետ 1906 ին առաջին անգամ կը ձեռնարկէ Եւրոպայի չրջանն ընելու և հայ երաժշտութիւնը կը ներկայացնէ Ֆրանսայի, Գերմանիոյ և Ջուիցերիոյ մէջ սարքած անմոռանալի նուագահանդէսներուն մէջ։

Բարիզի մէջ, ուրիշներու հետ Դեբիւսի (Debussy) ևս այս երաժշտութիւնով կը չահագրգռուի։ Կոմիտաս Վարդապետ կը հրաւիրուի բանախօսելու Սորպոնի մէջ, ուր սիրականօրէն և կենդանի եղանակներով կը ներկայացնէ կը-

բոնական և գեղջուկ երգերը՝ պարերով միասին, որոնք գըրեթէ միշտ, եղանակին համաձայն, զանոնք վարողին կողմէ կ'ընդլայնուին՝ յանկարծական այլ ներդաշնակ փոփոխութիւններով։

Այս ճամբորդութիւնը, որ ճշմարիտ յաղթանակ մը և արդար վարձատրութիւն մը եղաւ իր ա՛նքան աշխատութիւններուն, կը տեւէ մօտ երկու տարի։

Վերադառնալով Էջմիածին, Կոմիտաս Վարդապետ իր աշխատութիւնները կը շարունակէ, իր հաւաքած եղանակներուն իմաստը հետազօտելով՝ զանոնք կը դասաւորէ, մըտնալով միշտ այն սահմաններուն մէջ՝ որոնցմէ դուրս եւրոպականին ներդաշնակութիւնը պիտի եղծանէր սկզբնական յօրինուածքն ու արտայայտութիւնը։

Առանց նուագարանի ընկերակցութեան համերգները ունին նուագախումբերու հնչականութիւնը, մանաւանդ բասի (basse) վրայ յենած և բազմաձայն զանազանութիւններ ունեցող դաշնակութիւններով, որոնք երգչախումբերու մեծ մասին մէջ յաճախ վեց որոշ մասերու կը բաժնուին, ինչ որ ստիպօրէն բացատրելով՝ պիտի ներկայացնէր իւրաքանչիւրը իր բաժինը զարնող վեց նուագախումբեր, և ասիկա՝ առանց հաչուելու անցողակի և յաճախ ընդմիջող խազերը, որոնք ևս կը ներկայացնեն նուագարանական նոր մասեր։

Կոմիտաս վարդապետի այս հմտութիւնը, որ կը ներկայանայ իբրև միացման գիծ մը՝ եւրոպական երաժշտականութեան և հայկականին սկզբնական ձևին միջև, առանց ոգին եղծանելու կը խաւնուի այս երգերուն, որոնք հատակ ներշնչման արդիւնքն են անոնց ծագումնուող խոսքերուն, ուր մարդը կ'ապրի աստուածութեան դէմ հանդիման, անոր հետ չափման մէջ, և երգերով կ'արտայայտէ ներշնչումները իր ապրած մթնոլորտին, որուն ազդեցութեանը կ'ենթարկուի անդադար։

Կոմիտաս վարդապետ անգամ մը փափագելով տեսնել իր ծննդավայրը, 1910 ին կը մեկնի Էջմիածին, ուր մէկու-

կէս ամսուայ ընթացքին երգչախումբ մը կը կազմէ և կը սարքէ համերգ մը՝ որ փայլուն յաջողութիւն կ'ունենայ, մանաւանդ այնքան հասկնալի, որքան թէպէտ ունկնդիրները հաւանաբար անոր երաժշտական արժէքը չի կարենան գնահատել, բայց և այնպէս մեզմէ աւելի ընդունակ էին հաղորդուելու այդ երգերուն առթած յուզումներուն։ Փոքր Ասիոյ մէկ մասին շրջանը կատարելով, Պրուսայի, Իսկիշէհիրի, Զմիւռնիայի, Աղեքսանդրիայի և Գահիրէի մէջ իր երգերուն ունկնդրել տալէ վերջ, կոմիտաս վարդապետ եկաւ Պոլիս, ուր քանի մը հրապարակային համերգներ տալէ և մայրաքաղաքի մտաւորական շրջանակներուն մէջ իր գործերը ճանչցնելէ յետոյ, իր բնակութիւնը հաստատեց Պոլիս՝ իր հայրենակիցներուն պնդումով, որոնք համոզուած հիացողներն էին իր տաղանդին, իր համառութեան, իր գործին, իր ձեռք բերած այքառու արդիւնքներուն և մանաւանդ ասոնցմով լոյս աշխարհ բերելու համար հայկական հին և արդի գեղջուկ երաժշտութիւնը, ի վեր հանելու և ճանչցնելու ձևերը այս երաժշտութեան, և երկուքին ձուլումով երաժշտական գրականութիւն մը ստեղծելու և անոր յառաջդիմութիւնը ապահովելու համար։

Բնական ըմբռնումներով լի հետագայ տողերը այսօր կը ստանան մարգարէական նկարագիր մը՝ բխած ո՛չ թէ մարգարէական թելադրութիւններէ, այլ ինծի թելադրուած ամենապարզ տրամաբանութենէն։

— Կոմիտաս վարդապետի գործին աստարող բարեկամները չատ բան կ'ընեն և չատ բան ունին դեռ ընելիք։ Դիւրաթախտաբար ժամանակը կը սահի և կ'անցնի, և ա՛յնքան չուտ կ'անցնի՝ որ հարկ է այժմու թափուած ձիւղերուն վրայ նորեր աւելցնել որպէսզի լաւագոյն կերպով օգտագործուին ժամերը, որոնց իւրաքանչիւրը պէտք է որ հիմնուելիք չէնքին չուտափոյթ ամրողջացման համար անհրաժեշտ նիւթերը հայթայթէ։— Աւարտել հայ եկեղեցական երգերու խազերը թարգմանելու յատուկ մէթոտներու օրէնքը և կազմել հետեւորդներ՝ որոնք վարպետէն ներշնչուած՝ կարենային իր գործը

չարունակել և որոնք միաժամանակ կարենային անոր օգնել՝ իր վայելուչ տեղը տալու երաժշտութեան մասնաւոր գիտական ձիւղին, որ հայ երաժշտութեան հիմերը պահելով հանդերձ՝ թոյլ պիտի տար արդի դաշնակային գիտութեան (Science harmonique) օգնութեամբ իր վրայ բարձրացնել ազգային երաժշտական յիշատակարան մը, որ և մասնայատուկ դրոշմ մը պիտի կրէր իր ծագումին։

Այսքան լայնածաւալ աշխատանք մը աւարտելու համար հազիւ թէ մէկ մարդու կեանք բաւական է, և, պէտ չէ՝ հաւատի առնել կեանքի ճակատագրական անակնկալներ։ Այս թշնամի երկու ազդակները նկատի ունենալով է որ պէտք են չարժիլ անոնք՝ որոնք իրենց ձեռքին մէջ ունին հայ երաժշտութեան գարթումին և անոր կատարելագործման ճակատագիրը։

Ես ներկայացուցի գործը, նկարագրեցի հեղինակը. վերջացնելու համար՝ ինձի կը մնայ տակաւին քանի մը բան աւելցնել՝ ընթերցողին ցոյց տալու համար «Կոմիտասեան» կոչուած գաշնակի ընկերակցութիւնը՝ միաձայն կամ երկձայն երգերու հետ։ Բազմաթիւ մեծ երաժշտաէրներ միօրինակութիւն մը գտան անոր մէջ, «Կոմիտասեան» ուռը որակեչով իրրեւ տաղտկացուցիչ։

Արդ, միօրինակութիւնը ա՛յն ատեն միայն ձանձրանալի է՝ երբ մարդ կարող չըլլար հետազօտել և ըմբռնել անոր բազմաթիւ թագուն գեղեցկութիւնները։ Ոչինչ այնքան միօրինակ է՝ որքան պարզը. փիլիսոփան հոն կը տեսնէ ծայրագոյն աստիճանը բոլոր գեղեցկութեան. և ասիկա ճշմարտութիւնն է։ Միօրինակութենէն յառաջացող տաղտուկին կը յաջորդէ յագեցումը. և այսպէս կարգ մը մարդոց մօտ, առաջին անգամ լսուած կտորի մը տաղտուկը փարատելու համար՝ յաջորդաբար տասը կամ քսան ունկընդրութիւններ անհրաժեշտ են։

Կոմիտասեան միօրինակութիւնը պէտք մը, անհրաժեշտութիւն մըն է՝ երգին լաւ արտայայտութեան տեսակէտէն. անիկա ընդարձակ դաշտ մը կը բանայ որոնող երաժշտաէ-

բին մտքին առջեւ, որ ընդհակառակը, այս միօրինակութեան մէջ կը գտնէ իւր մտածման, ներդաշնակութեան եւ արուեստի արժէք մը։ Պէտք չէ խաթարել երգ մը՝ որուն նկարագիրը միաձայն է եւ պէտք է այդպէս մնայ, հետեւաբար դաշնաւորելու առնն՝ պահպանել անոր այդ նկարագիրը, ո՛չ թէ ընկերացող թաւ ձայներով, այլ աւելի՝ համընթաց արձագանգի մը հնչականութիւնով, արձակուած ձայներու հնչականութիւնով, կամ՝ մի առ մի երած առանձին ձայներով՝ նմանաձայն ներդաշնակութիւններ մը բնած, ինչ որ գործածական երաժշտութեան մէջ միաժամանակ պիտի գործադրուէր։ Հո՛գ են անա մտածումը, հմտութիւնը՝ որով անթիւ պատշաճեցուցած է եւ այդպէսով արուեստի արդիւնքը ձեռք բերուած։

Կուճկին մէջ, օրինակ, ընկերակցութիւնը (accompagnement) ձայնական ներդաշնակութիւն մըն է՝ վերածուած ա՛յնքան պարզ արտայայտութեան մը, որ կը կազմէ ճշմարիտ դեղեցկութիւնը, և ասիկա՝ ո՛չ թէ այբառաւ արդիւնքով կամ ամբոխը տպաւորելու հանգամանքով, այլ իր իսկ յղացումով։ Ձայնական կերկերուն հնչականութիւնը կը պատրաստէ յաջորդ ձայնի հնչականութիւնը առաջինին հետ՝ այնպիսի ժամանակամիջոցով մը, որ կարծես երեւէյքը փոխուած է. և այս պարագային՝ ո՛չ թէ ամբողջութեան պատկանող բաղմաձայն եղանակաւորութիւններ, այլ պարզապէս անջատ ձայներ կամ ձայներու չարունակութիւն մը՝ որ չի ծանրանար, չի տիրեր լսելիքին վրայ. չընչիւն մը՝ որ երգին գործունէութեան ասպարէզը չի խափաներ, թոյլ տալով որ ան աստղի մը պէս կայծկլտայ ներդաշնակութեան պայծառ երկնքին վրայ։

Գոլիս, 1915

ՀՐԱԺԵՇՏՔ ԳՊՉԷԼ

Ամէն վայրկեան սիրով, տրտում ասում եմ ես մնաս բարով,
Բորբ Արեւին իմ բոց սրտում ասում եմ ես մնաս բարով:

Մնաք բարով, ասում եմ ես բոլոր մարդկանց չար ու բարի,
Տանջուող ու որբ Ադամորդուն ասում եմ ես մնաս բարով:

Մնաք բարով ասում եմ ես ընկերներիս մօտ ու հեռու,
Ոսոխներիս չար ու արիւնն ասում եմ ես մնաք բարով:

Երկնի մովին, կանաչ ծովին, անտառներին խոր ու մթին,
Գարնան ամպին լոյս-ոլորտում ասում եմ ես մնա՛ս բարով:

Մարգարտաշար իմ յուշերին, իմ գիշերին, իմ փշերին,
Արտուտներին ոսկի սրտում ասում եմ ես մնաք բարով:

Ծաղիկներին դեռ չը բացուած, հոգիներին դեռ չը կիզուած,
Մանուկներին վառ-խլրտուն ասում եմ ես մնա՛ք բարով:

Գնում եմ ես մի մութ աշխարհ, հեռու երկիր, էլ չեմ դառնայ,
Բարի յիշէք ինձ ձեր սրտում, մնա՛ք բարով, մնա՛ք բարով:

ՎԱՀԱՆ ՏԷՐԵԱՆ

ՁՄՌԱՆ ԵՐԳ

Մոյլ ու դանդաղ
Ձիւնը ծաղկուն
Իմ անուրախ
Հիւղն է ծածկում:

Համր է չորս դիս,
Մուժ ու մշուշ.
Ձիւնը՝ սրտիս,
Սրտիս անուժ:

Խոր ձիւնի տակ
Սիրտ իմ անօգ,
Սիրտ իմ մենակ,
Որք իմ մանուկ:

Ինչ ունէիր
Բոց ու բորբոք,
Ո՛ղջը տըւիր,
Սիրտ անամոթ:

Ինչ ունէիր
Հուր ու մաքուր,
Ողջը տըւիր
Անտրբիտուր....:

ՎԱՀԱՆ ՏԷՐԵԱՆ

ՎԷՐՋԻՆ ՍԷՐ

Դու կը նստես իրիկուան
Ց անկութեամբ անքուն
Գասես՝ արի՛ և կը գամ—
Անտես ու Յագուն.
Բայց երբ ցոլայ առաւօտ,
Կը գառնամ ստուեր,
Կ՛այրէ սիրտըդ նոր կսկիծ,
Դառն ու նոր մի սէր.

Եւ իրիկուայ մէգի հետ
Ցած կ՛իջնես ժորից,
Լուռ կը գնաս դէպի գետ
Շաժուկ բոլորից.
Կը գանես ինձ մահճում ցուրտ,
Կը գրկես քնքոյշ,
Ու կը լինի անյագուրդ
Սէրըդ և անուշ...

ՎԱՀԱՆ ՏԷՐԵԱՆ

ՄԱՍԻՍ

Մասի՛ս, Մասի՛ս... դարձեալ Մասի՛ս։
Ամեն տեղ նա՛ է — ակեւս հսկան։

Արարատեան աշխարհում թէ Կոգովիտում, Մազկոտնում թէ Բագրեւանդում, քայլի՛ր որչափ կամենաս, գնա՛ բոլոր ճամբաներով արեւելք ու արեւմուտք, հիւսիս ու հարաւ, նա միշտ աչքիդ առաջն է, քեզ հետ է, քո կողքին։ Իջի՛ր անդնդախոր ձորերը, Մասիսը նայում է երկնքից. բարձրացի՛ր շրջակայ լեռների կատարները՝ Մասիսը նայում է վերից, անցի՛ր հարթավայրի մոլար, գաւառուն ուղիներով՝ դարձեալ նայում է Մասիսը, մի՛շտ բարձրից։ Եւ յետոյ՝ աչելի հեռու, Միխանից, Նէմրութից մինչեւ Գեղամայ Լիճը հայկական բոլոր լեռնակատարներին նա՛ է առաւօտեան առաջին ողջոյնն ուղարկում ամէն օր։

Դեռ ո՛չ մի գեղարուեստագէտ չկարողացաւ կենդանի, խորհող ու մենաւոր Մասիսը կատարին յանձնել։ Ամէնքը փուռմ են նրան՝ ինչպէս մի պառաւ մայր իր զաւակի՝ փոքր-Մասիսի հետ։

Եւ դեռ ո՛չ մի արուեստագէտ չհամակցաւ նրա հոգին, այդ սանձաւած հրաբուխների, կրակէ մրրիկների հոգին, որ հազիւ է պարտկում ժայռ ու դրանիտի կուռ կազմածքի տակ։ Ո՛չ, անալ ու խաղաղ մայր չէ Մասիսը, այլ քնութեան մի սասանեցուցիչ, մի խօլական ցնորք, մի վիթխարի զառանցանք, որ մեռ-մեռնակ դուրս է ժայթքել յանկարծ երկրի բոց արգանդից, և թափով նետուել է մինչեւ ամպերը, ցասումով պատուել է երկնքի բուռ ճակատը և կանգ է առել այդ չմեցուցիչ բարձունքից՝ աշխարհի չարն ու բարին դիտելու համար։

Մենակ է Մասիսը և իր մենութեան մէջ դաժան ու քաջանչելի։ Ո՛չ մի լեռ չի համարձակուել մինչեւ նրա թիկունն-

ՄԵԾ ՄԱՍԻՍԸ

Սարսար Գուլթախի վրայէն դիտուած

քը բարձրանալ, ո՛չ մի բլուր սիրտ չի արել նրա յաղթ ու-
կուռ կրծքին հանդչել։ Մենակ է Մասիսը... կատակլիզմի
այն զարհուրելի օրում, երբ փլուզումների ու խորտակում-
ների մրջից նա որոտագին բարձրանում էր դէպի վեր՝ եր-
կինքն ու երկիր իրար կապելու իր հսկայ իրանով, բոլոր
չրջապատի լեռները խոյս են տուել սոսկումով, կծկուել են

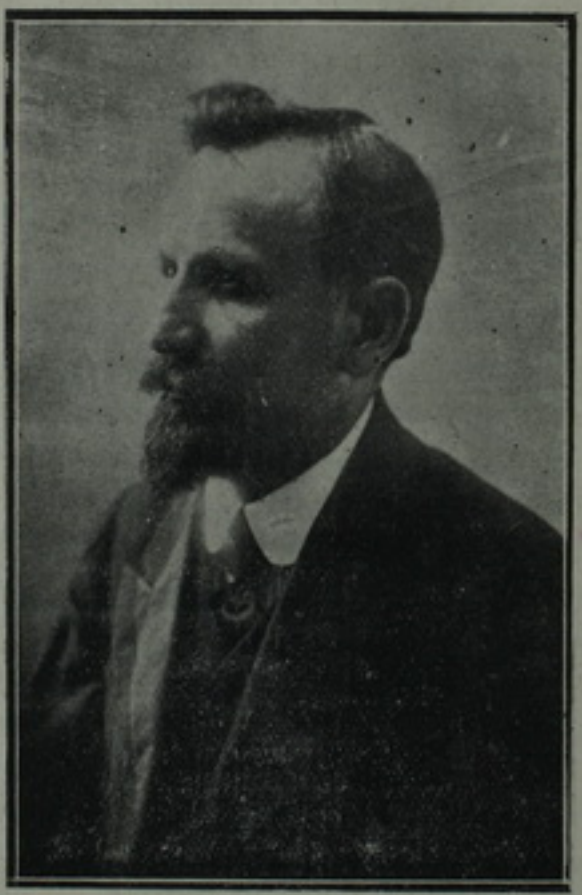

ձեռաց մանուկների պէս, ապա երկիւղածօրէն ծունկի ե-
կել այս խելագար հսկայի զարհուրանքի ու վեհութեան ա-
ռաջ։

Անաւո՛ր Մասիս... այժմ ցցուած է անհամբոյր, մռայլ
մենութեան մէջ, որպէս հինաւուրց նահապետ ալեզարդ ու
հոյակապ, և ձեռքը ճակատին դրած՝ զարեր չարունակ նա-

յում է հեռու, այնքան հեռու, որքան տարածւում է հայ աչխարհի տառապանքը. դիտում է զուլումը, իր բոլոր յեղյեղուճներով, և բոլոր արցունքը. և բոլոր արիւնն ու կրակոծուճները, որոնք ցաւի փրփրուն ծովի պէս զարկւում են նրա ոտներին, տեսնում է ու չի անքում, չի ցնցւում, չի հառաչում, այլ լռելեայն խորհում է իր մեծ խորը...

Այդ հակայ, դարաւոր խորը...

Մասիսն ինձ համար, ինչպէս Արարատեան աչխարհի իւրաքանչիւր զաւակի համար՝ միշտ եղել է մի հակայ միտք, մի տիտանեան գաղափար, որ արձանացել է ժամանակից ու տարածութիւնից դուրս, մահերից ու աւերակներից բարձր, ամպերի մէջ և ամպերի հետ՝ աչխարհին ասելու համար, թէ՝ «Ես կա՛մ և պիտի լինեմ...» Եւ նրա փէշերին ծւարած Հայ ժողովուրդը լռելեայն ապրում է այս անօրինակ սիմֆոնքի հզօր միտքը, չի ըմբռնում, բայց զգում է, չի պիտակցում, բայց տարտամօրէն գուրգուրում է իր հոգու խորքում, որովհետեւ այն իր կրած տառապանքի, իր պրկւած ու կողոպտւած երազների, իր արդար ցասումի և իր մեծութեան պատկերն է։

Անհաւոր ու դաժան լեռ, որ ժպիտ չունի, ինչպէս մեր բաղդը պատմական... ամառն անագին ձեներն են սողում նրա խանձւած լանջերին և ձմեռը սառանեցուցիչ հողմերն են վազվզում հազար կողմից։ Աչունն ու գարունը վաղանցուկ են ու վախկոտ։ Թռչուն չը կայ, աղբիւրի կարկաչ չըկայ, ծաղիկների բուրմունք չը կայ. մացառները երբեք չեն բարձրանում և խոտերը հազիւ ծլած՝ թառամում են։ Ժայռե՛ր, ժայռե՛ր, անվերջ ու անագին, որ հինաւուրց հրսկան իր ցասումի օրերին գնտակների պէս չպրտել է երկրքի ճակտին և ընդունել իր կրծքին։

Եւ այս դժնդակ, այս վայրի ամայութեան մէջ է յեղյեղում հզօր միտքը տանջանքի, նոյնքան բարձր, որքան նրա երկնաբերձ կատարը և նոյնքան խորը, որքան նրա մբռայլ, մթին անդունդները։

Ու այժմ մենաւոր ու հալածական գնում եմ Մասիսի

ստորոտներով, աչքս միշտ յառած նրա խօլական պատկերին ու նոյն միտքն է, որ հազար ու մի ձեւերով դառնում է իմ հոգում, պարզ ու յստակ, որպէս նրա կատարի ձիւնը, ու թւում է, թէ իմ սեփական ճակատագիրը, նրա խոհերի մի մասն է, նրա լուռ կսկիծը, նրա հին երկունքը...

Ձախ կողմից բարթողեան չղթան է իմ ուղեկից — ամայի լեռներ, կողոպտուած, անզարդ գրկածներին կսկծաւոր կեցուածքով՝ նրանք ծունկի եկած փարում են Մասիսի ոտներին, դառ ու արդարութիւն են պահանջում իրենց հասած անիրաւութեան համար։ Չէ՞ նրանք մի օր պճնուած էին ու գեղանի, ծառ ու ծաղիկ, խոտ ու մացառ ո՞ւր կորան, հրդեհները ինչո՞ւ լափեցին թաւուռ, սաղարթաչուռ անտառները. կիպիչ արեւն ինչու այսպէս անողորմօրէն նրանց կողերը խանձեց, նրանց աղբիւրները ցամաքեցրեց, ո՞ւր փախան անուշ եղնիկներն ու այծեամները ծարաւից պապակած, և մութ գիշերները ո՞րտեղից փոխեցին այսքան գայլ ու բորենիներ, որոնց ոռնոցը օր ու գիշեր հնչում է որպէս ժահաւարաւուռ աղաղակն աւերածի։

Ու լսում է ծերուկ հսկան իր անիրաւուած զաւակների մրմունջը, լսում և յօնքերը կախում, ճակատը մռայլում, խորհում է, խորհում է լռելեայն և հին ցաւը անչէջ բոցերով եռում է ներսում...

Ա՜հ, Մասիս, այս լեռների պէս իմ էլ հոգին միշտ քո կրծքին փարած ունաց, ջան Մասիս... Հայրենի խրճիթս քո փէշին է ծւարած, և իմ խանձարուրի վրայ արշալոյսի առաջին ցոլքը քո չքնաղ կատարից վայր ընկաւ, առաջին որոնն ամպն և առաջին փայլը կայծակի դու ցանեցիր իմ հոգում, որ թունդ եղաւ քո անաւոր ու խոժոռ գովքը երգելու։

Մանկութեանս օրերից աչքիս հորիզոնը և հոգուս կապարն եղար Մասիս, ջա՛ն Մասիս, քեզ պէս աչխարհն ատոպանքը չատ վազ տեսայ, տանջանքի խոհերը քեզ պէս էլ իմ կրծքիս տակ եռացին փոթորկով ու քեզ պէս արդար

ցաւումը սանձարձակ անիրաւութեան դէմ սրտիս մէջ պըրկուած մնաց և ցաւի մեծութիւնից իմ խեղճ ճակատը դուն տաւեց։

Չիւներդ սիրեցի, Մասիս, ձերմակ ու փալփլուն վաղորդեան արևի ցոլքերի տակ, որպէս իմ երազները մանկական՝ որոնց վրայ այնպէս վաղ իջաւ մռայլ թախիծը տըրտմութեան, որպէս կանխահաս աշնանը քո ճակատը բոլորող սարդ ամպերը անթափանց։

Եւ հոդմերդ սիրեցի, հզօր ու անդադրում, որոնք մանուկ օրերիցս ծեծում էին իմ հայրենի խրճիթի պատերը, ներս սողում բոլոր բացուածքներից և մութ գիշերներին, երբ ես կծկուած էի թոնրի շրթին, պատմում էին ինձ քո քաջքերից, քո դէւերից, պատմում էին անցած բաներ՝ այնպէս հեւաւոր ու այնքան դրաւիչ, և գալիք բաներ՝ այնքան անհաւոր, այնքան արիւնալից։

Այդ հսկայ ու վայրենի մեծութիւնդ սիրեցի, Մասիս, որ փոթորիկներն ու մրրիկները հեղնեց, և քո յաւերժական մռայլը սիրեցի անժպիտ, վասն զի մեր աշխարհը էլ չող ու ժպիտ չտեսաւ և քեզ պէս մեն-մենակ անիրաւ բաղդի բոլոր հարուածները կրեց։

Մասիս, ջան՛ Մասիս... մնաս բարի՛...

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՀԱՅ ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐԸ
ԵՒ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I ՀԱՅ ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐԸ ԻՐԵՐԵՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐ

Հայաստանի վերջին անցքերու մէջ հայ պոլշեւիկներու խաղցած դերը բաւական խոշոր է և Հայաստանի Հանրապետութեան անկման մէջ պատասխանատուութեան մեծ բաժին ունին անոնք՝ թէ՛ ներքին և թէ արտաքին կեանքի մէջ առաջ տարած իրենց բացասական աշխատանքներով։

Ունենալով բոլորովին տարբեր տեսակէտներ՝ ազգերու քաղաքական զարգացման ընթացքի վրայ, մեծ մասամբ ըլլալով ռուսական կրթութեան և դաստիարակութեան աղդեցութեան տակ և իրենց կուսակցական կեանքը անցուցած Ռուսաստանի քաղաքներու և կամ Անդրկովկասի՝ Պագու, Թիֆլիս և Պաթումի բանուորական կենդրոնավայրերու մէջ, անոնք անծանօթ էին հայ ժողովուրդի իսկական կարիքներուն և քաղաքական ձգտումներուն։

Եւ այգ է գլխաւոր պատճառներէն մին որ անոնք, հակառակ Հայաստանի կառավարութեան իրենց հանդէպ ցոյց տուած համբերատար վերաբերմունքին, չկարողացան ըմբռնել մեր իրականութեան առանձնայատուկ պայմանները և հանդիսացան Պոլշեւիկեան Ռուսաստանի գործակալները՝ անդիտակցաբար նպաստելով նախկին ռուսական կայսրութեան վերականգնման՝ այժմ սոցիալիստական վերարկուի տակ ծածկուած։

Շատ մեծ և իրական օգուտ կարող էին հասցնել անոնք՝ վերազարթնող Հայաստանին, եթէ երբ և իցէ տրամադիր ըլլային մեր իրականութեան մէջ ո՛չ թէ ցնցումներ և յեղա-

չրջումներ առաջ բերելու, այլ չինարար աշխատանք կատարելու։

Դեռ 1919 Յունվարի երկրորդ կիսամեակին անոնք կը Յողուն Պագուն ու Թիֆլիսը և կ'ապաստանին Հայաստան, որտեղ կը գտնեն լաւ ընդունելութիւն և սիրալիր վերաբերմունք։ Պագուի և Թիֆլիսի մէջ ունեցած իրենց հակապետական չարժումներու պատճառաւ՝ ուղղուած Ատրպէճանի և Վրաստանի հանրապետութիւններուն դէմ, անոնց 24 ժամ ժամանակ կը տրուի հեռանալու յիշեալ պետութիւններու սահմաններէն՝ բանտարկութեան սպառնալիքով, և որովհետև դէպի Ռուսաստան անցնել չէին կարող՝ Տենիքինի բանակի յառաջխաղացման չնորհիւ, և ո՛չ ալ արտասահման՝ Դաշնակից պետութիւններու արգելափակման պատճառաւ, անոնք բարւոք համարեցին վստահիլ Դաշնակցական Դեմոկրատիկ կառավարութեան վրայ և չը մեկնեցան։

Անոնց իրաւունք տրուեցաւ ապրելու Հայաստանի բոլոր վայրերու մէջ ազատօրէն, և նոյն իսկ, ստանձնել որոշ պաշտօններ՝ իրենց ֆիզիքական գոյութիւնն ապահովելու, և այդ բոլորը՝ յենուած անոնց տուած յեղափոխական ազնիւ խօսքին վրայ...

Անոնց մէջ կային շատ ականաւոր մեծամասնականներ՝ Առշակ Զոհրաբեան (երկրորդ Պետական Տումայի անդամ, Սօց. Դեմոկրատ Մենչեւիկ կուսակցութեան ականաւոր անդամներէն, որ յետոյ պոլշեւիկ դարձաւ), Ասխանազ Մուսուեան, Ալիս Նուրիջանեան (Հայաստանի յեղափոխական կոմիտէի անդամներ. առաջինը՝ արտաքին և երկրորդը՝ ինուտրական գործերու կոմիսարներ), Ս. Խանոյեան, Մուշեղ Աղայեան և ն.։

Անհրաժեշտաբար և հետզհետէ անոնց թիւը կ'աւելնայ. և որովհետև սկզբնական չրջանին մէջ ինքզինքնին լաւ կը պահեն, օրինաւոր վերաբերմունք կ'ունենան դէպի մեր պետականութիւնն ու կառավարութիւնը, անոնց կը վստահուի և պետական-հասարակական պաշտօններ։

Ցիշենք այդ պաշտօնեաներէն մի քանիներու անունները.

Ա. Կասեան. Երեւանի թեմական դպրոցի ուսուցիչ.

Ստեփ. Ալթունվէրտեան. Գետական վերահսկողութեան մէջ.

Աւրամ Սահակեան. Մասնաւորների կօօպերատիւի քննիչ

Մարտին Սահակեան » » » մէջ.

Մուշեղ Աղայեան. Դիլիջանի միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ.

Հայկ Եաղուպեան. Դիլիջանի միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ.

Պապա Բէժանիչ Քալանթար. Համալսարանի ուսուցչապետ.

Դանիէլ Շահվերտեան. Պաթումի Ֆինանսական ներկայացուցչի մօտ քննիչ.

Օննիկ Թաւրկարեան. Հայաստար դատաւոր Երեւանի Ա-ին քաղաքամասի.

Եղիսէ Զարեճց. Բանաստեղծ. յանձնարարութիւններու կոմիտար՝ հանր. կրթութ. նախարար. մէջ։

Ասոնցմէ չատերը, դեռ իրենց վրայ ունենալով վրաստանի և Ադրբէճանի խատութիւններու հետքերը, չատ դրական վերաբերում ցոյց կուտային դէպի մեր հանրապետական կարգերը՝ համաբերով աւելի տեմոքրատիկ և մեր ժողովրդի բաղձանքներուն համեմատ, և բացարձակապէս կը յայտարարէին որ Հայաստանը սովիէթական իշխանութեան համար պարարտ հող չի ներկայացներ, որովհետև երկիր մըն է՝ ուր ո՛չ քափիթալ, ո՛չ գործարաններ, ո՛չ դասակարգեր գոյութիւն չունին, և բոլորն ալ, գուցէ չատ ջնջին բացառութեամբ, կը տառապէին հաւասարապէս սովէն, հիւանդութիւններէն և կեանքի ոչ բնականոն պայմաններէն։

Քանի մը ամիս ետք, երբ արդէն Հայաստանի մէջ որոշ դիրք գրաւեցին անոնք և կապ հաստատեցին Թիֆլիսի և Պաքուի իրենց կեդրոններուն հետ, ուրիկ խոչոր դրամական գումարներ ստացան, հայ պոլշեւիկները սկսան աշխատանքի։

Իրենց վերափակատար ամէնէն առաջ աշակերտութեան մէջ առաջ տարին և մասնաւ ներուն դի վան երեւակայութիւ-

նը չանագործելով անոնց՝ սոցիալիստական հասարակարգը իբրեւ գաղափարական հանգրուան մը ներկայացնելով։ Ապա անցան զօրքի եւ երկաթուղային ծառայողներու մէջ, պատկերացնելով անոնց պատերազմներու եւ պարենաւորման ծանր ժամերու պատճառը՝ իբրեւ արդիւնք դաշնակցական կառավարութեան վարած համաձայնասէր (ententophile) քաղաքականութեան, եւ, արծարծեցին այն միտքը որ՝ միայն Ռուսաստանի բանուորա-գիւղացիական իշխանութիւնը կարող է վերջ տալ այս եղերայրասպան անմիտ կռիւներուն եւ կեանքը աժանացնել... ինչպէս այդ կար ցարական ռէժիմի ժամանակ։

Առանձալով խոշոր գումարներ, հայ մեծամասնականները կարողացան ո՛չ միայն իրենք ապրիլ, այլ եւ ապրեցնել բազմաթիւ դործակալներ, որոնք զբաղուած էին թէ՛ պոլշեւիկեան փրոփականտայի եւ թէ կազմակերպչական գործերով։ Խոշոր կեդրոններու մէջ ունէին իրենց յատուկ ներկայացուցիչները, որոնք բացի բազմակողմանի տեղեկութիւններ հաղորդելէ՝ զբաղուած էին նաեւ պոլշեւիկեան տեղական խմբակներ կազմակերպելով։ Անոնք չատ դէպքերուն, իբրեւ սոսկական քաղաքացիներ եւ պաշտօնեաներ, ո՛չ միայն խիստ քննադատութեանց կ'ենթարկէին կառավարութեան գործելակերպը, այլ եւ պարենաւորման դժուարութիւններէն օգտուելով՝ կը կազմակերպէին ցոյցեր, ինչպէս այդ տեղի ունեցաւ թէ՛ Երեւանի եւ թէ Ալէքսանդրապոլի մէջ։ Սարիղամիշի իրենց ներկայացուցիչը գաղտնի յարաբերութիւններու մէջ կը գտնուէր Թրքական բանակի հրամանատարութեան հետ՝ հաղորդելով անոր անհրաժեշտ տեղեկութիւններ։ Զանգիբասարի եւ Վէտի-բասարի թաթարական չարժման պարագլուխներու հետ որոշ կապակցութիւն ունէին... եւ զարմանալի չէ որ 1919 թուին, երբ Գէօյչա-Վէտիի ըմբոստութիւնը ճնշելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը զինուորական խիստ միջոցներու կը դիմէր, հայ պոլշեւիկներու Երեւանի խմբակը թուղթի կը հանէր հրահանգելով որ զօրքը չկռուի, որ և այդ՝ էմիէր-

իալիստական յարձակումի է՝ իր ազատութիւնը պաշտպանող թաթարներու վրայ...

Այդ թռուցիկի համար դրսէն եկած նշանաւոր պոլշեւիկները կը պատասխանէին որ իրենք համամիտ չեն ատոր, և թէ այդ արդիւնք է՝ խումբ մը երիտասարդներու վատ երեւակայութեան։

Ֆանի՛ Կորդին. Ութսունականը կը մտածեր Անդրկովկասի դէպքերուն, ա՛յնքան հայ պոլշեւիկները կ՚ուժեղացնէին իրենց գործունէութիւնը։ Այսպէս, Տէնիքինի բանակի պարտութեան լուրը առնուելուն պէս, անոնք մտածեցին թերթ հրատարակել Ալէքսանդրապոլի մէջ «Ալիք» անունով և մտածեցին կազմակերպել կուսակցական քոնֆէրանս՝ իրենց բոլոր մարմիններու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ։ Այս բոլորը արդէն յառաջադիմութեան խոշոր նշաններ էին։ Իրենց աշխատանքները առաջ կը տանէին չատ դաղտնի, ունենալով չատուկ սուրհանդակներ, բաղկացած 7 12 տարեկան աշակերտ-աշակերտուհիներէ, որոնք ոտքով տանելով կը կատարէին ամէն տեսակ յանձարարութիւններ, և, ո՛չ մի ճարպիկ ոստիկան չէր կարող կասկածիլ որ 8 տարեկան աղջկայ դուլպայի մէջ կարող է պահուած լինել գաղտնի և կարեւոր նամակ։

Հայաստանի Հանրապետութեան իրապէս ճանաչման առթիւ տեղի ունեցող ժողովրդական խանդավառ ցոյցերու ժամանակ, հայ պոլշեւիկները գաղնիկ լսմանդակութեամբ թռուցիկ հանեցին, վատաբանելով կառավարութիւնը և կոչ ընելով տապալել ներկայ իրաւակարգը և տեղը դնել խորհրդային իշխանութիւն։

Այդ բոլորի արդիւնքը այն եղաւ որ՝ Հայաստանի կառավարութիւնը ստիպուած եղաւ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ ծաւալուող հակապետական չարժման վրայ և առնոր պարագլուխներէն քանի մը հոգի ձերբակալել եւ բանտ նետել։ Պոլշեւիզմը արդէն դարձած էր պետութեան հիմերը փորող վտանգաւոր հոսանք մը, որուն դէմ պայքարելու պարտականութիւնը կ՚իյնար պետութեան հաւատա-

ցող եւ անոր հիմերը ամրապնդելու կողմնակից կուսակցութիւններու եւ քաղաքացիներու վրայ։

Այդպէս չըմտածեցին, սակայն, Սոցիալիստ Յեղափոխականները, որոնց ներկայացուցիչները Հայաստանի Խորհրդարանի 1920 փետր. 20 ի նիստին մէջ հարցապնդում ուղղեցին կառավարութեան՝ պահանջելով որ քաղաքական տարբեր համոզումներ ունեցողները չհետապնդուին եւ վարչական կարգով ձերբակալութիւններ տեղի չունենան։

Խորհրդարանը, յենուած վերոյիշեալ փաստերու վրայ, կը մերժէ շաւարարութիւն տալ հարցապնդում ընողներուն եւ համամտութիւն կը յայտնէ կառավարութեան վարած քաղաքականութեան։

Այսպէս կը սկսի հայ պոլշեւիկներու գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ, որտեղ անոնք կը հանդիսանան Ռուսաստանի գործակալներ, անոնց գաղափարները տարածողներ եւ անոնց հրահանգները կատարողներ։

ԻՆՉԱՑ ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐԸ ԵՒ ՂԱՐԱԲԱՂ-ՋԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՀԱՐՑԸ

1920 թուականը, մինչեւ Օգոստոս 10-ի խորհրդային Ռուսաստանի հետ կապած համաձայնագիրը, կարելի է վրատանօրէն ըսել որ Ղարաբաղ-Զանգեզուր հարցի չրջանն էր, երբ Հայաստանի կառավարութիւնը իր դիւանագիտական նոթաներով, Ղարաբաղի գիւղացիութիւնը իր ինքնապաշտպանութեամբ, յետոյ մեր զօրքին բաղմաթիւ ընդհարումները՝ կարմիր զինուորներու հետ, կը զբաղեցնէին թէ՛ խորհրդարանի նիստերը, թէ՛ մամուլը, թէ՛ հրապարակային դահլիճութիւնները եւ թէ ժողովրդական լայն խաւերը։ Բոլորի ձգտումն էր երեք հարիւր հազար առողջ կուռող եւ համեմատաբար աւելի ապահով վիճակի մէջ գտնուող հայութիւնը միացնել Մայր Երկրին՝ Հայաստանի հանրապետութեան։

Այդ պարզ եւ որոշ խնդրի մէջ ալ հայ մեծամասնականները, Ատրպէճանի եւ Ղարաբաղի մէջ, բոլորովին հակառակ

դիրք կը բռնէին և ամէն աշխատանք կը թափէին որ Ղարաբաղը մնար Ատրպէճանի մաս —Մուսավաթի օրով— որովհետեւ Զագուլի հետ կապուած էր անտեսական սերտ կապերով՝ նաեւ, կտորեղէն և այլն և այլն Եւլախ-Շուշի-Գորիս խճուղիի պատճառով, և որովհետեւ աւելի յոյս կայ որ Բաքուի բանուորութեան չնորհիւ Ատրպէճանը աւելի շուտ կը միանայ Ռուսաստանին, որն իրենց նպատակակէտն է։

Այդ պատճառով անոնք միշտ դէմ կ'արտայայտուէին հայ ինտելիգենցիայի այն առաջարկներուն, որոնք նպատակ ունէին գինել Ղարաբաղի և Շուշի քաղաքի հայութիւնը՝ ինքնապաշտպանութեան համար և ամէն կերպ կ'աշխատէին խոչընդոտներ յարուցանել՝ համարելով այդ բոլորը Հայաստանի կառավարութեան էմիսերիալիստական քայլեր։ Ղարաբաղի հայութիւնը իր ուղղ համակրումներով իր անբռնադատելի կամքը արտայայտեց — միանալ Հայաստանին հետ, իսկ հայ պոլշեւիկները և մի քանի էնթէրնասիոնալիստ սոցիալիստ յեղափոխականներ, 1920 մարտ 4ին, իրենց համախոհներով բանակն հանեցին՝ պնդելով Ղարաբաղի միացումը Ատրպէճանին, որմէ ա՛յնքան օգտուեցան Մուսավաթի արիւնուչտ ներկայացուցիչները և առանձնապէս հայակեր Սուլթանովը։ Անոնք, Հայաստանի մէջ գործող իրենց ընկերներուն հետ, համամիտ էին որ տապալեն Դաշնակցական կառավարութիւնը, և որպէսզի այդ հնարաւոր լինի, պէտք է ջանալ վարկաբեկել հասարակութեան առաջ, և, որպէսզի աւտր հիմք ունենան, ամէն կերպ կը ջանային որ Հայաստանի քաղաքականութիւնը չյաջողութիւն ունենայ Ղարաբաղի խընդրոյն մէջ, և, Ղարաբաղ-Զանգեզուր Հայաստանին միացումով, Դաշնակցական կառավարութիւնը չուժեղանայ՝ թէ՛ բարոյապէս և թէ ֆիզիքապէս, ինչ որ անհրաժեշտ է իրենց՝ շուտ տապալելու համար այդ կառավարութիւնը։

Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ՝ անոնք ո՛չ միայն դրական մասնակցութիւն չունեցան այլ, և կողմնակի միջոցներով կը ջանային հակառակ տրամադրութիւն առեղծել ժողովրդեան մէջ՝ որպէսզի հայկական զօրքերը

ներս չը մանեն և չը գրաւեն մեր հայրենի հողամասերը։

Այդ ժամանակներն էր որ պոլշեւիկեան Ռուսաստանը մօտեցաւ Ինդրկովկասի դռներուն, և, ապրիլ 30ին գրաւեց Պագուն ու ապա ամբողջ Ատրպեճանը։ Ամբողջ Ղարաբաղը Հայաստանի կառավարութեան զօրաբանակի և ներկայացուցիչներու ձեռքին մէջն էր։ Ժողովուրդը, հակառակ իր տուած բազմաթիւ զոհերուն, ուրախ էր որ միանգամ ընդ միշտ ազատուած է թաթարական լուծէն և միացած մայրենի կառավարութեան։

Մայիս 1ին Ատրպեճան պոլշեւիկեան կառավարութեան արտաքին գործոց քոմիսէր Հիւսէյնովը հեռեւեալ վերջնագիրը կ'ուղարկէր Հայաստանի կառավարութեան.

«Ատրպեճանի Սովիեթ-Հանրապետութեան բանւորա-գիւղացիական կառավարութիւնը, յանձին յեղափոխական կոմիտէի, կը պահանջէ նախ՝ մաքրել ձեր զօրերէն Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հողամասը, երկրորդ՝ ետ փոխել ձեր սահմանները, երրորդ՝ դադրեցնել ազգամիջեան կոտորածը։ Հակառակ պարագային Ատրպեճանեան Սոցիալիստական եւ Սովիեթական Հանրապետութեան Յեղափոխական Կոմիտէն իճզիճ կը հաստարի պատերազմի դրութեան մէջ գտնուող՝ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ։ Նօթայի պատասխանը պէտք է ստացուի երեք օրուայ ընթացքին։»

Այդ նոյն օրը, մայիս 1ին, Ատրպեճանի յիշեալ վերջնագիրը հաստատելու և ամրապնդելու համար, ռուսական կարմիր բանակի անունով ուրիշ վերջնագիր մը կը ներկայացնէ Օրժոնիկիձէն, նոյն հարցի առթիւ.—

«Հայաստանի եւ ձեր բարեկամ դաշնակից Ատրպեճանի սահմաններուն մէջ կը շարունակուին պատերազմական գործողութիւնները։ Ռուսաստանի բանւորա-գիւղացիական կառավարութիւնը իր արբազան պարտքը կը համարի իր ամբողջ ուժերով օգնութեան հասնիլ Ատրպեճանի բոլոր աշխատաւորներու անունով իրեն դիմող Ատրպեճանեան բանւորա-գիւղացիական կառավարութեան, հաստատելու այնտեղ բանւորա-գիւղացիական իշխանութիւն... կ'առաջարկեմ անմիջապէս դադրեցնել

պատերազմական ամեն գործողութիւնները Սով. Ատրպեճանի մէջ եւ դուրս հանել ձեր զօրերը անոր սահմաններէն։ Այդ պէտք է կատարուի 24 ժամուայ ընթացքին։ Այս առաջարկութեան չիրականացումը կ'ընդունուի Սոց.-Ֆեդեր.-Սովիեթական հանրապետութեան կողմէն իբրեւ պատճառ պատերազմական գործողութիւններու... Այս առաջարկութիւնը կ'իրականացնայ ռուսական կարմիր բանակի կողմէն, իսկ այս խնդրոյն ամբողջ պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ Հայոց կառավարութեան վրայ»։

Ղարաբաղէն Ատրպեճանեան զինուորները դուրս կը հանուին եւ կը մտցուին ռուսական կարմիր բանակի զինուորները։ Օրերս ինքս կը մեկնեմ այնտեղ։

ՉՕՐԱՎԱՐ ԴՐՕ

Քանի մը օր յետոյ Ղարաբաղ, Դրօ-ի մօտ կուգայ յատուկ պատգամաւորութիւն մը՝ նշանաւոր հայ պոլշեւիկ Աստհակ Տէր-Գաբրիէլեանի գլխաւորութեամբ, որ կ'առաջարկէ «Ղարաբաղը մաքրել հայկական զօրամասերից մինչեւ Հեքեարի գետը, որովհետեւ այդ շրջանը պիտի գրաւուի սովիեթական զօրերու կողմէն»։ Հայաստանի մէջ, այդ ժամանակները, Պոլշեւիկեան յեղաշրջումը անյաջողութեան կը հանդիպի եւ հայ Մեծամասնականները, տեսնելով որ Կովկասեան իրականութեան մէջ օդի մէջ կախուած պիտի մնան, կրկնապատիկ եռանդով կը պնդեն Ղարաբաղ-Զանգեզուրը Ատրպեճանին միացնելու իրենց առաջարկին վրայ։

Եւ ահա՛ Ատրպեճանի եւ Ռուսաստանի հայ Պոլշեւիկները, տեղեկութիւն ստանալով որ Շահթը իր ընկերներով

մեծ և լաւ ընդունելութիւն է գտեր Մոսկուայի մէջ, որ Զիչէրինը տրամադիր է ընդ առաջ երթալու հայկական պահանջներուն, չտասլ կերպով Մոսկուա կ'ուղարկեն Աչոտ Յովհաննէսեանը, Ներկայ Ռուս. Հայաստանի Լուսաւորութեան կոմիսար, Ղարաբաղցի, որ կարողանայ Ղարաբաղ-Զանգեզուր շրջանը պահել՝ իբրև յենարան իրենց կազմակերպութեան ուժեղացման և Հայաստանի կառավարութեան դէմ փորփականտ մղելու։

ՋՕՐ. Ա. ՓԻՐՈՒՄՕՎԱՆ

Այդ վերջնագրերուն դուրգընթաց Ղարաբաղի մէջ առաջ կը տարուէր և համապատասխան փորփականտ։ Գիւլստանի մէջ, որ Դանձակ քաղաքին աւելի մօտ էր, հայ Գոլչեւիկներն ու ձախ Էս-Էրները միացած կ'աշխատէին այդ ուղղութեամբ և իրենց դիրքերէն դէպի անները քաշուելով՝ կը թուլացնէին ճակատը։ Ջիւանշիրի մէջ, Թէոդորոս անունով հայ ուսուցիչ մը, կը կազմակերպէ զինուած խումբեր և կը յարձակի դէպի Ղարաբաղ փախչող Տէնիքինեան սպաներուն վրայ, կը թալլէ, կը կողոպտէ և կը սպաննէ՝ յայտարարելով որ հակայեղափոխականները կը պատժէ, և անոր նախաձեռնութեամբ Թաւթաս կայարանի կողմէն կը հրաւիրուի կարմիր բանակէն 100 ձիաւոր զօզաք, որոնք կը դրաւեն Մարդակերտը, կը սպաննեն Հայաստանի սպայ Յակոբ Մարտիրոսեանը և ապա կ'անցնին դէպի Վանք գիւղը՝ շրջապատելու համար Դրօի զինուորական ներկայացուցիչ գնդապետ Զաքար Մեսեանը և իր սպայակոյտը։

Վարանդան և Դիլակը, որոնք այնքան լաւ կերպով սա-

բացուած էին և որոնց գլխաւոր գիւղերը թելեֆօնով կապուած էին իրարու հետ, կը հանդիսանան հայ Պոլշեւիկներու աշխատավայր, որոնք սաստիկ քննադատութեան կ'ենթարկեն թէ՛ Հայաստանի կառավարութիւնը, թէ՛ Դաշնակցութիւնը և թէ Դրօն, և կ'աշխատին համոզել հայ գիւղացիութիւնը որ ներկայացուցիչներ ուղարկէ Պագու՝ կարմիր զօրքերը Ղարաբաղ հրաւիրելու։

Թիֆլիսի և Պագուի հայ Պոլշեւիկներն ալ պարապ նըստած չեն։ Անոնք ալ զանազան պատգամաւորութիւններ կ'ուղարկեն Ռուսաստան՝ հրաւիրելու կարմիր զօրամասերը, որ գան և Ղարաբաղը գրաւեն։ Թիֆլիսի Ղարաբաղցիներու Հայրենակցական Միութեան կողմէ Ա. Երզնկեանը և Ս. Փիրումեանը իբրև պատգամաւորներ կ'ուղարկեն Մոսկուա՝ այժ տալու Շանթի պատգամաւորութեան Ղարաբաղի վերաբերեալ պահանջներուն, բայց Պագուի մէջ կը փոխեն իրենց կարծիքը, և, հակառակ իրենց ուղարկող մարմնի հրահանգներուն, կը համաձայնին Օրժոնոկիձէի հետ։

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

Այս բոլոր աշխատանքներու արդիւնքն այն կ'ըլլայ որ՝ Շանթը Մոսկուայէն կը հեռագրէ Հայաստանի կառավարութեան «Միակ դժուարութիւնը Ատրպեճանի սահմանն է որովհետեւ Պագուէն ամէն կերպ կ'ուզեն խանգարել պայմանագրի կիրառումը։ Սովիեթական կառավարութիւնը կ'ընդունի մեր պահանջներուն արդար լինելը եւ չփափագիր գոհացում տալ Սով. Ատրպեճանի եւ հայ պոլշեւիկներու բոլոր բաղձանքներուն։ Վերջինները պնդումին եւ տուած տեղեկութեանց ազդեցութեան հետեւանքով, պայմանագրի կրճատումը կ'ուզանայ»։

Հարցը բաւականաչափ պարզ է։ Ռուսաստանի այն ա-

տեղուսյ շահերու կապուիլ Արեւելքի «յեղափոխական» Մահմետականութեան հետ, կը նոյնանայինն հայ Պոլշեւիկներու հետապնդած քաղաքականութեան հետ՝ իրենց ձեռքի մէջ պահել Ղարաբաղ-Ջանդեղուրը, իբրեւ յենարան, իբրեւ ոտքի տակի հող՝ քաղաքականապէս կենալու համար։

Եւ այդ պատճառով սկսան Ղարաբաղ-Ջանդեղուրի արիւնահեղութիւնները, կոիւները, զինադադարութիւնները, ձերբակալութիւնները, որոնց արդիւնքը այն եղաւ որ՝ կարմիր զօրքի գերազանց ոյժերու ճնշման տակ մեր զօրամասերը նահանջեցին դէպի Դալարագեազ և կնքուեցաւ 1920 Օգոստոս 10-ի համաձայնութիւնը, որով ամբողջ Ղարաբաղ-Ջանդեղուրը կը յայտարարուէր չէզոք գօտի և կը գրաւուէր ռուսական կարմիր զօրամասերու կողմէն։

III. ՄԱՑԻՍԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Սովիէթական Ռուսաստանի զօրաբանակները կը մօտենան Արցախեանին։ Անոնք արդէն, գիտնալով որ իրենց դէմ դիմադրող ոյժ չկայ, մտադիր են առաջ շարժիլ դէպի Գանձակ և գրաւել նաեւթային հարստութիւններով ա՛յդքան առատ շրջանը։ Բադուի պրոլետարիատը պատրաստութիւններ կը տեսնէ ընդունելու կարմիր զօրամասերը, և, Մուսաւաթի կառավարութիւնն ալ գրաղած է իշխանութիւնը անարիւն յանձնելու խնդրով։

Կարմիր բանակի մերձեցումն ու անոր յաղթանակները արդէն վստահելի գրաւականներ էին Հայաստանի Պոլշեւիկներուն համար, որոնք հաւատացած էին որ ամենափոքրիկ շարժումին անգամ կը ծաւալի, կը տարածուի հայ աշխատաւորութեան մէջ, և, իրենք կարող կ՚ըլլան չատ քիչ գոհերով մեծ յաղթանակներ տանիլ։

Իրենց շարժման նախօրեակին անոնք ապահոված էին Հայաստանի հողամասին վրայ գտնուած թաթարներու օժանդակութիւնը, որոնք լաւ զինուած էին և կազմակերպուած՝ տաճկական սպաներու ղեկավարութեամբ։

Երեւան.— *Կառավարութիւնը մայիս 1-ը տօնելու չգիտէ պատրաստութիւններ էր տեսեր՝ յատուկ յանձնախմբի միջոցաւ։ Իրարու քաղաքական կուսակցութիւնները, ինչպէս նաև արհեստակցական միութիւնները, իրենց մասնակցութիւնը պիտի բերէին։ Ժողովրդական միթինկներու քանակն ու տեղը, ինչպէս նաև օրուայ բանախօսներու անունները որոշուած էին։ Յանձնախումբը թոյլ էր տուեր Գոլշևիկներու համրակին, որ ան ալ իր մասնակցութիւնը բերէ։*

Հորդորանքի չէնքի առաջ տեղի ունեցող ցոյցի ժամանակ Գոլշևիկները, առաջուց որոշուած ծրագրով մը, կըսկսին աղմկել, կանչել «կորչի՛ կառավարութիւնը», «անկո՛ղ Դաշնակցական տիրապետութիւնը», «կեցցէ՛ Հորդորային Հայաստանը»։ զանազան տեղերէ երեւան կուգան կարմիր դրօշակներ. նման մակագրութիւններով առաջ կը սլանայ կարմիրներով զարդարուած օթոմոպիլ մը և ժողովրդի մէջ կը ցրուէ թռուցիկներ, որոնց մէջ կը յայտարարեն թէ Ատրպետեանէն յետոյ վրաստանն ալ ընդունած է սովիեթական իշխանութիւնը, և որ պէտք է տապալել ներկայ կառավարութիւնը և անոր տեղ հաստատել բանուորա-գիւղացիական իշխանութիւն...

Կառավարութեան եռանդուն ջանքերուն չնորհիւ հնարաւոր կը լինի վերջ տալ քաղաքական այդ ցոյցին և պատգուխները ձերբակալել։

Ալեքսանդրապոլ.— *Այս տեղ եղած են աւելի կազմակերպուած։ Ջինուորներու և պահակներու որոշ մասը կ'անցնի ապստամբներու կողմը։ Գնդապետ Մուսայէլեանը իրեն յանձնուած «վարդան Զօրավար» զրահապատով կ'անցնի շարժման գլուխը, նա վերջնագիր կը ներկայացնէ քաղաքի մէջ գտնուած զօրամասերուն՝ իրենց ենթարկուելու։ Սպասական կազմը կը տատանի և կարուկ միջոցներու չդիմեր։ Գրամեքենայի վրայ կը տպեն N. 1 հրամանը, որով Հայաստանը կը հռչակեն Սովիեթական և միաժամանակ կը հրամայեն քաղաքի Դաշնակցական պարագլուխներէն՝ կարօ Սասունիին, բժ. Բաղտասարեանին, Արտ. Սրամբոլցիանին,*

Արշակ Պօլոյեանին, Բանուոր Սէրգոյին՝ անմիջապէս ներկայանալ «յեղ-կոմին»։

Մայիս 4-ին Մուսայէլեանի զրահապատը կը կանգնեցնէ գէպի Պաթում գացող ամերիկացիներու գնացքը և բոնի ոյժով կը ստանայ ատորագրութիւն մը, որ պիտի չարուներկին օժանդակել Հայաստանին՝ անկախ այն հանգամանքէն թէ ի՛նչ կառավարութիւն կը լինի հոն։

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ

Այս գրութիւնը կը տեւէ մինչև մայիս 14, երբ կառավարական պատժիչ զօրամասը Աղին կայարանի մօտ պարտութեան մատնելով պոլշեւիկեան ոյժը և Մուսայէլեանի զրահապատը, կը գրաւեն Քաղաքը։ Պոլշեւիկեան պարագլուխները, որոնց մէջ և Մուսայէլեանն ու խորհրդարանի անդամ թժ. Արտաշէս Մելքոնեանը, կը փախչին Ադրբայջի թաթարներու մօտ, որոնք արդէն կազմած էին յատուկ զօրամաս՝ ապատամբ Ալեքսանդրապոլին օգնութեան հասնելու նպատակով։ Պարագլուխները կը ձերբակալուին. մէկ քանին ալ կը կարողանան փախչիլ։

Դարս.—Դրսէն եկած գործիչներ՝ միացած տեղական Թա-

Բարեներու, Մոլոկաններու և Ռուսաց Ազգային Խորհրդի հետ, ամէն կերպ կ'աշխատէին բերդաքաղաքի գինուորական մասերը իրենց կողմը քաշել՝ իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար։

Մայիս 10ին գինուորներու մէկ մասը կ'անցնի անոնց կողմը և կը կազմուի «յեղ-կոմ»։ Քաղաքի ժողովուրդն ալ կը կազմէ «Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէ», որուն նախաձեռնութեամբ մայիս 12ին ժողովրդական խուռն բազմութիւն մը

ԿԱՐՍ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔ

Մեր Հայրենիք երգելով կը յարձակին ապստամբներուն վրայ, որոնք «Ալեքսանտր Բ.րդ» մարտակոչէն կը սկսին կրակել՝ թնդանօթներով և գնդացիրներով։

Մայիս 13ին երկրորդ յարձակումով մը կը պատրաստուին գրաւել յիշեալ մարտկոցը, բայց ապստամբները կը փախչին, լուր առած բլլալով որ Ալեքսանդրապոլի իրենց ընկերները արդէն պարտուած են։ Դարձի ապստամբ Գոլչեւիկներուն,

մեծապէս կը նպաստէին ռուս Մոլոկաններուն, յատկապէս Զաիմախ գիւղի, որուն բնակիչները հաց կը հասցնէին խորհուրդարաններուն։ «Ալեքսանդր Բ.»ի մարտկոցէն կրակելու ժամանակ՝ քաղաքի ռուսերը կարմիր դրօշակներով կը պատրաստէին փողոցները և կը դղրդէին։—«Կորչի՛ Հայաստանը, կեցցէ՛ Սովիեթական Ռուսաստանի իշխանութիւնը»։

ՆԻԿՈԼ ԱԴԲԱԼԵԱՆ

Ապստամբները կը փախչին ռուս Մոլոկաններու Բլագոդարնոյէ գիւղը, ուրկէց դէպի Ալեքսանդրապոլ ճանապարհին վրայ կը ձերբակալուին։ Այդ առթիւ Ն. Ադբալեանը կ'ընդհատգրէ — ... «Գտնուած է ռուսական, թուրք եւ յունական ազգային խորհուրդներու մայիս 10ի միացեալ նիստի որոշումը՝ պոլշեւիկներու հետ ապստամբիլ եւ տապալել Հայաստանի բռնակալ եւ հակայեղափոխական կառավարութիւնը, եւ հաստատել խորհրդային իշխանութիւն» ...։

Սարդարապատ. — *Սահմանադրական ժողովն ալ հանգիստ չը թողնուիր։ Այս չրջանի ներկայացուցիչները աւելի լրջօրէն մտահոգած են խնդրին, նախօրօք բանակցութիւններուն մէջ մրցելով տաճիկ հրամատարութեան հետ՝ զօրական և տնտեսական օժանդակութեան չուրջ։ Անոնք կը համաձայնին Տաճկաստանի հետ՝ յաղթանակի պարագային, տալ իրենց փայտ և խոտ, ստանալով ատոնց փոխարէն ալիւր, որպէսզի կարողանան ազգաբնակչութեան անհրաժեշտ կարիքներուն դաւարարութիւն տալ։ Այդ առթիւ նոյնիսկ կը հետագրուի*

եղեր Ալ-Զոլ՝ Մուսայէլեանին, երբ դեռ վերջինս գործի գլուխ էր, ուր կը գործեն Տաճիկներու հետ համախոհուրդ։ Զինուորներու փոքրամասնութիւնն մը կ'անցնի ապստամբներու կողմը և կը կազմեն «յեղ-կոմ»։ Ալեքսանդրապոլի և Ղարսի չարժումները չի զսպելէ յետոյ՝ կարուկ առաջարկ կը ներկայացուի անոնց՝ անձնատուր ըլլալ. խոստանալով իրենց կեանքը խնայել։ Ապստամբները կ'որոշեն փախչիլ, բայց կը ձերբակալուին։

ՉՕՐ. ՍԻԼԻԿԵԱՆ

Նոր Գայազիտ.—Մայիս 13ին Բասարկեղարի զօրամասիսուքմը կամաւորներ կ'ապստամբին, և. գալով Ղարանլուխ, Թեթև կռիւէ մը յետոյ իրենց հետ կը միացնեն և տեղական զօրամասը։ Ուսուցիչ Սարուխանեանը գործի գլուխ կ'անցնի։ Կը թալանեն պետական ալիւրի և զէնքի պահեստները։ Ապա միացեալ ուժերով կ'երթան դէպի Նոր Գայազիտ՝ ուր տեղական ինքնապաշտպանական խումբերու հետ Թեթև ընդհարումէ մը վերջ կը գրաւեն քաղաքը մայիս 17ին և կը ձերբակալեն այդ շրջանի զօրքի հրամանատար զօրավար Սիլիկեանը։ Անոնք իրենց ձեռքը կ'առնեն Բասարկեղարի հաղորդակցութիւնը՝ Երեւանի հետ, և. միաժամանակ արգելք կը հանդիսանան ռազմամթերքի փոխադրութեան դէպի Զանգեզուր։ Քանի մը օր այդ շրջանը կը մտնուի անիշխանութեան, մինչև որ մայիս 19ին կառավարական զօրքերը կը կարողանան գրաւել քաղաքը՝ նախօրօք ճնշելով ապստամբութիւնը։ Այդ չարժումը առանձնապէս ճակատագրական

դեր կը խաղայ Ղարաբաղի խնդրին մէջ, որովհետև մօտ 14 օր Թրօն կտրուած լինելով կեդրոնէն և ենթադրելով որ Հայաստանը արդէն ռուսիթեական դարձած է, ստիպուած կ'ըլլայ կամովին թողուլ Ղարաբաղը՝ իշխանութիւնը յանձնելով տեղական հայ Գոլչեւիկներուն և անցնիլ Զանգեզուր։

Թիլիջան.—Այստեղ դրութիւնը աւելի ծանրակշիռ բնոյթ կը կրէ։ Տեղական Գոլչեւիկները, նախօրօք պայմանագրուելով Գադուի իրենց ընկերներու հետ խորհուրդ կուտան որ կարմիր գինուորներէն մաս մը անցնի սահմանը և դիւրացնէ Հայաստանի միւս քաղաքներուն մէջ իրենց ընկերներու կողմէն նախապատրաստուած յեղաշրջումը։

Մայիս 20ին ռուսիթեական երկու ձիաւոր գունդեր, որոնց կարգին նաև խումբ մը ծպտուած ասկեարներ, կարմիր դրօշակներով կը մտնեն Իջեւան և կը յայտարարեն ազգաբնակչութեան որ՝ անոնք կուռելու համար չէ որ եկած են, այլ Անդրկովկասի ժողովուրդներու միջև հաշտութիւն ձգելու։ Անոնք կը բաժնեն իրենց հետ բերած քանի մը սայլ ռպիտակ ալիւրը։ Ապա Տէնիքինի բանակի գնդապետ Դրացենկօն, 300 ասկեարներու գլուխ անցած ներս կը մտնէ և ձերբակալութիւններու կը սկսի.—գնդապետ Բադդասարեան, կոմիսար Մանասեան (Ներք. Դործ. Նախարարի Նախկին օգնական), Տեղական Ինքնավարութեան վարչութեան նախագահ Ջաղէեան, որոնք անմիջապէս կ'ուղարկեն Գադու։

Յաջորդ օրը 2 սայլ՝ մէկ ուսս և մէկ տեղացի հայ կուգան Թիլիջան, կը յայտնեն որ միւս շրջանները զիրենք ընդունած են ազ ու հացով և կը կամենան հող պատրաստել՝ անարիւն գրաւման համար։

Դրացենկօն իր ասկեարներով կը մտնէ քաղաքին, բայց չի կրնար ներս մտնել, որովհետև կը հանդիպի Մակուեցի Մեսրովբի հարիւրեակի ուժեղ դիմադրութեան։ Շուտով վրայ կը հասնի և Սեպուհը իր զօրամասով՝ թնդանօթներով և գնդացիրներով, և թշնամին ստիպուած կ'ըլլայ տեղի տալ ու իր նախկին սահմանները քաշուիլ։

Այսպէս Հայաստանի գլխաւոր կեդրոններու մէջ տեղի

ֆ՝ուեֆեան պոլշեւիկեան բռնապետութիւներ՝ իշխանութիւնը տապալելու համար, բայց այդ բոլորը կը վերջանան անհաջողութեամբ։

ՏՕԲ. ՍԵՊՈՒՀ

Անհրաժեշտ է յիշատակել նաեւ կարեւոր նշանակութիւն ունեցող այն փաստը, որ Վարսով և Ալ-Պոլի մայրաքաղաք չարժումները ժամանակի՝ ռուսկներուն կ՝աշխատին պիտուրական ցոյցով իրենց համակրութիւնը յայտնել, որով և Մայիս 10ին

Գարա-Գէօքբր փաշայի հրամանին համաձայն առանկական զօրքը կը չարժի դէպի Օլթի... իբր թէ Առտանճանին օգնութեան հասնելու համար։

Ա.Լ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Հանգիստ չէինայն նաև Զանգիբատարի բարբարները, որոնք Հայաստանի մայրաքաղաքէն 7–10 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ կր գանուին։ Մայիս 14ին անոնք, օգտուելով մեր երկրի խառնակ վիճակէն և առանձով Տաճ-

կաստանէն բաւականաչափ ռազմամթերք, ապաններ և ասկեարներ՝ յարձակման սկսեցին Փարաքար, Ջափարաբադ և Ջարբախ հայաբնակ գիւղերու վրայ։ Էջմիածնի և Ուլուխանլու կայարաններուն միջև երկարող երկաթուղագծի ուղղութեամբ խրամատներ էին փորած։ Այդ օրերը Նիջիրլու գիւղը հասաւ տաճկական ապայ Շէֆքէթ պէյ՝ 350 ասկեարներով և մէկ թնդանօթով։ Անոնց բոլոր յարձակումները ետ կը մղուին։

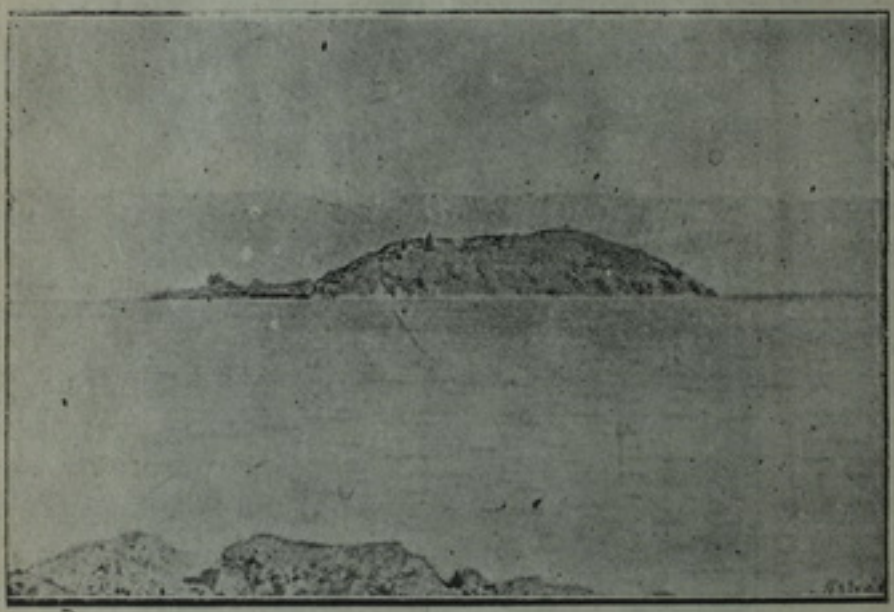

ՍԵՒԱՆԱՑ ԼԻՃ
(Նկար՝ Ա. Ֆէթվաճեանի)

Մայիսեան չարժումներու առեն հին կառավարութիւնը՝ Ա. Խատիսեանի գլխաւորութեամբ իր հրաժարականը կուտայ և անոր տեղը կ'անցնի Հ. Օհանջանեանի դահլիճը, որը արմատական միջոցներու դիմելու կողմնակից կ'ըլլայ։

Առաջին ատիթով նոր կառավարութիւնը Մայիս 8ին հետեւեալ կոչը կը հրատարակէ.

«Ցանկալի փաստերը, միացած պոլշեվիզմի գոյնով ներկուած Ատրպեճանի ներս, կը սպառնան Հայաստանի ան-

կախութեան եւ ազատութեան: Չնայած այդ բանին· Հայաստանի մէջ գտնուեցան տարբեր՝ որոնք գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար երկրի ներսը շահագործելով պարենաւորման ճգնաժամն ու ժողովրդի յոգնածութիւնը, ջանք կը թափեն առաջացնել անկարգութիւններ, եւ այդպէսով հող պատրաստել բռնամուտ համար այն ժամանակ, երբ Ատրպեճանեան զինուորներն ու հրոսակները Ղարաբաղի եւ Գողթնի մէջ կը շարունակեն հայի արիւնը թափել... երբ Շարուր-Նախիջեւանի շրջանում տանկական ասկեարները առաջ շարժուելով կ'այրեն, կ'ոչնչացնեն հայկական գիւղերը...Քաղաքացիներ, անհրաժեշտ է ի մի խմբուիլ եւ պահպանել կատարեալ կարգ ու կանոն»...

Նոր կառավարութեան երկրորդ գործը կ'ըլլայ զօրահաւաքի ենթարկել հանրապետութեան հաւատարիմ բոլոր տարրերը, կազմել վտանգելի զօրախմբեր եւ անոնց վտանգել ներքին չարժուիւները զսպելու չատ դժուարին եւ յոյժ կարեւոր պարտականութիւնը: Այդ գործի մէջ մեծապէս իրենց մասնակցութիւնը բերին արեւմտահայերը:

Ապա կառավարութիւնը, ատանալով արտակարգ լիազօրութիւններ խորհրդարանէն, իր կողմէն կ'որոշէ ապստամբ շրջաններու մէջ կազմել արտակարգ դատարաններ՝ տալով մահուան դատավճիռներ կայացնելու իրաւունք՝ պետական դաւաճանութեան եւ չարամիտ չահամոլութեան (սաբոտաժ) պարագաներուն:

Այդ բոլոր եռանդուն մրջոցներու արդիւնքը այն կ'ըլլայ որ՝ բոլոր վայրերու ապստամբական չարժուիւները կը մեղմին, պարագլուխները կը ձերբակալուին եւ հայ Գոլչեւիկներէն չատերը բանտ կը նետուին: Միաժամանակ հնարաւորութիւն կ'ունենան եւ մղելու թէ՛ տանկական եւ թէ Ատրպեճանի ճակատներուն վրայ տեղի ունեցած յարձակումները, ինչպէս նաեւ չէզոքացնելու թաթարական պինդուած ըմբոստութիւնները: Այդ բոլորը կը կատարուին արագ, յարմար նպատակայարմար դասաւորութեամբ եւ այնքան կրթուն, որ հնարաւորութիւն չի տրուիր մեր բանակի քայ-

քայման և ժողովրդի քաղաքական դիտակցութեան անկման։

Այդ դէպքերու պատճառով, բնականօրէն, գոհ կ'երթան հայ Գոլշեւիկներէն մէկ քանիներ՝ դատական քննութենէ վերջ, ուրիշներ՝ ժողովրդական ցասումի իսկ ձերբակալուածներէն մեծ մասը կ'ազատուի, իսկ միւսները չատ թեթեւ բանտային պատիժ կը կրեն— իրենց համար բանտ ունենալով Սեւանայ գեղեցիկ օդասուն և հրաշալի կղզին, որը չատերու... նախանձը կը չարժէր։

Սակայն և այնպէս Մայիսեան պոլշեւիկեան չարժումները ունեցան բացասական ազդեցութիւններ ալ և այդտեղ է որ հայ մեծամասնականները՝ մեր ժողովրդի դժբախտ կացութեան մէջ, պատասխանատուութեան մեծ բաժին ունին։

1. Իրենց հակապետական փրոփականտայով ջանացին վարկաբեկել ո՛չ միայն Հայաստանի կառավարութիւնը, այլ և պետականութիւնը, միշտ ծաղրի առարկայ դարձնելով մեր ժողովրդի անկախութիւնը... որը «ո՛չ հաց կուտայ, ո՛չ նաւթ, ո՛չ կտորեղէն և ոչ ալ կեանքի ապահովութիւն։ Տարրեր է, կ'ըսէին անոնք, ռուսական մեծ պետութեան հետ դաշնակցած ըլլալը, երբ և դրսի ոյժերը, և յատկապէս Թուրքիան, չեն համարձակիր որ եւ է յարձակում գործել մեր ժողովրդի վրայ։ Այդ պատճառով ալ անհրաժեշտ է տապալել ազգային իշխանութիւնը և դաշնակցային կապերով միանալ Ռուսաստանին»։ Իրենց այս անսակէտով անոնք կարողացան հասարակութեան որոշ խաւեր իրենց կողմը գրաւել, մանաւանդ ռուսախօսներու այն հսկայ խմբակը, որը կը նեղուէր հանրապետութեան հաստատութիւններու հայացումէն։ Այդ ուղղութեամբ իրենց աշխատանքը այն արդիւնքը տուաւ՝ որ չատերը սկսեցին իրենց հայեացքները դէպի Հիւսիս դարձնել՝ վերյիշելով ցարական չրջանի կեանքի ապահովութիւնն ու ապրուստի դիւրութիւնը։

2. Իրենց հակապետական չարժումներով անոնք կրցան յուսահատութիւն մտցնել ժողովրդական որոշ խաւերու մէջ, որոնք միշտ այն հաւատքն ունէին որ՝ Հայաստանի Անկախութեան չուրջ բոլոր Հայերն ալ մէկ ճակատ կը կազմեն, մա-

նաւանդ 600 տարուայ տարկական կեանքի ծանրութիւնը կրելէն վերջ։ Ժողովրդի մէջ կորաւ այդ հաւատքը և քայքայուեցաւ ազգաբնակութեան միակամութիւնը՝ որոնք այնքան անհրաժեշտ էին մեր ազատութեան համար մղուած պայքարի ընթացքին։ Ժողովրդի միաառնակ հոգեբանութիւնը թեքուեցաւ և այն հաւատքը՝ որ մեր յոյսը մեր վրայ պիտի դնեցնէր — կորաւ և հայ գիւղացին սկսեց մտածել որ մեր վրանդի բոպէին դրսի ոյժ գոյութիւն ունի — այդ Տէրտէր. Իուտասանն է։

3. Պոլշեւիկեան խլրտումներու ժամանակ որոշ քայքայման ենթարկուեցաւ և մեր բանակը, որը մինչև այդ կատարեալ կարգ ու կանոնի ենթակայ էր և հայրենիքի ազատագրութեան համար կը նահատակուէր խորին գիտակցութեամբ։ Այժմ նա նորէն վերյուշեց երկու տարի առաջ սկսուած պոլշեւիկեան դէպի տուն ալիքը, որուն ծխանքներէն ամէն մէկ գինուոր կը կամենար օգտուիլ։ Եւ այդ չարժումներու ընթացքին, ինչպէս նաև յետագայում, դասալքութեան քիչ դէպքեր չը պատահեցան։ Հայկական նորակազմ և դեռ ևս թոյլ բանակը ինկաւ տատանումներու մէջ, և տեսնելով որ իր բազմաթիւ կռիւներուն վերջ չկայ, որ Հայաստանի Անկախութիւնը վերջնականապէս չամրապնդուիր, և որ մեզ «բարեկամ» պետութիւնները կատարեալ մոռացութեան տուած են մեզ — սկսեց կասկածիլ իր յետագայ յաջողութիւններուն և յաղթանակներուն վրայ, և միաժամանակ վտանգի բոպէին ունենալ յոյս մը՝ որ մօտիկ տարածութեան վրայ կը գտնուի — ռուսական հզօր բանակը։

4. Այդ չարժման բացատրական կողմերէն մին հանդիսացաւ այն, որ երկու կողմերէն ալ բազմաթիւ հայ մտաւորականներ՝ գինուորական ոյժեր գտնուեցան այդ ներքին քաղաքացիական անմիտ ու անտեղի կռիւներու ժամանակ. ընկան չատ մը փորձուած և անձնազոհ սպաներ, որոնք մեր բանակի մէջ կարեւոր դիրք գրաւած էին և որոնք վտանգի բոպէին նետուած էին կռուի մէջ՝ յաղթանակը թշնամու ձեռքէն

կորզելու համար։ Զգալի են այդ գոհերը՝ որոնք հայ ժողովրդի հարազատ զաւակներն էին։

5. Հայ Գոլչեւիկներու անյաջողութենէն վերջ՝ տիրող կուսակցութեան և անոնց մէջ ակաւ խուլ ու կաւատի պայքար, որուն արդիւնքն այն եղաւ որ՝ Գոլչեւիկները իրենց թոյնը թափեցին Գագուի բանտին մէջ գտնուած հայ քաղաքական բանտարկեալներու վրայ, ինչպէս նաև այն, որ անոնք ստիպուած եղան դրսի— ռուսական ոյժի միջամտութեան դիմել՝ իրենց հեղինակութիւնը բարձրացնելու համար։

IV. ԱՐՏԱՔԻՆ ՃՁԺ ԵՒ ՀԱՅ ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐԸ

Հայաստանի մէջ ունեցած իրենց անյաջողութենէն վերջ, երբ անկարող կ'ըլլան Սովիեթ. Ռուսաստանի իրենց վրայ տրուած յոյսը արդարացնել, և երբ «Արեւելքի յեղափոխութեան» տիմպը աւելի կը զսպուի և չնորհիւ իրենց կը յետաձգուի այդ «մեծ» գաղափարի իրականացումը, հայ Գոլչեւիկները իրենց աչխատանքները կը կեդրոնացնեն Գագու, Թիֆլիս և Ռուսաստանի զանազան քաղաքներու մէջ՝ իրենց մէջ կուտակուած թոյնը և հաւաքուած առելութիւնը թափելով կառավարական կուսակցութեան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հասցէին։ Իրենց անյաջողութիւններու պատասխանատու բռնեցին նաև Տաճկահայերը, որոնք ամենաեռանդուն մասնակցութիւնը ցոյց տուած էին՝ մայիսեան խռովութիւնները ճնշելու մէջ։

Ամենէն առաջ անոնք կը հրատարակեն Արեւմտահայերուն ուղղուած թռուցիկ մը՝ որուն մէջ կը յայտարարեն թէ «Տաճկահայերը իրաւունք չունին խառնուելու Ռուսահայերուն ներքին գործերուն և հիմք չունին խանգարելու իրենց բաղաքական կռիւը, որը անոնք կը վարէին Հայաստանի մէջ։ Տաճկահայերը իրենց գործօն մասնակցութեամբ նոր ապացոյցներ տուած եղան որ իրենք կը պատկանին «հակայեղափոխական» բանակին որուն համար ալ ապագային՝ բան-

ւորա-պիւղացիական իշխանութեան առաջ պատասխանատու են։»

Այս և նման ապառնալիքներով անոնք կը կամենան Հայաստանը երկու հակամարտ մասի բաժնել, որմէ միայն հայ Գոլշեւիկները պիտի օգտուէին։ Անոնք կը դիմեն հին և քննադատուած միջոցներուն՝ Տաճկահայ-Ռուսահայ հարցի բաժանման, համաթելով մէկը տարբեր, իսկ միւսը՝ տարբեր երկիրներու քաղաքացիներ։

Այդ բաւական չէ։ Մոսկուայի «Հայկական Գործերու Կոմիսարիաթ»ի պետ Վ. Ամանէսեանը, ընդհակառակը, կը կամենայ օգտուիլ Ռուսաստանի մէջ գտնուած գաղթականներէն, դիւանագիտօրէն Տաճկահայեր, զանոնք խումբ-խումբ փոխադրելով Հայաստան, որպէսզի տապալեն այնտեղ գոյութիւն ունեցող պուրժուական կառավարութիւնը և տեղը հաստատեն խորհրդային իշխանութիւն։ Հայրենիք վերադարձող գաղթականներուն ուղղուած թուղթին մէջ չեչտուած է Հայաստանի մէջ ապրող հայ ժողովրդի յանցանքը, որ նա կապուած է Դաշնակից պետութիւններու հետ, և այս պատճառով ալ բազմաթիւ արիւն է թափեր և աւեր տեսեր, և որ «Անկախ Հայաստանի մէջ կը թագաւորէ անասնական բռնութիւն»... ու կը յանգի այն եզրակացութեան որ՝ «պէտք է յոյսը դնել Խորհրդային Ռուսաստանի վրայ, որ միակ անկեղծ պաշտպանն է մանր ազգերու լիակատար ազատագրութեան։»

Անոնք իրենց փրոփականտը Հայաստանի դէմ առաջ կը տանին և՛ ռուս զօրքի, և՛ ռուս ժողովրդի և՛ Մոսկուայի ղեկավար շրջանակներուն մէջ՝ ջանալով վարկաբեկել, սեւցնել Հայաստանի կառավարութիւնը։

Անոնց հաղորդած առաջօդ լուրերու հիման վրայ էր որ Խորհրդ. Ռուսաստանի արտ. գործ. կոմիսար Զիչէրինը հեռեւեալ հեռագիրը կ'ուղղէ Հայ-ի կառավարութեան, Յունիս 4 թուակիրով.

...«Արժանահաւատ տեղեկութիւններու համաձայն, Ալէքսանդրապոլի, Երեւանի, Սարիղամիշի, Ղարսի եւ Հայաստանի այլ հատուածներու մէջ հարիւրեւոով ռամիւնիստներ ձեր-

բակալուած են: Հայ-ի կառավարութիւնը բոլոր կուսակ իճճաղաս եւ գաղտնի գնդակահարել հոմմիւնիստներ. յատկապես գնդակահարուած է բնկեր Միկոյեանը: Սով. կառավարութիւնը մեծ վրդովմունքով իմացաւ այն կամայականութիւններու մասին, որոնք գործ կը դրուին Հայ-ի հոմմիւնիստական շարժման գործիչներուն նկատմամբ: Ռուսաստանը այս ժամին բանակցութիւններ կը վարէ Մոսկուայի մէջ Հայաստանի կառավարութեան պատուիրակութեան հետ եւ նա մեծ է հաստատուն օգնել հայ ժողովրդին՝ իր կրած ծանր փորձութիւններուն մէջ, որոնցմէ մինչեւ այժմ ալ դեռ չէ ազատուած... Հայ հոմմիւնիստներու նկատմամբ ի գործ դրուած կամայականութիւններու մասին տեղեկութիւններ ստանալէ յետոյ Ռուսաստանի կառավարութիւնը կարող չէ հանգիստ կերպով ընդունել ձեր պատուիրակներու հետ Հայ-ի դրութիւնը եւ ամէն հետ կնմուելիք բարեկամական դաշինքի պայմաններ: Սով. Կառ-ը կը պնդէ որ անմիջապէս արձակուին հոմմիւնիստ բանտարկեալները... մենք կը խնդրենք ձեր կարգադրութիւններու մասին հաղորդել մեզ. որպէսզի ձեր պատուիրակութեան հետ ունենալիք մտերմու փոխ սնակութեանց արգելքները վերցուին...

Մոսկուա, N. 427 *Չիչերին*

Ահա՛ այն «ազգօգուտ» գործունէութիւնը, որ հայ Գոլշեւիկները ցոյց կուտան Ռուսաստանի մէջ:

Նախ՝ կամայական գնդակահարութիւններ տեղի ունեցած չեն, այլ դատական ճանապարհով, և յանցանքը՝ հակապետական չարժման մէջ, մանրամասն քննելէն վերջ:

Երկրորդ՝ Հոմմիւնիստ Միկոյեանը Հայաստան եկած չէր որ գնդակահարուէր. նա Պագու էր և հոն ալ մնաց և այդ յայտնուեցաւ իրեն՝ Չիչէրինին, և երրորդ՝ նման տեղեկութիւններու հիման վրայ է եղած որ Ռուսաստան անմիջապէս ընդառաջ չէ գացած Լ. Շանթի պատուիրակութեան հետ համաձայնագիրը ստորագրելու, որ այնքան անհրաժեշտ էր մեր երկրի միջազգային քաղաքական կացութեան տեսակէտէն:

Եւ այդ բոլոր արդիւնք էր հայ Գոլշեւիկներու դրսի քաղաքականութեան, որով անոնք կը ձգտէին մէկ նպատակի – անհաչա պահել Հորիզոն. Ռուսաստանը Հայաստանի հետ, որպէս զի յետագային մէջ անոնց դիմուորական ոյժերու վրայ յենած կարողանան տիրանալ Հայաստանի։

Առով չբաւականացան անոնք։ Քաղաքական բարձր շրջանակները հակառակ տրամադրիչէն վերջ՝ պէտք էր նաև կարմիր զօրքի վերաբերմունքը փոխել դէպի Հայաստանի կառավարութիւնը։ Եւ ահա՝ անոնք, առանց մտածելու որ առով իսկ մեծ վնաս կը հասցնեն հայ ժողովրդին և աշխատաւորութեան, մտացածին լուրեր կը տարածեն, խեղաթիւրումներ կ'ընեն, արիւնարբու կը ներկայացնեն մեր կառավարութիւնը, Մուսավաթի հակայեղափոխական գործունէութենէն վար կը նկատեն զայն՝ գրգռելու համար կարմիր բանակի առաջնորդները և զինուորները։ Ահա՛ ինչ կը գրէ այդ առթիւ Թիֆլիսի «Աշխատաւոր» թերթը՝ իր յունիս 30ի N.69ի մէջ.

... Հայ պոլշեւիկները Ռուսաստանի գանգաց վայրերին Պագու հասած են եւ ամէն կերպ կը ջանան Հայաստանը սեւցնել ռուս ժողովրդի առաջ... Անոնք լուրեր կը տարածեն, կը դիմեն ռուս բանակին եւ դեկավար շրջաններուն՝ համոզելու համար որ Հայաստանի կառավարութիւնը օրական 300 երեխայ կը կոտորէ, կը կախէ հայ բանւորներն ու գիւղացիները, կը բռնաբարէ ռմմիւնիստներու կիները, քոյրերը, մայրերը... Կարմիր բանակի մէջ գտնուած հայ զինուորներուն՝ կոչով կը դիմեն եւ կը յայտնեն որ Մուսավաթը Հայաստան անցած է, եւ որ մուզերիստներու հետ միացած կ'աւերեն երկիրը ...: Այդ բոլորը նկարագրելէ յետոյ՝ հայ Պոլշեւիկները «հայ Բոլշեւիզմ»ի անունով կը դիմեն Ռուսաստանի կեդրոնական իշխանութեան, պահանջելով «ազատել հայ ժողովուրդը՝ Հայաստանի ներկայ կառավարութեան ճիրաններէն եւ Հայաստանը միացնել Ռուսաստանի հետ» ...: Անոնք կը հաւաքեն «կարմիր կամաւորներ» եւ «կարմիր բանակայիններ» եւ կը կեդրոնացնեն Հայաստանի սահմաններուն

վրայ, «ապացուցելով» որ իրենք կ'երթան ազատելու հայ ժողովուրդը Մուսալաքէն եւ օգնելու Անդրանիկին, «որը ուժասպառ եղած է այս մեծ կռիւին մէջ...:» Հայասացի սահմաններուն վրայ, կ'ըսեն անոնք, դուք կը պատահիք «Մեր Հայրենիք» երգող հակայեղափոխականներու, բայց չի խաբուիք, ասոնք Հայեր չեն, այլ Մուսալաքի սարսած ծուղակը՝ որով նպատակ ունի ձեզ մոլորեցնելու եւ ցոյց տալու որ՝ իբր թէ հայկական սահմաններուն պաշտպանող զօրքը Հայերէ է բաղկացած...:»

Անոնք ո՛չ մէկ միջոցի առաջ կանգ չեն առներ, անոնք կը մթագնեն ուսս զինուորի գիտակցութիւնը, կը գրգռեն անոր երեւակայութիւնը, 3 տարի առաջ թիւրքերու ձեռքով ջարդուած ուս զինուորներու սպանութիւնը կը փոխթիեն Դաշնակցութեան վզին... Եւ այս բոլորը միայն մէկ նպատակով.— որպէս զի կարողանան կարմիր բանակը լարուած դրութեան մէջ պահել Հայաստանի կառավարութեան դէմ և պատեհ առիթէն օգտուելով, յենուած անոր այժին վրայ, ներս մտնել, ձեռք առնել իշխանութիւնը և մայիսեան չարժումներու առեն իրենց վարկաբեկուած անունը բարձրացնել իրենց մեծաւորներու առաջ... ի հաչիւ հայ ժողովրդի արեան:

Ռուսական իրականութեան մէջ կատարած իրենց աշխատանքները բաւարար չնկատուեցան: Անոնք իրենց աչքերը յառեցին և Եւրոպայի աշխատաւորութեան, ջանալով անոր միտքն ալ պղտորել և հակակրութիւն ստեղծել՝ Հայաստանի կառավարութեան հանդէպ: Սեպտեմբերի սկիզբներուն Թիֆլիսի Կոմմիւնիստական կուսակցութեան կեդրոնական մարմինը, հայ Գոլչեւիկներու տուած տեղեկութիւններու հիման վրայ—կոչ կ'ուղղէ «բոլոր յեղափոխական և բանուորական կազմակերպութիւններուն և բանուորա-գիւղացիական մասսաներուն», յայտարարելով որ... «Վերջերս Հայաստանի մէջ սպիտակ բհրորը զգրելի ոճրագործութեան ամեն սահման անցնելով՝ դեղին ազգասիրութեան ծոցին տակ սեւ ռեակսիոնի դուռը կը ծեծէ սիմիւ կերպով... Օգոստոս 11ին սկսեալ

հեռագիրները կը հաղորդեն Դաշնակցական կառավարութեան ձեռքով կատարուած գնդակահարութիւններու մասին: Կը գրեն գնդակահարեն այն մարդիկը՝ որոնք յեղափոխական ոգեւորութեան ալեկոծութեան ջաղացքը բարձր պահած՝ կը լուսաւորեն ամբողջ աշխարհի աշխատաւորներու՝ մասնաւորապէս հայ ու մուսուլման ժողովուրդներու փրկութեան իսկական ճանապարհը...:

Վրաստանի Կոմմիւնիստական կուսակցութեան Թիֆլիսի Կոմիտէն, յարգելով գնդակահարուած ոգեւորիստներու բանակագիր յիշատակը՝ յանձին Ս. Ալլահվերտեանի, Մուսայէլեանի եւ Ղարիբջանեանի եւ միւսներուն՝ որոնք գոհաբերուեցան յեղափոխութեան սեղանի վրայ՝ Դաշնակցական սեւ ռեակցիայի դահիճներու ձեռքով՝ կը դիմէ յանուն յեղափոխութեան արդարութեան՝ ամբողջ աշխարհի յեղափոխական եւ բանուորական կազմակերպութիւններուն, Գ.րդ Էնթերնասիոնալի գործադիր կոմիտէին... միահամուռ ու եռանդուն կերպով բողոքել Դաշնակցական կառավարութեան բռնապետական թերորի, գնդակահարութիւններու եւ գազանային հալածանքներուն դէմ...»

Անոնք այս բոլոր աշխատանքները կը կատարէին, ինչպէս վերն ալ ըսինք, իրենց դիրքը բարձրացնելու, Հայաստանի իշխանութիւնը իրենց ձեռքին մէջ առնելու և պայքարելու Դաշնակցութեան դէմ, որուն կատաղի հակառակորդներն էին իրենք։

Այդ պատճառով անոնք ո՛չ մի միջոցի առաջ կանգ չառին։ Իրենց անյաջողութենէն վերջ կեդրոնացան Պագուի մէջ, ձեռք-ձեռքի տուին Ատրպեճանի Թաթար «սոցիալիստներու» հետ, պատուիրակութիւններ ուղարկեցին Մոսկուա՝ համոզելու համար Չիչերինը որ Ղարաբաղ-Զանգեզուրը Հայաստանին չը զիջի, որովհետև այդ իրենց անհրաժեշտ է։ Թաթար Հիւսէյնովը ո՛չ միայն իր բարոյական աջակցութիւնը ցոյց տուաւ հայ Գոլչեւիկներուն, այլ և նիւթական... տրամադրելով հարիւրաւոր միլիոններ՝ այդ նպատակին հասնելու համար։

Դեռ ամենուն յիշողութեան մէջ թարմ է այն գաղտնի փաստաթուղթը, որը գրած է Շուշի քաղաքի ռևկոմը՝ Դօրիոթի իր ընկերներուն.—

... Ձեր յաջողութիւնները անչափ կ'ուրախացնեն մեզ: Մենք չէինք կասկածեր որ Գագուի ցրուած՝ մօտաւորապես հարիւր միլիոնը ի զուր պէտ չէր անցնել: Թող Ալլահը օրհնէ փողի զօրութիւնը, որը աւելի մեծ գործեր կը կատարէ, քան ամենազօր զօրքը: Ո՛վ որ գիտէ Հայուն հոգեբանութիւնը, միշտ ալ տէր կը դառնայ անոր: Չկայ Հայ մէ՛կ հատիկ անգամ, որ փողով չծախէր ամեն ինչ... Այդ ազգը փողէն աւելի մեծ արբուքիւն չճանչնար... եւ ոյն իսկ այդ բանով պէտք է բացատրել հայ յոտնաձերու, գործակալներու հսկայական բանակը, քիւը... Գիտէք որ մեր գիւղուորները ջարդուեցան, իսկ այսօր զօրքի տեղ մեր դրամները գրեթէ հրաշքներ կը կատարեն: Նորէն եւ նորէն կը կրկնեմ խորհուրդս՝ չափսոսալ եւ ոչ մի գումար: Աւելցուցէք ռոճիկները, տուէք նուէրներ եւ այն ամէնը, ինչ որ կ'ուզեն... Կառավարութիւնը որոշած է Ղարաբաղ-Զանգեզուրը Ատրպեճանին միացնելու համար բաշխել 200 միլիոն եւս.... Աշխատեցէք, ժամանակը կարճ է:

Ընկ. բարեւներով՝

Շուշի, 18 յուլիս 920 ԷՍԱՍ ՔԱՐԱՅԷՖ

Հայ Մեծամասնականները խոշոր մասնակցութիւն ունին և այն յարձակումներուն մէջ, որոնք եղան Սովիեթական Ատրպեճանի կողմէ՝ Հայաստանի վրայ: Անոնք ո՛չ միայն խօսքով, իրենց ներկայացուցած ծրագիրներով, այլ և հայ Բոմմիւնիստներու կարմիր կամաւորական գնդերով կը մասնակցէին՝ թուլացնելու համար հայ բանակը և կառավարութիւնը տապալելու գործը դիւրացնելու նպատակաւ: Անոնք եղած են առաջնորդները այն ռուսական կարմիր զօրամասերուն՝ որոնք յառաջացան դէպի Զանգեզուր և բազմաթիւ աւերներ գործելով մօտեցան Դարալագեազի սահմաններուն: Եւ երկրորդ անգամ, երբ Դրօն հակայարձակման դիմեց և կարմիրները վանեց Զանգեզուրի հողամասերէն, հայ Գոլչե-

Դրօն fանի մը հարիւր գինուորէն աւելի ոյժ չուներ և նոր օգ-
նական զօրամասերով կարող կ'ըլլանք վերապրաւել Զանգե-
զուրը։ Եւ այդպէս ալ կ'ընենք, որ այդ երկրորդ յարձակման
արդիւնքը կ'ըլլայ մեր պարտութիւնն ու Օղոստոս 10-ի հա-
մաձայնութիւնը՝ մեր և Թուրատոնեան միջև։

Հանգիստ չէին անոնք և նախիջևանի չրջանի թաթար-
ներու մէջ, ինչպէս նաև Էրզրումի Քրքութեան՝ որուն ժամ,
մայիսեան չարժումներէն վերջ, քանի մը հայ Մեծամասնա-
կաններ ապատանած՝ միշտ դրգռում, թշնամութիւն, ա-
տելութիւն կը սերմանէին և պատրաստութիւններ կը տեսնէին՝
բազմաթիւ յարձակումներով Թուլացնելու մեր բանակը և
ժողովուրդի ոգին ընկճելու։

Նոյն վերաբերմունքն էր նաև քէմալական արշաւի ժա-
մանակ։ Երբ մեր հայրենիքը վտանգի մէջ էր, երբ մեր հայ-
րենի գիւղերը կը գրաւուէին ու կրակի ճարակ կը դառնային,
երբ Թուրքերը դէպի մեր երկրի խորերը կուգային և հայ
ժողովուրդը իր անկախութիւնը կորանցնելու վտանգի մէջ էր,
անոնք կը հրճուէին, ծափ կը զարնէին և կը ապատէին այն
օրուան, երբ Դաշնակցական կառավարութիւնը կը տապալ-
ուէր ու իրենք կ'անցնէին գործի գլուխ։ Պագուի և Թիֆ-
լիսի մամուլի մէջ հայ մեծամասնականները կ'արդարացնէին
Քէմալի արշաւանքը և կը կոչէին պաշտպանողական կռիւ մը՝
Ազգաանքի ձագուկ Դաշնակցական կառավարութեան դէմ։
Մեր հայրենիքի այդ կործանման մէջ անոնք կը տեսնէին փը-
րոլեթարիաթի յաղթանակը և Արեւելքի ժողովրդի ինքնա-
գործունէութեան ու ազատագրութեան խորհրդանշանը։ Ա-
նոնք ոյժ կուտային այդ սև արշաւին և երեւանի մէջ ան-
համբերութեամբ ու արտատրոփ ժամեր կը համրէին թէ
«ընկեր Քէմալը» յաղթանակօրէն ե՞րբ պիտի մտնէ Երեւան։

Քէմալական արշաւանքի յաջողութիւններուն զուգըն-
թաց՝ անոնք Պագուի մէջ նախապատրաստութիւններ կը
տեսնէին, պաշտօնները կը բաժնէին իրենց միջև և նոյն իսկ
Նոյեմբեր 14-ին Պագուի մէջ նոր կառավարութեան կազմը

պատրաստեցին՝ Ատրպեճանի իրենց ընկերներու հետ համաձայնութեամբ։

Եւ այն ժամանակ երբ Զիչէրինը կը մտածեր Հայաստանի վրայով միանալ Էնկիւրիին՝ տապալելու համար Անգլիական տիրապետութիւնը Արեւելքի մէջ և երբ կը մտածէր յարմարագոյն և պատուաւոր ձևը, օգնութեան հասան հայ Մեծամասնականները, առաջարկեցին իրենց ծրագիրները և համոզեցին որ յարմարագոյն ժամանակն է կարմիր զօրքերու վրայ յենուած Հայաստանի սահմանը անցնիլ, գրաւել մնացեալ հողամասերը և սովիեթական իշխանութիւն յայտարարել. իսկ եւրոպական տէմոքրասիայի առաջ դիւրին է արդարանալ, հետագրելով որ այդ յեղաշրջումը կատարուեցաւ հայ բանուորներու և գիւղացիներու կազմակերպուած կամքով։

Մայիսեան յեղաշրջումէն վերջ, ուրեմն, հայ Գոլշեւիկները հանգիստ չեն նստիր, այլ կը շարունակէին իրենց ազդակործան աշխատանքը։ Չունենալով իրենց հետ ժողովրդի և յատկապէս հայ աշխատաւորութեան համակրանքն ու գործակցութիւնը, և հնարաւորութիւն չունենալով՝ իրենց ոյժի վրայ յենուած ներքին յեղաշրջում կատարել, անոնք նպատակաւ՝ արմատ դատեցին դրսի միջամտութեամբ՝ օժանդակութեան դիմել և ստանալ Հայաստանի իշխանութիւնը, հոգ չէ ատոր համար գետերով Հայի արիւն թափուի և հազարներով նոր զոհեր լինին։

Եւ գիտնալ որ այդ բոլորը կը կատարուի վարագոյրի ետև կատարուած դաւերով, դրսի ոյժեր առաջնորդելով, Հայաստանի կառավարութիւնը սեւցնելով, սուտ ու սխալ լուրեր տարածելով օտար երկիրներու ժողովուրդներու մէջ...։ Եւ գիտնալ որ այդ բոլորը կը կատարուին յանուն սոցիալիզմի, աշխատաւոր ժողովուրդներու յեղափոխութեան և մանաւանդ Թուրքիայի ազատագրման ի նպաստ... այդ արդէն ասրասափելի է և ազգային մեծ ոճիր։

V. ՀԱՑ ՊԱՇՏԱԿՆԵՐՍ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ՈՃԻՐՆԵՐՍ

Այսքան կարճ տեւողութեան ընթացքին մեր իրականութեան մէջ առաջ եկած այդ հոսանքը, հայ Յոյզնեւիզմը, չբաւականանար միայն իր վերոյիշեալ արարքներով, այլ եւ կը սահմանէ իր «յեղափոխական սրբազան» պարտականութիւնները մին- արմատախիլ ընել հայ մտաւորականութիւնը, ոչնչացնել առողջ և ազատ մտածող տարրերը, յայտարարելով զանոնք հակայեղափոխականներ։

Իրենց այդ ծրագիրը կ'իրագործեն հոն՝ ուր այդ հնարաւոր է և ուր իրենց իշխանութիւնը կը տարածուի։ Այդ առպարէզին մէջ անոնք կը կատարեն և կը լրացնեն այն գործը, որը կիսատ էին թողած Թուրք Իթթիհատականները- 1915 Յուն 14ի եղեռնի իրենց ծրագրով։

Իրենցմէ դուրս ո՛չ մէկ քաղաքական ոյժ գոյութիւն պիտի չունենայ և բոլոր քաղաքացիներն ալ պարտաւոր են մտածել իրենց նման-այլապէս անոնց ճանապարհը դէպի գերեզման է, ուր կը տիրէ անգործունէութիւն և դէպի որը գացողները կը դառնան մշտապէս անվտանգ՝ յեղափոխական գաղափարի յաղթանակին համար։

Դեռ թարմ են չատերու մտքին մէջ 1917 Յուլի Հիւսիսային կովկաս գտնուող հայ մտաւորականներու և քաղաքական-յեղափոխական գործիչներու հալածանքը, որը կը ղեկավարուէր հայ Քոմմիւնիստներու կողմէ։ Պուրժուազիան արմատախիլ ընելու իրենց սկզբունքին վրայ յենուած՝ բազմաթիւ հայ բժիշկներ, իրաւաբաններ, ուսուցիչներ, գրողներ և լրագրողներ բանտ նետուեցան, ուր անոնք ենթակայ էին կարմիր գինուորի սուիններու մշտական հարուածներու սպառնալիքին. ուր անոնցմէ ոմանք մեռան, չատերը հիւանդացան և իրենց հաւասարակշռութիւնը կորընցուցին։

Այդ բոլորը, սակայն, պատմութեան սեպհականութիւնն

է և ռուսական յեղափոխութեան սկզբնական օրերու անիշխանական գրութեան կարելի է վերագրել։

Ընդհանուր 1920 թուին։

Ղարաբաղը գրաւելէ յետոյ անոնք անցան մաքրագործման։ Ձերբակալեցին բոլոր ականաւոր հասարակական- յեղափոխական գործիչները և տարին Գաղու, թախտարական մայրաքաղաքը, և հայրենիքէն հեռու հողի վրայ զանոնք գնդակահարեցին։

Առանց մէջ էր և յայտնի յեղափոխական քահանայ Տալի-Մահրատաց, որ 1905 թուի հայ-թաթարական կռիւներուն Համազասպի հետ Ակեռարանի կիրճը պրաւողներէն էր և բաւ իսկական առումով ժողովրդական հերոս. առանց մէջ էր և Խազրաս Գազանճեանը, որը նոյնպէս Ղարաբաղի ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր դէմքերէն մէկն էր։ Առանց հետ էին նաև Ղարադլաղ գիւղի այն մէկ քանի գիւղացիները, որոնք Քիրսի բարձրաբերձ լեռներու ձիւնի մէջէն ձմեռ ժամանակ բազաաթիւ անգամ անցած են Զանգեզուր՝ թրքական շրջաններէն՝ և չալակներով փամփուշտ են բերած իրենց հայրենիքի պաշտպանութեան համար։

Գրաւելով Զանգեզուրը կարմիր բանակի հետ միասին, անոնք կը սկսին հակայեղափոխութեան դէմ արմատական պայքարը և բանտի մէջ գազանօրէն կը սպաննեն Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Վահան Խոյեցեանը և Շիրինեանը, երկուքն ալ համակարանական, երիտասարդ ու թարմ և ճանաչանդ առաջինը, որ իր կեանքը ամբողջովին նուիրած է հայ աշխատաւորութեան չահերու պաշտպանութեան։

Այդ շրջանին մէջ կը ձերբակալեն նաև 15-20 հասարակական գործիչներ և բոլորը միասին կանգնեցնելով՝ գնդացիրային կրակով կ'ոչնչացնեն... յեղափոխական մի ծաղկանակ առանդի ժպիտով։

Գաղուի մէջ բանտ կը նետեն Դաշնակցական ականաւոր գործիչները, Ատրպեճանի բարլամենթի բոլոր հայ անդամները, ականաւոր բժիշկները և իրաւաբանները, կը ձերբակալեն Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Մարտի-

րոս Յարութիւնեանը, հին յեղափոխական Արաժայիսը և այդ ալն ժամանակ... երբ Ատրպեճանի Պոլշեւիկները ողջ-առողջ կը պահպանեն յայտնի հայակեր և դազան՝ ինչպէս նաև խան-բէկական մտայնութեան թիւիք ներկայացուցիչ Խոսրով-բէկ Սուլթանովը...

Դանձակի մէջ նոյն արշաւանքը- կը բանտարկեն չրջանի Ազգային Խորհրդի բոլոր անդամները և անոնցմէ Գրիգոր Յակոբեանը, իրաւաբան, Նշանաւոր Դաշնակցական, կը գնդակահարեն: Մայիսեան չարժումներու ժամանակ, երբ կարմիր զօրքերու հետ միասին, կը մտնեն Ղազախի իշխան գիւղաքաղաքը, իսկոյն կը ձերբակալեն գնդապետ Բադդասարեանը, Ջաղեբեանը և Սարգիս Մանասեանը, որը իր յեղափոխական անցեալ գործունէութեան համար, ցարական կառավարութեան օրով, մէկ քանի տարի բանտ նստած է՝ ներկայ Պոլշեւիկ ղեկավարներու և յատկապէս Օրժոնոկիձէի հետ միասին: Եւ զանոնք, իրրև պատերազմական աւար, կ'ուղարկեն Պագու և կը գնդակահարեն:

Հայաստանի վերջին յեղաչրջման ժամանակ, հակառակ որ Դաշնակցական կառավարութիւնը 1920 Յուլ. 6-ին կամովին կերպով իշխանութիւնը կը յանձնէր անոնց, անոնք սկսած են իրենց այխատանքները կատարել և մահրազործման համար կը պատրաստեն 5-600 հոգիներու ցուցակ մը, ինչպէս Իթթիհատը իր ժամանակին, որուն մէջ կը մտնեն կառավարութեան անդամները, խորհրդարանի, տեղական ինքնավարութիւններու անդամներու անունները, ուսուցիչներ, լրագրողներ, հասարակական-պետական գործիչներ և կը սպասէին յարմարագոյն վայրկեանի՝ իրենց գիւային ծրագիրը իրագործելու համար:

Եւ անոնցմէ ոմանք բանտի մէջ էին և չղթաներով կապկապուած.— Ն. Օհանջանեան, Ի. Դարբինեան, Յ. Քաջազնունի, Ն. Ադբալեան, Լ. Շանթ. Ա. Սահակեան, Բժ. Տէր-Դաւթեան, Վ. Բարայեան և ուրիշ չատեր: Անոնք իրրև թէ կը պայքարէին Դաշնակցութեան դէմ, բայց իրականին մէջ իրենց հարուածները ուղղած էին այն հայ մտաւորականնե-

բուն գէմ, որոնք տասնեակ տարիներ աշխատած են հայ ժողովրդի ազատագրութեան համար, ջանք թափած և արիւն մաշած իրենց հայրենիքի բարօրութեան համար, և այսօր տակաւին պիտի ընկնէին նոյն հայ ժողովրդի ծոցէն ելած հայ Գոլշեւիկներու գնդակներով։

Եւ ինչո՞ւ համար այս բոլորը— հայ Աշխատաւորութեան ազատագրութեան, Հայաստանի փրկութեան. և ինչո՞ւ համար այս խաղերը— արդեօք անոր համար որ Դաշնակցական գործիչները դաւադրութի՞ւն կազմած են, ապստամբական ցոյցե՞ր են տարքերչէ՞ որ 1920 թուի դեկտեմբեր 2-էն մինչև 1921 թուի փետրուար 18-ը հայ մտաւորականներու մեծ մասը արդէն բանտի գնտաններու մէջ էին։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ

Եւ ինչ նպատակի համար այս բոլորը— արդեօք Թիֆլիս հրատարակուող «Ռոմմիւնիստ» թերթի N. 110-ի խմբագրականի հրահանգնե՞րը կատարելու թէ «Ձափտաղանց ծանր է այն դրութիւնը, որու մէջոցին մեր հայ ընկերներն իրենց ձեռքը քցեցին քաղաքական իշխանութիւնը։ Ճեղափոխական կոմիտէն պէտք է ոտքի տակ տայ ամէն տեսակ խոչընդոտներ... և մաքրէ Հայաստանի տերրիտորիան նախկին կառավարութեան բոլոր ոյժերի ներկայացուցիչներից... Սա այնպէս արագ պիտի կատարուի, որ Դաշնակցականների դաւաճան կառավարութիւնը ժամանակ չգտնէ որ և է ոյժ հաւաքելու և այդ մէջոցով նորէն բռնակեցնելու հակայեղափոխութեան կրակը...»

Այս թելադրանքը կ'ըլլար դեռ անցեալ տարի, դեկտեմբերեան յեղաշրջումէն անմիջապէս վերջ։

Եւ ահա թելադրութեամբ կը կատարուի այս բոլորը։ Մշ ապաքէն ռուսական կարմիր էմիսերիալիզմի, որ կը կամենայ իր նախկին գաւառներու կիսումը ապահովել՝ բնաջինջ ընելով հայ մասը-րականութիւնը, որ միշտ հանդիսացած է հայ ժողովրդի քաղաքական ձգտումներուն արտայայտիչը։

Եւ այս բոլոր կոտորածներու, արիւնահեղութիւններու, մասսայական բնաջնջման, խմբական գնդակահարութիւններու նպատակը— «Համաշխարհային Յեղափոխութիւնն է», որ պիտի գայ և ապահովէ փոքր ազգութիւններու ինքնորոշման իրաւունքները։

Եւ այդ բոլոր հալածանքներու, տառապանքներու և տանջանքներու նպատակը— «սոցիալիզմի Թագաւորութիւնն է», որ պիտի գայ փրկելու մարդկային ցեղը արցունքներէ և վշտերէ...

Եւ մոռնանք որ այս վայրագ միջոցներու գործադրութեան մէջ խոշոր դեր են խաղացած այն Հայերը, որոնք Պոլշեւիկ անուան տակ, միշտ աշխատեր են փորել մեր ժողովրդի անկախութեան հիմերը, տապալել ժողովրդի կամքով ընտրուած կառավարութիւնը, հալածել իրենց չսիրած և իրենց պէս չմտածող մասնորականութիւնը... և այդ բոլորը՝ դարձեալ հայ աշխատաւոր ժողովրդի չարիքուն համար...

Հայ Պոլշեւիկները իրենց մէկ տարուայ գործունէութեամբ Հայաստանը հասցուցին անդունդի ծայրը, քայքայեցին անոր բանակը, զարկին թիկունքէն, երկմտութիւն մտցուցին հայ ժողովրդի քաղաքական մտածողութեան մէջ և դրսի ոյժեր հրաւիրելով— Ֆէմալական կամ Ռուսական— կատարեցին ամենասև դեր մեր իրականութեան մէջ, և, բառի իսկական առումով, գերեզմանափորներ հանդիսացան մեր Անկախութեան և Ազատութեան համար։

Անոնց իսկական դերն ու անունը, սակայն, ապագայ պատմութիւնը կը ճշտէ։

Խոխանցաց Կղզի
5 Յունիս 1921.

Ա. ՄԻՒՍԷԼԵԱՆ

ՈՃԻՐ

Քըրքըջալիր ան նայեցաւ արեւին
Որ, տակաւին, կը ճրագնէր հուսկ ճաճանչով
Երկարել կեանքն այքերուն մէջ կիսաբաց՝
Երիտասարդ հէք զոհին:
Եւ մրտրակուած տենդէն աճեղ սարսափին
Նետեց ծեռքէն՝ խոտերուն վրայ արօտին
Դաշոյնն արեամբ ներկըւած:
Չէ՛, բաւ ան, պիտի չըտամ ես քեզի՝
Եթէ գըթայ բընութիւնն իսկ, ու տարրերն
Ուզեն, իսպառ, արծարծել կրակը սըրտիդ՝
Ես պիտի քեզ չըտամ, շունչի մ'համար գէթ,
Կեանքը զոր դուն կ'աղերսես:
Ամէն գիշեր ըսպասեցի, ճամբուն մօտ,
Ուրկէ սիրով եւ մրտածմամբ խանդավառ
Կ'երթայիր դուն դէպի բոյրերն այգիիդ,—
Ըսպասեցի զառիթափին վրայ՝ ուրկէ
Թո՛յլ ծրգած սանձը նրժոյգիդ կ'իջնէիր
Գետակին մօտ՝ խրմելու ջուրն անապակ:
Արդ, կը հեծես ոտքերուս տակ, եւ շրթունքդ
Անկարեկիր լըռութեան մեղմ կը մրնչէ
Ցօսք մ'անծանօթ՝ զոր ես արեանդ ալիքով
Խոտերուն մէջ կը խեղդեմ:
Ոճի՛ր, ոճի՛ր... անասելի մեղքն, ահա,
Կը գործեմ նոյն անդորրութեամբ երկիւղած՝
Ինչպէս եթէ տանէի զոհ մ'անարատ
Աստուածներուն անողոք:
Աստաններուն մէջ վհհանիստ, ուր կ'իշխեն
Օրէնքի գիրքն ոսկեճարմանդ, եւ պատգամն
Արդարութեան Դիցուհւոյն՝ գիս ծանրօրէն
Պիտի դատեն մարդերն, որոնք կը խօսին՝

Ձըշմարտութեան համար Բանին եւ Լոյսին...:
Պիտի ուղղեմ, նախ, խօսքս ահեղ Թընդիւնով
Ցոժոռներս մարդուն որ, սո՛ւրբ մատուցմամբ,
Պիտի յանձնէ Թուղթին՝ վրճիռս.— Օ՛ն, կեցի՛ր,
Իշխանաւո՛ր ճորտ՝ արքային վեհապանծ,
Որ կը լակես իր շամին մօտ վարձքդ առատ,
Եւ կը ծրուես ներմակ գլուխդ հողամած
Անոր ծիուն առջեւ ոսկի՛ պայտերով
Օ՛ն, կեցի՛ր, երբ մէն մի գարկո՛վը սրբտիդ
Կուտաս դափնի մ՚օրէնքին, փառք մը մահուան՝
Կեցի՛ր, զի չեն կարող մարդիկ դեռ դատել
Ո՛չ կեանք, ո՛չ մահ, ո՛չ բարիք, ո՛չ ալ ոճիրն:
Այո՛, ես զայն ըսպաննեցի, ես տեսայ
Կրծկումն հուժկու անդամներուն՝ ուր արիւնն
Երջանկութեամբ կ՚երգէր, կուտար այքերուն
Փա՛յլն երազին, եւ լիալիր աշխոյժով
Կը տանէր քայլն՝ անհաս փառքի ուղիէն:
Տեսայ մատին վրայ մատնին սիրուհւոյն
Որ կը թրւէր ինծմէ հայցել կեանքն անոր...:
Այո՛, բարի՛ Դատաւոր, ես խըմնցի
Դաշոյնէս վար հոսող արիւնն յորդագեղ,
Եւ խընդացի արեւին...:
Բայց, Դատաւո՛ր, ես զայն ուսայ օրէնքէն
Որով դուն գիս կը դատես, ա՛յն օրէնքէն
Որ թո՛յլ կուտայ՝ մարտերուն մէջ խելայեղ
Ազգ ազգի դէմ զինել, սարքել նահեճիրներ,
Եւ խընճոյքի մ՚իրրեւ մարդերն երթային՝
Տօնել հարանիքն արիւնին, վա՛ր ըզգեստնել
Սեւագանգուր սերունդն յոյզով բարախուն:
Ուսայ ես զայն այդ օրէնքէն՝ որ կուտայ
Քեզի հագնիլ մետաքսահիւս պարեգօտ,
Եւ արքայիդ՝ մեծափարթամ ծիրանի,
Ծածկել ծալ ծալ անոնցմով ծեր կուրծքին տակ՝
Պիղծ սէրերուն հետ եւ եղեռն ամբարիշտ,

Երբ կ'ելլէք վեր աստիճանէն մարմարեայ
Ոսկեդրբուագ նրկարակերտ պալատին:
Օրէ՛նք՝ որ իմ նրմաններուս ուսերուն
Երկաթակուռ աշտարակի մը նրման
Անհոգօրէն կը կանգնի, որ կուտայ մեզ
Սովալրլուկ ակռաներով կրրծոտել
Քարերն աղտոտ գրուխին, մեր կիներուն
Արտասուելէն բոզանալ, ձեր ոսկեշող
Դուռներուն մօտ շրնթել՝ կուրծքով մերկատիտ...:
Օ՜ն, երբ հիմա վրեհուս արդար կը գրրնա՝
Գրրէ՛ բուկդ ալ միասին:
Յետոյ պիտի դառնամ ըստրուկ ամբոխին՝
Որ գուցէ զիս պիտի ծաղրէ ծիծաղով,
—Դո՛ւք ծաղրածու, սուտակասպա՛ս հրոպիտներ,
Հրապարակին վրայ, տուներո՛ւն մէջ ձերին,
Որ կը պագնէք ձեզ մրտրակող ձեռքն անխիղճ
Եւ կը ծափէք ծրնծղաներով՝ սրտութիւնն
Ըզձեզ խաչող օրէնքին, դուք ցանուցիր
Խրճաթարներ ճամբաներուն թաթխաթուր՝
Որոնց կուրծքին կը թաւալի բառածի
Կառքն իշխանին սիգաճեմ, ևս զոհիս մէջ
Ըզձեզ այն օրն ըսպաննեցի, մորթեցի...:
Եւ լրսեցի հրրնդիւնին մէջ անոր
Հնարն ոգևվար Մարդկութեան, շո՛ւնչն առկայծուն
Մազկռինչ վատթա՛ր ամբոխին, որ չրգիտցաւ
Ներշաւակել պիղծ մեղքերու յարութիւնն
Ըստորմիրէն ճահիճին,— գա՛րշ հնգութիւն
Որ կը ծրխէ խո՛ւնկ կուռքերուն վատշրւէր՝
Մինչ իր գրլխուն անոնք կրրակ կը տեղան:
Կարծեցի բնզ ըսպաննել, ո՛վ վատ Ամբոխ,
Բանալ, ինչպէս բերանն անթիւ գետերու,
Շրնչներակներդ օդին, որ գէթ սէգ բազէն
Կարողանար թրռչիլ ազատ, ծովէ ծով,
Արշաւէին վարագաթեւ խօլանրով

Քանդող հովերն անտառներու վերեւէն,
Եւ ոռնային, վարդակարմիր դունչերով,
Գայլերն՝ արբշի՛ռ բոյրէն նեխած դիակիդ:
—Ա՛յսպէս պիտի խօսիմ, ո՛վ Զոհս, վաղը երբ՝
Ազատութեանդ համար կեանքէ՛ն, օրէնքէ՛ն՝
Շրղթայակապ գիս տանին
Արդարութեան առեանին:

. . . . . .

. . . . . .

Քրքրջելէն խաւարին դէմ դաւադիր՝
Եղեռնագործ մարդն ըշտապով հեռացաւ
Դէպի բոյրերն հեռաւոր՝
Զանխուլ մրթին անտառին:

Խմմիս, 11 Փետր. 1913 **ՒԱՀԱԿՆ**

ԱԹԵՆԱՍ ՊԱԼԼԱՍ

Աստուածուհի՛ վարսագեղ, որ օձախիտ ասպարով
Կ՚իշխես չըրնաղ Աթէնքին՝ տե՛ս դեղնորակ ճամբայէն
Քեզի կուգան աղջիկներն արծաթ դափով ու պարով,
Եւ իրենց հետ սեւ գառներ՝ բազնիդ առջեւ կը մայեն:

Հաղորդութեան բաժակէդ՝ ուր Հանճարիդ սուրբ գինին
Կը ճաճանչէ հրրաշէկ՝ դո՛ւն, մի առ մի, ամէնուն
Իմաստնօրէն կը բաշխես նուրբ գաղտնիքները գոյնին,
Եւ կը հինես մատներովդ հարսին առէչը նաշխուն:

Շեմիդ վրայ, Դիցուհի՛, երբ ծիթենին կը ծաղկի՝
Որուն երկճիղ բունին մէջ կ՚այրին բոյրեր կընդրկի,
Ու զոհաբեր աղջիկներն յարկերուդ տակ կը պարեն,

Կը լսե՞ս լացն, ո՛վ Մեղուական, Հնկաբէին ողբագին,
Որ ծունկիդ վրայ կը դընէ շրջաշատուռ նրկարէն,
Եւ երինջի արիւնով՝ կ՚աղերսէ կեա՛նքն իր զաւկին...:

1913 **Ս. ՀԱՅՐՈՆ**

ՅԱՂԹԱՆԱԿ

Մվ Յաղթանակ, որ երբեմն Յունաստանի եւ Հռոմի
Դիւցազնօրէն կուտայիր վառել ջահեր եղեւին,
Կը պրճնէիր դափնիով պերճ հերոսներ, մի առ մի,
Ըզքեզ, ահա՛, դողահար կը քնարերգեմ հոգեւին:

Ու կը տեսնեմ, տակաւին, Հելլեսպոնտի ափերէն
Մեծաուազասա արշաւանքն՝ Արգոնաւորդ քաջերուն,—
Աղէքսանդրի փառանգներն որ խելայեղ կը գերեն
Պարսիկ գոռոզ իշխաններն ու գահն ոսկւով պատարուն:

Եւ բառածի կառքն, հեռուն, գուպարայաղթ կեսարին
Կը թաւալի փոշիէից՝ դէպի Ռատանն հերաւանծ,
Կը սաւառնի սէգ դրօշակն, արծուին հետ, ծայրը սարին:

Մվ Յաղթանակ, փա՜ռք քեզի եւ դարերուն դիւցազանց,
Գինիին զոր կ'ըմպէիր, եւ մէջքիդ վա՛ռ սուսերին,
Ուրկէ գըձո՛ւծ այս դարուն՝ դեռ ճաճանչներ կ'երկարին...:

1913 ԱՀԱՐՈՆ

ԹՐՔԱՀԱՅԵՐՆ ՈՒ ԹՈՒՐՔԵՐԸ

(1914—1918)

ԱՆՏԻՈ ՈՒ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ

I.

ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ

Թուրքիոյ Հայոց հակայական աղէտը ա՛նքան ծանր պատասխանատուութիւն մը կը բեռցնէ Թուրքիոյ վրայ, որ ոճրագործ կառավարութենէն սկսեալ մինչև վերջին կառավարութեան ներկայացուցիչները, աշխատած են արդարացնել ինքզինքին, մինչև իսկ այնքան առաջ գացած են որ՝ ամբաստանած են հայ ժողովուրդը։

Ընդհ. պատերազմի միջոցին, Իթթիհատական կառավարութիւնը իր Կարմիր Գիրով (Էրմենի fօմիթէէրիցն ամալ ու հարեէեաթը թխթիլալիէսի, Պոլիս 1333) և արտաքսահանի ու Թուրք մամուլի մէջ հրատարակուած յայտարարութիւններով, Իթթիհատական բրօպականտիստներ՝ իրենց հրատարակութիւններով ու յայտարարութիւններով Տամատ Ճէմբիտ Փաչա՝ Կաղաղութեան Համաժողովին մատուցած իր Մանուցագրով (1919 փետր. 12), Թէվֆիք Փաչա և Պէքիր Սամի Պէյ՝ եւրոպական Կղեմակիցներու իրենց առած տեսակցութիւններու ընթացքին, և ուրիշ բազմաթիւ Թուրք պետական պաշտօնատարներ, նոյն իսկ արքայական դէմքեր՝ իրենց բացա-

արուբիւններով, բոլորը աշխատած են արդարացնել Թուրքերը և ամբաստանել ու դատապարտել Հայերը։ Իրենց ամբաստանութիւնները կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպով.

Ա) Թուրքերը եղած են անդէն, իսկ Հայերը գիւղեալ (Տե՛ս կարմիր Գիրք էջ 172, ուր բառ առ բառ բռնւած է. «Բացարձակ ճշմարտութիւն մըն է թէ Արեւելեան Նահանգներուն մէկ կողմը իսլամ բնակչութիւնը Հայերու չափ զէնք ունեցած է»)։

Բ) Թուրքերը եղած են զոհ, յարձակողները եղած են միշտ Հայերը (Տե՛ս կարմիր Գիրք, էջ 171—173, 180, 198 եւն.)։

Գ) Հայերը հինէն եղած են կազմակերպուած ապստամբներ (Տե՛ս նոյն անդ, էջ 167, 179, 181 եւն.)։

Դ) Հայերը ո՛չ միայն Թուրքեր ու Քիւրտեր սպաննած են չարունակ, այլ և մեռցուցած են Ամերիկացիներ (Տե՛ս նոյն անդ, էջ 185)։

Ե) Հայերը եղած են անիշխանականներ (Տե՛ս Թէվֆիք Փաշայի յայտարարութիւնը 1921 փետր.)։

Զ) Հայերը չեն տուած պատերազմական ծախք ու նուէրներ (Կարմիր Գիրք, էջ 178)։

Է) Հայերը չեն դիմած զօրակոչին, մինչդեռ Թուրքերը սիրայօժար դիմած են (անդ՝ էջ 177)։

Ը) Հայերը սպաննած են Թուրք վիրաւորները և դաւադրութիւններ կազմած են արեւելեան ճակատին կռնակը (Անդ՝ էջ 181 եւն.)։

Թ) Հայ պիւնւորները եղած են դասալիք, անցած են թշնամիին կողմը, կազմած են հրոսակախումբեր (Չէթէներ)— (Անդ, էջ 177, 178, 181 եւն.)։

Ժ) Հայերը տուա ամաճուճներ դարձած են Համամաձայնութեան նպաստաւոր և Թուրքիոյ աննպաստ լուրեր տարածելու և լրտեսութիւններ ընելու համար (Անդ, էջ 297 եւն.)։

ԺԱ) Օսմ. կառավարութեան երկիրներուն մէջ Հայոց ջարդեր եղած չեն բնաւ, այլ պատահած են քանի մը անպատահութիւններ (Տե՛ս կարմ. Գիրք, Իթթիհատի Մանուցագիրը Համամաձայնութեան, 1915 մայիս 24)։

ԺԲ) Հայերը մեկ միլիոն Թուրք սպաննած են Արեւել. Նահանգներուն մէջ 1915 էն 1918 (Տե՛ս Ֆէրիտ Փաշայի Տա. նուցագիրը)։

Այս և ուրիշ բազմաթիւ յայտնութիւններ ու ամբաստանութիւններ արդէն հերքուած են չատերէն։ Այս ամբաստանութիւններէն ոմանք հիմնապէս բացատուած են Ազգ. Պատրիարքարանի հրատարակած դրքոյկին (Réponse au Mémoire de la Sublime Porte en date du 12 Février 1919) և հայ ու օտար բազմաթիւ հեղինակներու գործերուն մէջ։ Այդ ամբաստանութիւններուն մեծ մասը (Ա, Բ, Դ, Ե, Ժ, ԺԱ, ԺԲ) ինքնին ա՛յնքան արտառոց են, որ ոչ ոք կը հաւատայ անոնց, հաւանաբար և ո՛չ իսկ անոնք՝ որ այդ ամբաստանութիւնները յերիւրած են։

Ցաջորդ էջերուն մէջ մենք պիտի ջանանք պաշտօնական վաւերագիրներէն ամփոփ քաղել այնքան ծանօթութիւններ՝ որքան Տարեգիրքի մը էջերը կը թոյլատրեն, և որքան անհրաժեշտ է վաւերական հերքում մը տալու համար այդ ստայօդ ամբաստանութիւններուն։

Ո՛չ մէկ խորհրդածութիւն մեր կողմէն. ո՛չ մէկ անվաւեր ծանօթագրութիւն։ Մեր նպատակն է պատմութեան հայթայթել ու ապագային յանձնել իր փաստաթուղթ մէկ քանի էջեր՝ որոնք բոլորովին անհիպ են և ցարդ անծանօթ։

II.

ԹՈՒՐՔ ՆՐԱԳԻՐԸ ՄԱՏՆԱԳ. ԵՐԵՒՈՒՅԹՆԵՐ

Թուրք կառավարութիւնը Հայոց տարագրութիւնն ու ջարդերը կազմակերպած էր՝ Ռուսիոյ դէմ պատերազմի հրատարակութենէն չատ առաջ։ Արդէն հաստատուած ու բացարձակ ճշմարտութիւն մըն է որ Թուրք խուժանը ջարդ ու թալան կը կատարէ այն ժամանակ, երբ կեդր. կառավարութենէն յայտնի ու պարտադրիչ հրաման ունենայ։ Այս մասին աւելորդ կը նկատենք փաստեր հաւաքել։ Իսկ թէ

Հայոց բնաջնջումը նոյնպէս կեդր. կառավարութենէն ծըրագրուած ու հրահանգուած էր, փաստեր չատ կան։ Եւ մենք առանց կրկնելու ուրիշներուն՝ հայ և օտար հեղինակներուն բերած փաստերը, կ'ուզենք տալ մէկ քանի անտիպ վաւերագրութիւններ, որոնք աւելորդ անգամ մըն ալ կը հաստատեն այդ ճշմարտութիւնը։

Ա. Թուրք կառավարութիւնը Հայոց արտօնուած զեղծերն իսկ կը հատաֆէ — 1913 Հոկտ. ամսուն, Ատաբազարի մէջ, Գրի Գիւտի Ծորելեանի առիթով կատարուած հանդէսի միջոցին տեղի ունեցած հրաշէնի պայթիւն մը պատճառ կ'ըլլայ որ՝ թուրք ոստիկանութիւնը ընդհարումի փոխէ այդ հանդէսը, և, տեղի տայ լուրջ յարձակումի մը՝ թուրք ոստիկաններու կողմէ անպաշտպան հայ ժողովուրդին վրայ։

Նիկոմիդիոյ առաջնորդ Սահիանոս Արքեպ. Յովակիմեան Հոկտ. 16 թուակիր նամակով կը գրէ Պատրիարքարան, թէ այդ դէպքին առիթով պաշարած են հայ թաղերը, հակառակ զինուորական քննիչ Րէմզի պէյի խոստման, տուներու մէջ բռնի խուզարկութիւններ կատարուելով գրաւեր են ոչ-արգիլեալ բոլոր զէնքերը և նոյնիսկ արտօնեալ որսի զէնքերը. խուզարկուած բոլոր չէնքերուն մէջ արգիլուած զէնք չէ գտնուած (Քաղ. Ժողովի Նիստ ԽԶ. 18 Հոկտ. 1913)։

*** Ինչպէս առ հասարակ բոլոր լեռնական ժողովուրդներու մէջ, նոյնպէս և Զէյթունցիներու մէջ որոշ չափով գտնուած են կողոպուտի սիրահար, փոխարէժի զգացումով լեցուած անհատներ։ Անոնց մէջ ամենէն աւելի կը խօսի ինքնապաշտպանութեան բնազդը, որովհետև պաշարուած են լեռնցի ու կիսավայրենի իսլամ ազգաբնակչութենէ մը, և միևնոյն ժամանակ իրենք ևս լեռնականի յատկութիւններ ունին։ 1912 Թուականին 10-12 Զէյթունցիներ աւազակախումբ մը կազմած լեռը կը քաշուին։ Այս պարագան թուրք կառավարութեան համար պատեհ առիթ մը կ'ըլլայ Զէյթունի ըմբոստ ոգին խորտակելու և կը սկսի իր սովորական խուժդուժ միջոցներուն. ձեռք կ'առնէ այնպիսի միջոցներ՝ որոնք ո՛չ իսկ ապստամբ ժողովուրդներու դէմ կը կիրարկուին։

Այս պարագաներուն մասին Կիլիկիոյ կաթողիկոսին ղրկուած մէկ տեղեկագրին մէջ կը կարդանք.

«Ձեր վեհափառութիւնը շատ լաւ գիտէ, թէ Զէյթունի սաբերը զանազան ժամանակներու մէջ միշտ գտնուած են որակով և քանակով իրարմէ տարբեր հերոսներ ու հրոսակ աւազակներ։ Այս վերջին տարիներու մէջ երեւան եկածները մղուած էին լոկ անձնական նկատումներէ և գողտրիկական հանգիստ ու ճոխ կեանքը ապրելու փափաքներէ, այնպէս որ բազմաթիւ Հայերու իրենց առթած նեղութիւններուն, անոնցմէ առած ապրանքներուն, գոյքերուն և գրամներուն պէս, Թուրքերէ ալ գրաւած են եղեր զանազան ինչքեր Զէյթունի շրջակայքը։ Այդ հրոսակները հիւբընկալողներն էին՝ որոնք առանց դժուարութեան՝ յանձնուեցան կառավարական արդարութեան։»

Ահա՛ այս հրոսակները հեռացնելու նպատակով 10000 հոգիէ բաղկացած բանակ մը կը մտնէ Զէյթուն. կը սկսին կողոպուտ, ձեռ, բանտարկութիւն, սպանութիւն։ Տեղեկագիրը կը շարունակէ.

«Բանակին բոլոր պէտքերը, ագռ, կառք, իւղ, հաց, ալիւր, պուլղուր, ցորեն, սոխ, տոմաթէս, միս, խաղող, սպասն ևն. ևն. տեսնելին որ Զէյթունը տալ և արտրտունչ առաւ Զէյթունը. որովհետև երբ էզհաններուն մեծամասնութիւնը յանձնուեցաւ և Ղարդըլար թաղինը կարելի չեղաւ գտնել ու յանձնել, բոլոր պէտքերը գարձան Ղարդըլար թաղին վրայ, ձիշտ 10 օր չարունակ՝ օրական 200 օխա միս, 65 օխա տոմաթէս, 80 օխա սոխ, 400 օխա խաղող ևն. ևն. միջին հաշուով։

... Եւ ձեռը սկսաւ գործի. բոլոր էզհաններուն գոյքերը, կենդանիները բերին կառավարական գուռը, նոյնպէս ընտանեքները, կիներ, տղայ ևն. ամէն օր ցորեկով և գիշերով սկսան ձեռել բանտարկուածները։

... Գահանչուեցաւ Զէյթունէն գէնք, մարթին, մալզէր, որոնք տեղական բիւձէնկ, ռէվոլվէր, գաշոյն. տեսածնին առին։ Կասկածներով կանչեցին մարդիկ և գտնուեր գաւազանի տակ առին. որոնք խոստովանեցան գէնք ունենալնին և տեղը ըսին. ոմանք չունէին և սակայն գաւազաններու ցաւին չդիմանալով խոստացան տալ և ապա գնացին ու տուին. բոլոր եղածները գրել անկարելի է, աչք պէտք է տեսնէ, ականջ պէտք է որ լսէ՝ եղածներուն հաւատալու համար։ Գայմագամ, փոլիս և հարիւրապետներկայ էին Առաւաձածնայ կիւղ սենեակին մէջ, պղտկին որ 200 օրոր հրացան, 25 մարթին, 10 տասանոց մալզէր, 25 գարա-

տաղ-բէվոլվէր յանձնենք քաղաքէն ... Եգան ամանք որ չրջակայ չէրքէզներէն գնել գացին, բերին և յանձնեցին ... Մինչև այսօր մօտ 100 մարթիներ և մավզէր գրաւեցին և 1000ի մօտ որոնք հրացան, որոնք անհրաժեշտ են մեզ արջ, գայլ և թշնամի չորքոտաներ և երկոտաներ գազաններ վանելու համար։ Առին նոյնպէս շատ մը բէվոլվէրը, գաշոյններ ևն. ևն։ ... Տակաւին զուրսէմը կը շարունակուի և այսօրուան համար կ'ուզեն 200 գրաթ (= 3000 օխա) ցորեն, միւս պէտքերը ըստ վերնոյն։» (Տեղեկագիր 1914 տեպտ. 14 | 23)։

Սեբաստիոյ մէջ Հայոց տարագրութեան նախանշաններու մասին տրուած լուրջ տեղեկագրի մը մէջ կը կարդանք.

1915 փետր. և մարտ ամիսներուն կառավարութիւնը հրամայեց ժողովուրդին զէնքերը՝ ըլլայ մեծ կամ պզտիկ՝ յանձնելու, յայտարարելով որ ինք զէնքի պէտք ունի։ Զյանձնողները պատերազմական առեան պիտի ղրկուէին։ Հայերէն շատեր իրենց զէնքերը յանձնեցին, մեծ մասամբ ոչ արգիլեալ զէնքեր։ Թէև Թուրքերն ալ յանձնեցին նախապէս իրենց զէնքերը, սակայն մէկ ձեռքով կուտային՝ իսկ միւսով ետ կ'առնէին։ Կառավարութիւնը հաւաքուած զէնքերուն վրայ կարգ մը պետական զէնքեր ալ վրան աւելցուց ու կառավարութեան չէնքին առջև ցուցադրեց ու լուսանկարել տուաւ, մէկ կողմէ Թուրքերը Հայերու դէմ գրգռելու և միւս կողմէն ալ Գոլիս տեղեկագրելու՝ Հայերուս կողմէ երեւակայական յարձակումներու և ապստամբութեանց պատրաստ ըլլալը։»

Այս նկարագիրը կամ նմոյշները նոյնքան և աւելի խստութեամբ կատարուած են հայաբնակ բոլոր վայրերուն մէջ. ո՛չ միայն Եօթը Վիլայէթներուն, այլև Ասիական ու Եւրոպական Թուրքիոյ բոլոր հայաբնակ քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ։ Անոնց բոլորին պաշտօնական տեղեկագիրները համաձօտելն իսկ ահագին ու ծանր գործ է և մեր նպատակէն դուրս։

Բ. Տնտեսական պօյքօթ Հայերուն դէմ. — 1913 Թուականի սկիզբէն իսկ զանազան հայաբնակ վայրերու մէջ կը բախի կազմակերպուած դրութիւն մը Հայերը տնտեսապէս փրճացնելու համար։ 1913 Ապրիլին Սեբաստիոյ մէջ կը կազմուին վալի Մուամմէրի կողմէ մանիֆաթուրայի և բոհաճիյէի Թուրք ընկերութիւններ, ամէն կողմ Թուրքերուն կը պար-

տադրեն Հայերուն հետ առևտուր չընել. Տէրէնտէցի Խօճա, Ղամալը Խօճա, Էօղէն Օղլու Մուսթաֆա մզկիթներու մէջ կը քարոզեն պոյքոթ Հայերու դէմ։ 1914 Յունվ. 11 | 24 ին պատր. փոխանորդը կ'երթայ ներքին գործոց նախարարին մօտ՝ դիտողութիւն ընելու Սերաստիոյ նահանգին մէջ Հայոց դէմ եղած առևտրական պոյքոթին համար։ Այսպիսի դիմումներ կատարուած են նաև պատրիարքին կողմէ 1914 Փետր. 16 ին՝ Ներքին Գործ. նախարարի մօտ, Մարտ 10ին՝ Դատական նախարարի մօտ, Մարտ 14ին՝ Ներք. Գործ. նախարարի մօտ ևն.։

Առևտրական պոյքոթը միայն Սերաստիոյ նահանգին մէջ չէր որ տեղի կ'ունենար։ Պատրիարքարանը իր պաշտօնական խողովակներով բողոքներ ընդունած է նաև Պրուսայէն, Իզմիրէն, Գանտըմայէն, Գալըքէսէրէն, Պիղայէն, Իզմիթէն ևն.։

1914 Մայիս 14ի Բազ. Ժողովի Ը. նիստին մէջ պատրիարքը կը յայտնէ թէ՝ մեծ եպարքոս Սախտ Հալիմ Փաշայի մօտ ի մէջ այլոց դիմում կատարած է որ՝ դադրի Զմիւռնիոյ և Պրուսայի մէջ Հայոց դէմ գործադրուած պոյքոթը։

1914ի սկիզբները, Ակնայ վիճակի մէկ տեղեկագրին մէջ ի մէջ այլոց կ'ըսուի. «Ցաւալի է ըսել որ վերջին 4 ամիսներու մէջ Հայոց դէմ եղած պոյքոթը, միմիայն առևտրական չի մնաց, այլև պոյքոթ՝ կառավարական հայ պաշտօնէից դէմ, և այս բանը սիսթեմաթիք կերպով սարքողն է տեղւոյս գայմագամ Ասըմ պէկը։»

Պատրիարքարանը կը ստիպուի այս մասնաւոր երեւոյթին համար բողոք- բազդիր մը մատուցանել Օսմ. կառավարութեան (Տե'ս Խառն Ժողովի Նիստ Բ. 1914 Ապր. 16)։ Բայց այս թագրիրն ու բոլոր դիմումները կը մնան ապարդիւն. ընդհակառակը ա'լ աւելի կը ստանկանան ձեռք առնուած միջոցները և աւելի կը ծաւալին։

Գ. Հայ պաշտօնեաներ կը հանուին իրենց պաշտօններէն. — *1914 ի սկիզբներէն արդէն սկսեր էին կառավարական հայ պաշտօնեաներ, որոնք երկարատև ու դնահատուած պաշտօնավարութիւն ունեցած էին, հանուիլ իրենց պաշտօն*

ներքին. սկսեր էին հալածանք հայ բարձրաստիճան պաշտօնատարներու դէմ։ Ինչ առաջ յիշատակուած Ակնայ վիճակի տեղակապրին մէջ կը կարդանք.

«Հակառակ անոր որ այս գաղային մէջ ընդամէնը միայն 4—5 հատ հայ պաշտօնեաներ կային, ինչպէս գոմիսէր Մոեփան էֆ. Արփիարեան, Սրապիոն էֆ. Փափազեան (Սանտրգ Լմինի), Անդրդի գիւղախումբի միսիր Լևոն էֆ. Մխաքեան և Արաբկիրցի թահսիլ էմմուրի Գր. էֆ. Գամամճեան պաշտօնեակ եղան։ Միւսիր Լևոն էֆ. Մխաքեան և Արփիարեան առանց ո՛և է հաստատուն պատճառի իրարու հետէ պաշտօնակ եղան, անոնց տեղ պաշտօն յանձնելով այնպիսի Թուրքերու, որոնք աւելի ատորին պաշտօնի մէջ էին և անոնց գործարարութիւնները հաստատուած պաշտօնակ եղած էին։ ... Հայ գոմիսէրին յաջորդող Թուրք գոմիսէր մուավինի Մուսթաֆա Նուրի ամիսը 4 տարի առաջ կէսգան Մատէնի մէջ պաշտօնավարած ատեն, հոն Հայոց վարժարանին մէջ պաշտօնավարող հայ աղջիկ մը՝ վարժուհի մը խլամացուցած և անպատուած է. այս պարագան յայտարարելէ վերջ՝ ալ հարկ չենք տեսներ անոր դէմ Հայերը ունեցած վարմունքին մասին խօսք մ'անգամ ընել։ ... Հայ միւսիր Լևոն էֆ.ի յաջորդը վերջերս Բումէլիոյ Բաշխատ անուն գաւառաններու տեսչութիւն մը կը վերաբերուի Հայոց հետ։ Միւսիր Լևոն էֆ. Մխաքեանը՝ կարող և արդարադատ մէկն էր, որը անխրաւութեամբ Թուրք սուտ վկաներով և ժանտարմաներու բերնով գրպարտեցին և հանրագրեցին որպէս թէ տօնումա խաճէսին հաւաքման անհոգ գտնուած, հայ հիւանդ գինուորի մը ապաքինելէն վերջ վերատին զօրարանակին յանձնելու անհոգ գտնուած, թէ օդի կը գործածէ ևն.։

Շնորհիւ այս և ուրիշ Թուրք պաշտօնատարներու՝ ընդհանուր ապահովութեան վիճակը այն է և կը մնայ միշտ, ինչ որ ատեղծած է Հայուն մէջ ջարդերու հետապատկերը... Քաղաքական արտաքին թէ ներքին ո և է շշուկ, ո և է արկած, ո և է պատերազմ ևն. ևն. միշտ նոյն մտայնութիւնը, միշտ նոյն քէորին և Հայն է որ կը ամբի և խլաւին է որ կը ասնքայ. ահա՛ հայ կեանքին մշտնջենական պատկերը։ Իսալխա պատերազմ ունի, Գալլիաններըը պատերազմ ունին Օսմանցիներուն հետ, կեսվուր են, չէ՞ որ Հայն ալ կեսվուր է, բաւ է անխիկա խժռուելնելու խլամը առ հասարակ, և երբ կառավարութիւնն ալ նոյն մտայնութիւնն ունի տեսնելու՝ այն ատեն մարդ կը տարուի մտածելու թէ՝ գիւրին է մալուխին ատեղին ծակէն անցնիլը քան թէ

Հայը խալիֆներէն օսմանցի և այս երկրին պատակը՝ ճանչցուիլը հաւասար իրաւունքներով։»

Այսպիսի պաշտօնական գրութիւններ ու տեղեկագիրներ գրեթէ նոյն երևոյթը կը պատմեն բոլոր հայաբնակ վայրերու մէջ։ Աւելորդ կը նկատենք բոլորը ընդօրինակել հոս։ Սա չափը միայն ըսենք որ 1914 ի սկիզբէն մինչև 915ի առաջին ամիսները հայ պաշտօնատարներու 90 առ հարիւրը արդէն պաշտօնանկ եղեր էին։ Պիթլիսի և Մուսուլի նախկին քաղաքային քննիչը, նոյնպէս պաշտօնանկ Մ. Գօյաճեան, իր մէկ տեղեկագրին մէջ՝ ի մէջ այլոց կը գրէ.

«Նոյեմբերին (1914) կէնճի մութէսարըֆի Լեւոն էֆ., ուրիշ երկու գայմագամ և մի քանի մուտիրներ՝ իբրև Հայեր՝ առանց պատճառի գոլէն եկած հրամանաւ պաշտօնանկ եղան, մինչդեռ կէնճ և Մուշ քննութեանցս միջոցին այն պաշտօնէից հանդիպ գանգատող չէր եղած... Հայկ. նահանգներու մէջ «ամբողջ հայ պաշտօնեաները միաժամանակ պաշտօնանկ եղան նոյեմբերին»։

Այդպիսի պաշտօնանկ հայ պաշտօնատարներէն մէկն էր նաև Արթին էֆ. Աբարթեան, Զէյթունի նախկին գայմագամ և Սերաստիոյ վալի մուավինի որ երբ Գոլիս իր անձնական ծանօթութիւններուն չնորհիւ նոր պաշտօն մը կը հետապնդէր, ներքին Գործոց նախարար Թալէաթ բացարձակապէս կը մերժէ և կ'ըսէ անոր.

— Հայերուն ա՛լ պաշտօն չկայ. իսլամացի՛ր, թերևս պաշտօն մը ընդունիս։

Այս էր բոլոր հայ պետական պաշտօնեաներու բարւոք պաշտօնավարութեան վկայականը։

Դ. Կաճխայայ դեպիեր ու արտայայտութիւններ. — Զանազան պարագաներու մէջ և այլազան միջոցներով եղած են բազմաթիւ արտայայտութիւններ, զորս ունեցած են թուրք իթթիհատական պաշտօնական անձեր, գերման պետական մարդիկ ևն.։ Տեսնուած են գաղտնի տեսակցութիւններ, դաւադրական ծածուկ ժողովներ, դիտուելու տարաձայնութիւններ ու զրպարտութիւններ։ Թուրք պետութեան կողմէ եղած են յայտնի անարդարութիւններ, Հայերը գըրպըռելու և ըմբոստացնելու բուռն ճիգեր ևն.։ Այս երևոյթ-

ներու մասին դաղափար մը կազմելու համար պիտի ծանօթացնենք մէկ քանի վաւերաթուղթեր։

Վերը յիշատակուած՝ Սեբաստիոյ Հայոց տարագրութենէն առաջ կատարուած դէպքերու տեղեկագրին մէջ կը կարդանք.

«1913 օգոստ. 3 ին Ամերիկացի միսիոնար Հօլպրուք՝ Էնտրէսի մօտ սպաննուեցաւ, նոյնիսկ տեղւոյն գաւմագամին հրամանով՝ Թուրքերու կողմէ։ Դատավարութեան առնն կառավարութիւնը չի քաշուեցաւ Հայերը զրպարտելէ, բայց երբ չի կրցաւ կլլեցնել, ոճրագործը անձամբ մնաց ըսելով՝ փակել ուղեց խնդիրը։

«Երբ տակաւին Թորգոմ եպս. Սեբաստիոյ առաջնորդ էր, այսինքն 1914 գարնանը, Թուրք կառավարութիւնը ուղեց Սեբաստիոյ հայ գիւղերու (Խանճառ և Խորասանայ) տեսչական իրաւունքը եղող արուստաեղինները արդարութեան բացարձակապէս հակառակ ըլլալով՝ Թուրքերու յատկացնել։ Բողոքները անլսելի մնացին։ Նմանապէս Ս. Նշանի վանքապատկան հողերուն վրայ Թուրք զօրանոցներ և շէնքեր կառուցանել սկսան։

«Կառավարութիւնը ուղեց հնչել հայը մտաւորապէս ալ։ Դրպրոցներուն մէջ սահմանուած ազգ. պատմութիւն չկն. դասեր վերցուեցան ու անոնց տեղ Թուրքերէն դասեր նշանակուեցան, նոյնիսկ աղջիկներու բաժնին տարրականին մէջ, ուր տակաւին հայերէն չսկսած՝ Թուրքերէն պիտի սորվէին։ Թուրքերէնի ուսուցիչը իրենց ուզածը կ'ընտրէին։

«*** 1915 Յունվարին վերջերը, Թուրքերը ամբաստանեցին Հայերը թէ Սահակ վարդ. սպանութեան փոխարէն բուրֆ զօրքին հացը թունաւորած են։ Բոլոր հայ փուռպաններն ալ կարգ մը պինուարներ բանտ նետուեցան։ Մուսամմէր կ'ուզէր Հայերը զրպարտել և զանոնք չարդարար խուժանին ցասմանը ենթակել։ Իրը թէ հացը չուներուն վրայ փորձեր են և քանի մը չուներ սատկեր են։ Քննութիւն մը կատարուեցաւ։ Հայերու մասին և սուտ թիւնը մէջտեղ ելաւ։ Խնդիրը հողեցին, ըսելով որ քաղաքապետութիւնը չուները մէջտեղէն վերցնելու համար թունաւորեր է։»

Պետական հայ բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը իր մէկ տեղեկագրին մէջ կը գրէ.

«Յուլիս 15ին (1914) Գէյրութի համբով Պիթլիս ուղեւորեցանք. Հալէպէն Տիգրանակերտի մէկուսա Ֆէյզի, Զուլֆի և Փնամիլ պէյերուն հետ կառքով համբայ ելանք։ Ֆէյզի պէյը խօսակցութեանց միջոցին յայտնեց թէ Հայերը շատ գէշ վարուած են իրենց հետ. «Գալքանի պատերազմէն վերջ մեր էն տկար միջոցին, Զաւէն

պատրիարք, էջմիածնի կաթողիկոս և Ղազոս փաշա միանալով մեր վրայ օտար տէրութեանց միջամտութիւնը հրաւիրեցին, առ որ համար շատ պիտի տուժէք. ձեր ապագան վտանգի ենթակայ է»

Այս խօսքը քանիցս կրկնեց։ Առ ի պատասխան՝ ըլլալիք բարենորոգութիւնները՝ առ հասարակ Թրքաց, Քրդաց և Հայոց հաւասարապէս ըլլալուն համար, հաւատարմութեան հակառակ Հայերը գործ մը չընէին, և բարենորոգութիւնները երկրին բարգաւաճման և անդորրութեան պատճառ ըլլալուն համար, ինքն ալ իրեն մէկտուս գոհ ձեւալը բնական է խօսքերով դիւրը համոզել անկարելի կ'ըլլար։ Երբ ուրիշ հասանք՝ Տիգրանակերտի պաշտօնական կառավարչ Հիւսէին ձէլալ պէյը երբ Մ. Հօֆի պաշտօնանկութիւնը ծանոյց, այլևս Ֆէյզի պէյին ուրախութեանը սահման չկար. «Այժմ պիտի տեսնէք թէ ձեր գլուխն ինչ պիտի գայ, բաւա՜»

1914 Սեպտ. 17 և թիւ 679 նամակով մը կարճնի առաջնորդ Սմբատ եպ. Սաատէթեան հետեւեալ չափազանց հետաքրքրական տողերը կը գրէ Գաւրիւրքարան.

«Հայերը ցարդ ուղղամտութեամբ շարժած են և պիտի շարժին. ամէն ոք գիտէ. պարտականութեան կատարման հրաւէրին պատասխանած է անձամբ կամ փրկանք վճարելով, և ամէն բզգուշութիւններ ի գործ կը դնեն ո՛և է միջոցը կասկած մ'իսկ չը հրաւիրելու համար իրենց վրայ, և այս ամէնը իրենք Թուրքերը և իթթիհատի ու կառավարութեան շրջանակներն ալ շատ լաւ գիտեն, բայց մեզ այնպէս կը թուի թէ Հայերը անվստահելի ցոյց տալու պատրուակներ կ'ուզեն ստեղծել, իսկ թէ այդ պատրուակներուն վերջին վախճանը ո՛ւր կրնայ յանգիլ՝ կարելի չէ այժմէն գուշակել, միայն թէ ապահովաբար բարւոք ապագայ մը չեն խոստանար թէև կառավարական շրջանակներու մեր դիտումներուն միշտ ապահովիչ պատասխաններ կը տանանք թէ ոչ մի Թուրք չկրնար յարձակում գործել Հայու կամ քրիստոնէի վրայ, հակառակ պարագային ամենախիստ պատժոյ կ'ենթարկուի նոյնհետայն ևն., բայց ինչպէս բացատրել այն պարագան որ ի Բդի Միհոար էֆ. անուն իթթիհատական մը այս օրերուն Կարինէն վերադառնալով՝ միայն թուրերէ բարկացած ժողովներ կը կազմէ, և մինչև կազմելու կարգադրութիւններ կ'ընէ, Կարինէն տարուած երկու սնուկ զէնիր միայն իսլամներուն կը բաժնէ և կը յանձնարարէ որ իրենց խորհրդակցութիւններ Հայերէն գաղտնի պահուի, ինչպէս տ'ւկկապած է մեզ Բդիի առաջնորդը։»

Գաւրիւրքարանի արխիւները լեցուն են այս կարգի վաւերագիրներով, ուր կ'եւրեւին գրեթէ բոլոր հայաբնակ վայրե-

բու մէջ նմանօրինակ պարագաներ, գաղտնի ժողովներ, ուր Թուրքերը կը դիմուին ու կը պատրաստուին, և Հայերը կը գրպարտուին ու կը հարստահարուին։

ե. Տիգրանակերտի եւ Ադրիանուպոլսոյ հրդեհները. — 1914 Օգոստ. 6-ին Դշ. Թրք. ժամը 8-ին մեծ հրդեհ մը՝ դիտումնաւոր և Թուրքերու կողմէ ծնունդ առած, կը լափէ Տիգրանակերտի Հայոց չուկան։ Իսկ 7 օր ետք, օգոստ. 13-ին նոյնպէս մեծ հրդեհ մը մոխիր կը դարձնէ Ադրիանուպոլսոյ Հայոց թաղը։ Գաղափար մը կազմելու համար թէ ի՛նչքան կազմակերպուած ու պետական անձնաւորութեանց գիտակցութեամբ, դաւոմն ու քաջալերութեամբ տեղի ունեցած են այս հրդեհները, բմբռնելու համար թէ Հայերը բնաջնջելու որոշումին մէկ արտայայտութիւնն էին այս մեծ բռնկումները, որ տեղի ունեցած են Հայոց զանգուածական տարագրութիւններէն մէկ տարի առաջ, հոս կը թարգմանենք հատուած մը այն թագրիրէն՝ զոր Գատրխարքարանը մատուցած է Օսմ. կառավարութեան՝ Դատ. նախարարին, 1914 սեպտ. 10 և 1837 թուահամարով.

«Պատիւ ունիմ Ձեզի յայտնելու թէ հրդեհ մը ծագած է Տիգրանակերտի չուկային մէջ Օգոստ. 6 ի գիշերը. բոցերուն ճարակ եղած են 1080 խանութ, 15 փուռ, 3 արհաբան, 4 խան, 5 առատձի չուխաբան. վնասը կը հաշուուի 350,000 օսմ. ոսկի։ Հրդեհը տարածուած է 4—5 ուղղութեամբ. կրակին վրայ նետուած՝ թափուած է քարիւղ։ Ոստիկանները, Բ. Դամիսէր Մէմուրլ պէյի առաջնորդութեամբ, ա՛յն մէկ միջոց ձեռք առած են հրդեհը մարելու համար. ընդհակառակը արգիլած են զանոնք՝ որ կ՚աշխատէին կրակը մարել. քաղաքապետութեան նախագահ Ֆուատ պէյ բոլորովին անուցած է անտարբեր, մինչև իսկ արգիլելով գործածել չորս ջրհաններէն՝ որ կը գտնուէին քաղաքապետարանին մէջ։ Մինչև անգամ հրդեհէն քանի մը օր առաջ Հայերը ազատնալիքներու տակ տարափի մատնած են»։

Տիգրանակերտի Հայոց տարագրութեան մանրամասն մէկ տեղեկագրի մը մէջ, Պատրիարքարանի այս թագրիրին վաւերագրութիւնը գրեթէ բառ առ բառ յիշելէ ետք, կ՚աւելցնէ.

«Վնասի այս թիւը, 350,000 ոսկի, իրականութենէն չափա-

զանց պակաս է. որովհետև Տիարպէքիրի Փրանս. և անգլ. հիւպատոսաններու գնահատութեան համեմատ, և տեղացի վաճառականներու ցուցմունքին համաձայն, վնասները կէս միլիոնէն կ'անցնին, և մեծ մասամբ կը պատկանէին Հայերուն։ Արդարև այրած խանութներուն 60ը միայն կը պատկանէին Թուրքերուն, և որոնց մէջէն կանխաւ վերցուած էին գրեթէ բոլոր ապրանքները։ Հրդեհին առաջին ու գլխաւոր թելադիրն էր ատենկանութեան գոմիսէր Քէվրանլը-Զատէ Մէմտուհ պէյը։ Այսպէս, նոր կուսակալ Համիտ պէյին, որ հրդեհէն երկու օր ետքը 1914 օգոստ. 23ին հասած էր, առաջին գործը եղաւ պաշտօնանկ ընել Մէմտուհը, բայց Իթթիհատի քոմիթէն անմիջապէս զայն ղրկել Առանա՝ նոյն պաշտօնով։»

Տիգրանակերտի և Ադրիանուպոլսոյ այս հրդեհներուն մասին Պատրիարքարան ղրկուած տեղեկագիրները յայտնապէս կը ցուցնեն թէ հակայ եղեռնին ու վիթխարի գաւազրութեան նախանշաններն էին։

Զ. Կարծեցեալ հայ չէթեներու ամբաստանութիւնը — Ինչպէս տեսանք, թուրք կառավարութիւնն ու պաշտօնական անձեր յաճախ յեղյեղած են այն ամբաստանութիւնը թէ՝ հայ չէթեներ լեռը ելած և սկսած են թուրք գիւղերուն վրայ յարձակիլ, թուրք բանակին թիկունքը անհանգստացնել ևն., և այդ պատճառով հայկական «անպատեհութիւններն» ու «տեղահանութիւնը» կատարուած են։ Այս մասին գաղափար մը կազմելու համար՝ կ'ամփոփենք հետեւեալ վաւերագիրներէն, որոնք գրուած են ժամանակին ու տեղին վրայ։

Կարնոյ Առաջնորդը 1914 հոկտ. 4 ին 731 թուահամար նամակով ի մէջ այլոց կը գրէ.

«Նախորդ բանտարկեալներէն Յովհաննէս Ղուկասեանի (Վէլիպապայի) թուղթերուն մէջ յանուն Դաշնակցական կազմակերպութեան տասնապետական բժանումներու ցանկ մը գտնուած է և այդ ցանկին մէջ նշանակուած անձեր ձերբակալուած են. Դաշնակցութիւնը՝ յայտնի է թէ կառավարութենէն հանչցուած պաշտօնական ընկերութիւն մըն է և կրնայ իր կանոնագրին սրամտգրութեանց համաձայն շաբթեր կազմակերպել, բայց կառավարութիւնը չուզեր բմբռնել կամ հասկնալ այդ պարագան, եւ կ'ուզէ այնպէս մնկնել թէ այդ ամէնը՝ նոր գաղտնի հայ ըն-

կերութեան մը կոչմանէ կազմուած «չէթէի» խումբեր են, որոնք պատերազմի մը պարագային թշնամիին առհասարակ մէջ այժմէն կազմուած հայ կամաւորներու խումբին միանալով թուրք գիւղերու վրայ պիտի յարձակին՝ ամէն չարիք հասցնելու համար իսլամ բնակչութեան, և նոյն իսկ կը պնդեն նաև թէ առհասարակ երկու կոչմանն այդ չէթէները իրարու հետ թղթակցութիւն ալ ունեցած են, և թէ կառավարութիւնը իրր թէ այդ մասին վաւերագիրներ ալ ձեռք անցուցած է. ի դէպ կը պնդենք թէ այդ ամէնը ցաւալի ենթադրութիւններ են, թէ այդօրինակ ծրագիր մը գոյութիւն չկրնար ունենալ Հայոց մէջ. թէ մեզ համար բացարձակապէս անհասկնալի են այդ բառաշներըը, և թէ կառավարութիւնը թշնամական յերիւրանքներու կը զոհէ հայ ժողովրդեան անկեղծութիւնը և հայրենասիրութիւնը, բայց գոհը իր ամբողջութեամբ յանձնուած է կարնոյ պատերազմական առաքելին՝ որ հետզհետէ պիտի քննէ այդ ամէնը։ Ինչպէս կը տեսնուի, այս կոչմերը քաղաքական հալածանքի նոր շրջան մը բացած է Հայոց համար, և բանտերը բաւ առաջինոյն կը լեցուին Հայերով, բանտային ծեծի և խոշտանգումներու նշաններն ալ կ'երեւան և ձայներ կը հասնին մեր ականջը։»

Ապա երկար կը թուէ խուզարկութիւններու, խոշտանգումներու, հալածանքի ու բանտարկութեան դէպքեր և կը յարէ.

«Այդ խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները, արդարացնելու համար, մեր առջև կը գրուին նաև սա պարագաները, որոնց համաձայն իբր թէ Բաղէշի կոմիտէ «չէթէ» ներ կազմուած են եւ իսլամ գիւղերու վրայ յարձակած, վարանումով և թերահաւատութեամբ կ'ուսնկընդրկենք այդ բառաշին և խնդիրը առաջելու համար գրեցինք արդէն Բաղէշի առաջնորդարանը, և տեղեկութիւն խնդրեցինք այդ մասին. նմանապէս կ'բաւ թէ վանէն 2-300 հայ գիւղացիներ իրենց գէնքերով ուռա առհասարակ փախած և թշնամիին կամաւոր գունդերուն միացած են, և թէ հայ և թուրք զօրքեր իրարու բաղխած, անպատահութիւններ ծագած են. այս մասին ալ տեղեկութիւն ուղեցինք վանայ առաջնորդարանէն։»

Այս միեւնոյն խնդրով Բաղէշի առաջնորդարանէն 13 Հոկտ. 1914 և 128 թուահամարով գրուած նամակի մէջ կը կարդանք.

«Անցեալ 8ին կարնոյ առաջնորդարանէն ստացանք նամակ մը որով կը տեղեկացուէր մեզի՝ կարնոյ կառավարական շրջանակ-

ներու մէջ եղած տարաձայնութիւնները, իբր թէ մեր չրջանին մէջ հայ գիներալ խումբեր չէքէներ կազմած են և իսլամ գիւղերու վրայ կը յարձակին։

«Այս տարաձայնութիւնները պատճառ եղած են տեղական իշխանութեանց ձեռքը, Հայոց հանդէպ անվստահութեամբ վերաբերուելու և առ այս, ինչպէս Սմբատ Սրբ. նոյն նամակին մէջ կը յիշէր, վերջերս կարնայ և Բասենի չրջանակին մէջ 100 է աւելի Հայեր ալ ձերբակալուած են։— Այս տարաձայնութիւնները շատ զարմանք ազդեցին մեզի, որովհետև մեր թեմին մէջ մինչև ցարդ չէքէներ կազմուիլ, յարձակումներ գործուիլ եղած չէ բնաւ, ընդհակառակը ինչպէս ամբողջ, նոյնպէս մեր թեմին մէջ գտնուած Հայութիւնը հպատակի մը կատարեալ հաւատարմութեամբ իր կեանքն ու գոյքը չէ խնայած և չի խնայեր բնաւ ի սպաս դնելու կառավարութեան։

«Մենք այս լուրերուն հիմնովին սխալ ըլլալը և Հայերու հաւատարիմ լինելը պէտք եղած կերպով բացատրելով և առ այս ապացոյցներ տալով, խնդրեցինք Սմբատ Սրբ.էն որպէսզի մեր նամակը տառացիօրէն թարգմանէ և խօսի որոնց որ անկ է։

«Սրբազանը մեր նամակին մէջ կը յիշէր նաև վանէն 250է աւելի հայ գիներուներու իրենց գէնքերով Թուաստան անցնիլը։ Առաջնորդարանս, մանաւանդ այժմու կացութեան մէջ իր առնմանակից առաջնորդարաններու հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ լինելով, ինչպէս որ է վանը, ա՛չ պաշտօնական և ոչ անպաշտօն կերպով այս մասին որ և է տեղեկութիւն չունինք, և հետևաբար այս լուրին ալ սխալ լինելը հաղորդեցինք Սրբազանին։

«Կ՚երեւի թէ Մշոյ թեմին Ալիշան գիւղի և Սասնոյ Կէլիէ-Կուզան գիւղին մէջ պատահած յոկ անհատական դէպքերու արձագանգը եղած պիտի ըլլայ կառավարական չրջանակներու մէջ չրջող տարաձայնութիւններու։ Եղած թիւրիմացութիւնները հիմնովին ուղղելու համար հարկ գտանք անհատներու կողմէ գործուած այս անձնական դէպքերու մասին ալ մանրամասնօրէն գրել Սմբատ Սրբազանին ի տեղեկութիւն։»

Բաղէշի առաջնորդը նոյն թուականով երկրորդ նամակի մը մէջ ալ մխիթարող խնդրին չուրջ կը գրէ.

«Մասնաւորապէս ամէս մը կը լինի որ Մշոյ չրջանի նկատմամբ այլ բան այլոյ խօսքեր կը լսուին։ Մշոյ առաջնորդարանին տեղեկութիւններուն վրայ՝ մենք կարեւոր բացատրութիւններն ու պատասխաններըը կուտայինք մանաւանդ տեղւոյս կառավարական այն պաշտօնեաներուն՝ որոնք սկիզբէն ի վեր մասնաւոր հետ մը ունեցած են Հայերը իրենց անհատատարեմ ցոյց

տալու Հայերու հանդէպ տեղի ունեցած այս բարբարոսութիւնները գաղտնի էին իսկապէս, բայց դժբախտաբար նորէն ծայր տալ պատրաստ Մշոյ մէջ տեղի ունեցած դէպքերուն առթիւ, որուն համար անշուշտ պէտք եղածը տեղեկագրուած է Ձեր Ամենապատուութեան։

«Ալիշանցի Տիգրանի խնդիրը անհատական և յիմարական մէկ արարք մըն է ինքնին, իսկ գալով Կէլի-Կուզանի մէջ երեք ժանտապիներու սպանուելուն, որոնց սպանիչները Կէլի-Կուզանցի չորս Հայեր եղած են, ինչպէս կը գրէր երէկ Խարախանեան Սրբազան, մանաւանդ այս փոփոխուկ և խառնաշփոթ ժամանակին մէջ, շատ յոռի ազդեցութիւն պիտի թողու ամբողջ Թրքութեան վրայ. կուսակալը այս դէպքերուն լուրը առնելուն պէս գիշերը մեկնած էր դէպի Մուշ։ Ինք արդէն հայատեաց մէկը լինելով շատ վախցանք որ խառնութեամբ վարուելով բարդութիւններ յառաջ բերէր ի Մուշ. ուրախ ենք որ մեր երկիւղը չիրականացաւ և մեր թեթեւսոլիկ կուսակալը աճապարծներու ձերբակալման համար խիստ հրամաններ տալէն վերջ, իրրև գիշերաշրջիկ մը, երկու օր վերջ դարձեալ վերադարձաւ գիշերանոց։

«Մուշէն վերադարձին, իր մտանուաւոր հրաւէրին վրայ, Մշոյ դէպքերու մասին ընդ երկար տեսակցեցանք։ Հակառակ մեր այնքան պնդումներուն թէ կատարուած ոճրագործութիւնը մտանուոներու գործ է և պէտք չէ նմանօրինակ դէպքերուն հատարակական գոյն տալ, և, հակառակ մեր այնքան մէջ բերած ապացոյցներուն թէ՝ Հայերը սկիզբէն ի վեր հաւատարիմ հպատակներ եղած են պետութեան, կը ցաւինք ըսել թէ մեր կուսակալը, որ լակ բախտին բերումով և ոչ թէ արժանիքով հասած է այս պաշտօնին, չնայած մեր բոլոր ճիգերուն Հայութիւնը կ'ուզէր անհաւատարիմ ցոյց տալ։»

Մուշի Առաջնորդ Ներսէս եպիսկ. Խարախանեան, գրեթէ նոյն թուականներուն (8 Նոյ. 1914) հետևեալ տողերը կը գրէ պատրիարքարան.

«Ժամանակը վտանգներով յղի է. ժողովուրդը ամէն բանէ զրկուիլ յանձն առած է, միայն թէ կեանքի ապահովութիւն մը ունենայ, բայց ո՞վ պիտի տայ անոր ցանկալի ապահովութիւնը, կառավարութի՞ւնը. այն է արդէն ամէն կերպ անկարգութեան եւ չարիճեռուց ապիւրը։ Հանդամանքները կը հաստատեն որ ժողովուրդի այդ կասկածները անհիմն չեն։

«Կառավարութիւնը իր վարուելակերպովը յայտնի կ'ընէ որ Հայերու վրայէն վտանգութիւնը բոլորովին վերցուցած է և խնդիրը ոչ մութ տարերը կը զգուէ եւ կը գիտէ Հայերու դէմ։

«Մուսուլի գերմանական հիւպատոս Գ. Հոլշեայն, որ երկկ առաջնորդարանս այցելեց, առանց վերապահութեան յայտնեց թէ կառավարութիւնը Հայերէն կը կասկածի. երկարօրէն բացատրութիւններ տուինք և յայտնեցինք թէ կառավարութիւնը շատ կը սխալի Տաճկահայերը Իւսահայերուն հետ համամիտ կարծելով։

«Կամաւորներ հաւաքելու նպատակաւ, կամ այդ պատրուակաւ, կառավարութիւնը՝ գող, աւազակ և սրիկաներ չէնայց որ չղինէ. օրերս Սասունէն, Խոյէն, ապիէն և անդիէն խումբ խումբ զինուած քրդական կամաւորներ բերուեցան, որոնք Հայերու դէմ գրգռուած են և ամբոխ վրայ հանդիպած հայ գիւղերը շատ վտանգի կրնցին։

«Հաստատուն ըսուածներ կան թէ կառավարութիւնը պատրուակ կը փնտռէ գաւառիս Հայերը աղէտներու ենթարկելու, և այս առթիւ վճռակին հանդէպ չուսրած, բացի երկնային պաշտպանութենէ՝ ուրիշ միջոց մը չենք տեսներ։»

Ինչպէս կը տեսնուի, Վանի, Էրզրումի, Պիթլիսի վիլայէթներուն մէջ չերքէզներու մասին եղած տարաձայնութիւնները բացարձակ զրպարտութիւններ ու դիտումնաւոր յերիւրանքներ են, մանաւանդ դարբնուած կառավարութեան կողմէ։ Իսկ թէ այս յերիւրանքները ինչպէս կը հնարուէին.—կը հասկցուի հետեւեալ տողերէն, զոր կը քաղենք ականատես պաշտօնական բարձրաստիճան անձի մը տեղեկագրէն.

«1914 Ապրիլ 12ին երբ Պիթլիսէն Սղերդ անցանք, Սղերդի հայոց ինչ ժանտարման՝ Թապուր գօմանտանի Իթթիհատ Թէրաքգիի քոմիթէի անդամ Էրզրումցի Նազըմ Նազմիի հետ միասին. այս անձը Պիթլիսի կուսակալին հետ երկու երեք օր ժամերով փակուած գաղտնի խորհուրդներ ընելէնէն դիտցայ։ Իսկոյն լուր տարածեցին թէ Հայերը շուտ հինգ ժամ հեռուն խիզանի լեռները կառավարութեան դէմ ըմբոստացեր են. շուտ կողմէն հաբիւրաւոր հեծեալ ժանտարմաններ ժողվելով հայ գիւղերը պրկելէն վերջ, շրջակայ քիւրտ պէյերուն լուր պրկեց որ Հայերը ըմբոստացեր են, իրենց աշխէժներով գան Հայերու վրայ երթան՝ սպաններ սպաննեն, տարագաժքներն թալլեն։ Հազարաւոր քիւրտեր միանալով խիզան գացին, բայց ինչ տեսնեն, ըմբոստացողները հայ չէին, այլ քանի շատ քիւրտեր էին, որով հաւաքուած քիւրտերը խարուած ըլլալնին տեսնելով և քիւրտերուն դէմ պատերազմ և թալան ընել արժանի չհամարելով՝ ետ դարձան,*

ակայն ժանտարմաններըը անմեղ Հայոց հանդէպ անլուր խժդուժութիւններ կատարեցին։

«Հայոց վերագրեալ այն արուեստակեալ բմբռնութիւնը կանխապատրաստեալ կերպով և չափազանցութեամբ գոլիս ալ հետապրուելով մեծ համեմատութիւն արուեցաւ, և թալէաթ պէյի Հայոց վերագրած և քանիցս պաշտօնապէս հրատարակած բմբռնութեան յօդուածներէն մին և կարեւորն ալ այս եղած էր, ինչպէս չինծու մըւս 17 յօդուածներըը»։

Մեկնութիւնները ետեւորդ են։

Լ. Օտապաշեան Սահակ Վ.-ի սպանութիւնը.— Մեծ եղեռնին առաջին զոհերէն մէկը եղած է Օտապաշեան Վրդ., որուն սպանութիւնը կարելի է նկատել մէկը այն ապացոյցներէն՝ որ կը հաստատեն թէ թուրք կառավարութիւնը նախապէս որոշած ու կազմակերպած էր Հայոց զանգուածական ջարդը և բնաջնջումը։

Հոս կը դնենք նաև մաս մը այն թագրիրէն՝ զոր Պատրիարքարանը 1915 Յունվ. 22 մատուցած է Արդարութեան և Կրօնից Նախարարութեան, կրկնելով իր 23 Դեկտ. 1915 (1330 թ.9919) թագրիրը.

«Օտապաշեան Ս. Վրդ., Երզնկայի առաջնորդ. փոխանորդը, իր թեմը երթալու համար, Շապին Գարահիսարէն ճամբայ եղած է 18 դեկտեմբերին ու եղերական կերպով սպանուած է այն խճուղիին վրայ՝ որ կ'անցնի Զոպանլը, Քանլը Թաշ, Թիմքէր և Կայի գիւղերէն, Սու Շէհիր գազային մէջ։ Իր վրայ գտնուած գրպանն ու առարկաները անազարտ մնացած են, միայն բաճկոնին ներքին գրպանը կտրուած և հոն գտնուած յուշատետրը վերցուած է. բժշկական տեղեկագիրը կը հաստատէ թէ ոճիրը գործուած է մօտէն ու մարթին հրացանի պէնթերով. ոճրագործները, թուով վեց ձիաւորներ, կը հետապնդէին վարդապետը Զառայէն սկսեալ. անոնք տեսնողներ եղած են Հաֆիբ գազային թաուարակ գիւղին մէջ, յաջորդ օրը անցած են Զառայէն։ Յայտնի է ուրեմն որ ոճիրը գործուած է կանխամտածութեամբ։ Այն իրողութիւնը որ միայն յուշատետրը առնուած է անոր վրայէն և գրպանն ու առարկաները անազարտ մնացած են, կ'ապացուցանէ թէ այս ոճիրը աւազակներու գործ չէ, այլ բոլորովին քաղաքական բնոյթ ունի»։

Այս դէպքի մասին Սերաստիոյ առաջնորդ Գնել Եսկիսկ.

Գալէմքեարեանի տեղեկագրէն կը քաղենք սա ծանօթութիւնները.

«Ա. Օտապաշեան Վրդ.ի անցնելիք ճամբուն վրայ բացարձակ ու խիստ կերպով արգիլուած էր երթեւեկութիւնը. ժանտաբիններուն հակոզութիւն կը կատարէին ու կ'ընկերանային ճամբորդներուն։

«Բ. Եղեռնի վայրէն անցնող առաջին անցորդները նշմարած են հետքեր եւրոպական պայտերու, որոնցմով պայտուած կ'ըլլային միայն պաշտօնատարներու ձիերը։ Սա ապացոյց է որ, երբ անցքը խստօրէն արգիլուած էր, պաշտօնատարներ կը գըտնուէին եղեռնի վայրը։

«Գ. Ձէյալ, Մուամմէրի սպասաւորը և անոր ընկերը Մահիրը, տեսնուած էին նոյն օրերուն Զառայի մէջ ու շրջակաները։

«Դ. Մուամմէր Թէվ զատական ձեւականութիւնները կը կատարէր, բայց իրապէս՝ ծայրայեղ կերպով անատրելը կը գըտնուէր դատին ու անոր շուրջ գործուած անարդարութիւններու մասին։»

Սերաստիոյ տեղեկագրէն, որուն ակնարկած ենք արդէն, այս խնդրի մասին հետեւեալ տողերը ընդօրինակել յարմար կը դատենք.

«1914 Դեկտ. 7 | 20ին Գալէն Սերաստիա ժամանեցին Գնէլ եպսկ. Գալէմքեարեան՝ իբր Սերաստիոյ առաջնորդ, և Մահակ Վրդ. Օտապաշեան՝ իբր երկրնկայի առաջնորդ։

Մահակ Վրդ. իր հայրենիքին մէջ (Սերաստիա) քարոզ մը առաւ, ինչ որ վերջինը եղաւ։ 3 օր վերջ մեկնեցաւ դէպի երզընկա։ Դեկտ.18 | 31ի հինգշաբթի իրիկուան դէմ՝ Սու-Շէհրի մօտերը էզպիտէր վանքէն ոչ հեռու, պողոտային վրայ, յանկարծ ապաններեցան կառքին ձիերը, ապա կառապանը՝ Զառացի Առաքել անուն կտրիճ մը և ապա վարդապետը՝ որ 7 տեղէն դնդակահար եղաւ։ Դեկտ. 19 թուով Սու Շէհրի քահանայէն նկած հեռագիր մը կը հաղորդէր սպանութեանց պարագաները։

«Քաղաքին նորակ առաջնորդը դիմեց կուսակալ Մուամմէրի որ քմծիծաղով մը այսպէս պատասխանեց.

«Բէամէն պիզ մալիւմաթ եօգ տր, մամաճին ջիմէի գայմագամա թէլէճօն էիսլ՝ այտրդրմ մալիւմաթը ֆիլիսէ օսասըցա պիւտիրիմ։»

«Յաջորդ օրը սէր գամիսէր՝ Բիֆամի և ժանտաբիա գօմանտանը Խալիլ պէյ Առաջնորդարան եկաւ։ Հայ ժողովուրդը յուզման մէջ էր։ Քաղ. ժողովը նիստ գումարած էր։ Կառավարութիւնը Հայոց առաջնորդարանէն լուր առնելու եկեր էր։ Քաղ. ժողովի

առնապետ՝ Բենեամին էֆ. Թոփալեան գոչեց. «Կառավարութիւնը լուր չունի՞ որ մեզմէ տեղեկութիւն կը հարցնէք» Իրողութիւնը այնպէս պայծառ էր Գործադիր ոհմակը քաղաքական գոյն ունէր Ոճրագործները նոյն իսկ վալիին կողմէ ընտրուած էին։

«Զէքէպաշի Խալիս պէյ իր ընկերներով, հեղինակն էր ոճիրին։ Խալիս պէյ ուղղակի Մուամմէրի անէն համբայ եղած էր դէպի սպանութեան վայրը։ Իրեն ընկերացան Մուամմէրի թիկնապահ՝ ձէլալ, էմիր փաշայի որդին՝ Համիտ, Գաճանագ օղլու Խահէմ, Քիւրթիկ օղլու Հիւսէյին և Ջառայի Մահիր (այս վերջինը 15 տարուան դատապարտուած արիւնարբու մը՝ որ այդ Սահակ վրդ.ը նահատակելու համար Մուամմէրի հրամանով ազատ արձակուած էր)։

«Մուամմէրի կառավարութիւնը ոչինչ ըրաւ այդ ոճրագործները երեւան հանելու և արդարութիւնն ի գործ դնելու համար։ Ինչո՞ւ արաւ, քանի որ ինքն էր գլխաւոր կազմակերպիչը»

Այս բոլոր վաւերագիրներէն մէկ բան յստակօրէն կը ճառագայթէ,— այն՝ որ կառավարութեան որոշումը մասնող նշաններէն մէկն ալ Օտապաշեանի սպանութիւնն է։

Եզրակացութիւն. Վերոյիշեալ բոլոր երեւոյթներն ու փաստերը կ'ապացուցանեն որ օսմ. կառավարութիւնը ընդհ. պատերազմէն չատ առաջ, մինչև անգամ ընդհ. զօրակոչէն ալ առաջ, արդէն որոշած էր Հայերու բնաջնջումը։ Այս մասին մինչեւ շարդ եղած հրատարակութիւններուն մէջ ևս կան բազմաթիւ ապացոյցներ, բայց մենք կրկնութենէ խուսափելու համար, չենք յիշեր։ Սակայն յաջորդ էջերն ալ նոյնքան ապացոյց պիտի կրնան մատակարարել այն բանին որ՝ Թուրք կառավարութիւնը ո՛չ թէ Հայերու դէմ ինքզինքը պաշտպանելու և կամ հայ ապստամբական չարժում մը զսպելու և պատժելու համար էր որ Հայոց տարագրութիւնը կազմակերպեց, այլ Հայերը բնաջնջելու կանխամտածուած ծրագիր մըն էր որ ջանաց իրականացնել։

III.

ՋՕՐԱԿՈՉ ԵՒ ՉԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԳՐԱՒՈՒՄՆԵՐ

Տեսանք որ Թուրքերը ամբաստանած են Հայերը իբրև զօրակոչին չպատասխանողներ և պատերազմական ծախքերէ ու նուէրներէ խուսափողներ (Զ. և Է. կէտեր)։ Այս գլուխը փաստացի կերպով հերքումն է այդ ամբաստանութիւններուն։ Ամփոփ կերպով պիտի ներկայացնենք մասեր այն պաշտօնական տեղեկագիրներէն, որոնք եկած են հայ առաջնորդարաններէ։ Առաջին և գլխաւոր տեղը պէտք է տանք հայկ. նահանգներուն, որոնց վրայ հիմնած են Թուրք իշխանութիւնները գլխաւորապէս իրենց ամբաստանութիւնները։

Ա. Զօրակոչը եւ զինգրաւումները Վանի մէջ.— *Թուրք կառավարութիւնը ամենէն աւելի ծանրացած է Վանի Հայութեան վրայ՝ իբրև ըմբոստի ու անպարտաճանաչի. մինչև անգամ Հայոց տարագրութիւնն արդարացնելու համար չարունակ յեղյեղած է Վանի ընդվզումներն ու իբրև թէ կազմակերպուած ապստամբութիւնը, հետեւաբար չափէն աւելի հետաքրքրական է իմանալ թէ ի՛նչ կ'ըսէ Վանի Առաջնորդարանը։*

Այս վերջինը 1914 Սեպտ. 27 Թուականով և 392 Թուահամարով տեղեկագրի մը մէջ կը գրէ.

«Զօրահանութիւնը սկսաւ Յուլիս 27ին կը. օրը Արարոց Եկեղեցւոյ գրան առջեւ հրապարակը պաշարելով, ուր եկեղեցին գալով ամէն Հայերը և հրապարակին վրայ առեւտուրով զբաղած հայ և Թուրք ժողովուրդը քշելով առաջնորդեցին զօրանոցները՝ առանց տարբերի և հասակի տարբերութեան, այնպէս որ հաւաքուած այդ մեծ բազմութիւնը արձանագրելու կամ ոչ պինուտցուներդ պատելու համար քանի մը օրեր պէտք եղաւ, իսկ այդ օրերուն մէջ անոնք սաստիկ նեղութիւններու մատնուեցան, զօրանոցի գաւիթին մէջ այրող արեւու տակ ճնճղներլով։ Այս կերպով սկսուած զօրահանութիւնը բնական էր որ խրտչեցնէր չատերը, մանաւանդ Հայերու պէս պինուորական կեանքի խոպատ անվարժ ժողովուրդը, ուստի բնական էր որ ամէնքը անմիջապէս չպատասխանեցնին զօրակոչին կամ պինուորագրուելէն յետոյ զա-

ալիքներ գտնուէին, այս պատճառով խիստ հետազօտութիւններ կատարուեցան ու այդ մէջտեղին պատահեցան հետեւեալ ցաւալի դէպքերը...»:

Այստեղ կը համբէ բազմաթիւ դէպքեր, ուր անմեղ Հայեր ու Ասորիներ կը սպանուէին, կը խոշտանգուէին ու կը կողոպտուէին իբրեւ դաւալիքներ կամ զօրակոչին չպատասխանողներ: Ապա կը շարունակէ.

«Իսկ գանագոծումներ, սայլերու և եղներու գրաւումներ անթիւ են:

Այս և ընդհ. զօրահանութեան պատճառով երկրագործներու մեծագոյն մասը հեռացած ըլլալով, երգրագործական աշխատութիւնք մեծաւ մասամբ դադրած են, հնձոց արդիւնքը՝ որ այս տարի առատ էր, կարեւոր մասամբ փճացած է՝ չհնձուելով և հնձուածներուն ալ գաշտը մնալով ու չկալուելովը, իսկ յառաջիկայ տարուան համար սերմնացանութիւն շատ քիչ եղած է, որով այս տարի իսկ հացին գինը փոխանակ իջնալու, ինչպէս կը սպասուէր ներկայ առատութենէն, բարձրացած է, իսկ յառաջիկայ տարուան համար ահաւոր սով մը կը սպասենայ:

Այս պարագային առաջնորդարանս անտարբեր չգտնուեցաւ հարկաւ ու կարելի եղած չանքերը ըրաւ յօգուտ ժողովուրդին բանակցութեամբ տեղական կառավարութեան հետ, կարգադրելով շատ մը խնդիրներ, ինչպէս երկրագործներու և ուսուցիչներու համար ժամանակ ուռնալ, որոնք ի հարկէ մասամբ օգտակար եղան:

Մինչեւոյն ատեն չրջաբերական գրութիւններով և յայտարարութիւններով յորդորեցինք ժողովուրդը որպէսզի փութայ ամէն որ պատասխանելու զօրակոչին, օրինաց սպասդրած պատիժներէն զերծ մնալու համար, նոյնպէս ալ յորդոր կարդացինք գիւղերու մէջ իրերօգնութեան խումբեր կազմել գիւղը մնացած մարդերէ և կիներէ, ոտաններէ ու աղջիկներէ, ու գինուոր գնացողներու պակաս մնացած գաշտային աշխատութիւնները կատարել, ինչպէս նաև հացով ու փողով օգնել իրարու. իսկ մեր առաջին. փոխանորդներն գաւառաց մէջ այդ ուղղութեամբ աշխատիլ սկսած արդէն անձամբ գիւղերը ելլելով ու հսկելով, որով կը յուսանք թէ չարիքը փոքր ինչ կրնայ մեղմանալ:

Բայց վերջին օրերու մէջ կարծես բանակի ապստամբութիւնը. Իզմիթ փաշային հասած խիստ հրամանն մը ամէն յոյսերնիս կը չլսուէ. վախ. ապստամբները կը հրամայէ որ տարեայ առանձնորդ տուրքէն զատ, առացուած հունձքի Ձուկէս առհարիւր ևս վճարե-

ուն, և ասիկա, ինչպէս նաև տասանորդը, այսինքն ամբողջ հնձոց Յունկէնէն 8 առնարհիւր ժողովրդական միջոցներով փոխադրուի կարիքն ունի։ Սոյն հրամանի գործադրութիւնը թէ՛ նահանգս այժմէն աւելի կը մտանէ և թէ երկրագործին ամէն աշխատութիւն անհրաժեշտ կը դարձնէ, քանի որ երկրագործի բոլոր անասունք և սայլերը պիտի յատկանան փոխադրութեանն»։

Վերոյիշեալ թուականէն 24 օր առաջ գրած նամակի մը մէջ ալ կը կարդանք.

«Մինչև 45 տարեկաններու զօրակոչէն երկու չաբաթ յետոյ նահանգին մէջ թոյլտուութիւններ եղան ու նախ մինչև 40 տարեկաններն և ապա 36ներն առժամապահ արձակուեցան, նոյնիսկ հրաման եկաւ մինչև 30 տարեկաններն ալ արձակելու, բայց օրս նորէն մինչև 45 տարեկաններն զէնքի տակ կանչելու նոր ու շատ խիստ յայտարարութիւն եղաւ։ Այս կը թուի թէ քաղաքներն և թէ գիւղերը կը պարպուին և երկրագործական աշխատութիւնք խափան պատրաստ կ՚երեւայ։ Շատ մը տեղեր, ուր հունձքը նոյնիսկ քաղուած չէ, պիտի փճանայ, իսկ անբնակացնութիւն յատուկ տարուան համար չպիտի կրնայ ըլլալ։

«Վերոյիշեալ յատուկ անպատահութիւններէն զատ գիւղերն ալ ամայանալով պիտի մնան անպաշտպան, որով խիստ կարեւոր կը համարինք որ այս պարագային գիւղերը ունենան պահակներ, անոնց պաշտպանութեանը համար։ Այս մասին վաճառ. կուսակալին հետ տեղեակ ենք»։

Ազգ. Պատրիարքարանը 2 Դեկտ. 1914 թուականով հետագիր մը ընդունած ըլլալով վանի վաճառականներու անունով, Դեկտ. 14 թուահամար Արդարութեան նախարարին թագրիր մը տուած է, ուրկէ նաև տարածուած հետագրին պատճէնը։ Այդ հետագրին մէջ վանի վաճառականները կը գրեն.

«Տեղական կառավարութիւնը 20000 ռակիի ապրանք գրաւած և ոչ մէկ գրամ վճարած ըլլալով հանգիստ, — ինչ որ կառավարութեան հրատարակած օրէնքին հակառակ էր — , սկսած է գրաւել նաև այդ վաճառականներուն ապրանքները որ դեռ համբան կը գտնուէին. սկսած են նաև բռնի բանալ էրզրումի և վանի մէջ անոնց ունեցած պահեստները և բռնագրաւել գտնուածը, ուստի կը բողոքին յայտնելով որ այս կերպով մոխիրի վրայ պիտի նստին, պիտի անանկանան ու չկրնան վճարել իրենց պարտքերը եւն»։

Վանի մասին առանձինն ու բաւական ընդարձակ հե-

բառարակ=ւթիւններ եղած ըլլալով, այսքանով կը բաւականանանք, թէև պաշտօնական փաստաթուղթեր չեն պակսիր։

Բ. Զօրակոչը եւ զին. գրաւումները Տիարպէքիրի մէջ.— *Տիարպէքիրի առաջնորդ Ղևոնտեան վրդ., որ ապա այնքան անարկու և քաւիւնեցուցիչ եղանակով մը սպաննուեցաւ, 1914 Սեպտ. 27 թուականով և 56 թուահամարով կը գրէ Պատրիարքարան՝*

«Զօրահանութիւնն ու պատերազմական գրաւումները. — Որչափ հոս նոյնչափ ալ Սլիվանի և Գչերիկի մէջ ժողովուրդը հաւացուցած են այն սարսափներն որ այլևս ապրիլը անկարելի է գրնեն։ Ամենաբուռն սասկութեամբ և սպառնալիքներու ներքև կը գրաւեն ժողովուրդին ցորենը, ալիւրը, գարին, ձին, չորին, ոչխարը, ձուարը, իւղը, թացանը, արևխցու մորթերը, գեղջկուհւոց գլխի սաւաններըը են. են. ունեցողը լուիկ մնչիկ կուսայ արդէն, իսկ չունեցողներըը պէտք է գրամով ճարեն ու բերեն. հակառակ պարագային կը յանձնուի պատերազմ. սասանելու Գրիբաթարար հոս չի վերջանար չարիքը. ամիսէ մը ի վեր Փիւթրը ակսած է իր հին արհեստին, գուցէ իրմէ եղած գրաւումներուն տեղը լեցնելու համար և իր վրէժխնդրութեան ծարաւը յագեցնելու համար Հայուն գլխուն։

Ապա կը թուէ բազմաթիւ սպաննութեանց, կողոպուտի, կեղեքումի, հարստահարութեանց դէպքեր, ու կ'աւելցնէ.

«Գչերիկի մեր փոխանորդը վերոյիշեալ դէպքերը տեղեկագրելով կ'աւելցնէ՝ «կառավարութեան անտարբերութենէն. երկիրը սկսած է տակն ու վրայ ըլլալ, ժողովուրդը ահ ու սարսափի մատնուած է. մեծ կոտորածէ մը կը վախցուի, համբաւները աւազակներով լեցուած են. ահագին նեղութիւնք սասանելու է մինչև Բաթլիշէն համբորդելու համար համբուն վրայ գըտնուող ծխախոտի արտերը բոլորովին փճացուած են Թաչքասանցւոց կողմէ ևն. ևն.։

Այս ամէնը թագրիրով մը յանձնեցինք վեհ. կուսակալի ուշադրութեան և կը սպասեմ արդիւնքին։»

Գ. Զօրակոչն ու զին. գրաւումները Մշոյ մեջ.— *Մուշի Առաջնորդ Ներսէս Եպս. Խարախանեան՝ 1914 Օգոստ. 25 թուակիր տեղեկագիրով կը գրէ.—*

«Ամիսէ մը աւելի է որ Սէֆէր պէյիֆ յայտարարուած է, զօրակոչը սկսեր է և պէնքի տակ կը հրաւիրուին 20 — 45 տարեկաններըը. պաշարման գրութիւնը հրատարակուած է և պատե-

բազմական առևտրը կազմուած է, ո՛վ որ չհնազանդի, ո՛վ որ անմիջապէս զօրակոչին չպատասխանէ Ռատմի (մահուան) կը դատապարտուի։ Սարսռազդեցիկ այդ ազդանշանքի արձագանգը գաւառի մէկ ծայրէն միւսը կ'երթայ. ինչպէ՛ս ձգել արտերը՝ առանց հնձելու, և կալերը՝ առանց կալուելու, տարտափահար և ապշահար գաշտի և լեռնաբնակիչներ ամէն կողմէն առաջնորդարան կը գիմեն. «Ո՛հ հայրիկ, դու մեզի ճար մը գտիր, համբայ մը ցոյց տուր, աս ինչ տեսակ զօրահանութիւն է մինչև 45 տարեկաններըը, և այս երկիրի 45 տարեկաններըը 50 — 55 տարեկան են, տարիքի թիւերը պակաս արձանագրած ըլլալնուն պատճառաւ, ո՞չ ապաքէն այս ուղուածներըը մեծաւ մասամբ պինուորական կրթութիւն չեն առած, չատերը կոյրաքամակ են. ո՞չ ապաքէն քրիստոնեաններըը պինուորական տուրք տուած են, սակայն այս առարկութիւններըը բան մը չեն արժեր. ի հարկէ պէտք է համակերպիլ, հայրենիքը վտանգի մէջ է, պէտք է փութալ օսմանեան բանակին պինակցիլ, այդ պէտք է ըլլայ ամէնքիս նուիրական պարտականութիւնը։ Ժանտարմաներըը և պինուորական խումբերըը գիւղերը եկած սրով և հրով պինուոր կը հաւաքեն, ամէն կերպ բռնութիւն ներելի կը համարուի և խեղճ գիւղացիներըը հլու հնազանդութեամբ սկսած են խումբ խումբ գալ։

Ժողովուրդի յուսահատութիւնը իր գագաթնակէտին հասած էր, բայց անոր ցաւը այս միայն չէ, հետզհետէ անկէ կը պահանջուի այն ամէնը՝ ինչ որ պատերազմող զօրաց պէտք է, պինուոր հաւաքելու միևնոյն խտութեամբ սկսած են հաւաքել եղներ և սայլերը, իւրաքանչիւր գիւղէն երէք չորս կամ վեց եզ պէտք էր, ժանտարմաներըը ամէն մէկ գիւղէն 30—40 եզ կը բերէին, որպէսզի անոնց մէջէն լաւերը բնտրուէին և անպէտներըը ետ դրկուէին. երկրագործը այս նեղ օրերուն գիտէք թէ որքան չուարեցնէ, որքան գործի յետաձգում է, մինչ՝ կարելի չէր այդ բնտրութիւնը գիւղին մէջ բնել, բայց որու հոգն է։

Մացուն համար ոչխար պէտք է, հացի համար ցորեան, ձիերու համար գարի, յարդ և խոտ, զօրաց համար իւղ, չէքէր, ճերմակեղէն, կօշիկ, տրեխ, ձիերու կազմածք են. են. այս ամէնը պէտք է ժողովուրդէն հայթայթուի, բայց երանի՛ թէ կարգով կանոնով լինէր, ամէն մէկ գիւղի և անհատի կարողութիւնը նկատի առնուէր և տոմսակներով գիւղացիներուն ծանուցէր, իրը թէ բաշխումներ կատարուած են, սակայն գիւղացին ո՛չ մէկ տեղեկութիւն չունի, խթխթատատ ժանգոտ պաշտօնեաներ գործի եղած են, միւթեսարըֆ Ութվէթ պէյը անոնց ընդարձակ ապարէզ տուած է, ձեռքերով ու խոշտանգումներով գիւղացիներէն

մէկի տեղ հինգը, տասը կը պահանջին, միւթէասըրիը կեզրոնի մէջ օրը քանի մը մարդ, թուրք, հայ կը ծեծէ, կը խայտառակէ անոր կողմէ ղրկուած պաշտօնեաներուն և ժանտարմաներն ալ գիւղերը մտնելնուն պէս ծեծով գործի կը սկսին, կը ծեծեն ու խրտունկ հաճոյք կըզգան, քանի մը տարի է որ ղրկուած էին այդ հաճոյքին, անպատճառ պէտք է ծեծել որպէսզի գիւղացին տարտափահար ամէն ուզածնին անմիջապէս տայ և չխոտակ է որ Ismarեի էօրճիէ և տիվաներ հարպի անուններն ալ որ անոնց սպառնալիքին կոթիւղը կը կազմէ՝ ամէն բանի կը յայտնին, այլևս ոչ ոք կը դիմադրէ, պաշտօնեայ պաշտօնէի կը յայտարդէ, մէկը ցորեան կ'ուզէ, միւսը գարի, մէկալը իւղ, ուրիշ մը ոչխար, յետոյ նորեր կուգան ու կրկին կուգնն ցորեն, գարի են. ու պահանջներուն վերջը չի գար, ամէնէն ցաւալին այն է որ շատ անգամ մէմուրներըը տարածնուն ընկալագիրը կը գլանան տալ և մէկզմէկ ալ վարկաբեկ ընել կ'ուզեն «ինձմէ գատ ուրիշ մէմուր մի հանչնաք» ըսելով. բայց ամէն եկողը մէմուրի անուն կը կրէ և առանց ո եւ է թուղթ մը ցոյց տալու պահանջումներ կ'ընէ և ուզածը կը գանձէ։

Վարդոյի կուսակ գիւղէն տարած են 500 մէրի կոտ (մէկ կոտ 12 հօգդա) ցորեան, 300 կոտ գարի, 7000 հոգդա յարդ, 30 կոտ պուլղուր, 180 կոտ ալիւր, 7 բարդ խոտ (1 բարդ 30 խուրձ) 12 եզ, 2 ասլ, 2 ձի, 6 լիդր իւղ, 3 թաղիք, 1 կապերտ, 1 թամբ, 2 փալան և այս տարածներուն փոխարէն գ. պաշտօնեաները չեն ուզեր անմիջապէս ընկալագիր տալ, պայմաններ կ'առաջարկեն և սակարկութեան կը մտնեն։ կը պատմեն թէ ոստիկան գիւղապետները ուզածնին արտերը երթալով կը յարձակին աշխատողներու վրայ և բոլորը հաւաքելով գիւղը կը բերեն և սակարկութեան կը մտնեն ու ամէն մէկէն կէս սակի առնելով թող կուտան, քանի մը օր վերջ ուրիշներ կը յայտարդեն և միեւնոյն տարաբաղդութիւնը կը կատարուի»

Այս նամակէն գրեթէ ամիս մը ետք (18 Մեպտ.) *աւելի տրտաճմլիկ տեղեկագրի մը մէջ կը կարդանք։*

«Ջինուրական պիտոյիներու անունով ժողովուրդէն այնքան բան առնուեցան, որու երեսէն երթ բաներ, ժողովուրդին կէսը ձըմեռուան մէջ օրապահիկ անգամ չպիտի ունենայ, չենք սխալիր, բայց այն որ առաջուց իւրաքանչիւր գիւղէն առած էին, եղներ, ձիեր, ասլ, ցորեան, գարի, ոչխար, իւղ եւլն. այժմ ալ սկսած են առնել երկրորդ տասանորդ մը, յայտնի է որ քանի մը տարիներէ ի վեր տասանորդի անունով բերքերուն մէկ ութերորդը կ'առնուի, արդ, նայնքան մ'ալ կառավարութիւնը պիտի առնէ

պիտուրական պաշտաբի անունով, որ իսկապէս եօթերորդը պիտի ըլլայ, ուխտաւորն ալ մէկ տասնեօրդը կ'առնուի և իւրաքանչիւր ուխտաւոր գլուխ առանց խտրելու արու և էգը, կիանը և ոչ կիանը՝ 30ական սրբէմ իւղ, տան գլուխ 3—4 զոյգ գուլպայ, հագուստ լիքը յարդ և խոտ։

Ամենէն ծանրը, որ ժողովուրդի անտեսութեան կ'ազդէ, տասանորդի կրկնութիւնն է, որու մասին կ'բսուի թէ եկեղեցական նախաբարձէն հրաման եկած է, փոխանակ տասանորդի վարձակալներէն առնել, ինչպէս որոշուած էր սեղանոյն իրաւունքն ժողովուրդէն առնել, իսկ միւլքիէներուն չդպչիլ, որպէսզի անոնք կարողանան արկղին իրենց ուզածի պարտքերը տալ»

Ուրիշ տեղեկագիր մը, գրուած 3 չարաթի ետքը (6 Հոկտ.), նոյնքան ցաւոտ չեչտերով կը գրէ.

«Ձիներուական տուրքերը գաւառի ժողովուրդին վրայ չափազանց ծանրացան և օրէ օր նոր նոր բարդումներ վրայ կուգան, որք այլևս անհանդուրժելի կ'ըլլան։ Հինգերորդ կամ վեցերորդ անգամն է որ քաղաքիս վաճառական անուն կրողներու և արհեստաւորներու կրպակները պիտուրական պէտերու հայթայթիչ յանձնաժողովի և ոստիկաններու այցելութեան կ'արժանանան։ Խանութպանի կամքը և նեղկայութիւնը անհրաժեշտ չէ, աչքերնուն ինչ որ պատի և ինչ որ իրենց պէտք կուգայ՝ կը վերցնեն կը տանին, ու յետոյ կը ցուցակագրեն և գին կը դնեն, ինչպէս որ ուզեն, ամէն գաս իւրաքանչիւր տուն պարտական է տալ մեզ մը անկոպին բուրդով լեցուած (այսպէս բամպակ քիչ կը գտնուի), քանի մը մեզ հագուստ, գուլպայ, սրբէմ, սեղանի ոտնաման (սոլ), բահ, բրիչ, թիթեղ, տոպրակ (չուալ), կ'բսուի թէ 500 մեզ անկոպին նորէն պիտի հաւաքուի։

Գալով գիւղապետներուն՝ անոնց վիճակը աւելի ծանր է, պարբերաբար անանցմէ ցորեն, գարի, իւղ ոչխար, եղ, ձի, կապմածք, սոխ, ֆասուլիա, թագիր, կապերտ, գուլպայ, խոտ, յարդ եւլն. եւլն. առնելէ ետք, հրաման եղաւ երկրորդ տասանորդ մ'ալ առնելու։

Ինչպէս առաջուց գրած ենք, տարիներէ ի վեր տասանորդի փոխարէն երկրագործէն հաւասիին մէկ ութերորդը կը գանձուէր, հետեւաբար երկրորդ տասանորդի անունով մէկ եօթերորդը գանձուելուս և հիմա վերատին հրաման տրուած է որ երրորդ տասանորդ մը գանձուի, կը նշանակէ թէ հաւասիի մէկ վեցերորդը գանձում կ'ըլլայ, որու հետ առաջուց գանձուածներն ալ առնելով, գրեթէ չորս ութերորդը պիտի գանձուի, իսկ ժողովուրդին պիտի մնայ հաւասիին կէսը, արդ մեր գիւղացի ժողովրդեան

հարիւրին 8 կիսովի ցանք կ'ընէ։ Եղան արդիւնքի կէսը մարացցան կը ցանէ, շատերն իրենց տուրքերը տալու կամ անհրաժեշտ պէտքերը հոգալու համար տոկոսով պարտք առած են ցորենի կամ գարիի վրայ, զոր սեպտեմբեր սալաճ կ'անուանեն, բոլոր այս տեսակ պահանջատէրերը կուգան կալի վրայ և գիւղացիի հետ իրենց հաշիւը կը մաքրեն, պահանջները կը գանձեն. մաս մ'ալ պիտի արուի հոտագի, մշակի, նախրորդի են. այսպէս շատ անգամ խեղճ գիւղացին կալէն գառարկաձեռն տուն կը դառնայ, այլևս ինչ կը մնայ որ պահանջուած երբոյգ ատաանորդը վճարէ։ Թէև կառավարչին այս պարագաները բացատրած ենք, սակայն մեզի կը պատասխանէ թէ ուրիշ տեղերը զոր օրինակ վ.ան, Կարին են. 2 | 3ը առեր են, ուրիշ տեղ մը հարիւրին 40. և թէ Մուշէն իբր երկրագործական գաւառ աւելի կը պահանջուէր սակայն ինչ շատ դժուարութեամբ կրցած է այս չափին իջեցընել։»

Բաւական չէ որ ժողովրդէն բռնի կը հաւաքին ու կը կողոպտեն ինչ որ ունի ան, այլև կը գործածեն զայն իրեւ գրաստ։ Այս մասին չահնկան է ներբէս եպս. ի մէկ նամակը.

«Մեր ժողովուրդը այս կողմը գիշեր ցորեկ դրաղուած է զօրանոց պաշար և ռազմամթերքը հասցնելու, փոխադրելու. այլևս մաս մը համբարները ինացին խրուած ութմէտուն մէջ, անասուններէն մաս մ'ալ սատկեցան, վերջէն ձեռնարկեցին եզերով, ձիերով և էշերով փոխադրել, և սակայն օգերու անընդատ վիճակէն առաջ եկած դժուարութիւնները նկատի առնելով, կառավարութիւնը որոշեց գիւղացիները պարտաւորցնել որ սակէ ետք իւրաքանչիւր գիւղ պարտաւորութիւն սահմանէ որոշեալ քանակութեամբ մը պաշար և կամ ռազմամթերք երեք ամսուան մէջ փոխադրել Կարին կամ Խնուս՝ բալխիով կամ կռնակով, ու այսուհետ ձմեռը ահա կուգայ, քանի մը օր ինաց, լեռներու գլուխները արդէն ձիւնով ծածկուած են, ինչ պիտի բլլայ ապրատ կիսամերկ գիւղացիներու վիճակը, ինչ չարչարանքներ և մահացումներ պիտի կրեն՝ մինչև որ այս չորս միլիոն քիլօ պաշարը որոշեալ տեղերը փոխադրեն։

Ժողովուրդը տուաւ իր ունեցածը և գեռ աւելին կը պահանջուի, ու շատերը սոխուած են պարտք բնելով պահանջները գոհացնել։»

Դ. Զօրակոչն ու զին. գրաւումները Էրզրումի մէջ.— *Ամենէն անխրաւուած ու ամենէն աւելի ծանր ամրաստանութեան տակ ինկած նահանգներէն մէկը եղած է Կարինը,*

որուն տարաբախտ Հայութիւնը տակայն ամենէն աւելի ծանր բեռներու տակ ինկած ու ամենէն առաջ ինքը ճաշակած է տարագրութեան ու ջարդի գառնութիւնը։ Այդ մեծ թեմին վրայ կը գտնուէր էն լուրջ ու խոհական եկեղեցականներէն մէկը, Սմբատ Եպիսկ. Սահակեան, որ հարազատ պատկերագիրի մը պէս կ'արձանագրէ բոլոր կատարուած դէպքերը։

1914 Օգոստ. 1 թուակիր 564 թուահամար մէկ տեղեկագրին մէջ ան կը գրէ հետեւեալ տողերը.

«Յուլիս 29, գշ. գին. իշխանութիւնը ակսաւ գիւղացի ժողովուրդէն սայլ, եզ, ձի և ուտելիք հաւաքել, առանց փոխարէնը վճարելու։ Քաղաքի հայ և թուրք վաճառականներէն ալ՝ բոլոր պատրաստի ապրանքները, ալիւր, արմաւիք, բրինձ, շաքար, կաուէդէն և հարթուառ ոսկիներու արժէքով առանց փոխարժէքը վճարելու. տարակոյս չմնաց որ այս գին. պատրաստութիւնք Թուրքիոյ դէմ պատերազմի մը հաւանականութեան համար են։ Այդ պատերազմն ալ անխուսափելի կը թուի. հայ և թուրք ժողովուրդէն անոնք որ կարող կ'ըլլան պէտք տալ՝ կը վճարեն հազար դժուարութեամբ, իսկ մնացեալ 20—45 տարեկաններուն մեծ մասը կը հրաւիրուին գինուորութեան. բանտէն, խնուաէն, Դերջանէն և գաշտի գիւղերէն այժմէն դժուարութեան լուրեր ծայր տալ սկսած են»։

Ապա անաւոր աղէտի մը նախօրեակին գտնուիլը զգալով և յայտնելով, Թախանձագին կը խնդրէ որ նիւթական օգնութեան հասնին Պատրիարքարանն ու Հայ-Բարեգործական Միութիւնը։

Ամիս մը ետքը աղէտը արդէն սկսեր էր ծայր տալ և Սմբատ Եպս. կը տեղեկագրէ Օգոստ. 30 թուով.

«Ընդհ. զօրաշարժը կը շարունակէ և ուս. ահմանագլուխը իր բովանդակ երկաթութեամբ կը զօրացնէ մեր պետութիւնը ռազմամթերքով և զօրքով. քաղաքին մէջ գտնուած պաշարելիներուն գրեթէ ամբողջը գրաւեց, գիւղերէն ալ սկսաւ գրաւել իւղ, պանիր, աթար, կորկոտ, ձուաւոր, յարդ և այլ պատերազմական պիտոյքներ։ Այդ պատճառաւ համատարած թշուառութիւնը սկսած է իր հերձաններըը ցոյց տալ։

«Այս կողմերը ինչպէս յայտնի է Հայոց գիրքը փափկացած է, և կ'աշխատինք մեծ ճիգեր թափելով ամէն քաղաքական կասկած ի բաց վանել մեր վրայէն. որպէսզի հաւանական պա-

տեղագրի մը առնեն, մերայինք վրէժխնդրական խժդժութեանց գոհ չերթան։ Յաւելում դիտեցինք տակաւին անցեալներէն որ կառավարութիւնը Դաշնակցական վարիչներու և երկամեայ ընդհ. ժողովոյ առթիւ քաղաքս եկած պատգամաւորներու ներկայութիւնը հաշտ աչօք չդիտեց, և անոնցմէ մէկ քանիներու մասին հետապնդումներ կատարեց, և այդ հետապնդումներէն ազատելու համար շատեր ինքնաբերաբար մեկնեցան իրենց տեղերը, իսկ Գ. Ակնունի, որ տեղս պիտի մնար, անցեալ շաբթու ազդարարութիւն առացաւ մինչեւ 24 ժամ մեկնիլ քաղաքէս և վերադառնալ Գոլիս։ Գ. Ակնունի և ուրիշ մէկ երկու ընկերներ, առիթ ունեցան համակերպիլ եղած ազդարարութեան և մեկնիլ՝ նկատի առնելով ժամանակի փոփոխութիւնը։ Կառավարութեան այս ընթացքը ուշադրութեան արժանի է, որ քաղաքական հայ կուսակցութեան մը անդամները կասկածելի կը նկատուին իր աչքին, առանց գործուր և իրական պատճառի, և ասիկա անշուշտ մի որոշ արտայայտութիւնն է այն ընդհ. անվստահութեան՝ զոր կառավարութիւնը ունեցած է հայ ժողովրդեան և մանաւանդ հայ կուսակցութեանց նկատմամբ։ Երանի թէ չընդարձակուէր այդ անվստահութիւնը և տխուր հետեւանքներ չունենար յառաջիկային։»

914 Սեպտ. 17 թուականով մէկ ուրիշ կարեւոր տեղեկագրի մը մէջ մեր նիւթին շուրջ սա լուսաբանող տողերը կը կարդանք.

«Այսօր Բասէնի գիւղերը ցրուած են գրեթէ երեսուն հազար զօրք, կարնոյ քաղաքին և Դաշտին մէջ ալ կան առնուազն քառասուն հազար զօրք, Խարբերդի բանակն (առնուազն 30,000 զօրք) ալ այսօր կամ վաղը պիտի հասնի։ Միայն Մուսուրկա գիւղին մէջ երկու հազարէն աւելի զօրք գրած են, միւս գիւղերն ալ նոյն համեմատութեամբ լեցուած են։ Եկեղեցիներն ալ կը պահանջեն և կը գրաւեն, մեր գիմումները անօգուտ կը դառնան։»

Իսկ Սեպտ. 28 թուակիր նամակի մը մէջ կը գրէ ան.

«Ինչպէս կը տեսնուի, ի Կարին և ի շրջակայս Հայոց վիճակին փոփոխութիւնը իր սահմանութեան առթիճանին հասած է, թէ՛ Բասէնցի և թէ քաղաքացի հայ բանտարկեալք կը մնան տակաւին ի բանտի, կայ նաև ուրիշ տխուր պարագայ մը՝ որ ոչ նուազ մտահոգութեան արժանի է, կառավարութիւնը հակառակ օրինաց և իրաւանց Հայերէն 21—45 տարեկաններն զէնքի տակ առաւ և թէև 43—45, տարեկաններն ի վերջոյ առժամապար

ազատ արձակեց, բայց 31—42 տարեկան պինուորները՝ որոնք ա՛չ զէնք բռնած, ա՛չ պին. վարժութիւն տեսած էին և ոչ ալ պին. տարբեր պարտականութեանց ենթարկուած, ժամանակ կը տոկան կամ կը հանդուրժեն այդ կեանքին։

Միեւնոյն առաջնորդական վիճակին մաս կը կազմէ նաև Գայազիտ, որուն առաջն. տեղապահը 1914 Օգոստ. 19 թուականով սա տողերը կը գրէ Պատրիարքարան.

«Անակնկալներու ճգնաժամի մէջն է վիճակս. Բագրեւանդ 20-45 տարեկաններ, ուսուցիչներ, գործիչներ բոլորն ալ պինուոր կը տարուին խառնութեամբ և վճռական ապառնալիքներով։ Առաջնորդարանս պաշարուած է կիներով. տուներ, օճախներ փակուած, առեւտուրը կայնած, արուեստ, կալեր, քաղ՝ բոլորն ալ երեսի վրայ մնացած, ապառոզական օրհասի մատնուած. այս զուլումներ ու տարտեր մասամբ տանելի են։

Ձարագուշակն ու առաւել չարագոյնը՝ քաղաքն ու գիւղաքաղաքներն են, գիւղերը կողոպտուած ենթարկուած, ձիեր ձրի տարուած պինուորական բերթ այժերով։

Ոգոստոսի Ս. 1000 Համիտիյէ հեծելագունդեր զէնքի տակ առնուած, կուռ չինուած Գայազիտ, Դարաքիլիսէ, Դոխարիս, Ալաշկերտ, Բասենոց, Դուզագ կեդրոններու մէջ համախմբուած, գրանց հետ ահագին խուժանի ձիերու կեր, խոտ, գարի, գարման, քնելաշորը. վառելիքն, միսն ու կահկարասին, հացն, բրինձ, բլղուրն ու թէչն ամբողջութեամբ կը հոգացուի ժողովուրդէն. պատերազմական վիճակ հրատարակուելէն մինչև հիմայ, օրինակ մը տամ, որ մօտ գիւղ մը քաղաքին Արծափ հայ գեղն խառնէի էօքիւէ հրատարակուելէն մինչև հիմայ (ազամարդ չկայ գիւղը) 1200 քիլե ցորեն (քիլեն 24 օխա), 200 օխա իւղ, 100 ոչխար, 700 բեռ վառելիք, 50 ասլ խոտ չայ, 7 ձիեր, չուարելիք բան, չեմ կրնար մանրամասնել, ժամանակն ալ չներեր. եթէ ի գործադրութիւն մնայ, մի քիչ ալ երկարի, ամէն ոք մերկ իւր ճիերի ձեռք բռնած պիտի տարագրի. գիրս չաւարտած՝ Ս. Յովհաննու քաղքէնթի գործակատարէն հեռագիր առի. առաջնորդին երկու ձիերն և վանքի ձին պինուորներու բերթ ուժով քաշուեցան և Դարաքիլիսէ տարուեցան։»

Նոյն առաջնորդական թեմին Էրզրումի վիճակներէն մէկն է նաև Խնուս՝ որուն առաջն. փոխանորդ Աբգար վրդ. 10 հոկտ. Թուահամար գրով մը կը տեղեկացնէ.

«Պրակի գծին մերձաւոր հայ ազգաբնակութիւնը գերմարդկային համբերութեան պէտք ունի, այս անուանելի տառապանք-

ներբը տանելու։ Արդարև Սասնոյ մասնաւոր դէպքը հոս ալ արձագանգ գտնելով՝ տարբերու համերաշխութիւնը խանգարող այլազան տարաձայնութեանց տեղի տուած է. այսօր որոշուած է 30 քիւրտ հեծելազօրք ղրկել վիճակիս կեդրոն խուզարկութեան համար. թէև առ ի նախազգուշութիւն գիշերանց մարդ ղրկած եմ, սակայն կը զգամ թէ առանց իրական փաստի, ինչ ահ ու գոռի պիտի մատնուին խեղճ գիւղացիները։ Յետոաւելս քայքայուած վիճակի մասին աւելորդ կը համարիմ գրել, քան որում ընդարձակօրէն ամէն փոստի գրած եմ ու կը գրեմ կարևոր առաջնորդարան։ Վերջապէս կ'ապրինք ահեղ տագնապի օրեր և չուարած ենք թէ ինչով և ինչպէս մխիթարենք անբաւութեան մէջ տառապող հայ ժողովուրդը։ Տէր տեսչէ և այց արասցէ։

Կարինը, իր բոլոր վիճակներով, կը ներկայացնէր այդ տխուր օրերուն խառնարան մը, որ ամէն վայրկեան կրնար պոռթկալ. խեղճ հայ ազգաբնակութիւնը կոչուած էր ամէն անարգանքի ու զրկումի հանդուրժել, ամէն խոչտանգումի համբերել, տեղի չտալու համար որ թուրք կառավարութիւնը մազի չափ կասկածանքի առիթ մը ունենար։

Նոյն պատկերը կը ներկայանայ ասկայն կրակի գծէն հեռու ուրիշ հայաբնակ վայրերու մէջ, ուր կարծես աւելի մեծ չափով դուրսէներ կը գործուին մասնաւոր կարգախօսի մը համաձայն։

ե. Շապին-Գարահիսար, Խարբերդ, Բերդի եւ այլուր.— *Առանց մեկնութեան հոս կը դնենք Շապին-Գարահիսարի Առաջնորդ Վաղինակ Ծ. Վրդ.ի մէկ տեղեկագրին մէկ հատուածը՝ որ 1914 Յունար. 20 թուականը կը կրէ.*

«Մենք որչափ կարելի էր յորդորեցինք ժողովուրդը հայրենիքի հանդէպ ունեցած իր պարտքը կատարելու, ժողովուրդն ալ փութաց իրեն եղած կոչին պատասխանելու, բայց երբ անհամակիր և անբարեացակամ ընդունելութեան հանդիպեցան՝ շատեր վհատած՝ փախչիլը նախամեծար համարեցին։ Հայոց հանդէպ այս անբարեացակամ վերաբերումը որոշակի կը շեշտուի ամէն օր քաղաքիս և շրջակայ հայաբնակ գիւղերու մէջ։ Յորս բռնի գրաւումներն ու տարապարհակը ամենէն աւելի ու վերջին ծայր խստութեամբ կը գործադրուի Շատերուն մէջ յիշենք մէկ քանիները։

1. Վերի Ածպահր գիւղէն 65 քիլէ յորն և գարի (քիլէն 240

օխա է), 90 օխա խուղ, 50 կով, 150 ոչխար, 500 օխա պլղուր, 30000 օխա յարդ, 100 հատ գերան (կամուրջի շինութեան համար) առնելէն վերջ՝ գիւղին տասանորդն ալ ձրի իրենց փոխադրել տուին քաղաք։

2. Վարի Ադպաներէն 50 քիլէ ցորեն և գարի, 50 օխա խուղ, 250 օխա պուլղուր, 30 կով, 30 ոչխար 4 լուժք եզ (10 լուժք ալ վերի Ադպաներէն), 10000 օխա յարդ, 50 հատ գերան։

3. Ակրաւիսէն 35 քիլէ ցորեն և գարի, 500 օխա պուլղուր, 30 կով, 50 ոչխար, 162 օխա խուղ, 6 լուժք եզ, 3 ձի, 10000 օխա յարդ, 50 հատ գերան։

Շատ երկար պիտի բլլար Ս. Հայր բոլոր հայաբնակ գիւղերէն պահանջուածներն ու այս առթիւ ի գործ դրուած բռնութիւնները թուել մի առ մի, որովհետև կառավարութիւնը իր գրաւած ձիերու և սայլերու շնորհիւ փոխադրութեան ամէն միջոցներ ունենալով հանդերձ, թէ՛ գիւղերու վրայ պարապադրած ուռեաներէններէն և թէ տասանորդներէն գիւղացիներուն փոխադրել տուած է ձրի, և, ու թ չգոյէ անուղղի կենդանիներէն շատերը համբան մեռած են, զրկելով խեղճ գիւղացին իր ձեռք մնացած կենդանիներէն ալ, միւս կողմանէ տարապայման տագնապի ենթարկելով ամբողջ գիւղական համայնքը՝ որ երեսի վրայ թողլով մեր արտն ու կալը, միայն անվերջ փոխադրութիւններով կը զբաղի, և այս հարուածը ամենամեծ մասամբ Հայն է որ կը կրէ, վասնզի թուրք գիւղերու շատ քիչ և աննշան ծառայութիւններ ընել կը տրուին. միւսիրը, գայմագամ անասանելի միջոցներով կը հարատահարեն ժողովուրդը իրենց զօրավիգ ունենալով պատերազմական վիճակի դրութիւնը, կեղեքուողն ալ չի համարձակիր ձայն բարձրացնելու, վախնալով որ պատերազմական առեւանը իրեն կը տպաւնէ. մեր կողմանէ բողոք, թաղերէր անվանելի կը մնայ միւթէասըրիֆին և վազիրի կողմանէ, մինչդեռ գիւղերը զրկուած պաշտօնեաներէն կը գործեն լիազօր իշխանութեամբ։ Ինչպէս բառնեցաւ, բռնակը փոխադրութեան միջոցներ ունենալով հանդերձ, Խիւրքէն 45, Մշակոցէն 40, Կիւանոցէն 10, Սիսէն 10 և Անդրէասէն 40 լուժք մինչեւ Կիւրասուն զրկեցին և այսօր գնացող կենդանիներէն շատերուն մարթերը բերին։

Գալով քաղաքին՝ ջնասուազներուն ամենամեծ մասը դարձեալ Հայն է, որովհետև գրաւած առարկաներէ՝ շաքար, պայտ, կտաւ, շայագ, քարեղ, մոմ, բրինձ են են. հայ խանութներէն առնուեցան, մինչդեռ թուրքերուն նախապէս լուր տրուելով առնէք կամ պահեցին կամ խանութներն գոցելով իրենք պահուեցան, իսկ գոցուած հայ խանութները իրենք բռնութեամբ բացին և ուզածնին առին։

Շատ խանութներէ դրեթէ ամէն օր անպակաս է գրաւումը ու տակաւին չարունակելի է. գործերը բոլորովին դադար առած ըլլալով՝ խեղճ ժողովուրդը վերահաս ձմրան առջեւ ահաբեկ չը գիտէ ինչպէս ապրեցնել իր և ընտանիքը։

Բերդի (Զարեանճագ) ի առաջնորդն ալ նոյն ազիտզորմ ճիչն է որ կ'արձակէ այդ պակուցիչ օրերուն։ 5 հոկտ. 1914 և 331 թուահամար գրութեան մէջ կը տեղեկացնէ ի մէջ այլոց.

«Զօրակոչի վայել հանդապազօրեայ բազմաթիւ իրերահանման հրահանգներուն հանդէպ փոխ-ը՝ գինքը վտանաւորելու առիթ և եղանակ գտնելով սկսած էր ուրիչ գաւառներու հանգոյն զօրակոչ ընել, նպատա հաւաքել բիւր ազգի չահատակութեամբ և ծայրահեղ խարականութեամբ, և որովհետև կեզր. Բերդի և անմիջապէս չրջակայ գիւղերը հայ են, և ընդ մէջ երեւացող խլամներն ալ ազա-պէկ են և անոնց հովանաւոր ներքև սակաւաթիւ խլամ մարապաններ, և միւս կողմէն Գըզըլպաշ քիւրտերը աւելի հեռի և քիչ մըն ալ ըմբռաստ. այնքան ալ կարեւորութիւն առած չեն։

Թուրք պաշտօնէից, հետեւաբար ամբողջ անուր ժանրութիւնը մնացած է գժբաղդ Հայոց գրկեալ ուսերուն վրայ։

Հայը հոգին խորթ գաւակը, հոգատէր չէ, այլ՝ ատրուկը ագա-պէկներուն և ատելին, անոնց համար ալ առիթն եղած էր «Այս ընդ միշտ ըմբռաստացող հայերուն ճնշել տալու իրենց ազդեցութիւնը նորէն ցոյց տալու, հաակցնելու հայոց և ընկճելու։ Այն կողմը Ագա-պէկներուն և անոնց հովանիին վայելող խլամ մարապաններուն կը թոյլատրուի իրենց ունեցածին տաճկէն մէկը ալ խնայողաբար առնել, իսկ հայոց այրերի վերջին մնացորդը խոշտանգելով առնուլ և բանի գրաւել, իսկ պէկներուն և անոնց պաշտպանեալներէն ազաչանք ակնկալել։

Օրինակ, Կէօբքէվիւի հազարաւոր ոսկիի տէր Ահմէտ պէկէն գէռ ոչ մի բան չեն կրցած առնել. 100 ոչխար վճարելու որոշուած է, ինքը 10 ոչխար վճարած է, և այն ալ գիւղացի հայերէն ու քիւրքերէն հաւաքելով։ Եւ 10 ոչխարի գինը ևս գիւղացիներէն 20 մէճիտ հաւաքած է և չէ վճարած կառավարութեան։

Օաման պէկն 150 ոչխար գրաւած է և 50 ը վճարած է։ Բաչադակի Շէրիֆ պէկն 130 գրաւած է 50 ը վճարած է։ Զարեանճագի 24 տուն պէկերուն միայն 60 խրխայ բաժին գրաւած էր, մինչ 33 ը անվճար մնացած է. իսկ կեզրան. Բերդիի հայոց մէջ 100

խըրխայ կանխիկ վճարեցին, կառավարութեան պաշտօնեայք 100 խրխայ վճարեր են։

Ձօրակ գիւղի էշէրն ուզուած էին. ազանները բռնիօրէն իրենց անձնական գործին ուղարկած էին, որուն գիտակ փոխադառնալուն լուռ կը մնայ, և գեռ շատ օրինակներ կան որոնք առ ահի մեզ և այլոց չեն յայտնուիր. անոնք որ գրած ենք արդէն հրապարակի վրայ կը խօսուին։

Քանի մը առանձակ ջորի և գրաստ պէկերն ունին, 1-2 ը առած են, իսկ հայոց և ազգատ թուրքերուն կաղ էշերն ալ կ'առնեն։ Միւլթազիմները առանուրդ ցորենը ամբարած են և կառավարութիւնը փոխան պէկերու ջորիներու և գրաստներու՝ հայոց էշերով փոխադրել տուաւ յերդնկայ. ձեռք մը գացին, ձեռք մ'ալ պատրաստուեցան երթալու։ Էշ մը կէս Ղալէկ ցորեն հազիւ կրնայ տանիլ՝ որ արժէ 30 ղրշ. առ առաւելն, իսկ ճանապարհին էշը պիտի փճանայ և իշուն տէրը այդ գործով պիտի ղրկուի 20-25 օրեր. գիւղերու մէջ 21-35 տարեկաններն արդէն գնացած են զօրքի երթալու և կարնոյ կոմիտէրը, ցորենի փոխադրութեան առթիւ ալ 36-45 տարեկաններըը գացին ու մնացածներն ալ պիտի երթան։ Այլեւս կ'ամայանան հայ տներն, այս վիճակի մէջ կառավարութիւնը գեռ 10-15,000 ի չափ Ղալէկ ցորեն ևն. փոխադրելու դիտաւորութիւն ունի, և կը հրահանգուի մեծ կեներդանիներով անկարելի ըլլայ՝ կռնակով պէտք է փոխադրել տըրուի», կըսէ։

Իսկ պէկերու տուներըը կը վխտան դինակիր և անզէն քաջերը, լեռներըը ազատ կ'ապրին գըզըլպաշ քիւրտերը իրենց բոլոր պարագաներով—կենդանիներով ու արմտիքով, և փոխադառնալուն կամ չհամարձակիր ասոնց հետապնդելու և կամ դիտմամբ անտես կ'ընէ։»

Յարբերդի նահանգին մէջ եւս տեղի ունեցած են այն բոլորը, ինչ որ նկարագրուեցան վերը մէջ բերուած պաշտօնական գրութիւններուն մէջ. կը բաւականանանք միայն փոքր մէջբերումով մը՝ 1914 Հոկտ. 18 թուակիր ընդարձակ տեղեկագրէ մը քաղելով։

Ողբացեալ Պապակ վրդ. յայտնելով թէ անձամբ կը մասնակցի հանդանակութեանց բոլոր յանձնախումբերուն, որոնք սահմանուած էին ժողովուրդը կեղեքելու, կը համբէ դասնոնք.

«1. Մէֆրուշաթը Ապէրիէ, 2. Թէքեալիթը Հարպիէ, 3. Խա-

նէի ապքէրիէ, 4. խրգայը ապքէրիէ, 5. պուղտայ ակվգը, 7. էօչիրին էօշիրիւ։

Այս ամէն տեսակ գանձումներուն և գրաւումներուն ամենամեծ չափով ենթակայ եղած է հայ ժողովուրդը։ Գիւղերը առհասարակ ամենամեծ չափով մասնակցած են։

Այս բոլորը յայտնելէ ետքը կը շարունակէ.

«Այլեւս ոեւէ միջոց չէ մնացած, բոլորն ալ դէպի բառէն մեր գօլ-օրտուլին այնտեղէն և զէնք վոխադրելով կը գրպտին։ Զինուորներուն անցքի առեն գիւրութիւն տալու համար ալ յանձնարարութիւն ըրած ենք հայ գիւղերը, և ինչ հնար որ է ընել թելադրած»։

* * *

Գատրիարքարանի արխիւները լեցուն են այսպիսի և ասկէ աւելի դառնակսկիծ չեչտերով արձանագրուած տեղեկագիրներ, որոնք միահամուռ ու միանուագ կը բացատրեն Հայուն ենթարկուած անտանելի վիճակը։ Թուրք զինուորական իշխանութիւնները, որոնց օժանդակ եղած են տեղական քաղաքային պաշտօնէութիւնն ու էշրաֆը, պէկերն ու աղաները, ամէն կերպ աշխատած են կողոպտել հայ տարրը, ամէն տեսակի գրաւումներով։ Եւ որովհետև մայրաքաղաքին մէջ իսկ եղան այդպիսի արտակարգ և անխմաստ գրաւումներ, օրինակ անուշահոտութիւններու նման ապրանքներու գրաւումը, աւելորդ է համոզել թէ նոյնքան և աւելի սաստկութեամբ կայսրութեան ամէն սահմաններուն մէջ կատարուած են անոնք։ Միայն հարկ է չեչտել այն որ՝ Հայերը առ հասարակ իրենց հոծ բնակավայրերուն մէջ, մանաւանդ հայկական նահանգներուն մէջ, կը կազմէին մնտեսական միակ հարուստ տարրը, հետեւաբար գրաւումներու ամենամեծ ծանրութիւնը կ'իյնար Հայերու վրայ, եթէ մինչև իսկ թուրք իշխանութիւնները յետին միտքերով Հայը կեղեքելու մասնաւոր դիտում մը չունենային, ինչ որ ամէն կասկածէ վեր է։

IV.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Թէ Թուրքիոյ Հայերը՝ առհասարակ, քաղաք. կուսակցութիւնները և Ազգ. պատրիարքարանը՝ մասնաւորապէս, ինչ դիրք բռնեցին Թուրք կառավարութեան հանդէպ, ինչ քաղաքականութիւն հետապնդեցին, և մանաւանդ ինչ ընթացք ունեցան Թուրքիոյ պատերազմին մասնակցութեան պարագային,— այս հարցերուն պատասխանելու համար հոս պիտի դնենք մէկ քանի վաւերագրութիւններ, առնելով մասնաւորաբար պատրիարքարանի պաշտօնական ժողովներու արձանագրութիւններէն, առանց մեր կողմէ ո՛եւէ մեկնութիւն աւելցնելու։

1914 Օգոստ. 29ին Խառն ժողովի արձանագրութեան մէջ կը կարդանք.

«Յուլիսի վերջերը, Վարչութիւնը իր խորհրդակցութեան առարկայ ըրաւ գլխաւորաբար այն կէտը թէ՝ քաղաքական ներկայ կացութեան մէջ, ինչ տեսակ ուղղութեան մը պէտք է հետեւիլ, հայ ժողովրդի շահերը վտանգէ զերծ պահելու համար, և այն եղրակացութեանը յանգեցաւ որ՝ ներկայ պայմաններուն մէջ, նկատի ունենալով հայ ազգին ներկայ վիճակը, Ազգ. Իշխանութիւնը, Օսմ. կառավարութեան հետ ունեցած իր յարաբերութեանց մէջ վերջին ատիճան զգոյշ եւ հաշտարար ուղղութիւն մը պարտի ընդգրկել, նոյնիսկ կեցուածքի խնդիրներու մէջ։

Զօրակոչէն ետք և Թուրքիոյ պատերազմի մասնակցութեան վարդապետներէն, 1914 *հոկտ. 20ին, Ազգ. Վարչութիւնը առած է հետեւեալ որոշումները.*

«Ա.— *Յանձնել Ս. Պատրիարք հօր՝ լաւ յարաբերութիւններ մշակելու Իթթիհատական կուսակցութեան և կառավարութեան հետ, և հասկցնելով հայ ժողովրդեան վիճակն ու տրամադրութիւնները, ջանալ պատրաստել միտքե-*

բը՝ և այս կերպով յաջողիլ բարեփոխելու գաւառներու կացութիւնը։

«Բ.— Ճանուն հայ վաճառականներու և բարեկեցիկ դասակարգին՝ չրջուն հիւանդանոց մը կազմել իր բոլոր կազմածովը, և այս գործին նախաձեռնութիւնն յանձնել Հայկ. Դրամատան վարչութեան, ընդ վերին հսկողութեամբ Պատրիարքարանին։

«Գ.— Շրջաբերական հրահանգ ուղղել այժմեն բոլոր գաւառներ եւ հրաւիրել ժողովուրդը՝ կատարելու իր պարտականութիւնը, ինչպես ցարդ կատարած է, իսկ պատերազմ հռչակուելու օրն իսկ՝ նոյն մասի հետագրական հրահանգ ուղղել։»

Պատրիարքարանը այս որոշումը գործադրած է ղրկելով չրջաբերական մը և հետագրական հրահանգ։ Ահա այդ չրջաբերականէն մէկ քանի կէտեր.

«Ներեք ամիսներէ ի վեր եւրոպական պետութեանց մէջ ծագած ընդհ. պատերազմէն մեր երկիրն ալ դժբախտաբար անմասն չմնաց, ու կայս. կառավարութիւնը ընդհ. զօրակոչով մը բանակը զէնքի տակ առաւ։ Վերջին այս երեք ամիսներուն մէջ գաւառներու բոլոր անկիւններէն մեզ հասած հետագիրներ ու նամակներ ցոյց տուին թէ՝ մեր ժողովուրդը համակերպելով 32 էն մինչև 45 տարեկաններու և աննեցուկներու զօրակոչին, պատերազմական գրաւմանց, և կառավարական այլ անօրինութիւններուն, սիրայօժար մասնակցեցաւ նաև բանակին կամ կառավարական զանազան պէտքերուն համար առաջարկուած հանգանակութեանց, այնպէս որ անոր մինչև այսօր ունեցած ընթացքը կը ցուցնէ թէ՝ հայ ազգը՝ իբրև անբաժան մէկ մասը Օսմ. հայրենիքին իր հաւատարմութիւնն ու հայրենասիրութիւնը ի հարկին արտայայտելու պատրաստ է ի գին ամէն զոհողութեանց։

Ապա յայտնելով թէ վստահ է ժողովուրդին և պաշտօնական մարմիններու այս զգացումին վրայ, կը յանձնարարէ՝

«Ա.— Թէ՛ եկեղեցւոյ բեմէն և թէ՛ ամէն առիթներու մէջ դադրելու չէ գրաւոր և բերանացի յորդորել ժողովուր-

դը, որպէս զի ինչպէս դարերէ ի վեր Օսմ. հայրենիքին հանդէպ իր պարտականութիւնները կատարած է, այսուհետև եւս կատարէ ամենայն անկեղծութեամբ։

«Բ. Ցանուն հայրենիքի՝ կառավարութեան ըրած կոչերուն սիրայօժար պատասխանել։ Նիւթական օժանդակութենէն զատ, յորդորելու է մեր ժողովուրդը որ՝ ո՛րքան ալ անվարժ գին. կեանքին, չխնայէ մինչև իսկ իր կեանքը, երբ հայրենիքը անոր պէտք ունի։

«Գ.— Պատերազմական այս վիճակին անբաժան եղող թշուառութեանց ամոքումին համար, անհրաժեշտ է կազմել Աղքատախնամ մարմիններ կամ եղածները զօրացնել, խնամելու համար զէնքի տակ կոչուած զինուորներուն անհեցուկ ընտանիքներն ու թեթեւցնելու ուրիշ աղքատներու և որբերու թշուառութիւնը։»

Կը յանձնարարէ նաև պաշտօնական հաստատութիւնները տրամադրել վիրաւոր կամ հիւանդ զինուորներուն համար, մինչև անգամ սեփական տուներու մէջ պատսպարել ու խնամել։ Ապա բոլոր Առաջնորդներուն և պաշտօնական մարմիններուն կը յանձնարարէ «որպէսզի տեղական կառավարական պաշտօնէութեան հետ սերտալիր յարաբերութիւններ մշակեն, անոնց ջանքերուն օժանդակեն, ոմանց կողմէ եղած օրինաց հակառակ վարմունքին նկատմամբ իրենց դիտողութիւնները սիրալիր և արտաքս չեչտով մը ներկայացնեն պատկանեալ պաշտօնատանց։ Նոյնպէս ժողովուրդը յորդորեն, որպէսզի իրենց դրացիներուն և հայրենակիցներուն հետ սիրով վերաբերուին, օգնեն անոնց անձնուիրութեամբ և զոհողութեամբ, յարգեն անոնց զգացումները, հեռատես և չբռնկանայեաց ըլլան ամէն ժամանակ աւելի, առիթ չտան թիւրիմացութեանց, և ըստ ամենայնի զգոյշ ըլլան իրենց խօսքերուն ու վարմունքին մէջ, զի յայտնի է թէ՝ այսպիսի ժամանակի մը մէջ՝ մարդիկ չգազրիւռ և դիւրագրգռած կը դառնան։»

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Պատրիարքարանի այս չրջաբերականը, և պատերազմի յայտարարութեան յաջորդ օրն իսկ գաւառները հեռագրուած հրահանգը իրենց ազդեցութիւնն ունեցան. հայ ժողովուրդը ամէն տեղ արդարացուց չրջաբերականին միտքերը։ Եւ սակայն թուրք կառավարութիւնը կը սկսի ա՛լ աւելի խստացնել Հայոց նկատմամբ հալածանքը, հետզհետէ զինաթափ կ՛ըլլան հայ ոստիկան զինուորներն ու հայ զինուորները. դէպքեր տեղի կ՛ունենան Կեսարիոյ, Մուշի, Բաղէշի, Վանի Տէօրթեօլի, Զէյթունի մէջ և այլուր։ Այս կացութեան առջև Ազգ. Վարչութիւնը կը խորհի խորհրդակցական ժողով մը սարքել, հրաւիրելով հայ ծերակուտականներ և օսմ. երեսփոխաններ և ուրիշ կարեւոր ազգայիններ։ Ժողովը տեղի կ՛ունենայ 1915 Ապրիլ 10 | 23ին։ Ներկայ կ՛ըլլան Զարեհ Տիլպէր, Գր. Զոհրապ, Վարդգէս Սէրէնկիւլեան, Յարութիւն Գօչկէզեան, Յովսէփ Մատաթեան են։

Ահա այդ պատմական ժողովին ատենագրութեան կարեւոր մասերը.

«Ս. Պատրիարք հայրը պարզելով ազգին ներկայ ընդհ. կացութիւնը, մանրամասնօրէն տեղեկութիւններ հաղորդեց բոլոր այն ցաւալի դէպքերու մասին, որոնք պատահած էին վերջերս Կեսարիոյ, Մշոյ, Բաղէշի, Վանայ, Տէօրթեօլի և Զէյթունի մէջ, և որոնք ցոյց կուտային թէ՝ կառավարութիւնը սկսած է անվստահութիւն մը տածել բոլոր Հայերուն հանդէպ, և աւելցուց թէ՝ այս սխալ գաղափարը կառավարութեան մտքէն ջնջել տալու միջոցներուն վրայ խորհելու համար ժողովը պէտք տեսաւ հրաւիրել զիրենք, և խնդրեց որ այս մասին յայտնեն իրենց կարծիքը ու տեսութիւնները, և խնդրեց միանգամայն որ կառավարութեան մօտ իրենց օժանդակութիւնը չխնայեն՝ Ազգին հանդէպ գոյացած այս անհիմն կասկածները փարատել տալու համար։

«Վարդգէս Էֆ. յայտնեց թէ՝ այդ աւրերուն չարիքը մեծ է,

և կրնայ մեծ համեմատութիւններ առանալ, թէև պատրիարքարանը արդէն հարկ եղածն ըրած է, սակայն անօգուտ չէ որ իրենք ալ նոյն ձեւով աչխատին և տան ա՛յն երաչխիքը՝ զոր տուած է արդէն պատրիարքարանը։ Ասոր՝ չարիքներու միակ պատճառը յայտնի է թէ՝ վատահութեան պակասն է. երբ կառավարութիւնը հրամայեն կը դրկէ որ հայ գինուորներուն ձեռքէն զէնքերն առնուին, պարզ է որ այդ անօրինութիւնը չատ ցաւալի մեկնութիւններու առիթ պիտի տար. պէտք է ուրեմն որ՝ ծերակուտականներ ու երեսփոխաններ՝ միացած՝ հասկցնեն կառավարութեան թէ՝ այդ անվստահութիւնն ու մտայնութիւնը անտեղի են նո՛յն իսկ եթէ հայ փախստական խումբեր կան, անոնք ոչ թէ թշնամիներուն օգնելու, այլ հետապնդութենէն զէմ ինքզինքնին պաչտպանելու համար է. Հայերը եթէ գինուած են, ինքզինքնին ջարդերէ ազատ պահելու նպատակաւ է միայն։ Հետեւաբար, եզրակացուց, կառավարութեան մօտ դիմում կատարել և այս իրողութիւնը պարզել կրնայ օգտակար ըլլալ։

«Ձօրաչ էֆ. ցաւ յայտնեց միւս հրաւիրեալ ծերակուտականներու և երեսփոխաններու բացակայութենէն մասին, և աւելցուց թէ՝ ինքը համամիտ է վարդգէս էֆ.ի տեսութենէն։ Մեր ընելիքը, ըսաւ, կառավարութենէ ունեցած մեզ աննպաստ ժամանակութիւնը փոխել է և ո՛չ թէ վիճաբանիլ. մենք կրնանք ուժով կերպով հաստատել օսմ. հայրենիքին հանդէպ մեր հաւատարմութիւնը. պէտք է կառավարութիւնը համոզել, և առաջարկեց բոլոր իրողութիւններն ու փաստերը պատկերացնող յիչատակագիր մը պատրաստել մտերմական ձեւով և ստորագրել տալով հայ ծերակուտականներու և երեսփոխաններու, ներկայացնել Նպարգոսին, Շէյխ իւլ Իսլամին, պատերազմական, ներքին և դատ. նախարարութենէն. չատ օգտակար նկատեց նաև հայ էպիսկոպոսական վեպուններու կողմէ դիմում կատարել Էպիսկոպոսի մօտ, ու այդ կարեւոր ու զօրաւոր կուսակցութենէն ալ միաքը բուժել։

«Պօշկէզէնեան և Մատաթեան էֆ.ները համամիտ գըտ-

նուեցան այս առաջարկին։ Զարեհ էֆ. Տիլպէր եւս իր համամտութիւնը յայտնեց, միայն աւելցուց թէ՝ ներկայ պատերազմ. վիճակին մէջ, յարմար չտեսներ պաշտօնաւորներ պաշտօնատունէ պատիլ ու գանգատներ ներկայացնել, այլ առաջարկեց որ Ս. Պատրիարքը քանի մը անձնաւորութեանց հետ ներքին գործոց նախարարին և ուրիշ յարմար դատուած նախարարաց ներկայանալով, պարզէ իրաց վիճակը, և հաւանական է որ արդիւնք մը ձեռք բերուի։

«Միւրդպակցութիւնները ըստ այսմ չարունակուեցան և զանազան կարծիքներ յայտնուեցան, և թէ վերջոյ ամէնուն կողմէ ընդունուեցաւ Զօհրապ էֆ.ի առաջարկը, և որոշուեցաւ որ Զօհրապ էֆ. Տիլպէր էֆ.ի ակնկռութեամբ՝ պատրաստէ նոյն յիշատակագիրը և իրենց կողմէ որոշուած պատգամաւորութիւն մը տանի զայն նախարարաց՝ անձամբ և մտերմական ձեւով բացատրելով Ազգին գաղափարը, իսկ Ս. Պատր. հայրը չարունակէ իր դիմումները նոյն ուղղութեամբ։

Երբ այս խորհրդակցութիւնները Հայոց Պատրիարքարանի մէջ տեղի կ'ունենային՝ Թուրք կառավարութիւնը իր վերջին հրամանները կ'արձակէր Պոլսոյ և գաւառներու հայ մտաւորականներուն և մեծամեծներուն զանգուածօրէն ձերբակալելու համար։

Հոս տեղն է որ Ս. Պատրիարքի անձնական Secretaire-ին մէկ քանի տող արձանագրեմ, ներողութիւն խնդրելով այդ տողերու հրատարակութեան համար, տողեր, որոնք պէտք է ազգին ու պետութեան սեփականութիւնը դառնան։

1915 Մարտ 29 ին.

«Հալաճեան էֆ. լուր բերաւ թէ Թալէաթին հետ տեսնուած է և պատասխան ստացած թէ վճռաժողովին ձեռքերը մաքուր կ'ուզէ երթալ. թէ ինչպէս փաշային հետ պիտի խօսի և պատասխանէ. ինքն ալ այն գաղափարով է թէ Հայոց հանդէպ իրենց քաղաքականութիւնը պէտք է որոշեն. թէ Ինչակեանց և Տ. Եղիսէի կախուելու խնդիրը ձիշտ չէ ևայլն. Չէյթունէն, Տէօրթեօլի ևն. մասին Ինվէրի հետ տեսնուելէն յետոյ պիտի պատասխանէ։

1915 Մարտ 31

«Հալաճեանի կրկին այցելութեան Թալէաթ յայտնած է թէ «կոտորած բնաւ չի կրնար ըլլալ գաւառաց մէջ, որովհետեւ կառավարութիւնը համամիտ չէ։»

1915 Ապրիլ 8

«Ներքին Գործոց Նախարարը հաւաստեց թէ Հայոց դէմ ոեւէ մասնաւոր հաղթականութիւն չունին.(1). թէ նոր դէպք բնաւ չկայ, հին դէպքերն ալ կարգադրուածի պէս են... հայ զօրաց զինաթափութիւնը ամենայարանքով տրուած որոշում մըն է, այժմ իսկ ինչվէր փաշային հետ խօսեցայ, ըսաւ, մենք քիչ զէնք ունինք և չատեր իրենց զէնքերով կը փախչին, հրահանգ գնաց հրամատարներուն որ այսուհետեւ վարժ զինուորներէն զէնքերը չառնեն, երբ անոնց կը վստահի թէ չպիտի փախչին։ Ջատութիւնը որ ի գործ կը դնենք ընդհանուր է, հրահանգ տուած եմ որ խնդիրներ չմեծցնեն, այլ տեղւոյն վրայ խեղդեն։ Կարնոյ չուրջի ապստամբներէն տեղեկութիւն չունինք։»

1915 Ապրիլ 24— (11 Ապրիլ՝ ոճ. օրը)

«Տոքթ. Մորգան(2) ինծի եկաւ Դալաթիոյ խորհրդարանը և միտքս չօշափեց. գաւառները հայ-Թուրք և գերման յանձնաժողովներ ղրկուին բրօբականա ընելու և հայ և Թուրք տարրերը մտերմացնելու, յորդորելու են.։ Այս առաջարկը Զօհրապին ալ եղած էր, որ այսօր Թելէֆոնով ինծի յայտնեց և ես ալ պատասխանեցի թէ բնական է որ մենք սիրով կ'ընդունինք այդպիսի առաջարկ մը, բայց պէտք է որ կառավարութիւնը ասոր հաւանի, այս պատճառաւ մեկնումները այս օրերս մտքէդ պիտի չօշափեն նախարարաց, եթէ հաւանութիւն յայտնեն՝ ան ատեն կը խորհինք ասոր վրայ։»

Նոյն օրն իսկ կը ձերբակալուին հայ մտաւորականները։ 13 | 26 Ապրիլ Ջառն Ժողովի նիստին մէջ կը կարգացուի Զօհրապի պատրաստած Ցիշատակագիրը, որ յիշելէ ետք մայ-

(1) Ընդդիմութիւնները մերն են։ Գ. Մ.

(2) Տոքթ. Մորգանի Գերման դեսպանատան կողմէ պատերազմքարանի հետ յարաբերութեան մէջ էր։

բաքաղաքին մէջ կատարուած ձերբակալութիւնները, զլխաւորաբար կը յայտնէր թէ՝ «Օսմ. կառավարութեան կողմէ ցոյց տրուած այս առիթման անվստահութեան համար Ազգին տխրութիւնը մեծ է, թէ՝ սխալ է փախստական զինուորներու քաղաքական նպատակներ վերագրել, թէ՝ Ազգը ո՛չ թէ քաղաքական նպատակներ կը հետապնդէ, այլ ընդհակառակը՝ կը վախնայ որ մի՛ գուցէ այսքան խստութիւններուն յաջորդէ ընդհ. ջարդ մ՚ալ, թէ՝ կառավարութեան կասկածը և Ազգին այս մտահոգութիւնը իրարու հետ խառոր կը համեմատին, և այս կացութեան դարմանն տանելու համար ո՛չ թէ խիստ և ճնշո՛ղ՝ այլ մե՛ղմ և ներո՛ղ քաղաքականութիւն մը աւելի նպատակաւոր է և անհրաժեշտ, թէ՝ կը խընդրուի այսպէս վերաբերուիլ հայ Ազգին հետ, զո՞նէ ի յարգանս յիշատակին հազարաւոր հայ զինուորներուն՝ որոնք Օսմ. հայրենեաց պաշտպանութեան համար իրենց արիւնը թափած են։»

Այս Ցիշատակագիրը նոյն օրը ժամը 2 ին կը մատուցուի Մեծ Նպարքոս Սահտ Հալիմ փաշայի. պատգամաւորութեան մաս կը կազմեն նաև Դուրեան Արքեպ., Տօքթ. Դաւիթեան և Գր. Զօհրապ։ Ահա՛ նոյն պատգամաւորութեան տեղեկատուութենէն արձանագրուած մաս մը.

«Մեծ Նպարքոսը բացարձակապէս մերժած է Հայերու հանդէպ անվստահութեան գաղափարը, և յանուն կառավարութեան յայտարարած է թէ իրենց վստահութիւնը անխախտ է Հայ Ազգին հաւատարմութեան մասին։ Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած ձերբակալութիւնները՝ կուսակցականները հեռացնելով՝ զանոնք չէզոքացնելու նպատակաւ եղած են, և այդ ալ պարզապէս երկրին ապահովութեան տեսակէտով խորհուած և ամիններէ ի վեր զինուորական իշխանութեանց կողմէ թելադրուած էր։ Արդարև, հոս հոն, մանաւանդ վանայ մէջ, կառավարութիւնը զէնքերու և ուրիշ տեսակ պատրաստութեանց մէներքներ երեւան հանած է, որոնք կառավարութեան դէմ գործածելու մասին թէև ապացոյցներ չկան, բայց վերջապէս ինքզինքը յարգող կառավարութիւն մը ան-

ուշադրութեամբ չի կրնար անցնիլ այս պարագաները, և պարտաւոր է կայսրութեան ապահովութեան համար անհատներ չընկալ և նախազգուշութեան միջոցներ ձեռք առնել։

«Ա. Պատր. հայրը դիտել տուաւ թէ՝ ձերբակալութիւնները կառավարութեան յայտնած տեսակէտին համապատասխանող սահմանին մէջ չեն գտնուիր, և թէ՝ ձերբակալութեան այս եղանակն ու սաստկութիւնը զգուշական միջոց մ'ըլլալէ աւելի՝ հայ ժողովուրդը անարեկելու բնոյթն ունի, միւս կողմանէ իրեն անծանօթ են գաւառներու մէջ կարգ մը տեղեր երեւան հանուած զէնքերու խնդիրը, բայց բան մը՝ ոչուն վրայ կատարելապէս վստահ է, ա'յն է թէ՝ հայ ժողովուրդը՝ իր պաշտօնական մարմիններուին ու քաղաքական կազմակերպութեամբ, ամենագոյն նպատակն ունեցած չէ կառավարութեան դէմ չարժում մ'ընել ու անոր գործը դժուարացնել, և թէ՝ այս մասին ինքը պատրաստ է ամէն ապահովութիւն տալու։

«Մեծ Եպարքոսը ցաւ յայտնած է որ ձերբակալութեանց սահմանը ընդարձակուած է արդարև, և խոստացած այդ կէտը եւս նկատողութեան առնել։

«Գր. Ջոֆրապ էֆ. երկարօրէն և չա'տ ճարտար կերպով բացատրեց թէ՝ արդար չպիտի ըլլայ այս պահուս հայ ժողովուրդին վերագրել այնպիսի միտումներ, երբ զօրահանութեան սկիզբէն ի վեր անոր բռնած ընթացքը բոլորովին հակառակը կ'ապացուցանէ, թէ՛ իբր պինուոր, թէ՛ քաղաքացի, Հայը իր պարտաւորութիւնը լրիւլի կը կատարէ և զգալով կառավարութեան զբաղեալ ու փափուկ դրութիւնը, իրեն եղած անիրաւութեանց դէմ իսկ չէ ուզած յանախ բողոքել և օսմ. կառավարութիւնը ձանձրացնել. այս պայմաններուն մէջ, գաւառներու թէ՛ Պոլսոյ մէջ, Հայոց դէմ ձեռք առնուած միջոցները սահմանադրական կառավարութեան մը արդար զգացումներուն չհամապատասխաններ բնաւ։ Եթէ երբեք, գաւառներու մէջ, տեղ տեղ, Հայերը պախարակելի ընթացք մ'ունեցած են, ամէն մարդ գոն պիտի ընայ որ այդպիսիներու հանդէպ արդարութիւնը գործադրուի,

բա՛յց, անվնաս ու արտօնուած զէնքեր դրաւելու և զինուորագրութենէ խուսափողներ փնտռելու պատրուակներով՝ անմեղ ժողովուրդը տանջել ու հարստահարելը և ո՛չ մէկ կերպով կառավարութեան հաւանութեանը կրնայ արժանացած ըլլալ, և անտարակոյս տեղական համբակ պաշտօնէութեան ցոյց տուած եռանդին ու չարաչահութեանց արդիւնքն է։

«Այնպիսի առեն մը, երբ կայսրութեան զանազան տարրերու միջև համերաշխ գործակցութեան պէտքն աւելի քան երբեք անհրաժեշտ դարձած է՝ թշնամիին դէմ մաքառելու համար, ցաւալի է որ լոկ կասկածներու վրայ հիմնուելով՝ Հայերու դէմ անպատուաբեր ու վիրաւորիչ միջոցներ ձեռք կ'առնուին, ինչպէս հայ զինուորներու ձեռքէն զէնք առնուիլը, Պոլսոյ և գաւառներու մէջ կատարուած հաւաքական ձերբակալութիւնները, ասոնք բոլորն ալ թիւրիմացութեան և զիրար չկրնալ հասկնալու արդիւնք կրնան միայն ըլլալ, ինչպէս նաև փոխադարձ վստահութեան պակասը։»

Այս ուղղութեամբ երկար խօսակցելէ ետք, պատուիրակութիւնը կը ներկայանայ Ներքին Գործ. Նախարար Թալէաթ պէյի մօտ, ուր կը գտնուէր նաև Ծերակոյտի Նախագահ Բիֆաթ պէյ։

«Մ. Պատրիարքը և Ջօհրապ էֆ. միեւնոյն բաները կըրկնեցին Թալէաթ պէյի ալ, որ պատասխանելով ըսաւ՝ թէ՝ կառավարութիւնը իր վստահութիւնը խախտած չէ Հայերու մասին, եւ թէ ձեռք առնուած միջոցներ միայն կուսակցականներու դէմ են։ Ստոյգ է որ պետութեան դէմ որ եւ է լուրջ շարժման մը ապացոյցներ չունինք. բայց երկրին անդորրութեանն ու ապահովութեան տեսակէտով որոչուած է բոլոր կուսակցականները մեկուսացնել ու քաղ. կուսակցութիւններն ալ լուծել։ Գալով ձեր այն առարկութեան թէ աքսորուածներուն մէջ ոչ կուսակցականներէ ալ չատ կան, կ'ընդունիմ որ պատրաստուած ցանկին մէջ այսպիսիներու անուններն ալ սպրդած են և ես կը խոստանամ զանոնք քննու-

թեան մը ենթարկել տալով՝ ոչ-կուսակցականները վերադարձնել։

«Պատասխանուեցաւ թէ՝ քանի որ կ'ըսուի թէ՝ կուսակցականները կառավարութեան հակառակ ընթացքի մէջ չեն գտնուած, քննութիւնը այլեւս աւելորդ կը դառնայ և հետեւաբար անոնց ամենուն ալ վերադարձը կը խնդրուի։»

«Թալէաթ պէյ, ի ներկայութեան պատուիրակութեան, տոտիկանական տնօրէնն պէյի թէլէֆօն ըրաւ և տեղեկացաւ թէ՝ ձերբակալութիւնները արդէն վերջ գտած են։»

Այս բոլոր ծանօթութիւններէն կը հետեւի՝

ա) Թուրք կառավարութիւնը կատակերգութիւն մըն է որ կը խաղայ, մէկ կողմէն իր ծրագիրը քայլ առ քայլ հետապնդելով, միւս կողմէ ազգ. պաշտօն. չրջանակները քննացնել ջանալով։

բ) Հայերը, Ազգ. վարչութիւն, քաղաք. կուսակցութիւններ, պաշտօնական մարմիններ ու հաստատութիւններ, ամբողջ ժողովուրդը, աւելի քան երբեք, պատերազմի այդ միջոցներուն, եղած են հաւատարիմ ու զոհաբերող քաղաքացիներ։

Թուրք կառավարութեան մտայնութիւնն ու գործելակերպը բարացուցող պարագայ մըն է նաև դատական նախարարի վերաբերմունքը պատրիարքական թագրիրին։

1915 Մայիս 27ին տրուած թագրիրի մը իրրև պատասխան՝ դատ. նախարարը պատրիարքարանի գործակատար Գամէր Շիրինեանի հետեւեալ բերանացի յայտարարութիւնն ըրած է.

«Ս. Պատրիարք հօր մէկ թագրիրն ստացայ։ Հետաքրքրուեցայ և քննեցի, ո՛չ պատրիարքարանի կանոնագրին և ոչ ալ ֆէրմաններուն մէջ գտայ պարբերութիւն մը որ իրաւունք տար պատրիարքարանի՝ այս տեսակ քաղաքական թագրիրներ տալու։ Եթէ պատրիարք Սրբազանին անձին դէմ մասնաւոր յարգանք չունենայի, այս թագրիրը պիտի վերադարձնէի։ Այս մասնաւոր յարգանքիս համար չպիտի վերադարձնեմ, այլ ի պահ պիտի դնեմ առանց գործադրութեան ենթարկելու։ Այս առթիւ ևս կը կրկնեմ թէ՝ կառավարու-

թիւնը Հայ Ազգին դէմ ո՛և է աննպաստ դիտաւորութիւն մը չունի, միայն Հայոց թշնամի եղող կարգ մը մարդոց դէմ է որ խիստ միջոցներ կը գործադրէ։ Ըսէ՛ք Սրբազանին, որ այս միջոցներուն, առանձնաշնորհմանց տուած իրաւասութենէն դուրս այս տեսակ դիտումներ քով չընէ։»

Մայ. 27ի թագրիրը գլխաւորաբար կը չեչտէր հայ եկեղեցիներու, եկեղեցականներու և հաւատացեալներու կրած տառապանքն ու հարստահարութիւնները, տարագրուիներն ու սպանութիւնները, և դարման կը խնդրէր։

Թուրք կառավարութեան վերաբերմունքը պատկերացնելու համար հոս կ'արտագրենք Ս. Գաթրիարքի Ցուցագիրէն մէկ քանի մասեր.

1915 Մայիս 23 | 5 Յունիս, չր.

«Գամէրը զրկեցի Ներքին Գործոց Նախարարութեան՝ բազէչի մասին ստոյգ լուր մը առնելու համար։

Պատասխանը «Բան մը չկայ!» եղեր է։»

1915 Մայիս 28 | 10 Յունիս (պատրիարքարանի թագրիրին յաջորդ օրը.)

«Տօքթ. Մորթման յայտնեց թէ՝ արդէն Մայիս 1էն ընկճուած կարնոյ ժողովուրդը սկսած են հանել և քշել դէպի Տերջան-Մամախաթուն, թէ՝ վաճառականաց համար քանի մը օր պայմանաժամ տրուած է իրենց գործերը կարգադրելու, թէ՝ 170 մարդ առանձնապէս ազդարուած են, թէ՝ կառավարութիւնը կարգադրութիւն ըրած է անոնց գոյքերուն պահպանման համար, թէ՝ իրենց հիւպատոսը այցելած է անոնց և նպաստ բաշխած, թէ՝ լաւ է այս կերպով աճուճց հեռացումը սահմանիճ, քանի որ միշտ ոտքի տակ կը մնան և յարձակման կ'ենթարկուին Քիւրտերուն կող., թէ՝ դէպի հարաւ երթալով աւելի հանգիստ պիտի ըլլան, և թէ՝ Զէյթունի և շրջակայից ժողովրդեան կալուածները գնահատելու համար յանձնաժողով մը գացած է այս տեղէն և կառավարութիւնը անոնց վճարում պիտի ընէ ևն.։ Տեսակցութիւնը երկար տեւեց և յայտնեցի թէ՝ դեսպանը ինծի յայտնած էր թէ չարդ չպիտի ըլլայ, մինչ այս ընթացքը չարդէ աւելի ան-

ակի է, և թէ այս ծրագիրը անցեալին մէջ դերման Իտրպախի Աշխարհագրական Ընկերութեան պարզած ծրագիրն է ևն.»

1915 Յուլիս 13 | 30 Յունիս։

«Գամէր էֆ.ի առորագրութեամբ սա նամակը գնաց ներքին գործ. քարտուղար Ցուսաս պէյին.

«Մուհիմ վէ միւթամէլ պիր խուսուսատան տօլայը Փաթրիք էֆ. Նազըր պէյ էֆ. հազըրէթլէրինի պու կիւն գիտէք վէ միւշարիւլէյհ հազրէթլէրիւէ պիր իքի տաքիքա միւլազաք մէճպուրիյէթիմէ պուլունտուղունտան, սաաք քայտա ազիմէքի միւնասիպ օլաճաղընըն պիլիսթիդան էմր ու ի՛շար պույուրուլմասը միւթէմէննա տրր. օլապաղէ ևն.»

«Պատասխանած է. «Մէշղուլ տրր, միւմքինի եօքտրր։

Թարգմանութիւնը.— «կարեւոր և ատիպողական խնդրի մը համար Ս. Պատրիարքը ատիպուած է այսօր այցելութիւն մը տալ վսեմ. նախարարին ու անոր հետ մէկ երկու վայրկեան տեսակցիլ՝ ուստի կը խնդրեմ որ բարեհաճիք տեղեկացնել թէ ժամը քանիին յարմար պիտի ըլլայ այցելել։»

Պատասխանն է. «Զբաղած է. անկարելի է։»

* * *

Պատրիարքարանի և Թուրք կառավարութեան յարաբերութիւնը իր ցայտուն դիծերով ներկայացնելու համար անհրաժեշտ կը նկատենք դնել հոս Պատրիարքի մէկ երկու տեսակցութիւններու տեղեկաբերութիւնը, զոր գրի առած է ինքը։ Այդ տեսակցութիւնները տեղի ունեցած են 1915ի ամիսներուն ընթացքին, ներքին Գործոց նախարար Թալէաթ պէյին, Դատ. նախ. Խալիմ պէյին, վարչապետ և Արտ. Գործ. նախարար Սայտ Հալիմ փաշային հետ։ Ցեղ և հնարաւորութիւն չունինք աւելի բազմապատկելու մեր նիւթը, հակառակ անոր որ ձեռքի տակ մեր ունեցած փաստաթուղթերը շատ են և չափազանց հետաքրքրական։

ՏԵՍԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԳԱՍՏ. ՆԱԽԱ. ԻՊՐԱՀԻՄ ՊԱՇԻՒ ՀԱՏ

1915 Յունիս 25

Պասր.— Քանի մը չարաթ առաջ ձեզ դիմած էի աքսորելոց մասին և խնդրած էի որ անմեղները արձակուին։

Նախագ.— Արդէն անոնց մէկ մասը վերադարձաւ, այնպէս չէ՞։

Պասր.— Այո՛, քանի մը հոգի դարձած են. բայց անոնք՝ երկու և կէս ամիս եաքը՝ սխալմամբ ղրկուած ըլլալնուն համար դարձած են։ Սակայն, խնդիրը ասոր վրայ չէ. այժմ ա՛յնպիսի վիճակ մ՚առեղծուած է որ՝ պարտաւորուեցայ ձեր ուշադրութիւնն հրաւիրելու։ Մեր առաջնորդներու մէկ մասը բանտերու մէջ կը հեծեծեն, միւսներէն բնաւ լուր չկայ. քահանաները բանտերու և աքսորավայրերու մէջ կը տառապին, եկեղեցիներն աւերուած կամ փակուած են. իսկ ժողովուրդը դէպի անապատները կը քշուի։

Նխրր.— Առաջնորդներու բանտարկութեանէն տեղեկութիւն չունիմ։

Պասր.— Այո՛, ես գիտեմ որ կեսարիոյ, Զրուսայի, Տրապիզոնի և Տիգրանակերտի առաջնորդները բանտարկուած են. իսկ միւսներէն լուր չունիմ թէ՝ ինչ եղած են, քանի որ տաւած հեռագիրներնուս պատասխան չեմ առանար։ Ասիկա ճշմարտութիւն է. արդ՝ երբ առաջնորդ, քահանայ և ժողովուրդ չունիմ, ինչ բանի հոգեւոր պետն եմ։

Նխրր.— Ես իրրև Արդար. Գործ. Նախարար՝ ձեր կրօնական խնդիրներու մասին բրած դիմումը կ՚ունդունիմ, բայց ժողովրդի վերաբերեալ մասը իմ իրաւասութեան չպատկանիր։

Պասր.— Հոգեւորական մը առանց ժողովուրդի չըլլար, ինչպէս հովիւ մը առանց ոչխարի կամ իմամ մը առանց ճէմա՛աթի, բնական է որ գամ ձեզ հարցնելու թէ՝ ո՞ւր է իմ ժողովուրդս, որ կարենամ հովուել։ Երբ անիկա տեղական

կ'ըլլայ և լեռներն ու անապատները կը քչուի, ես ինչպէս պիտի կրնամ պետ ըլլալ։

Նխրr.— կը քչուի, մի՛ ըսէք, թէև ո՛չ պաչտօնապէս, այլ բարեկամաբար կը հաւատամեմ ձեզ որ կառավարութիւնն ամէն կարգադրութիւն ըրած է և կ'ընէ անոնց հանգստութեան համար։

Պասr.— Հանգստութիւն կ'ըսէք, բայց եթէ դուք ի տեղեկութենէ դիտէք անոնց ղրկուած վայրերը, ես անձա՛մբ գտնուած եմ հոն, Մուսուլ ծնած, Պաղտատ մնծցած և այդ տեղերու մեծ մասն ընձամբ պտտած եմ։ Այդ անապատներուն մէջ գտնուած թափառական ցեղերն հաստատապէս բնակեցնելու համար կառավարութիւնը ո՛րչափ դումարներ յատկացուց ասկէ առաջ. Տիգրանակերտ եղած ատենս՝ մեծ լիսը խտարհով կը վարէինք այդ գործերը. քանի՛ յանձնաժողովներ ղրկեցինք և պաչտօնեաներ նչանակեցինք՝ և սակայն կարելի չեղաւ յաջողութիւն ձեռք բերել։

Նխրr.— Թափառաչրջիկ ցեղերը եթէ կարելի չեղաւ հաստատուն բնակութեան վարժեցնել, պատճառն ո՛չ օդն է և ո՛չ հողը, այլ անոնց թափառաչրջիկ բնաւորութիւնը։

Պասr.— Ստոյգ է որ հողը աղէկ է, բայց ո՛չ օդը, իսկ այդ տեղերը հաստատուն բնակութեան եթէ չկրցանք վարժեցնել, պատճառն այն է որ՝ տարին անգամ մը կամ քանի մը անգամներ արաբ աչիրէթներէն Անազա, Շամմար և ուրիչներ այն կողմերէն կ'անցնին և մարախի պէս կը սրբեն ամէն բան։ Արդ՝ այդ ցեղերուն դէմ այն տեղի ցեղերը երբ չեն կրնար դիմադրել, Հա՞յն է որ պիտի կրնայ։

Նխրr.— Տէրութիւնը հիմա ամէն ժամանակէ աւելի զօրաւոր է և ապահովութեան կը հսկէ. իսկ Հայերուն համար հող պիտի յատկացնէ, տուն պիտի չինէ, ամէն դիւրութիւն պիտի ընծայէ. մի՛ մոռնաք որ Տէրութեան ամասկան ծախքը այժմ մէկ միլիոն ոսկի է այս գործին համար։

Պասr.— Մինչև իսկ եթէ Տէրութիւնը 5–6 միլիոն ոսկի տրամադրէ անոնց համար, անոնց ո՞ր մէկ պէտքին պիտի բաւէ, քանի որ իրենց տունէն բոլորովին մերկ կ'ելլեն, անա-

սուննին և ուտելիքը զին. իշխանութիւնը կը գրաւէ, միւս գոյքերը փոխադրելու միջոցներ չկան, և ինչ որ կրնան տանիլ՝ ճամբան կողոպտուտի կուտան։

Նխրր.— Ճամբան կ'երթան ապահով. կառավարութիւնը հարկ եղած հրահանգները տուած է։

Պասր.— Խաղաղութեան ժամանակ Տիարպէքիրէն Մուսուլ գացող էհլէհները տարին քանի մը անգամ կը կողոպտուէին ճամբուն վրայ գտնուած քիւրտ աշիրէթներէն։ Անոնք ինչո՞վ պիտի ապրին երբ հոն հասնին, քանի որ տեղւոյն արաբները ինքզինքնին ապրեցնելու հաց չունին, բայց արդէն մեծագոյն մասը ճամբան կը մեռնի հոն չհասած։ Մնղի լուրեր կը հասնին թէ՝ Պաղտատէն Հալէպ ճամբուն երկայնքը, ինչպէս նաև ուրիշ տեղեր՝ ճամբաները դիակներով լեցուն են։

Նխրր.— Զափազանցութիւն են ասոնք։

Պասր.— Իմ գիտցածներս չափազանցութիւն չեն, այլ ստոյգ տեղեկութիւններ են, և ասոնք չատ բնական են, քանի որ Սամսոնէն մինչև Մուսուլ, Տէր Զօր, Հալէպ ևն. հետիոտնը կը քալեն. իմացած ենք որ նոյնիսկ ոտորանի և մինչև իսկ 2-3 տարեկան տղաները ճամբան կը ձգեն։ Ահաւասիկ Սուլթանիէ բերուածներուն մէջ 500 մահեր պատահած են ցարդ 3-4 ամսուան մէջ։

Նխրր.— Աղէկ միտքս եկաւ. ասկէ առաջ թագրիր տրուած էիք Սուլթանիէ գտնուողներուն միւռոն ևն. դրկելու համար. Գոնիայի կուսակալին հարցուցինք, պատասխանեց թէ՝ անոնք ամէն բան ունին, բնաւ բանի մը պէտք չկայ։

Պասր.— Զարմանալի բան. իրենք ինձ գրած են թէ՝ գիրք և միւռոն չունին. եթէ նոյն իսկ իրենց մկրտութիւնները յետաձգուին, իրենց մեռեալները թաղելու գիրք չունին. տեսնուա՞ծ է երբևք էիբապսըզ իմամ։ Արդ՝ երբ մեզ նոյն իսկ մարդ մը դրկելով անոնց պէտքերը հոգալու և զանոնք մխիթարելու արտօնութիւն չտրուիր, ալ մենք ինչո՞ւ ենք։ Այս բոլոր խստութիւնները կը յայտնեն թէ՝ կառավա-

թութիւնը վստահութիւն չունի մեր Ազգին վրայ և կ'ուզէ մեր ամբողջ ցեղը բնաջինջ ընել։

Նիurr.— Ո՛չ, չեմ ընդունիր. ազգութիւն մը չի մեռնիր ըլլալու է՝ իր երկրին տարրերէն մէկը բնաջինջ ընելու համար, և մեր ազգութիւնը կարծեմ այնպէս չի մեռնիր (անմահ) չէ։

Գusr.— կ'ընդունիմ Ձեր ըսածը, բայց իրողութիւնները տարրեր կը ցուցնեն. երբ ցեղ մը ամբողջովին իր տեղէն կը հանուի և կը փչուի թափառելու ա՛յնպիսի տեղեր, ուր իրեն ապրիլ անկարելի է, կը նշանակէ թէ անիկա մահուան դատապարտուած է։ Արդ, Ձեզմէ յատկապէս սա բանը կը խնդրեմ. քանի որ ժողովուրդս մեծէն մինչև պզտիկը անվստահելի են յաչս կառավարութեան, ազատ արձակեցէ՛ք զայն՝ որպէս զի երկրէն դուրս ելլէ։

Նիurr.— կառավարութիւնը իր հպատակներէն զրկուիլ չուզեր, երբ մանաւանդ օգտակար են անոնք, բայց ուզողը ազատ է երթալու իր ուզած տեղը։

Գusr.— Ես ալ ասկ'ուզեմ. հրամանը մը հանեցէք, որպէս զի զանոնք ամէնքն ալ ժողվեմ և մեկնիմ այս երկրէն։

Նիurr.— Այս խօսքը Ձեզ չեմ վայելցներ, և ո՛չ ալ ինձ. ես՝ իբրև կրօնից նախարար իրաւունք չունիմ այսպիսի խօսքի մը պատասխանելու և ո՛չ ալ Դուք իբրև պատրիարք կրնաք ըսել ժողովուրդը առնել և երթալ։ կառավարութիւնը եթէ այդ տեսակ որոշում մը տայ իսկ, կրնայ իր ժողովրդեան ուղղակի հաղորդել և Ձեր միջամտութեան պէտք չտեսներ։

Գusr.— Ես պարտաւորուած եմ այս խօսքերը ըսելու. այս երկրին զաւակն եմ. հայրենիքս և ազգութիւնս կը սիրեմ. բայց երբ անիկա իմ վրայ վստահութիւն չունի, բնական է որ այսպէս գործել կը պարտաւորուիմ։ կառավարութեան այսքան բարկութեան պատճառը չեմ կրնար գտնել։

Նիurr.— Առնք ամէնքը չեն. իշխանութեան յայտնած տեսած միջոցներն են, որոնց ո՛չ ես և ոչ դուք կրնաք խառնուիլ։ Երբ ազգութիւնը իր գոյութեան համար այսքան չան-

քեր կ'ընէ և արիւն կը թափէ, պէտք է զայն անհանգիստ չընենք։

Պusr.— Հայրենիքի համար մենք ալ արիւն կը թափենք, բայց մեր կիներն ու պզտիկները անապահովները կը ջչուին։ Ջին. իշխանութիւնը պատերազմի դաշտ եղած տեղերը կրնայ իր յարմար տեսած միջոցները գործադրել և ո՛չ ամէն տեղ։ Այսպէս, Ալէմ Տաղի համար այսպիսի միջոց մը կը հասկնամ, կամ սահմաններուն համար, բայց ուրի՞շ տեղեր։

Նխrr.— Ալէմ Տաղի բանակատեղի եղած է և ժողովուրդին հեռացումը առժամանակեայ է, բայց միւս տեղերուն համար տարբեր է։ Գիւղերն են որ կը պարպուին, բայց պատապաններու վաճառականն ժողովուրդը՝ ո՛չ։

Պusr. Ամէն տեղ նոյնն է. մէկ միլիոնի չափ ժողովուրդ մահուան կը դատապարտուի և դուք իրրև Արդար. Գործոց նախարար ասիկա ինչպէ՞ս արդարութեան համաձայն կը գտնէք։

Նխrr.— Ներքին գաւառներու մէջ Հայերը մեզ դէմ շա՛տ բան ըրին. եթէ ասոնք հրատարակութեան տուէին, թերեւս ջարդեր յառաջ գային. վան և Մարզուան ինչո՞ր եղան, հիմա անոնց վրայ զօրք կը ղրկենք և պիտի պատժենք։

Պusr.— Վանայ համար ըսելիք չունիմ. այն որ յանցանք ունի, կառավարութիւնը կրնայ զայն պատժել։ Անշուշտ կիներն ու աղայք տէրութեան դէմ ո՛ևէ չարժում չեն ըրած. ասոնք ինչո՞ւ կը պատժուին։

Նխrr.— Ջինք կրնար այլեւէ ղրկել ընտանիքները, ամէնքը մէկ այլուր կը փոխադրենք։

Պusr.— Արդէն այլեւուն մեծամասնութիւնը զէնքի տակ է, և հիմա ընտանիքները առանց անոնց անապահովները կը թափառին, ուր բնական է թէ մահը կը սպառնայ անոնց։

Նխrr.— Այդպէս չէ, այլեր շատ կան մէջերնիս։

Պusr.— Իմ խնդրանքս ձենէ սա է. քանի որ այսօր ո՛չ պաշտօնեայ մնաց ինձ և ո՛չ ժողովուրդ, դիս ալ պաշտօ-

նանկ ըրէք կամ պատերազմ. առեան յանձնեցէք, որովհետև այլեւս պաշտօն վարելն ամօթ կը համարեմ ինձ. առանց ժողովրդի պատրիարք մ'եմ, այսինքն միայն Պատրիարքարանի պատրիարք:

Նխրր.— Ո՛չ, մենք ձեր անձին և Պատրիարքարանին հանդէպ յարգանք ունինք, և մեր գաղափարն այժմ ա՛յն է՝ ինչ որ էր առաջ: Ինչ ժամանակէն երբ ամէն բան հանդարտի, պիտի իմանաք որ կառավարութիւնը ո՛րպիսի օժանդակութիւններ ըրած է Հայոց այդ տեղերն հաստատուելու համար: Հիմակի երկաթուղին չընուած առեն, անոր անջնելու տեղերուն մէջ բնակութիւն չկար, հիմա հետզհետէ ժողովուրդը կը չէնցնէ այդ տեղերը. Հայերն ալ այդպէս պիտի ըլլան և մանաւանդ հոն ալ ազատ կ'ըլլան Քիւրտերու յարձակումներէն և Իւսուիոյ էնթրիկներէն: Ձեզ կը հարցնեմ, Հայերը գո՞հ են իրենց վիճակին համար Կովկասի մէջ:

Պասր.— Ո՛չ, գոհ չեն, և ո՞վ է ըսեր որ մենք գործիք կ'ըլլանք Իւսերուն կամ անոնց հովանաւորութիւնը կ'ուզենք. եթէ կան այդպիսի մարդիկ, անոնք կրնան խաստիւ պատժուիլ:

Նխրր. Վերջապէս ես այսչափն ալ պարտաւոր չէի, պատերազմական նախարարութեան կարգադրութիւններն են ասոնք, որոնց ո՛չ ես և ոչ դուք միջամտելու իրաւունք չունինք: Ան կ'ըսէ թէ՝ չեմ ուզեր թշնամիին հետ սահմանագլուխները կռուած առեն հոեւս ալ թշնամի մ'ունենալ և երկու կրակի մէջ մնալ:

Պասր.— Մենք ձենէ գաղտ որո՞ւ կրնանք դիմել. բնական է որ ձեր միջոցաւ տէրութեան արդարութիւնն ու գթութիւնը պիտի խնդրեմ:

Նխրր.— Այո՛, բայց ասոնք զին. իշխանութեան կարգադրութիւններն են, որոնց չենք կրնար խառնուիլ:

Պասր.— Ո՛չ, զին. իշխանութեան կարգադրութիւնները չեն ասոնք, այլ տէրութեան քաղաքականութիւնն է:

Նխրր.— Եթէ տէրութեան քաղաքականութիւնն է, դուք՝ ինչպէս և ես՝ իբրև կրօնից նախարար՝ անոնց միջա-

մտելու իրաւունք չունինք։ Օսմ. կառավարութիւնը նոյնիսկ իրեն հպատակ չեղողներուն դէմ մարգասիրական զգացմամբ կը վարուի. այսպէս՝ Առնաւուտները՝ որոնք անկախութեան ձգտեցան, այսօր դարձեալ մեզ կը դիմեն և մենք, ըլլան իսլամ թէ քրիստոնեայ, ամէն կերպով կ'ընգունինք և կ'օգնենք անոնց։ Հայերը այս անգամ անոնց չափ այս երկրին դէմ չդաւաճանեցին։ Հետեւաբար, կառավարութիւնը անոնց ալ պիտի օժանդակէ։

Պատր.— Ես սա գիտեմ թէ՝ պատերազմիկ տէրութիւններն անգամ մեզ չափ չեն վնասուիր։

ՏԵՍԱԿՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՍԱԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ

1915 Յունիս 27

Պատր.— Ձաւակ մը երբ ցաւ մ'ըլլենայ, բնականաբար իր հօրը կը դիմէ, այս պատճառաւ ես ալ իմ ցաւիս համար ձեզ կը դիմեմ։ Այն բացառիկ վիճակը որուն մէջ կը գտնուի մեր ազգը, զիս կը ստիպէ տէրութեան գլուխքեան դիմելու։ Առաջնորդներս բանտարկուած, քահանաներուն մէկ մասը բանտերու և միւսը աքսորավայրերու մէջ կը հեծեծեն. ժողովուրդը ցրուած լեռներու և անապատներու մէջ, և անօթութեամբ մեռնելու դատապարտուած, միայն ես եմ մնացեր և չատեր կը զարմանան թէ՝ տակաւին ինչպէս կրնամ ապրիլ։ Չեմ գիտեր թէ՝ տէրութիւնը ինչ պատճառաւ այսքան ծանր պատիժ մը կը սահմանէ հայ ազգին։ Դարերէ ի վեր օսմ. տէրութեան հովանիին ներքև հաւատարմութեամբ ապրող ժողովուրդ մը ինչ պատճառաւ մահուան կը դատապարտուի։

Վարչապետ.— Անչուշտ գաղթականութեան կ'ակնարկէք. կ'ընդունիմ թէ ցաւալի է հայ ազգին վիճակը, բայց աւելի պատճառը ո՛չ թէ մենք՝ այլ դուք և ձեզ պաշտպա-

նել ուզող պետութիւններն են։ Անցեալ տարի երբ բարեն-
րոգմանց գործով կը զբաղէի, ըսի Մ. Կիրսին թէ՝ հայ ժողո-
վուրդը մերն է, մենք անոր բարօրութիւնը կրնա՛նք մտա-
ծել, և ես անկեղծութեամբ փարած էի այդ խնդրին, բայց
դժբախտաբար ձերիններէն թոյլ չտուին մեզ, կարծելով թէ՝
հոլանտացի մը պիտի կրնայ մեծ աւելի մեր երկիրը բարե-
կարգել։ Ես այն ատեն ղացի թէ՝ երկու ազգերու մէջ
ցրտութիւն յառաջ պիտի գայ, ինչ որ եղաւ. իսկ այս ան-
գամ գործը տարբեր հանգամանք առած է, կանոնաւոր և
մեծ կազմակերպութեան մը դէմ կը գտնուինք և ժողովըրդ-
եան մէկ մասը մեզ դէմ զէնք առած է։

Պատ.— Ընդհ. ապստամբութիւն մը կը վերագրուի մե-
զի, ինչ որ բացարձակ սխալ է։ Ձեզ ղրկուած տեղեկագիր-
ները չափազանցութիւններ են և սխալ։ Դալով բարենո-
րոգմանց խնդրոյն, մենք չէինք որ մերժեցինք կառավարու-
թեան կարգադրութիւնները։

Վարչ.— Դուք չմերժեցիք, բայց ուրիշներ մերժեցին.

Պատ.— Բայց քանի մը հոգիի յանցանքին կամ սխալին
համար ամբողջ ազգ մը չի պատժուիր։

Վարչ.— Եթէ գործը քանի մը հոգիի հետ ըլլար, դիւ-
րին էր կարգադրել. դժբախտաբար այդպէս չէ, 800—1000
—1200 հոգինոց բապուրներ, ամբողջ սահմանագլխին վրայ
կանոնաւոր բանակ մը՝ մեզ դէմ կռուելու պատրաստուած
էր երկար առնէ ի վեր։ Արդէն երկու տարիէ իվեր մեր
հիւպատոսները մեզ կը գրէին թէ՝ Եւրոպա գտնուող մարդիկ
և կազմակերպութիւններ զէնք կը հայթայթէին և կը գին-
էին հայ ժողովուրդը։ Այս բանը չատոնց կազմակերպուած էր։
Վէրքը պիտի պայթէր, և ահա՛ պայթեցաւ, միայն թէ՝ նշա-
նաւոր խօսք մը կայ, որ կ'ըսէ «Ձորին հետ քացոն ալ կ'այ-
րի». դժբախտաբար հիմա ալ այնպէս կ'ըլլայ։

Պատ.— Բայց չորին հետ բաղդատելով քացը չափա-
զանց. մէկ միլիոնէ աւելի ժողովուրդ մը բնաջինջ կ'ըլլայ,
ծեր, կին, և մանուկներ։ Կառավարութիւնը եթէ կը կար-
ծէ թէ՝ հայ ազգը ապստամբ է, թող Սուլթան Համիտի պէս

այր մարդիկը ջարդէ. կիներէ և մանուկներէ վրէժ կը լուծուի. ամբողջ ազգ մը բնաջինջ կ'ըլլայ կոր։

Վարչ.— Կառավարութիւնը հայ ազգը բնաջինջ ընելու նպատակ չունի, միայն չէ «թէտայիր» (միջոց) մը ձեռք առած է ու այդ նահանգները Հայերէ կը պարպէ։ Այս կարգադրութիւնը Ձեզ ալ, մեզ ալ օգտակար պիտի ըլլայ, որովհետև մինչև հիմա Ռուսերն ու Անգլիացիք Ձեզ իրր գործիք կը ծառայեցնէին։ Ես անցեալները ամերիկեան դեսպանին ալ ըսի.— «Եթէ Հայերը հանդիստ ըլլալ կ'ուզեն, պէտք է Ռուսերն ու Անգլիացիները մոռնան»։ Ինչպէս ըսի, ասիկա պարզ «թէտայիր» մըն է և ո՛չ թէ «ճէզա» մը։

Պատր.— Մեծ «ճէզա» մըն է և նոյնիսկ վերագրուած յանցանքներն ալ համեմատական չեն, քանի որ այս ժողովուրդը իր գացած տեղերուն մէջ անօթութենէ պիտի մեռնի և ճամբան արդէն պիտի կորսուի։ (Եւ պատմեցի ժողովուրդը քշելու առեն տեղական իշխանութեան ձեռք առած միջոցները, ճամբուն անապահովութիւնն ու դժուարութիւնները և իրենց յատկացուած տեղերը երթալէն յետոյ ապրուստի չգոյութիւնը, և առաջարկեցի «գո՛նէ անոնց յատկացուած տեղերուն ժողովուրդը ապրին փոխադրուի, որպէսզի անոնք պատսպարուելու տեղ մ'ունենան և կամ սահմանագլխի քանի մը նահանգները պարպելով բաւականացուի և կամ անոնց՝ կառավարութիւնն այնպէս ընէ, ինչպէս Ռուսիա կ'ընէ Հրեաներուն, անոնց բնակիլ կարենալու նահանգներ որոշելով և թողուլ որ ինք ընտրէ իր բնակութեան տեղը։)

Վարչ. (Քիչ մը խորհելէ յետոյ) կ'ըմբռնեմ՝ թէ փոխադրութեան դիւրութիւններ գոյութիւն չունենալով, մուհաճիրէրը դժուար կրնայ տեղի ունենալ։ Ես ինքս խոկ երբ այդ տեղերը ճամբորդել ուզեմ, Եւրոպայի մէջ ճամբորդող նպարավաճառէ մը աւելի նեղութիւն պիտի քաշեմ։

Պատր.— Ուրեմն կառավարութեան որոշումը յաւարժա՞կ է այս մասին։

Վարչ.— Կառավարութիւնը իր որոշումը տուած է անդառնալի կերպով և որոշումը զարուրի է, բայց ժողովուր-

դին օգնել, դիւրութիւններ տալ՝ կառավարութեան պարտականութիւնն է։ Ես գործին մանրամասնութիւններէն տեղեկութիւն չունիմ. այս գործով պիտի զբաղիմ քիչ մը, և եթէ կարելի ըլլայ, աւելի յարմար տեղեր ղրկել տամ զանոնք. բայց անպայման պիտի ելլեն։

Պատր.— Ձեմ գիտեր թէ՝ տէրութեան համբաւին և պատուին կը համապատասխանէ՞ ժողովուրդ մը մահուան դատապարտել, մահուամբ պատժել։

Վարչ.— Ո՛չ, պատիժ չէ այս։

Պատր.— (Ոտքի ելլելով և յուզեալ) Առանց առաջնորդի և առանց էրիկ մարդու այս կիներէ և մանուկներէ բաղկացած հօտը ինչ պիտի ըլլայ լեռներու և անապատներու մէջ։ Աստուած ողորմի։

(Վարչապետն ալ յայտնապէս յուզուած էր)։

ՏԵՍԱԿՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՔՒ. ԳՈՐԾ. ՆԱԽԱՐԱՐ ԹԱԼԼԻԱԹ ՊԷՅԻ ՀԵՏ

1915 Մեպտ. 19

Նախր.— Ի՞նչպէս էք։

Պատր. Շնորհակալ եմ. ձեր զբաղումներուն չատութիւնը գիտնալով չէի ուզեր ձանձրացնել զձեզ, բայց ամէն մարդ ինք կ'այցեանէ թէ ինչո՞ւ ձեզ չեմ դիմեր, քանի որ Հայոց դէմ եղած այս բաները ձեր ձեռքը կը դտնուին և դուք կրնաք անոնց առաջքն առնել։

Նախր.— Ատանկ չէ՛, անոնք սխալ մտածեր են՝ եթէ ատանկ ըլլար՝ գործերը մինչեւ հոս չէին գար, Հայերը իրենք պատճառ եղան իրենց այս վիճակին. անոնց ներքինը ամենէն աւելի գիտցողը ես եմ։ Մենք ամէն բանէ տեղեկութիւն ունէինք։ Անոնց տուած որոշումները գիտէինք, նախ որոշեցին ցորչափ օսմ. բանակը չէ պարտուած, ապստամբական դիրք բռնել, իսկ պարտուած պարագային՝ յեղափոխութիւն հա-

ընել, յետոյ որոշեցին Իուսաց օժանդակել։ Ամէն օր զէնք, ռումբ, ևն. կը լեցնէին ամէն կողմ, բայց մենք լուռ կը մնայինք և խուզարկութեանց չէինք ձեռնարկեր՝ որպէսզի ներքին տակնուվրայութիւն մը չստեղծենք Բումելիի մէջ եղածին պէս։ Բայց երբ գործնականի սկսան և թշնամիին գործակցելով երկրին մէկ մասին անոր ձեռքն իյնալու պատճառ եղան, ալ չենք կրնար լռել։

Պusr.— Թերեւս ճիշտ են ասոնք, բայց...

Նխrr.— Թերեւս չէ, ապահովաբար այդպէս է։

Պusr.— Կընդունիմ թէ ճիշտ են ձեր ըսածները, բայց կառավարութիւնը հայր մըն է և հօր մը պէս պէտք է պատժէ։

Նխrr.— Այսպէս չէ. երբեմն հայր է և երբեմն ո՛չ. եթէ ժողովուրդը իր հայրութիւնը չընդունի և Իուսը իրեն հայր ընէ, ա՛յնատեն կառավարութիւնը հօր մը պէս չի վարուիր։ Աչխարհի և ո՛չ մէկ կողմ չգտնուիր ժողովուրդ մը՝ որ մայրաքաղաք մայրաքաղաք պտտի և իր կառավարութեան գործերուն միջամտել խնդրէ։ Այս բոլոր բաները եղան և ազգին ամբողջութիւնը բան մը չըրաւ և լռութեամբ հաւանութիւն յայտնեց։

Պusr.— Բայց վերջապէս այս բաները քանի մը մարդու գործ են։

Նխrr. Ո՛չ քանի մը, ո՛չ քանի մը հազար և ոչ ալ քանի մը հարիւր հազար մարդու գործ են։ Այսօր մէկ կուսակցութիւն մըն է, վաղն ալ ուրիշը կը ծնի. ոչ-կուսակցականն ալ կուսակցական կը դառնայ. գործը ընդհանուր հանգամանք մ'ունի։ Այս պատճառաւ անհրաժեշտ եղաւ որ այդ ժողովուրդը իր բնակավայրերէն հեռացուի և այլուր բնակեցուելով չէզոքացուի։

Պusr. Բայց կիներն ու տղաքը ինչ յանցանք ունէին։

Նխrr.— Անոնք ալ իրենց ընտանիքին հետ գտնուելու համար։

Պusr.— Բայց պատիժը յանցանքին համապատասխան կ'ըլլայ, մարդ մը կը դատապարտուի, ինչքը կը գրաւուի,

բայց ո՛չ մէկ օրէնքի մէջ կը սեղմի որ անոր զաւակներն առնուին և ուրիշներուն յանձնուին։

Նխրր.— Այսպէս բան չկայ։

Գաsr.— կայ. Սերաստիոյ Շարգըչլա գաստապայէն անցնող Սամսոնի, Ամասիոյ և Մարզուանի Հայոց բոլոր զաւակները հոն առնուած են իրենց ձեռքէն և զանազան անցորդներու յանձնուած են, մէկ մասն ալ Գոլիս բերուած են։

Նխրր.— Ատիկա կը քննենք, գեղձանողները կը պատժենք, այնպիսիները երեւան հանելով պատիժը տուած կ՛ըլլանք։

Գաsr.— Երկաթուղիի գծին վրայ չատ չարագործութիւններ գործուած չեն, բայց ներքին միւս գաւառներուն մէջ այո՛։

Նխրր.— Դժբախտաբար այդ բաները եղած են։

Գաsr։— Հայերը իրենց ամենէն սիրած անձնաւորութենէն եկած այս հարուածը չատ ծանր կը տեսնեն։

Նխրր.— Ես Հայերը կը սիրէի, որովհետև զանոնք երկրին օգտակար տարր մը գիտէի, բայց հակառակը եղաւ. բնական է որ հայրենիքը Հայերէն աւելի կը սիրեմ։

Գաsr.— Հայերը նորէն օգտակար տարր են և պիտի ըլլան. բայց այլևս եղածը եղած է և ժողովուրդը արդէն տեղահան եղած է. գոնէ այսչափով գոհացուի։

Նխրր.— Արդէն նոր բան մ՛ըլլայիք չունի։

Գաsr.— Բայց Իոտոսթոյի ժողովուրդը հետզհետէ կուգայ։

Նխրր.— Իոտոսթոյի մէջ Գուլկարներու տիրապետութեան առեն իսլամներու հանդէպ տեսակ տեսակ խժդժութիւն ընողներն են որ կը հանուին։

Գաsr.— Իմացայ որ այնպիսի ընտանիքներ կը հանուին՝ որոնք այդ առենԳոլիս և այլուր գաղթած իսլամներուն դրամական օգնութիւն ըրած են։

Նխրր.— Չեմ կարծեր։

Գաsr.— Լեռան գլուխը գտնուած այսքան ժողովուրդը

գոնէ բնակեցնելու և կառավարութեան կողմէ օգնութիւն մը հասցնելու չնորհք ըլլուէր։

Նխրր.— Ժողովուրդը անչուշտ դաշտերուն մէջ կարելի չէ բնակցնել անմիջապէս. առ այժմ դասապաններուն մէջ պիտի տեղաւորուին։

Գասր.— Զինուորի ընտանիքները գիւղերը կը ցրուին, հոն երիտասարդ կիները ինչպէս պիտի պաշտպանեն իրենց պատիւը և ինչո՞վ պիտի ապրին, գոնէ կեդրոն քաղաքներուն մէջ ըլլան, պետական անտուկէն իրենց յատկացուած թոշակը կը առնուն ու կ'ապրին։

Նխրր.— Կը նայինք։

Գասր.— Մենք դրամ չունինք որ անոնց կարենանք ղրկել, գոնէ պետական անտուկէն օգնութիւն մը ըլլայ անոնց։

Նխրր.— Կառավարութիւնը կը խորհի կոր, պատերազմքարանը թող չզբաղի այսպիսի խնդիրներով։

Գասր.— Ինծի ո՛չ եկեղեցի մնաց և ո՛չ եկեղեցական, որպէսզի անոնցմով զբաղի՛մ։

Նխրր.— Առաջնորդներէն չատերուն խայիճ ըլլալը հաստատուեցաւ։

Գասր.— Մահուան դատապարտուողներէն մին կեսարիոյ Առաջնորդն է, իբր Բէօսթէնճէի Հնչակեան ժողովին նախագահող. այդ մարդը կուսակցականներու բարև անգամ չի տար, հին բէժիմի ատեն Մշոյ առաջնորդ էր և յեղափոխական Դաշնակցականները գինքը պիտի սպաննէին և փախաւ։

Նխրր.— Որովհետև Հնչակեան էր։

Գասր.— Դպրոցական ընկերս էր, սկիզբէն իվեր կուսակցութեանց հակառակ էր։ Այս դէպքը տեսնելով եղած բոլոր դատապարտութիւնները արդար չեմ կրնար ընդունիլ։»

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔ ՄԸ

Ինչպէս խոստացանք, մեր կողմէ գրեթէ ո՛չ մէկ խորհրդածութիւն ու մեկնութիւն դրինք մեր առաջ բերած փաստերուն մէջ։ Անոնք ինքնին թելադրական են արդէն և ընթերցողը կրնայ կատարել իր խորհրդածութիւնները։

Հոս պէտք է անգամ մը եւս կրկնենք սակայն թէ՝ տեղի անձկութիւնը արգելք եղաւ մեզ քիչ մ՛աւելի յայն տեղ տալու ուրիշ մէկ քանի կարեւոր վաւերագիրներու, որոնք մեր կարծիքով քիչ մ՛աւելի կը լուսաբանեն այս ցաւոտ չբրջանին Ազգ. Պատրիարքարանի և Կառավարութեան յարաբերութիւնը։ Անտարակոյս անհրաժեշտ են անոնք ապագայ պատմիչին համար՝ մեր ժամանակի իրադարձութիւններուն պատասխանատուութիւնները ճշտելու դործին մէջ։ Անոնց հրատարակութիւնը կը թողունք աւելի պատեհ ժամանակի։

1921 Յուլիս 15 Բերա

ԳԱՐԵԳԻՆ ՄԱՍՓԵՊ

ԵՂՈՎԱՅԻ ՆԱԽԱՆՁԸ

Աճառ

Եւ Սոդոմի աղջիկներն, այն հրաշակոծ գիշերին,
Մրնծղայի եւ տաւղի մխիթարուէն յղփացած՝
Կը սօնէին պաշտամունքն իրենց յայրատ մարմինին:
Եղբայր եւ քոյր, հայր՝ աղջիկ, անառաւօտ գիշերներ
Բաժակն իրենց լըզեցին, Ադամի մեղքն ըմպելով:
Մերթ յափրացած լանջքերէ արծակուած վանկ մը անասուր՝
Կուգար խըզել լըռութիւնն տանիքներուն շրնական:
Երբ վերջապէս այդ գիշեր երկայնամիտ Եհովան՝
Ուզեց սըրբել աշխարհէն պըղծութիւններն մարդերուն.
Լըծեց կառքին հրեղէն երիվարներըն հրակայ,
Անեղագոչ շառաչմամբ աւրաց փութով ի Սոդոմ:
Քաղքին հազիւ մօտեցած՝ լըծորդ ձիեր խըրտչեցան
Սոդոմացւոց մեղքերուն սահանայորդ հեղեղէն
Եւ քառաւորսի արշաւով հովիտն ինկան Սինայի:
Հոն, Եհովան պարտաւած, իջաւ կառքէն տենդագին,
Ձըգեց իակոյն ոսկեհուռ հանդերձանքը պըճնագարդ
Եւ քղամիդն ըզգեցաւ մարգարէի հոգիով.
Առաւ մախաղն ալ ուսին, իբրեւ խոնջած ուղեւոր,
Երկար երկար շըրջեցաւ, մրտաւ երկիր Սոդոմի,
Վըրէժխընդիր ըլլալու կին ւ՝այրերու վատշրէր՝
Որոնց ոսկերց ճարճատիւնք մինչ իր ականջ պղծեցին:

Ջախեց բոլոր դրուները այն քաղաքին ամրակուռ
Եւ բաւ.

—«Ե՛ս, Եհովան երկրնքին եւ աստղերուն,
«Մ՛ով հեթանոս մարդիկներ, եկեր եմ հոս պատժելու
«Սանձակոտոր ձեր կրքերն ու արարքներն ամպարիշտ:
«Եհէ՛, ո՛վ պիղծ մարդկութիւն, Աստուածութիւնս ալ մոռցաք,
«Ցո՛յց տուէք ինծ տասն արդար՝ գերծ ձեր բոլոր գարշանքէն»:

Գինեձօնքի, խրնծիղի խուլ աղաղակ մը միայն
Եւ բարձրագոչ դարպասներ սիրախտաւոր հեշտանքի՝
Պատասխանել կուգային Եհովային պատգամին...
Յանկարծ ուժգին սարսուռ մը բզգած եահվէն մարդացած,
Հառաչ մ՛ահեղ տենչանքի աղիքներէն դուրս թրռաւ,
Եւ, ո՛վ սարսափ...խելայեղ, ինքն ալ կ՛ուզէր հաղորդուիլ
Անպատմելի հեշտանքով սոդոմային ցանկութեան...
Սակայն իսկոյն յիշեց թէ ինք դատաւորն էր անոնց,
Եւ բարկաճայթ հրամայեց երկնի անթիւ շանթերուն՝
Այրել Սոդոմն ու Գոմոր, բնակիչներովին իր անարգ...:
Պատգամն հազիւ աւարտած, հազար շանթեր ահարկու
Իջան երկնից կամարէն՝ Սոդոմ—Գոմոր կուլ տուին:

Եւ Եհովան հանդարտած, վերադարձին նախանձով
Տեսաւ արդար Ղովտի հետ՝ իր աղջիկներն, որ հուրէն
Սարսափահար փախչելով պարիսպէն դուրս կանգ առին՝
Ըմբոշխնելու վերջին հեղ մ՛ալ ցանկութիւնն հեթանոս...:

ՅԱԿՈԲ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ով կուլայ այսպէս խշտեակիս չէմքին.
—Ո՛չը, պարիսպն է, բա՛ց...

Կամ՞ խաչ մը կ'անցնի դուրսէն լալագին.
—Սուլն է, դուռդ բա՛ց...

Տապա՞ն է չախչախ գրանըս կրծքին.
—Զարգն է, դուռդ բաց...

(Անտիպ)

Ռ. ՍԵՒԱԿ

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԱՂԱ

Ամէն անգամ որ մանկութեան կամ պատանեկութեան վերյիշումներ կ'ունենամ, անխուսափելի կերպով դէմս կը կանգնի Համբարձում աղան, չիտակ, չոր, երկայնահասակ ժորդ մը, 50—55 տարեկան, պնխերուն ծայրերը կարած և դէպի բերանը իջած, երեսը միշտ նոր ածիլուած, գլուխը խոշոր ֆէս մը՝ մինչև ականջներուն կէսը իջած, ձեռքը երկար թէզպիհ մը՝ որուն հատիկները երկու-քառ երկու-քառ կը քաշէ անդադար։ Իր հագուստը մրօրինակ էր ամէն ժամանակ, ան թրքական սէթրի մը՝ միշտ կոճկուած, կանաչագոյն բանթալոն մը՝ ուր հազիւ կօշիկներուն կէսը կը հասնէր, և հասատ չուխայէ բաց գոյն բաճկոն մը՝ զոր հազիւ տարին անգամ մը պատեհութիւնը կ'ունենայինք տեսնելու, որովհետև, ինչպէս ըսի, սէթրին միշտ կոճկած էր։ Մասնաւոր ուշադրութիւնս գրաւած էր ժամացոյցը. ոսկիէ մեծ, հնօրեայ ժամացոյց մը՝ որ քիչ անգամ դուրս կ'ելլէր բաճկոնին գրպանէն։ Այդ ժամացոյցը պահուած էր չուխայէ պզտիկ պարկի մը մէջ՝ որպէսզի ոսկին չկորսնցնէ իր փայլը և ամէնը մէկանց ամփոփուած ընկուզի փայտէ տուփիկի մը մէջ, որպէսզի ո՛ր և է դիպուածականն արկածէ զերծ մնայ։ Այդպիսի խնամքով պահուած ժամացոյց մը բնականաբար ամէն վայրկեան դուրս չէր կրնար ելլել իր թաղատոցէն։ Կը յիշեմ թէ Համբարձում աղա ժամացոյցը մէջտեղ կը հանէր մանաւորապէս՝ երբ ո՛ր և է մէկու մը ժամացոյցը կեցած ըլլար և հարկ տեսնուէր զայն լարել և ուղղել։ Երբեմն ալ,

երբ քանի մը անձերու ժամացոյցներուն միջև անհամաձայնութիւն մը ըլլար, Համբարձում աղա կը հանէր իր համբաւաւոր ժամացոյցը և ուղիղ ժամը կ'ըսէր. ամէնքը կը խոնարհէին Համբարձում աղայի ժամացոյցին առջև։

Համբարձում աղան մեղի խնամի էր. հօրաքրոջ թէ մօրաքրոջ ամուսինն կամ ասոնց մօտ բան մը, լաւ չեմ դիտեր, միայն թէ դիտեմ որ յաճախ մեր տունը կը գտնուէր՝ ուր մանաւոր յարգանքով մը կը վարուէին հետը։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ
[իր «Ստոտուան Տոմսակները» գրած միջոցին]

Մենք չէինք միայն այդ յարգանքն իրեն ընծայող. իր բոլոր բարեկամներն ու ծանօթները նոյն յարգանքով ու ակնածանքով կը վերաբերուէին Համբարձում աղային հետ։ Լուրջ, կարեւոր, պատկառելի անձնաւորութիւն մը համարուած էր։ Իր մուտքը սրահէ մը ներս միշտ յուզում մը, խրթանցում մը յառաջ կը բերեր. երախաները ու աղջիկները դուրս կ'ելլէին, կիները իրենց սիկարէթը կը մարէին, ամէն մարդ ոտքի կը կենար...։

— Վե՛ր հրամմեցէք, Համբարձում աղա։

— Համբարձում աղա, ասո՛նկ, անկիւ՛նը նստեցէք։

— Համբարձում աղա, այս ինչ պատիւ է մեզի ըրիք։

— Համբարձում աղա, Աստուծով առողջ ու հանգիստ էք...

Եւ Համբարձում աղա, բարիգալստեան այդ ողջոյններուն մէջէն, հինաւուրց քրմապետ մը հանդիսաւորութեամբ չիտակ, չոր, երկայնահասակ ու կոճկուած կամաց կամաց կը յառաջանար իրեն ցոյց արուած տեղը, այլ ու ձախ բարեւներ բաշխելով, ու կը նստէր բազմոցին անկիւնը, ծալապատիկ, հնդկական կուռքի մը պէս։

Համբարձում աղա չատ չէր խօսեր, ինչ կ'ըսես՝ չատ քիչ կը խօսէր։ Դիխու խնամատարից տատանումներ, ձեռքի նշանակալից չարժումներ, վերջապէս մրմիք խօսակցութիւն մը իր նախընտրած ձեւն էր յարաբերութեան մտնելու համար ուրիշներու հետ։

Երբեք չէինք տեսած իր խնդալը, ո՛չ ալ կատակարանութիւն մը լսուած էր բերնէն։ Ո՛չ միայն ինք չէր խնդար, այլ նոյնիսկ իր ներկայութիւնը ուրիշներու ծիծաղն ալ կը տատեցնէր շրթներու վրայ։

Շատ անգամ մեզի կ'ըսէին.

— Մի՛ խնդաք, Համբարձում աղան քովի տեղեակն է... Ու չէինք խնդար։

Մանաւանդ այս ցուրտ վարմունք մը ունէր տղոց նըկատմամբ՝ որոնց հետ քնաւ խօսք մը չէր փոխանակեր։ Երբեք համբոյր մը, պզտիկ գգուանք մը չէինք ընդունած իրմէն։ Մեր անհաչտ թշնամին էր անիկա։ Գոնէ այդ տպաւորութիւնը կ'ընէր վրանիս և տատր համար կ'ատէինք զինքը։ Իր երեւումը տանը սեմէն ներս՝ խրտուիլակի ազդեցութիւնը կը գործէր վրանիս. ամէնքս ծակէ ծակ կը մտնէինք։ Տարին երկու անգամ միայն պարտաւորեալ կը տեսնուէինք մօտենալ իրեն, Մնուշդին և Զատկին։ Դողդոջահար կ'երթայինք քովը և ձեռքը կը համբուրէինք, և ինք՝ լուրջ, ճնշող, յուղարկաւորական, տատեցուցիչ շեշտով մը կ'ըսէր.

— Ապրիք...

Ու դուրս կը վազէինք սենեակէն՝ կախաղանէն փախչող մահապարտներու չտապով։

Ինչպէս ըսի, Համբարձում աղա ամենակարեւոր պատկառելի հեղինակութիւն մը համարուած էր մեր շրջանակին մէջ. մարդ մը՝ որուն խօսքերը մեծ կշիռ ունէին և դատաստանները վերաքննելի չէին. վերջապէս առանին Սողոմոն մը, քիչ մը աւելի խոժոռ, քիչ մը աւելի անտանելի՝ քան «ներդ երգոց» ի ենթադրեալ հեղինակը։

Չկար ո՛ր և է հարց մը, անլուծելի խնդիր մը, դժուարութիւն մը, ամուռնական ծրագիր մը, էրիկ կնկան կռիւ, ընտանեկան դժուարութիւն, դժբախտ արկած մը կամ ուրախալի դէպք մը՝ որ վիճաբանուէր կամ լուծուէր առանց Համբարձում աղայի միջամտութեան։

— Համբարձում աղային ըսուեցա՞ւ։

— Համբարձում աղային կարծիքը ի՞նչ է։

— Անգամ մը Համբարձում աղային հարցնենք, նայինք ի՞նչ խորհուրդ կուտայ։

Կը հարցնէին և խորհուրդը կուտար։ Ամենահասարակ, պարզ, բնական, ողորմելի խորհուրդ մը՝ զոր փողոցէն անցնող առաջին մարդը պիտի տար անմիջապէս, առանց ծիգ մը ընելու, առանց ուղեղը չարչարելու։ Սակայն Համբարձում աղային բերնէն ելլելով՝ այդ խորհուրդը տեսակ մը վեհափառութիւն կը առնար, նուիրագործում մը կը զգենուր, առած մը, վճիռ մը կ'ըլլար անիկա, ֆօռմիւլ մը կամ դեղագիր մը՝ որ նմանօրինակ պարագաներուն կը գործածուէր և զոր ամէնքը ուշի ուշով կը պահէին իրենց յիշողութեան մէկ խորշը։

Համբարձում աղա ինչպէս ստացած էր այդ գերակշռութիւնը իր շրջանակին մէջ։ Անձնական արժէք մը, կարողութիւն մը՝ բնական կամ ստացական, չունէր. ընդհակառակը իրողութիւնները իրեն դէմ էին։ Զախող և անխոհուրդ գործերով փճացուցած էր հօրենական հարստութիւնը և հիմակ անոր թափթփուքներովը կ'ապրէր։ Գալով իր մը-

տային պայարին՝ չատ խեղճ, չատ ողորմելի բան էր. հազիւ հասարակ ընթերցանութիւն մը գիտէր և կեանքին մէջ նաբեկ ու Սազմոսէն ետքը «Մասիս» լրագիրը միայն կարդացած էր ու կը կարդար։ Այն բնական ուշիմութիւնն ու աչքաբացութիւնն ալ չունէր, որով չատ անգամ տգէտ մարդ մը սուր գիտող ու ողջախոհ միտք մը կ'ունենայ։ Բիւամիտ մըն էր բառին բուն իմաստովը։

Իր տուած խորհուրդները, յայտնած կարծիքները, ըսի արդէն, ամենահասարակ բաներ էին։ Օրինակի համար երբ էրիկ կնկան կռիւ մը առիթ խորհուրդ հարցուէր իրեն, Համբարձում աղա հանդիսաւորապէս կը պատգամէր.

—Նայեցէք որ ժամ առաջ հաչտեցնէ՛ք, ամօթ բաներ են ասոնք, ամօթ...

Եթէ հայր որդու միջև գժտութիւն կար, նոյն հանդիսաւորութեամբ խորհուրդ կուտար.

— Ժամ առաջ տղան տարէ՛ք իո՛ղ հօրը ձեռքը համբուրէ, ամօթ բաներ են ասոնք, ամօթ...

Ու ամէն մարդ՝ հիացած՝ իրաւունք կուտար իրեն ու ամէն մարդ կը հնազանդէր իր խորհուրդին։ Ինչո՞ւ սակայն միևնոյն խորհուրդները, ուրիշներու կողմէ արուած, անազդեցիկ կը մնային, մինչդեռ Համբարձում աղային բերնէն իյնալով կ'ազդէին ամենուս վրայ։ Հո՛ս էր գաղտնիքը և միանգամայն Համբարձում աղայի արժէքը։

Հիմակ, տարիներ ետքը, կը մտածեմ այս տարօրինակ երեւոյթին վրայ և կ'ուզեմ բացատրել զայն։ Ուստ իս Համբարձում աղային գաղտնիքը իր արտաքին կերպարանքին մէջն էր, իր հագուստին. քալուածքին, ձեւերուն, նըստուածքին մէջ։ Այսպէս օրինակի համար միշտ կռնկուած ըլլալը կարեւոր աղդակ մըն էր իր ներշնչած ակնածանքին։ Վերարկուն կռնկուած մարդ մը աւելի պատկառելի է՝ քան չի կռնկուածը։ Անորոշ յարգանք մը կը զգանք դինուորականներուն, ոստիկաններուն, բարապաններուն, թրամուէյի տոմսակավաճառներուն, երկաթուղիի պաշտօնեաներուն, թղթատերերի ցրուիչներու հանդէպ. ինչո՞ւ,— որովհետև ամէնքն ալ

կոճկուած են։ Կոճակը ինքնին արդէն պատկառելի բան մըն է, ո՛րչափ խոշոր ու որչափ չատ ըլլայ հագուստին վրայ, ա՛յնքան աւելի ազդեցութիւնը անոր է։ Դիտուած է որ փայլուն ու խոշոր կոճակները մեծ տպաւորութիւն կը գործեն, մանաւանդ կիներուն վրայ։ Եւ յետոյ կոճկուած հագուստ մը խորհրդաւոր է և երազանքներու կը մղէ միշտ մարդս։

— Արդեօք ինչ կայ այդ կոճկուած վերարկուին տակ, կը խորհիս ակամայ։

Եւ որովհետև չես կրնար լուծել զայդ, անձանօթին տարտամ վախը կը պատէ քեզ կամաց կամաց ու երկիւղածութեամբ կը նայիս անոր։

Քալուածքը նմանապէս մեծ դեր կը խաղայ։ Համաց, համաչափ քալուածք մը անհունապէս աւելի ազդու և տպաւորիչ է՝ քան թեթև, ոստոստուն քալուածք մը։ Ամէն գատ, կամաց քալող մարդիկ ամբողջ ոտքերնին յատակին վրայ կը կոխեն, նախ կրունկէն սկսելով ու աստիճանաբար մինչև մատներուն ծայրը երթալով, և ասիկա առաջ կը բերէ կօշիկի յատուկ ձայն մը, տեսակ մը կօշկային երաժշտութիւն՝ որ զուրկ չէ մանաւանդ ներդաշնակութենէ մը և որ ամէն երաժշտութեան պէս իր ազդեցութիւնը ունի մեր ականջներուն վրայ, այնպէս որ կամաց քալող մարդու մը ո՛չ միայն քալուածքը կը տեսնենք, այլ միանդամայն կը լսենք զայն։ Ու այդ ձայնը, այդ կճռտոցը՝ միանալով քալուածքին դանդաղութեան հետ, մեր ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնեն քալողին ոտքերուն վրայ, մեր աչքերը կը սեւեռին, կը մաղնիսանան ղէպի հո՛ն և երբ մարդը բազմոցին մօտ հասած ու նստած է, մենք դեռ չենք թօթափած այդ քալուածքին մեր վրայ թողուցած բուռն տպաւորութիւնը։

Ինչ խօսիլն ալ մեծ դեր կը խաղայ մարդու մը կարեւորութիւնը բազմապատկելու։ Նաև ինչ խօսողը կը խուսափի ամէն անգամ տխմարաբանութիւններ ըսելու վտանգէն, յետոյ իր խօսքերը աւելի արժէք կը ստանան իրենց սակաւութեանը համար. քաղաքաժնտեսութեան մէջ մատուցումի ու խնդրանքի օրէնք կ'ըսեն ասոր, կարծեմ։ Ժո-

զոլներու և ընկերութեանց մէջ չատ խօսողներուն ունչափ ուշադրութիւն չենք դարձներ, որչափ անոնց՝ որոնք հազիւ երբեմն կը խօսին։ Իսկ չարժուձեւով իր միտքը բացատրելու կերպը հիանալի միջոց մըն է յաջողութեան։ Վիճաբանութիւն մը կայ ակումբի մը մէջ և ձեր միտքը կը հարցնեն վէճի նիւթ եղող հարցին վրայ. իրրև պատասխան ձեռքով չարժում մը ըրէ՛ք, օրինակի համար սահնակ օդին մէջ կէս չրջանակ մը գծեցէ՛ք և պիտի տեսնէք որ ամէն մարդ գոհ պիտի մնայ, որովհետև այս կէս չրջանակը ամէն մարդ իր ուզած ձեւովը պիտի մեկնէ. վկայութիւն մը պիտի համարէ իր բանին և ջախջախիչ փաստ մը դիմացինին առարկութեանց։ Տղաքներու վրայ նմանապէս իրական ապտակի մը չափ ազդեցութիւն ունի օդին մէջ ձեռքի չարժումով ձեւացած ապտակ մը. աղջիկներ կան որոնք աւելի կը չիկնին երբ մատերու ծայրով համբոյր մը ղրկենք իրենց քան մեր չրթներով ճշմարտապէս համբուրենք այտերնին։

Զինդալ... անաւասիկ նաև հեղինակաւոր, պատկառելի ըլլալու պայաններէն մէկը։ «Կը խնդաք, ուրեմն գինաթափ եղաք» կ'ըսեն Ֆրանսացիք և իրաւունք ունին։ Խնդալը տղայութիւն մըն է, խենդութիւն մը, մարդկային արժանապատուութեան և լրջութեան դասալքութիւնը։ Խնդացող մարդու մը խօսքերուն երբեք պարեւորութիւն չկրնար տրուիլ՝ որչափ ալ իմաստալից ըլլան անոնք։ Հին Յունաց աստուածները կը խնդային և անոր համար իրենց վարկը կորսնցուցին ու կործանեցան ամենքն ալ, մինչդեռ Եհովա երբեք չծիծաղիր և ասոր համար մինչև այսօր կը պատկառինք ու կը վախնանք իրմէ։

Այսպէս ուրեմն ամփոփելով կարծիքս, ոա եզրակացութեան կը հասնիմ թէ՝ Համբարձում աղա եթէ, հակառակ իրեն բացարձակ ոչնչութիւն մը եղած ըլլալուն, կրցած էր մեծ ազդեցութիւն մը ձեռք ձգել իր չրջանակին մէջ, պատճառը իր միշտ կռճկուած ըլլալը, կամաց քալելը, քիչ խօսիլն ու բնաւ չխնդալն էր։

Արդ, ինչպէս կը տեսնուի, չատ խարխուլ, չատ խա-

բուսիկ հիմերու վրայ կառուցուած էր Համբարձում աղայի հեղինակութիւնը և բնականաբար հիմնայատակ պիտի կործանէր օր մը։

Այդ օրը հասաւ ու Համբարձում աղա, խաղք ու խայտառակ, իր պատուանդանէն վար առնուեցաւ ողբերգախաւրն դաւեչտական դէպքի մը առթիւ, ի մեծ գոհունակութիւն մեզ, տղոցս ու պատանիներուս, որ միշտ ղինքը նկատած էինք անտանելի հակառակորդ մը։

*
* *

Այս նշանաւոր դէպքը պատմելէ առաջ հարկ է որ ընթերցողներուս ներկայացնեմ ուրիշ անձ մը, րոլորովին տարբեր Համբարձում աղայէն, դրեթէ անոր հակապատկերը և որուն ձեռքով տեղի ունեցաւ Համբարձում աղային գերակշիռ ազդեցութեան վերջնական ջախջախումը։

Սերգիս աղա, այս էր նախախնամական մարդուն անունը, ազարակատէր մըն էր Պոլսէն 6 - 7 ժամ հեռաւորութեամբ ծովեզրեայ քաղքի մը՝ Ռոտոսթոյի մէջ։ Մեր ընտանիքին հինաւուրց բարեկամ, երբ Պոլիս գար մեր տունը կ'իջնէր, ուր օրերով հիւր կը մնար։ Ընդհանրապէս ձմեռուան եղանակին կուգար՝ երբ ագարակին գործերը աւարտած էին, հունձքը ժողմուած, ծախուած ու դրամները գանձուած էին։ Ճաճախ ամբողջ ձմեռուան երեք ամիսը մեզի կ'անցունէր։

Գառասուն - քառասունչինգ տարեկան, միջահասակ, գիրուկ, կարմիր երեսներով, մչտափթիթ ծիծաղ մը դէմքին վրայ, գոհ, երջանիկ մարդ մըն էր Սերգիս աղան, չէն ու զուարթ բնաւորութեամբ՝ որուն ներկայութիւնը անընդհատ ուրախութեան ճառագայթում մը կը սփռէր չուրջը։ Սերգիս աղա ամուսնացած էր. եօթը դաւակ ունէր՝ չորս աղջիկ և երեք մանչ. կը պաշտէր իր կինը որ ագարակին հոգին էր և որուն կը պարտէր իր գործերուն յաջողութեան մեծ բաժինը։ Ունէր նաև երկու եղբայր՝ որոնց մին քահանայ էր և ծերունի մայր մը, անուշ խնդումերես պառաւ մը՝ որ երբեք Ռոտոսթոյէն դուրս ելած չէր։ Սերգիս աղային գործերը բարգաւաճ էին, ագարակը լաւ եկամուտ կը բերէր և բո-

լոր ընտանիքը օժտուած էր առողջութեամբ մը՝ որ կրնար ամենէն համբերատար բժիշկն անգամ կատաղութեան մղել։ Վերջապէս Սերգիս աղա երջանիկ էր՝ որչափ երջանիկ կրնայ ըլլալ մարդ։

Ամէն անգամ Սերգիս աղայի գալուստը յաղթական մուտք մըն էր մեր տունէն ներս։ Երբ դուռը բացուելով —Սերգիս աղան եկա՛ւ, ձայնը կը հնչէր, ամէնքս բակը կը վազէինք զինքը դիմաւորելու։ Ա՜հ, այն աղմկալից ուրախութիւնը, խօլական ովսաննաները՝ որով կ'ընդունէինք զինքը...

— Սերգիս աղան է, Սերգիս աղան է, կ'աղաղակէինք ամենքս միաբերան։

— Վա՛յ, Սերգիս աղա, բարով եկար։

Ու ահա՛ կը պաչարէինք, կը սեղմէինք, կը ճնշէինք զինքը։ Ամենէն պզտիկները արդէն իր ուսերուն վրայ էին, քիչ մը մեծերը թեւերէն կախուած ու ինք կը համբուրէր, կը խածնէր, կ'ապտակէր ամենուս երեսները։

Տղա՛քս, աղէ՞կ էք, ո՞նց էք, առո՞ղջ էք...

— Սերգիս աղա, կառքին մէջ ի՞նչ կայ, ի՞նչ բերիր մեզի...

— Հիմայ, հիմայ կը տեսնաք, համբերեցէ՛ք քիչ մը։

Ու ահա՛ կառքը կը սկսէին պարպել... որովհետեւ Սերգիս աղա միշտ խոշո՛ր, լեցո՛ւն կառքով կուգար։

Ագարակէն բերած նուէրներն էին՝ սերկեւիլ, նարինջ, խնձոր, տանձ, կաղին, ընկոյզ, թուզ, փէստէլ, կարագ, չամիչ, չոր սէր, թարմ պանիր, յետոյ տեսակ տեսակ անուշեղէններ՝ զորս կիները պատրաստած էր, ապուխտ, երշիկ, օղի, վերջապէս ինչ որ կար ագարակին մէջ։

— Սերգի՛ս աղա, խենդեցա՞ր, ի՞նչ պիտի ընենք այսչափ բանը, ո՞ւր պիտի դնենք, կ'աղաղակէին տանտիկիններն՝ տեսնելով այդ անվերջանալի ծրարները։

Սերգիս աղա խնդալով կը պատասխաներ.

— Հոգ մի՛ ընէք, հոգ մի՛ ընէք, վաղը միւս օր աղաքը բան չեն ձգեր։

Իրիկունը երբ տան էրիկմարդիկը կուգային՝ Սերգիս

աղա արդէն գիշերնոցը հագած, վառարանին քով, օղիի ափսէին դիմաց «քէյֆ» կ'ընէր։

Եւ բոլոր ընտանիքով, մեծ ու պզտիկ, կը բոլորուէինք չուրջը, և ինք՝ գոհ, անձնդիւր, կեանքով ու գուարթութեամբ ուռեցած՝ կը սկսէր խօսիլ, խնդալ, պատմել ազատակին ու իր քաղքին դրուագները՝ զորս կը համեմէր կատակաբանութիւններով ու սրամտութիւններով։ Սերգիս աղա չէր ուզեր որ չուրջը տխուր դէմքեր տեսնէ. ամէն մարդ պարտաւոր էր, նոյն իսկ բռնի կերպով, ծիծաղկոտ դիմակ մը անցնելու դէմքին՝ երբ Սերգիս աղա իրեն քով գտնուէր։ Իր սովորական խօսքերէն մէկն էր հետեւեալը.

— Խնդացէ՛ք պէ... ամէնքս ալ պիտի մեռնինք օր մը, ի՞նչ ուրախութիւն որ ընենք քովերնիս կը մնայ։

Այս էր իր հաւատոյ հանգանակը, իր իմաստասիրութիւնը։

Քաղաքականութեամբ չէր զբաղեր բնաւ։

— Թագաւորին տուրք կուտանք կոր որ այդ բաներուն հոգ տանի, մենք ալ սիրտ չհատցնենք պարապ տեղը, քէյֆերնիս նայինք, կ'ըսէր։

Ազգային խնդիրներու մասին ալ նոյնը կը մտածէր։

— Առանկ բաները պատրիարքին գիտնալիք բանն է, մեզի ի՞նչ որ միտք յոգնեցնենք. քէյֆերնիս նայինք...

Տխուր խօսքեր պէտք չէր որ ըլլար իր քով։

— Դոցեցէ՛ք, դոցեցէ՛ք այդ խօսքերը, ուրիշներուն պատահած դժբախտութիւններով մենք չտխրինք, Աստուած կը բարկանայ ետքը, կը գոչէր։

Ժողովողին խրատները կարծես իրեն նշանաբան ընտրած էր.

«Ձու արտէդ տրտմութիւնը վերցո՛ւր ու մարմինէդ չարութիւնը հեռացո՛ւր»։

«Հացդ ուրախութեամբ կե՛ր ու գինիդ ուրախ սրտով խմէ՛»։

«Սիրած կնկանդ հետ կեանք վայելէ քու ունայնութեան կեանցդ բոլոր օրերուն մէջ»։

Եւ այսպէս, անհոգ ու անկնճիռ, Սերգիս աղա ամէն տարի կուգար մեզի, իր անսպառ ու հաղորդիչ զուարթութեամբը մեր տունն ալ չէնցնելով մէկ երկու ամիս։ Իր ներկայութիւնը բոլորովին կը նմանցնէր Համբարձումի աղան՝ որ գրեթէ կը հալէր, կը ջնջուէր անոր առջև, տաք արեւին ճառագայթներուն ենթարկուած սառոյցի կտորի մը պէս։

* * *

Տասնըվեց տարեկան պատանի էի՝ երբ ձմեռ մը նորէն հիւր եկաւ մեզի Սերգիս աղան։ Այդ տարին բացառիկ կերպով յայտող գացած էին իր գործերը, հրաշալի հունձք մը բրած էր, մեծ ազդիկը նշաններ էր Իոաոսթոցի հարուստ աղաներէն մէկուն զաւկին և ինքն ալ մանչ զաւակ մը ունեցած էր, ուրախութիւնը, որ քանի մը ամիսէ ի վեր ծներ էր։ Երբեք այնքան ուրախ տեսած չէինք զինքը։ Ամիս մը կար որ մեր տունը կը գտնուէր և գալէն ի վեր ամէն օր կարծես տօնի մէջ էինք։ Ամէն առտու, անկողնէն ելլելուն պէս, օրուան ժամանցի ծրագիրը կը պատրաստէր, կառքով պտոյտներ, թատրոն, երեկոյթ, կրկէս և այլն։

Ի զո՜ւր անեցիները կ'ըսէին.

— Սերգի՛ս աղա, ա՛լ այսօր տունը նստինք ու հանգստանանք։

— Չէ՛, կը գոչէր Սերգիս աղան անդրդուելի, անհակառակելի շեշտով մը. ես հոս գրօսնելու եկած եմ և դուք ալ ինծի հետ պէտք է որ գրօսնուք, երթալէս առքը ուզածնուդ չափ հանգստացէ՛ք։

Փետրուարի մէջն էինք և Միացեալ Ընկերութիւններուն մեծ պարահանդէսին օրը։ Որոշուած էր որ ամէնքս ալ՝ դիմակաւորեալ՝ պիտի երթայինք։ Առտուընէ ի վեր Սերգիս աղան ներայն խանութներէն հագուստներ ու դիմակներ բերել տուած էր՝ զորս կը փորձէինք ու կը բարեփոխէինք։ Սերգիս աղա ուրախ զուարթ կ'երթար կուգար, մէկիկ մէկիկ ամենուն հագնելիք զգեստները կը քննէր, կը գնէր, ոմանցը չէր հաւներ, կրկին մարդ կը ղրկէր ու նորանոր զգեստներ բերել կուտար։

— Պէտք է որ ձեր զգեստներն ու դիմակները լաւագոյնը ըլլան, կը պատասխանէր մէջ ամէն մարդ մեզմով զբաղի...

Ինք իրեն համար արդէն չէր խնայեր մեծարժէք հագուստ մը գտած էր, հոյակապ վիթխարիով մը և հնօրեայ դարոյններով ու դանակներով՝ որոնց վրայ կիտուածներ բանուած էին։ Կ'ուզէր որ մեր մէջէն մէկ քանիները նմանապէս արտասկան զգեստներով ծպտուին՝ իրրև իրեն հետեւորդները։ Մինչև իրիկուն տեւեցին այդ պատրաստութիւնները։ Վերջապէս ամենուն հագնելիքները որոշուեցան, պատրաստուեցան և Սերգիս աղա, գոհ սրտով, գնաց անցաւ իր օդիի ափսէին դիմաց։

Սերգիս աղա սովորութիւն ունէր իր գաւաթները «կենաց» պարպելու և նախ կը սկսէր իրեններէն։

— Ասիկա հաճի մայրիկիս կենացը...

— Ասիկա կնոջս կենացը...

— Ասիկա Զապէլիս կենացը...

— Ասիկա Տրդատիս կենացը...

Երբ անոնք լմնային՝ կարգը կ'ուգար մեզի։ Սերգիս աղայի հաւատարիմներէն մէկն էր այս՝ կրցածին չափ չատ խմելու օդին, որովհետև առարկելով թէ այս ինչին կենացը չէ խըմած տակաւին և թէ կրնար վշտանալ, օդիի գաւաթը չէր թողուր մինչև որ կենացներու ամբողջ շարքը չտարաբէր։

Հիմակ ուրիշ կենաց մըն ալ աւելցած էր, այն էր նորածին մանչը.

— Այս ալ նոր ծնածին կենացը...

— Սերգիս աղա, անունը ի՞նչ պիտի դնես, հարցուց մեծ մայրս։

— Տեսնենք, դեռ չեմ որոշած։

— Բենիամին դի՛ր։

— Բենիամի՞ն, գոչեց Սերգիս աղա կեղծ բարկութեամբ մը. ի՞նչ ըսել կ'ուզես, մինչ ալ զաւակ պիտի չունենա՞մ որ Բենիամին դնեմ...Բենիամինին չա՜տ առեն կայ, չա՜տ... դեռ ես ալ երիտասարդ եմ, կինս ալ, մենք ձեզի պէս քա-

զաքը չենք ապրիր կոր, գեղը, դաչտերը, մաքուր օդին մէջ կ'ապրինք։

Եւ Սերգիս աղա խնդաց իր մաքուր, աննենգ ու լիաոատ քահքահովը։

Առնն առեն բնական, ինքնաբուխ մադիանք մը կը թռչէր բերնէն.

— Փա՜ռք քեզ Տէր, փա՜ռք քեզ Աստուած...

Ու կենացները կը պարպէր՝ ապատեղով տան էրիկ մարդիկներուն որոնք այդ իրիկունը քիչ մը ուշ մնացած էին։

Վերջապէս եկան։ Մռայլ ու տխուր գետնայարկի սենեակը ժտան և հայրս բսաւ ինծի.

— Գնա՛ մայրդ վար կանչէ կամաց մը։

Զգացի թէ չարաչուք բան մը տեղի ունեցած էր։ Մայրս եկաւ։

— Սոսկալի լուր մը, բսաւ հայրս ձեռքը նամակ մը բռնած։ Սերգիս աղային կինը ութ օր առաջ հիւանդացեր է և երէկ առտու մեռեր է... եղբայրը գրեր է որ անմիջապէս իմացնենք իրեն որպէսզի տուն վերադառնայ և թաղումին կարենայ ներկայ գտնուիլ...

Հարուածին անակնկալութենէն սահմռկած՝ լուռ ու ապուշ իրարու նայեցանք։

— Սպասուհին կանչէ՛, արագ թո՛ղ վերցնէ, բսաւ մայրս լուռթիւնը խզելով։

Իրա՛ւ, այս միջոցին, այդ պարահանդէսի գգեստները չեմ գիտեր ի՞նչ դժնդակ ու յանցապարտ կերպարանք մը առած էին։

Ո՛վ պիտի իմացնէր անհեղի դժբախտութիւնը Սերգիս աղային։ Ո՛չ ոք սիրտ կ'ընէր առեր։ Ու չուարած իրարու կը նայէինք ամէնքս։

— Վաղը առտու իմացնենք և անմիջապէս ճամբու դնենք գինքը, բսաւ հայրս։

Եւ սակայն պարահանդէսը կար... Սերգիս աղա պիտի ուզէր պարահանդէս երթալ անպատճառ, եթէ դոյժը պահէինք իրմէ։ Անկարելի էր որ առանց բանաւոր պատճառի մը

հրաժարէր պարահանդէսէն՝ որուն պատրաստութիւններով զբաղած էր օրերէ ի վեր։ Չէ՛, հարկ էր անմիջապէս իմացնել։

Սակայն ամէնքն ալ վեհերոտութեամբ, գրեթէ վատութեամբ, մերժեցին այդ դժուարին պաշտօնը կատարել։

— Չէ՛, ես չեմ կարող իմաց տալ... չատ կը յուզուիմ։

— Ես ալ չեմ կրնար... ջիղերս թունդ կ'ելլեն։

— Դուն էրիկ մարդ ես, պէտք է որ դուն ըսես...

— Դուն ծեր կին ես, քեզ աւելի յարմար է...

Նոյն միջոցին փողոցի դուռը զարկին։

— Համբարձում աղան է, գոչեց ծառան։

Համբարձում աղա մտաւ ներքնայարկի սենեակը, լուրջ, հանդիսական, յամրաքայլ, ինչպէս միշտ։ Դժբախտ լուրը հաղորդեցին իրեն։

— Խեղճ Սերգիս աղա, աս ինչ սոսկալի փորձանք եկաւ դլխին, ըսաւ Համբարձում աղա խորապէս յուզուած։ Պէ՛տք է անմիջապէս մեղմութեամբ իմացնել, վճռեց։

— Ամէն Համբարձում աղա, մենք և ո՛չ մէկերնիս պիտի կրնանք ընել ատիկա, կը խնդրենք դո՛ւն իմացուր, դուն կերպը դիտես հարկաւ, սասանկ դժբախտութիւն մը մեծ ըզգուշութեամբ ու վարպետութեամբ պէտք է իմացնել, աղաչեց մայրս։

Համբարձում աղա վայրկեան մը լուռ մտածեց, յետոյ սիրական չեչտով մը ըսաւ.

— Աղէկ, ես հիմակ իմաց կուտամ պէտք եղած կերպով. սա՛ եղբօրը նամակը ինծի տուէ՛ք, դուք ալ վեր եկէ՛ք. նրստեցէ՛ք բայց չխօսիք, մինակ մտիկ ըրէ՛ք, սասանկ բաները պէտք է կամաց կամաց և փափուկ կերպով իմաց տալ, չըլլա՛յ որ խօսքի մէջ մտնէք և ըսելիքները խանգարէք։

— Շատ աղէկ Համբարձում աղա...

— Դուք վեր եկէ՛ք նստեցէ՛ք, ես ալ քիչ ետքը կուգամ։

Սերգիս աղա բազմոցին անկիւնը առանձին մնացած էր.

երբ ներս մտանք ուրախութեան աղաղակով մը ընդունեց մեզի։

— Ո՛ւր էք, աղբար, ժամ մըն է իս մինակ ձգեր էք, ամեն չի գաք չնստի՞ք... Ուրախութեան օր է այսօր... ես կէ՛ք ձեռքովս մէյ մէկ օղի լեցնեմ ձեզի։

Կարելի չէ երեւակայել աւելի ցաւատանջ, աւելի դառնակսկիծ բան մը՝ քան այդ րոպէին Սերգիս աղայի ցոյց տուած զուարթութիւնը։

Ինչ յետոյ սենեակին դուռը բացուեցաւ և Համբարձում աղա երեւցաւ սեմին վրայ... աննչմարելի սարսուռ մը անցաւ ամենուս վրայէն։

— Վա՛յ Համբարձում աղա, եկո՛ւր նայինք, գոչեց Սերգիս աղա. աղէ՛կ որ եկար, այս իրիկուն քեզ մեռանին պարտականէս պիտի տանինք...

Համբարձում աղա դէպի բազմոցը առաջնորդելով պատասխանեց ծանր ու տխուր ձայնով մը։

— Այսօր պարահանդէսի ժամանակ չէ, Սերգիս աղա... Սղոմոն իմաստուն կ'ըսէ որ ամէն բանին ժամանակը կայ... լալու ժամանակ և կաքաւելու ժամանակ... այսօր լալու և սուգ ընելու ժամանակ է ամենուս համար։

— Ինչ կայ, ինչ եղաւ, հարցուց Սերգիս աղա այդ խօսքերէն դող ելած։

Համբարձում աղա նստաւ Սերգիս աղային քով։

— Աչխարհի մէջ դժբախտութիւնն ալ մեզի համար է երջանկութիւնն ալ, շարունակեց, երկուքն ալ Աստուծմէ կուգան։

— Աստուծու սիրուն, ինչ կայ, Համբարձում աղա...

— Եղածը մեծ բան չէ, անկէ աւելի մեծ դժբախտութիւններ կրնան պատահիլ մարդուս... այսօր եղբօրմէդ նամակ առինք, խե՛ղճ Նորածին մանչդ, Աստուած քեզի օրեր տայ, մեռեր է...

Ա՛յս խօսքերուն վրայ ամենքս ապշած իրարու նայեցանք. արդեօք ինա՞լ հասկցած էր... մեծ մայրս ուղեց մի-

ջամոել, բայց Համբարձում աղա մատին ծայրը չբիներուն տանելով լուռիկն պատուիրեց։

— Վա՜խ զաւակս, վա՜խ զաւակս, հեծեց Սերգիս աղա գլուխը որօրելով։

— Սերգիս աղա, Աստուծմէ եկած ամէն հարուած պէտք է համակերպութեամբ ընդունինք, առաջ տարաւ Համբարձում աղա, մեռնողը նորածին մանչդ չէ, այլ խե՛ղճ Սաթենիկդ...

Սաթենիկ եօթերորդ զաւակն էր, հինգ տարեկան։

Սերգիս աղային աչքերը լեցան։

— Սաթենի՛կս... վա՜խ եավրուս, վա՜խ հոգիս...

Եւ լռիկ հեծկլտաց։

Մենք որ մինչև այդ օրը իրեն ո՛չ թէ հեծկլտալը, այլ նոյն իսկ տխրիլը չէինք տեսած՝ սրտի անօրինակ ուժգնութեամբ մը կը դիտէինք այս ողբում տեսարանը։

— Ի՛նչ եղիր, Սերգիս աղա, չարունակեց անողոք Համբարձում աղան, ի՛նչ եղիր, ամէն բան մեզի համար է այս աշխարհի երեսը. մեռնողը Սաթենիկը չէ... չիտակը ըսե՛մ, Յակոբիկդ է...

Յակոբի՛կ... իր եօթը տարեկան մանչ զաւակը։

Սերգիս աղա այս անգամ բարձրացուց աղաղակ մը փրցուց.

— Յակոբի՛կս...

Եւ ակսաւ մեծաձայն կոծ մը՝ որ իր չնչառութիւնը կը խանգարէր։

Վազեցինք ջուր, լեմոն և զանազան հոտեր բերելու։

Երբ քիչ մը ինքզինքը գտաւ, Համբարձում աղա կրկին խօսք առաւ.

— Հիմակ որ քիչ մը հանդարտեցար՝ կրնաս իմ մտիկ ընել։ Սերգիս աղա այժմ վրադ ժողվէ՛, կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի... մեռնողը Զարուհիդ է...

Զարուհի հինգերորդ զաւակն էր, հազիւ տասնըմէկ տարեկան։

Այս անգամ խեղճ մարդը տղու մը պէս սկսաւ լալ, երեսը թաչկինակին մէջ ծածկած։

Համբարձում աղա գաւաթին մէջ քիչ մը վարդի ջուր կաթեցուց և Սերգիս աղային տալով՝ ըսաւ.

— Խմէ՛ քիչ մը. այսպէս լալով Աստծու դէմ կը մեղանչես՝ եթէ Զարուհին համար այսպէս կուլաս կոր, հապա ի՞նչ պիտի ընես երբոր ըսեմ որ մեռնողը վահանն է...

— Վահա՞նը...

— Ախո՛ս, այո՛, խեղճ վահանը մէկէն իմէկ, ուխտը օրուան մէջ... Աստուած քեզի օրեր տայ, Սերգիս աղա, Աստուած միւս գաւակներդ պահէ։

Վահան տասնըչինգ տարեկան էր, կայտառ, աչխոյժ պատանի մը և իր հօրը երկու աչքին լոյսը։

Սերգիս աղա ոտքի ելաւ լալագին ու սկսաւ ժուռ գալ սենեակին մէջ ձեռքերը գլխին զարնելով։

— Վահա՛ն, սիրելի զաւակս, վա՛խ, վա՛խ, վա՛խ... այս ի՞նչ փորձանք էր գլխիս եկաւ...

Ու ջախջախուած, ինքնակորոյս ինկաւ թիկնաթոռի մը վրայ, Վահա՛ն, Վահա՛ն մրմնջելով։ Համբարձում աղա ընդերկար լացաւ համր, անխօսուկ, ուսերը շարժելով։

Պահ մը արցունքով ողողուն դէմքը վեր առաւ, երեսը սրբեց և ըսաւ Համբարձում աղային.

— Եղբօր դրած նամակը տո՛ւր կարդամ։

— Նախ սրկէ խմէ՛ քիչ մը։

Եւ Համբարձում աղա իրեն երկնցուց վարդեջրով խառնուած ջուրի գաւաթը։ Հոս՝ մեքենական շարժումով մը առաւ ու խմեց։

— Տո՛ւր նամակը...

— Կեցի՛ր, պատասխանեց Համբարձում աղա, նամակը տալէ առաջ պէտք է որ բո՛ւն ճշմարտութիւնը ըսեմ քեզի... մեռնողը Վարդուհին է...

Վարդուհին տասնըեօթը տարեկան հրաշալի գեղեցկու-

Քեամթ աղջիկ մըն էր և նոյն տարին չըջանաւարտ եղած էր Հօմ Սթրուլի ամերիկեան վարժարանէն։

— Հէ՞... բացագանչեց Սերգիս աղա, ապուշ ապուշ խօսակցին երեսը նայելով։

— Այո՛, յանկարծ սիրտ չըրի ըսելու, խե՛ղճ Վարդուհին է մեռնողը, Աստուած ողորմի հոգուն, լուսերու մէջ պահվի, Թիֆօ եղեր է... վաղը առաւօտ կանուխ պէտք է չոգենաւ նստիս ու երթաս Թաղումին հասնելու համար. Աստուծոյ ողորմութիւնը Թո՛ղ հետդ ըլլայ, դուն հաւատացեալ քրիստոնեայ ես, այս տեսակ փորձութիւններու պէտք է երկայնամիտ հոգիով համբերես... Ծոր երանելին ժիտքդ բեր ու մխիթարուէ...

Սերգիս աղա կրկին տագնապ մը ունեցաւ, ցաւին աստղութեան տակ չկրցաւ լալ ու սկսաւ խեղդուկ խռպոտ ձիչեր արձակել։ Քացախով դաստակներն ու քունքը չփեցինք, քիթին հոտեր քաշել տուինք, երեսը ջուր սրսկեցինք։

Մեր խելքն ու միտքը այնչա՜փ Սերգիս աղային խղճալի վիճակովը զբաղուած էր, այնչա՜փ ժտաղուած էինք իրմով՝ որ ուշադրութիւն չէինք դարձուցած Համբարձում աղային այն տարօրինակ եղանակին վրայ որով իր գուժկանի պաշտօնը կը կատարէր։ Ամէն զատ իր ազդած պատկառանքը և իր կարողութեան վրայ ունեցած հաւատքնիս տակաւին այնքա՜ն զօրաւոր էր որ՝ մեռնէ չտեսերը կը կարծէինք Թէ գոյժը իմաց տալու լաւագոյն ձեւը այդ էր։ Եւ տակայն, պէտք է անկեղծ ըլլալ, մէկ քանիներս սկսանք Թերահաւատիլ...

Սերգիս աղա սթափեցաւ նորէն գայց դիմագիծները ա՛յն աստիճան աւրուած որ՝ կարծես Թէ խեղճը ամիսներէ ի վեր տառապած էր։

— Նամա՛կը, եղբօրս նամակը տո՛ւր որ կարդամ, գոչեց խօսքը Համբարձում աղային ուղղելով։

— Սերգիս աղա, կ'ազաչեմ, կը պաղատիմ, միւս գաւակներուդ արեւուն համար ըլլայ, ինքզինքիդ եկո՛ւր, հիւանդ պիտի ըլլաս...

— Նամա՛կը...

— Նամակը այն ատեն պիտի տամ երբ մէջի եղածը իմացնեմ...

— Դեռ ի՞նչ կայ որ...

— Մէջը կայ որ մեռնողը վարդուհին չէ, ահա՛ ճշմարտութիւնը, մեռնողը վարդուհին չէ... վարդուհին ողջ առողջ է...

— Ո՛վ է հապա...

— Անկէ մեծը... Տրդատը... մեծ տղադ... այո՛, Տրդատը, տանեւուքը տարեկան, խեղճ տղայ... թիֆօէն... ուքը օրուան մէջ, մկկէն ի մէկ...

Սերգիս աղա այս անգամ լաց ու կոծը չվերակսաւ. նայուածքը խոլոր, խուլ ձայնով մը՝ որուն մէջ կարծես մարդկային չեչտ չէր մնացած այլևս, մրմռաց.

— Նամա՛կը, աղբօրս նամակը տուր...

Համբարձում աղա, անայլայլ, բաղմոցին վրայ նստած իր գոհը կը դիտէր։

— Նամակը, նամա՛կը... կ'աչխատէր խեղճը։

Վերջապէս սպառնալից, վայրագ ոտքի ելաւ ու դէպի Համբարձում աղային դիմեց։

— Տո՛ւր սա անիծեալ նամակը...

Համբարձում աղա հասկցաւ որ այս անգամ ճար չի կար, հարկ էր նամակը յանձնել, հետեւաբար սճաւպարեց պարունակութիւնը իմացնելու։

— Ա՛ռ, կարդա՛, մեռնողը Զապէլն է... անդրանիկ աղջիկդ... մեղա՛յ, մեղա՛յ, Աստուած ողորմի հոգուն...

Սերգիս աղա խելայեղ հասած էր Համբարձում աղային քով.

— Նամա՛կը... չուտով նամակը տո՛ւր, կ'ուզեմ ահեղի ձայնով մը։

Համբարձում աղա նամակը յանձնեց...

Սերգիս աղա սկսաւ կարդալ...

Ճնշող անձկագին լռութիւն մը կը տիրէր բովանդակ սենեակին մէջ. չունչերնիս բռնած՝ ակնապիշ կը դիտէինք

տարաբախտ մարդը՝ որուն դէմքը չեմ գիտեր ինչ զանգեակի ձև մը առած էր։ Երբեք կարելի չէր երեւակայել մարդկային կերպարանքի մը աւերումն ու քայքայումը ա՛յնքան քիչ առեղի մէջ։

Ծանկարծ աղաղակ մը արձակեց և ինկաւ բազմոցին վրայ։ Իմացած էր քաոմնելի ճշմարտութիւնը։ Իր կինը՝ Թագուհի հանրին էր մեռնողը... ա՛յն որուն վրայ կատուցած էր Սերգիս աղա իր երջանկութեան ամբողջ չէնքը։ Իր օճախին պահապան հրեշտակը, ազարակին պարիկն էր որ կ՚անյայտանար, բովանդակ երջանկութիւն մըն էր որ յանկարծ կը ջախջախուէր, կը փշրուէր վերջնականապէս, անդառնալիօրէն...

Սերգիս աղա երբ քիչ մը ուշաթեթեցաւ, երկար առեն հանդարտիկ լացաւ, կամաց կամաց խօսելով ինքնիրեն, իր սիրելիներուն, մեռնողին հետ։ Դեռ Համբարձում աղային խօսքերուն ազդեցութեան տակ, կրած հարուածէն անբանացած, իրեն այնպէս կը թուէր թէ զաւակներն ալ մեռած էին, մայրն ալ մեռած էր, ամբողջ ընտանիքը ոչնչացած էր սոսկալի չարաղէտի մը մէջ ու ինք միս մինակ կը մնար աշխարհի երեսը...

— Թագուհի՛ս, զաւակնե՛րս, մայրի՛կս, ա՛խ, իս ասանկ թողուցիք...

Լռեց։ Մէկէն ինքզինքին եկաւ, քովը գտնուած զաւաթը պարպեց, կրկին ուշադրութեամբ կարդաց նամակը, արցունքները սրբեց և ոտքի ելաւ։

Նոյն միջոցին Համբարձում աղա վառարանին քով կը տաքնար, իրեն յանձնուած ծանր պաշտօն մը յաջողութեամբ կատարող մարդու մը սրտի գոհունակութեամբ։

Սերգիս աղա դէպի անոր դիմեց և երկու ձեռքով ,կոճկուած սէթրիին օձիքներէն բռնելով, ձայնով մը՝ որուն ահազնութիւնը տակաւին ականջներուս կը հնչէ կարծես՝ գոչեց.

— Անօրէ՛ն, անաստուա՛ծ մա՛րդ... ամենէ առաջ չըսէի՞ր որ կնիկս, Թագուհին է մեռնողը... բոլոր զաւակներս մէկիկ մեռուցիր, ամենուն վրայ արցունք թափել տուիր... ամե-

նուն համար հոգիս արիւնեցիր... անօրէն, անաստուած... աւանակ մարդ...

Ու Սերգիս ապա, միշտ Համբարձում ապային ձիքներէն բռնած, այնքան ուժգին կերպով թօթուեց ու ցնցեց զայն՝ որ ակռաները կոճափները քակուեցան, ձիքը պատուեցաւ ու կռնակի վրայ գետին տապալեցաւ։

Սերգիս ապա, գոռ ու թնդնեցած, հանդարտ քայլերով դուրս ելաւ սենեակէն ու քաշուեցաւ ննջասենեակը։

Վախցինք Համբարձում ապային քովը՝ որուն լեզուն բռնուած էր յուզումէն։ Վեր առինք գետնէն, խելքը գլուխը բերինք ու ճամբու դրինք։

Ա՛լ իր ապրեցուքիւնը, իր յարգը կորանցուցած էր ամենուս քով։ Իր քաւարգոր անկումին հետ բնկած էր նաև մինչև այն ատեն մեր աչքը կուրցնող կեղեւանքը ու կը տեսնէինք որ ամենայնիւն սրամարի մը, կատարեալ աւանակի մը պէս կատարած էր իրեն յանձնուած պաշտօնը։

* * *

Ատեն ատեն կուգար նորէն Համբարձում ապան մեր տունը, միշտ կոճկուած, միշտ ամկաւախոս, միշտ յամրաքայլ, իր հագուստը, իր խօսքերը, իր քալուածքը միմիայն մեր ծաղրն ու հեգնուքիւնը կը շարժէին։ Երբեմն ինդրի մը վրայ իր կարծիքը կը հարցնէինք՝ բայց միմիայն քիթին խնդալու համար, և այնքան անպատկառօրէն կը խնդայինք որ վերջապէս դադրեցուց իր այցելուքիւնները։

Վրէժխնդիր լուծած էինք։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

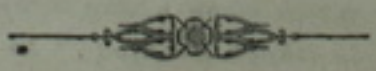

ԹԱՋՈՒԱԾ ԳԵՂԵՑԿՈՒԹՒՆՆԵՐ

ԳՑՆԴԸ

Այգեստանին վրայ սէգ բերդի մը պէս կը հակէր,
Եւ դաշտերու լուսթեան մէջ գեղակերտ, դիցայրին,
Ան կոթո՛ղն էր հայ ցեղին, լոյս հաւատքին աղօթկեր,
Նշխարը հիմն երազին...:

Իր առջեւէն՝ կուսանագ Իրիսը մեղմ կը սահէր,
Եւ այգն օրհնեալ ու բուրեան, համբոյրներով լուսածով,
Կ'ոսկեզօծէր գմբէթն իր խոկումին մէջ վեհասէր,
Անրջանքին մէջ գինով...:

Ու տօնական օրերուն աստուածօրէն սրբարբած,
Իր սիրահունչ ղօղանջը կ'արձագանգէր դաշտն ու արտ.
Ուխտաւորներ կուգային եամբաններէն լուսաբաց,
Տալու իրենց սիրտն ու զարդ...:

Տաճարէն ներս հոյաշէն, միատիկային ու կախարդ,
Խունկին հոտը հոգիիդ կուտար խորհուրդն անդէնին,
Ուր հրաչուի հայկականեր սեղանին դէմ լուսազարդ
Մեղեդիներ կ'երգէին...:

Կային մարմար բակերուն մէջ շիրիմներ լուսնային,
Ուր մեր պապերն անժանօթ հոն ննջեր են անխրոխտ,
Կապելով մեզ դարերուն հետ եւ իրենց անունին,
Յաւէրժական՝ երազով...:

Աւազաններն իր ծիծղուն, որոնց վրայ կը նազէր,
Ուռիներուն սէրը լուռ ստուերին հետ իրիկուան,
Եւ մարգերուն վրայ թաւիշ, հովիւը խոնջ կ'երազէր
Իր հովուուհին սիրական...:

Բաբէ, երազն իր լուսեղ, պղծեց ոճիրն ահաւոր,
Եւ ես կուլամ Վանքը հայ, որուն սեմին վրայ գիտեմ,
Զարդըւեցան լոյս գանկեր, եւ հո՛ակ խուժանը անոր
Պարեց լափող բոցին դէմ...:

Այգեստանին վրայ սէգ բերդի մը պէս կը հսկէր,
Եւ դաշտերու լուռթեան մէջ գեղակերտ, դիցաշին,
Ան կոթո՛ղն էր հայ ցեղին, լոյս հաւատքին աղօթկեր,
Նշխարը հին երազին...:

ԼՈՒԹԵՐ ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ

ՀՈԳՈՒՀՈՒՇՔ

Տիկ. Աւտախի Դ. Վարուժանի

Հաւատարիմ իր գործին, ան ամէն օր կը տանէր,
Դառնուկները խաւտուտիկ՝ դաշտաւայրեր աղածրի,
Մախաղին մէջ կ'ունենար լոկ չոր հացի կտորներ,
Բայց հոգին էր երջանիկ արեգակին տակ բարի:

Հովերն են լոկ խաղացեր իր մազերուն հետ անփ ու նե,
Ու վտակի պաղ ջուրեր համբուրեր են շուրթը վարդ.
Մարգեր միայն գրկեր են իրանը իր նրբաձեւ՝
Երբ ան յոգնած պառկեր է վերջալոյսին դէմ կախարդ:

Աչքերը իւնչ մոգական գրաւչութիւն մ'ունէին,
Երբ հանդիպէր քունկինիդ, կարծես տեսած կ'ըլլայիր
Ֆրանսուա Մեյէի կախարդագեղ հովուուհին՝
Որ կոր ցուպին կրթնած կ'երազէ կոյս սէրը իր:

Գեղջկական երգ մը շուրթին բլուրներէն ծաղկաւէտ,
Արեւմարին երբ դառնար դէպի հիւղը սիրական,
Շեմքին առջեւ ծեր նանին կ'ողջագուբէր զինք յաւէտ
Որ եօթներորդ իր հարսին վերջին նշխարն էր միայն:

Այսպէս կ'երթար ամէն օր զուարթօրէն արածել
Դառնուկները փոքրաթիւ՝ ջուրերու մօտ պաղորակ,
Մախաղին մէջ կ'ունենար լ'ոկ չոր հացի կտորներ,
Բայց հոգին էր երջանիկ հովիտներուն մէջ ազատ...:

Սակայն օր մ'ալ ան չեկաւ, չը դարձաւ ծոցն իր մամուն,
Թողելով վիշտ մը անեզր հոգիին մէջ մահագին...
Ան չը դարձաւ... ու վէպն իր գաղտնիք մնաց ամենուն.
Հետքը բնաւ չի գտան տարերու ժիր եղնիկին...:

ԼՕՒԻԶԵԼ ԿԱՐԿԱՈՏԵԱՆ

Ուշագրութեան Փորձ*

Իզմիրոյ հայոց վաճառականութեան ու արհեստականութեան

Ժ Թ. ԴԱՐՈՒՄ

ՅՈՆԱՐՀ ՔՆԹԱՑԱԿԱՆ՝
իր Իզմիրցի ժրագլուխ ու գործունեայ
ազգայնոց, Հայոց ազգի բարոյական
ու մտաւոր զարգացման մշակ՝ Իզմիրցի
ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆի կողմէն:

Առաջուց ասեմ որ, ինչ որ եմ ուշագրած Իզմիրու Հայոց վաճառականութեան և արհեստականութեան վրայ, բոլորովին իմ պատանեկութեան ու երիտասարդութեան աւանդութեամբ ու մատուռութեամբ ըմբռնածներս են. պատճառ որ, ո՛չ մի յիշատակարան կամ աղբիւր, այդպիսի ուշագրութեան համար ձեռն չէ ընկած, ուստի չատ կարելի է որ, իմ յիշողութիւնս, որուն վրայ վստահացած այս գործիս ձեռնարկեցի, ինձ սխալեցուցած լինի, իմ ծննդավաքրի ազգայնոց առեւտրական ու արհեստական հարցերու և գործառնութեանց մէջ ու իմ հայեցքներ ու ծանօթութիւնք ճշտութիւն չունենան: Այդ քաղքում ես միայն ուսուցիչ կամ դպրոցի ուսուցչապետ եմ եղած, և ուրիշ ոչինչ:

(*) Այժինքն՝ համառօտ պատմականը: Մ. Ա.

Իզմիրու Հայք, որոնք մեծ մասով, մեծ Հայաստանի քաղաքներէն են գաղթած այդ քաղաքու շրջակայ քաղաքներուն, ո՛չ միայն իրանց հետ են բերած, իրանց վաճառականութիւնն ու արհեստականութիւնն, հապա նաև ինաչինութիւնն ու ընտանեկան տնտեսութիւնն։ Իրանց ծննդատեղերուն, Հայաստանի մէջ, զանազան վայկաուն տեղերէ ժողովուրդներ լինելուն, իրանք միայն վաճառականութեամբ, արհեստականութեամբ ու երկրագործութեամբ են զբաղած, և արդէն Եւրոպիոյ, Ափրիկէի, Ասիոյ գլխաւոր վաճառաշահ քաղաքներու հետ յարաբերութիւն են ունեցած առեւտրական։ Օսմանցոց ու Պարսից միջև չատ յաճախ պատերազմներ տեղի ունենալուն, Շահ-Աբաս, Նատիր - Շահի ժամանակներուն, Հայք վերջապէս ստիպուեր են Օսմանցոց երկիր գաղթել, ոմանք բռնի և ոմանք իրանց կամքով։ Արդէն գաղթած են եղել հարիւր տարիէ աւելի, նախ Թաթարստան ու ապա Լեհաստան, ինչպէս նաև բունաբար՝ Պարսկաստան ու այդ տեղից էլ Հնդկաստան, մինչև Ջինաստան։

ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ

Իզմիր գաղթող հայոց ժողովուրդ երկու դասակարգ են եղած, բարձր ու միջակ վիճակով, ինչպէս անց կացող

դարերում, նոյնպէս նախորդ դարում, բարձր դասակարգին վաճառականութիւն լինում է Թբեսում, Վիեննայում, Ամստերդամի (կամ Ֆիլէվէնկի, Flamandի), Մարսիլիոյ, Լիվոռնօի և ուրիշ քաղաքներու հետ. իրանց գնումներն են եղած՝ աստեղէն, չուխա, թաւիշ, մետաքսեղէն, բեհեզ ու դիպակ. իրանց վաճառքն են եղած՝ անկոկ ապրանք, ինչպէս բամբակ, տորոն ու տորոնի արմատ, մոմոզ (փալամուտ), տօսախ ու չոր մրգեղէն, թուղ ու չամիչ։ Իսկ միջակ դասակարգին արհեստաներն են եղած՝ ոսկերչութիւն, դերձակութիւն, սափրիչութիւն, կրպակաւոր ծխավաճառութիւն և փերեզակութիւն։

Այդ գաղթական Հայոց մի քանիսին տոհմանուններն մնացած են դեռ ու միևնոյն տոհմանուններէն մի քանին կան դեռ իրանց նախկին բնակութեանց մէջ։ Սրանք են այդ տոհմանունները. Մելիքմէլիմանք, Մտերեանք, Բօլու Բէգեանք, Աբրարեանք, Շահ Վէրդիեանք, Ադամալեանք, Աղաջանեանք, Բարատանեանք, Եղուարդիեանք, Շահումեանք, Ոսկիանեանք և այլն։ Բայց ուրիշներ էլ կան, որոնք իրանց տոհմանունները փոխած և իրանց արհեստին կամ պաշտօնին անունից են վեր առած. Ոսկիանեաններն եղած են Տամկաճիեան, Վարպետեան, Ճշմարտախօսեան, ոմանք էլ եղած են Լալանթեան, Միամիտեան, Վիգվիգեան, Մաքճամեան, Գալապանեան, Ջարմաճեաններ։

Նախորդ դարու սկզբում Եւրոպիոյ վաճառաշուկ քաղաքներու հետ առևտուր ունեցող Իզմիրեցի հայ վաճառականքն են եղած Ապրճանք, որոնց պապերը Լեհաստանէն են եղել գաղթած, Լեհաստան էլ՝ Անի քաղքէն. Շահումեան Գաղատասար աղան, որու որդին Ղուկաս՝ յետոյ հրատարակած Արշալոյս Արարատեան լրագրի մէջ, Գալֆազարեան տոհմանունով ծանօթացուց իրան իր ազգին. Սողոմոն օղլուներ կամ Նուպարեանք, որոնք գաղթած են լինում Արցախ կամ Սիւնեաց Նահանգէն (այսինքն Ղարաբաղէն). Լիքիզեանք կամ Լօքիզեանք, հաւանական է որ Եղեան եղած լինէին ու փոխած լինին, որ տեղացի են գաղթած Իզմիր՝ ինձ

անձանօթ է. Մարկոս Օղլուներն կամ Մարկոսեանք որոնց առեւտուրը ոչ միայն Եւրոպիոյ հետ էր լինում, հապա նաև Իզմիրու շրջակայ քաղաքներու հետ ու ամբողջապէս փոքր Ասիոյ և մինչև Թիֆլիզու հետ, որ տեղաց վաճառականներ գալիս են եղել եւրոպական ապրանքներ առնելու։ Արդէն անգլիացի վաճառականներ հաստատուած են եղել Իզմիրու մէջ. ինչպէս են Ուէրիճներ, Բարֆորճներ, Մալթասներ, Ուիթօլներ, Բրամէրճներ, նմանապէս Ֆրանսացի Պօճալներ, Հոլանտացի Վան Էլէփներ, Շուէտացի Սդուրսիճկներ և այլն։ Իսկ Բէռսացի Հոռոմներէն ու Ջահկեցի Հայերէն Ֆրանկացած վաճառականներ, առնմանուններն փոխած են, ինչպէս Իսավէբրոններն՝ Սավէբրէնս եղած, Տէօչէմճիները՝ Տէչարմէր եղած, Մանուկեանները՝ Մանուսօ, Պին օղլուն էլ՝ Պինսըն եայլն։

Անց կացող դարու սկիզբներուն՝ Թրեստում հաստատուող մեծ վաճառական է Ապրահամ Ապրօնց առնմէն Պետրոս աղա և իրան օգնականը Աբրահամ Ապրօն։ Պետրոս աղային գործն էր Եգիպտոսի փոխարքայ Մէհմէտ Ալի Փաչայի առեւտրական գործերուն յանձնակատարութիւնը, որուն եղբայրը Թօղոս պէյ նոյն փոխարքային արտաքին գործերու պաշտօնեան էր եղած երեսունևհինգ տարի։ Պետրոս աղա ի հարկէ իր հաշուոյն էլ գործ էր անում Եգիպտոսի ու Թրեստի միջև։ Միեւնոյն պաշտօնով էր նաև Մկրտիչ աղա Նուպարեանը՝ Շարլօ պէյի, Սողոմոն պէյի, Նուպար և Առաքել փաշաներու հայրը, որոնք իրանց հօրը խնամքով ֆրանսիական վարժարանում ուսում ու կրթութիւն էին առանում։ Միեւնոյն ժամանակ վիճենայու մէջ էլ նշանաւոր է եղած մի Իզմիրեցի Յակոբ աղա անուն հայ՝ գունագոյն տպաւոր վարչամակներ հնարելութեան մէջ, որու մասին յետոյ յիշագրելու եմ։

Իզմիրու Հայոց ժողովրդին այն մասն որ, առեւտրական լայնասպարէզում ձեռնարկատիրական գործունէութեան մէջ չէր գտնում, ընկերակցական բաժանորդութեամբ, մի ամենաընդարձակ գործարան է հաստատում, պատմախանճ անունով, բայց թէ ե՞րբ, կամ ո՞ր թուին է այդ ձեռնարկու-

թիւն, ինձ անծանօթ է։ Այդ պատժախանէի մէջ, մի ընդարձակ բոլորակ բակի չուրջն էլ, ջոկ ջոկ մի քանի յարկանի գործատներ են կառուցանում, fհրխանեի անունով, իրանց պէտք եղած ամէն պիտոյքներով, այսինքն հնոցով, խալկինով, տափակ սեղաններով ու փուելու համար կախովի ձողերով են։ Այդ քէրխանէներու մէջ պէտք էր չինուիլ, տեղական կամ ֆրանկական հատարակ ձեռնակ կտաւով, գոյնզգոյն ներկերով մեծ ու փոքր վարշամակներ, վերմակի պորտեր ու պորտիկներ. բայց թէ այդ վարշամակը պատրաստելու համար ինչ գործողութիւնք էին պէտք, մի քանի խօսքով առաջ բերեմ այս տեղ. Նախ որ, այդ սիպտակ կտաւի վրայ զանազան գոյներով կամ ներկերով տպում կամ տպաւորութիւն անելու համար, տարրալուծութիւնն պէտք էր գիտենալ, երկրորդ՝ ափով պինդ բռնել ու մի հատարկէկ տախտակի վրայ, ամենանուրբ ցցուած ցանկերով, տեսակ տեսակ ծաղիկներ ու տերեւներ փորփրած կաղապար պատրաստել, ապա թաղիքապատ սեղանին վրայ կտաւը փռել ու տպողին կշտին եղած ներկամանին մէջ թաթխելով կաղապարը՝ վարշամակը տպել։ Վարշամակին տպումը վերջանալուց յետոյ, պէտք էր որ, չորնալու համար, նոյն քէրխանէին մէջ կախովի ձողերին կախել, նոյնպէս այն ընդարձակ ու բոլորակ բակին մէջ բարձր կապուած ու պրկուած չուաններու վրայ փռել ու տպա, պատմախանէի մօտերը եղող առուակում մի լաւ լուանալ ու նորէն չորցնել, յետոյ ծալլուելով պատրաստ կապել ու տանել յանձնել վաճառականին։

Բայց թէ որ չէ սխալեցնում ինձ իմ պատանեկան յիշողութիւն, քանուչորս քէրխանէներէ էին դուրս գալի այդ վարշամակները պատատաններով։ Նախ յատուկ դրոշմ էին կոխում ամէն պատատանեու վրայ, Տէրութեան կողմէ, ֆէրմանով նշանակուած անձնաւորութեան ձեռքով, դրոշմողը կոչուում էր տամղաճի՝ Ռակամանոն տոհմէն, Բակոթ ու Թագուր անուն աղանիներ։ Կարելի էր ասել որ մէկ քէրխանէի մէջ տասը քսան վարպետներ էին աշխատում, իրանց օգնական աշակերտներով։ Այդ վարպետներու մէջ, իմ գիտցածը մեծ

անուն է հանած Մամուբի Մատթէոսը, իմ մօրենական պապս և Մատթէոս Մամուբեանին հօրենական պապը։ Նոյն Մամուբի Մատթէոսի Ղուկաս անուն որդին էլ, իր ժամանակին բնակոյծ է եղել ու մատդիր կը լինի Եւրոպա երթալ, բայց մահը վրայ հասնելով, մտադրութիւնը անկատար կը մնայ։

Պէտք է ասել որ, Իզմիրու հայոց ժողովրդին գրեթէ կէս մասը, այդ պատմախաւեի գործունէութեամբ, քաղքին սքանչելի աժան եղած ժամանակ, լաւ ապրում են եղել։ Այդ վաշխառուական ապրանքը գլխաւորապէս ողջ փոքր Ասիայում քչում է եղել գրեթէ ամեն ցեղ ժողովուրդներու մէջ, և այդ պատմախանէն, թէ որ չեմ սխալւում, մի դարուց աւելի կեանք է ունեցել, երբեմն երբեմն հրդեհի վտանգներ կրելով մատնակի. բայց 1845 թուի Յունիս ամսում պատահած զարհուրելի հրդեհին, բոլորովին այրել հող մոխիր է եղել։

Մի գիտենալն պիտանի բան կայ այդ գործարանական ձեռնարկութեան վերաբերող։ Պատմախանէի գործարաններէն մէկուն վարպետներէն մին Յակոբ անուն, վեր է կենում ու վիննա է գնում, չեմ իմանում ի՛նչ առիթով կամ ինչպէս թելադրուած։ Այդ տեղ ընկերներ ու ծանօթներ է ճարում ու իր արհեստն հաղորդում նրանց. դրանք բանին էութիւնը լաւ ըմբռնելով, իսկոյն և եթ ընկերակցութիւն են կազմում Յակոբայ հետ, որ վերջերն Յակոբ աղա եղաւ, Վիննայի մէջ վաշխառական չինելու ձեռնարկելով, որ մեծ յաջողութիւն է գտնում, լաւ կտաւի վրայ, աչքի զարնող փայլուն գոյներով տպելով ու հարթած ու ծալած ու թղթերում ծրարած ղրկում է Իզմիր ծախուելու, նախ հաստ 25 ղրչի, որ ասել էր այն ժամանակ մի մանմուխի ոսկու։ Սակայն այդ ամենագեղեցիկ վաշխառականը քանի լինելուն չատ քչում չէ ունենում սկզբան, միայն հարուստներն են գնում վեցով, տասնով իրանց ամուսնացնելու աղջկանց օժտին մէջ դնելու համար, այդ պատճառով, մի քանի տարի յետոյ 20-15-12 ղրչ. ի է իջնում գինը և քչումն էլ աւելանում է։ Շուխերացիք, որ վարպետ են ամէն կտաւեղէն ապրանքներու կեղծը չինելու, իսկոյն և եթ այդ չահաւոր գործն իրանց ձեռին են գրաւում

և փոքր ժամանակուայ մէջ, հազարաւոր վարչամակներ են պատրաստուած ու լքցնուած են Իզմիրու Հայոց չուկաներուն, այսինքն պէզազսաններու մէջ, այնպէս որ վերջին ու վերջ վարչամակին հասը 100 փարայի է իջնուած։

Ցաւալի է որ, այդ եւրոպական տպաւոր վարչամակները՝ Իզմիրու Հայոց վարչամակի գործին մեծ հարուած հասուց, բայց կարգն իրանց էլ հասաւ հարուած կրելու, պատճառ որ գործածութիւնը նուազեց։

Ինչպէս որ, յիշատրութեանս սկզբում ասացի, Հայաստանի քաղաքներէն ու աւաններէն խումբ խումբ, կամ միայնակ, օսմանեան երկիրներ են գաղթած Հայք, իրանց հետ բերելով արհեստներ, գործ ու բանգիտակութիւն։ Այդ իրանց գիտցած արհեստներու կամ գործերու մէջ, գնայարգելի տեղ է բռնած՝ ոսկերչութիւնը, արծաթագործութիւնը, գոհարեղէնի ճանաչումն ու գնահատութիւնը։ Գրաւոր աւանդութեամբ գիտենք որ (Առաքել Թաւրիզեցու) ԺԶ. ԺԷ. դարերում Սարդիս անուն մի վարպետ է եղած այդ ժամանակներում, որ հմուտ ու տեղեակ է եղել հայոց գրոց մէջ ու միանգամայն գիտակ՝ Արաբերէն, Թուրքերէն, Ֆրանկերէն, Հռոմերէն ու Հրեաներէն բարբառներու ու քանչ արհեստագէտ ակնագործութեան մէջ, ակնեղէնքը հարթող ու չինող և միեւնոյն ժամանակ գոհարեղէնի մեծ վաճառական է եղել։ Դրա բանած կամ գարդու համար գնած, չինած ու վաճառած ակներն ու քարերը յետագանները են եղել.

ՋՄՐՈՒԽՏ, Թրք. Զիւմրիւտ։

ՍԱՐԴԻՈՆ, Թրք. Սկլլաճ բաշը, յն. Սարդիոն։

ՅԱՍՊԻ, Թրք. Եհոխմ։

ԵՉՆԱՔԱՐ, Թրք. Միւրէյմանի պալղամի, յն. Լիգուրիոն, որուն հինն է եղել լաւ և կարուն ամէն տեսակ քարերու։

ԱԿԱՏ, Թրք. Այնիհուր, ասմկօրէն՝ Կատուի աչք։

ՍՈՒՏԱԿ, Թրք. Կալ, յն. Ալմբոս։

ԳՈՀԱՋՄ, Թրք. Փիրուզէ, մի ուրիշ տեսակ սուտակ, մարգարիտ, որն երկու տեսակ է եղել՝ Վուրգալ ու Հարմուզի

որուն շիրիճն են եղել առում, փայլուն ու ծակն ալ շատ փոքր լինելուն պատճառաւ.

Նոյնպէս Բուսեի, Ոսկեմարի, Բիւրեղի, Օձի մարի, Սըղուճ մարի, Տախտակ մարի (Թուրքերէն Սիւլէյմանի) քարերու վրայ բանում է եղել, նրանք ձեւի բերելով իրրև ազնիւ վաճառիկ ապրանք (Տե՛ս այս մասին Առաքել Թաւրիզեցի, հին տիպ էջ 535—573):

Այդ ծանօթութիւնն այստեղ առաջ բերելուս պատճառն է, ապացուցանելու համար Իզմիրու հայ համշահեսաը (corporation, եսնաֆ) գոհարեղէնի ու ոսկեղէնի վրայ ունեցած փորձառութիւն և գիտակութիւն առատօրէն իր հետն է բերած Իզմիր՝ անց կացող դարերուն ու մեծ գործունէութիւն է ցոյց տուած, ո՛չ միայն Հայոց կանանց գլուխները, ականջները, վզերը, կոնքերն ու մատները ադամանդներով ու մարգարիտներով զարդարել կարող են եղած նուրբ արհեստագիտութեամբ, հապա նաև միւս ազգերուն, Թուրքերուն, Հոռոմներուն և Հրեաներուն(*):

(*) Հայ ոսկերիչներու համշահեսին մէջ, աշխատութիւնը կամ արհեստականութիւնը բաժնուած էր.— ոսկեգործը, արծաթագործը, ակնագամիչը, նրբաչէն ոսկերիչը, մարգարտաշարը ու մեծ ակնավաճառը: Ոսկեգործը չինում էր ամենանուրբ թելերով շղթաներ, որոնց կցուած ձուաձեւ կամ քառակուսի ոսկի փոքրատաքի բոլորտիքը, ամէն մէկ կնոջ կամ օրիորդի բազկին համեմատ, հիանալի ապարանջան էր չինում, որոնց մէջ նշանաւոր էր պիլէզիճճի Թաբրիէլ աղան և ուրիշներ: Արծաթագործի չինածներն էին արծաթի գդալ ու պատառակալ, անուշի համար ու աւնուշի գդալներու համար ամանիք՝ զարդարուած արծաթի քանդակներով, ինչպէս նաև շատ ձեւաւոր ու զարդարուն սկիհներ, շուրջը քանդակագործ ծաղիկներով զարդարուն սկուտեղներ և ուրիշ արծաթէ ապառներ: Այդ արծաթագործութեան մէջ նշանաւոր էին՝ Թրթռ Ագաճ անուն քաղքէն Իզմիր գաղթող Ղազարոս ու Յարութիւն եղբարքը: Նրբաչէն ոսկերիչն էլ պատրաստում էր ոսկի մատնիք ու օղեր, որոնց մէջ ակնագամիչը տեղաւորում էր մեծ ու փոքր անդամանդները, ոսկի ակունք, եազութեներ, կայծքարեր, շափիղաններ և այլն: Ակնավաճառն էլ այդ զանազան ճեղինակները (չէլէնկները), հիւսակները (կէրտանլըք), ապրիչանները ու մատնիքը իր խանութին համապահայեաց չրակին վրայ,

Դառնանք յիշագրելու, անց կացող դարուն, Իզմիրու Հայոց տարագամաճառութեան, առեւտրաճառութեան ու մուտքագամաճառութեան գործառնութեանց մասին։ Գէտք է ասել որ, անց կացող դարուն սկզբում այդ տեսակ վաճառականութիւնը, մեծ մասով Հոռոմոց ու ինքնակոչ Փրանկաց ձեռքին էր։ Ա. պատճառն էր, Եւրոպիոյ առեւտրական նաւերուն Միջերկրական ծովու նաւահանգիստներում երթեւեկութիւնը, ինչպէս անգլիական, Ֆրանսիական, աւստրիական ու հոլանտական նաւերուն, մանաւանդ Իզմիրու ծոցում նրանց նաւարկելը, անկոկ (brut) ապրանք բեռնաւորելու համար իրանց մէջ ու միեւնոյն ժամանակ իրանց բարձած կոկուած ապրանքները պարպելու, մի քանի Եւրոպացի ու Իզմիրեցի նշանաւոր վաճառականներու համար, որոնց անուններն յիշագրութեանս սկիզբներումն յիշեցի։ Ուստի և տարագամաճառութեան ու առեւտրաճառութեան մեծ գործեր չէին լինում ու տեղացիք, մանաւանդ Փոքր Ասիացիք, իրանց առաջ բերած տնական կամ գործատեղական այդ տեսակ կամ դրանց քիչ շատ նման տարազով ու առուքով էին իրանց հագուս-

---

տուքներում շարուած՝ գնողներու հետամտութիւնն էր գրաւում։ Ձմռանդ ասելու որ Իզմիրու հայ ոսկերիչներու համշահեստին մէջ կային նաև Զոլակի հայ վարպետներ, նշան ազա անուն, Եղիազարեան անուն մին (usta էֆեար), մանաւանդ Սարը Փէրվազ մականունով չէկ պեխանի ու մազերով մի Զոլակցի ակնագամիչ՝ որ իր չէկութեան ու կ. Զոլակն Սարը Փէրվազ անուն չոգենաւով Իզմիր գալուն համար, Սարը Փէրվազ էր կոչւում, որու մասին շատ էր խօսւում իր համարհետաւորներու մէջ, նրա համար որ իր հարստարագործութեան միացուցած էր հարստարախօսութիւնը։ Ոսկերիչներու համշահեստը, գրեթէ ամբողջովին հայ ազգէն, իրանց համար յատուկ շուկայ ունէին մանաւանդ պահակներով (փազուանդ), սակայն և այնպէս մի քանի անգամ ամբողջ այրուեց ու մեծ վնաս հասուց ամէն ոսկերիչներուն։ Երկրորդ մեծ վնասն էլ եղաւ, երբ Եւրոպացիք սկսան գոհարեղէն ու ոսկեղէն զարդեր ու ապրանքներ հասցունել Իզմիրու հրապարակին վրայ, նորատաշ ձեւերով, որոնք մեծ մասով խափան եղան իրանց չինած գոհարեղէն ու ոսկեղէն զարդերու գործածութեան ժողովրդեանց մէջ։

տըն ու կապուտաչ ձարտար ձեռնգահի (տեսչական)վրայ կըկոցով հիւսուած պատատ կամ կտաւ էին գործում մանածով կամ քթանով չափիկցու, փոխանցու են։ Սակայն չատ ազնիւ ու նուրբ հիւսուածքներ էլ կային եփուն մետաքսէ ու նուրբ վշաթելով հիւսուած մագոգի (կկոց) զօրութեամբ ու բանուորին ու բանուորուհուն ոտքերու ու ձեռներու չարժողութեամբ ձեռնգահը գործել տալու համար։ Բացի այդ տնական կամ կանացի արհեստագործութենէ, չուկայումն էլ կային մարդիկ, որոնք այդ տեսակ ձեռնգահի վրայ բանալակ թելով կոպիտ կտաւ էին գործում, Բամպուկ սկզ անունով. Նամանապէս Մանիսա և ուրիշ քաղաքներումն էլ գունագոյն մանածներով, մի տեսակ կտաւ էին գործում, բանկոն ու պարեգօտ չինելու համար։ Զուխա կամ Անկուրիոյ ասֆ վիրարկու հարուստներն ու քահանաներն էին հագնում։ Սակայն երբ Արշխակազոսի (կղզաստան) կղզեցիք ու Թերակղզեցիք (այսինքն Յունաստան) ապստամբեցան 1821 Յունին ու պատերազմը տասը տարի տեւեց, Իզմիրի վաճառականութեան կերպարանքը փոփոխուեց. Նամանապէս 1835—36 Յուներին երբ սկսան Մարսիլիայէն, Լիվրուլէն, Թրեստէն չոգենաւներ բանել Իզմիրու ծոց, և 1840 Յունին էլ, Օսմանեան տէրութեան Թանզիմաթ անուն բարեկարգեալ հրովարտակը հրատարակուեց, ամէն բան հիմնովին նոր ընթացք, նոր ուղղութիւն առաւ։

Այդ ամենամեծ ու կարեւոր դէպքերուն վրայ, մանաւանդ Հոռոմոց յարուցածին, որմէ ոմանք փճացան, ոմանք քչուեցան և ոմանք էլ փախան, Իզմիրու առեւտրականն հրապարակը Հայոց և մի քանի եւրոպացի ու տեղացի Փռանկներու ձեռքին մնաց. տարազավաճառութիւնն ու ասուեվաճառութիւնն Հայոց գլխաւոր առեւտրական գործն եղաւ, երկու գլխաւոր պատճառով.— առաջինն էր Փոքր Ասիոյ, այսինքն Անատոլի գլխաւոր քաղաքներում իրանց հաստատութիւնները էլ այդ տեսակ առեւտուրով սկսած էին զբաղիլ, որոնք ամէնքն էլ կամ յանձնակատարներու ձեռքով կամ թէ նոյն իսկ իրանք տարին մի անգամ Իզմիր գալով, իրանց

գաւառի բերքերն հետերնին, բաւական մեծ գումարներով եւրոպական տարազ, պաստառ, կտաւ, չուխա, թաւիշ ևն. գնելու, իրանց բերած կշռադատի ապրանքներու փոխարէն, ու կարաւաններու բեռնաւորելով իրանց քաղաք ղրկելն։ Այդ գործառնութիւնք Իզմիրու տարազավաճառ հայ համշահեստին համար Անատոլի մէջ մեծ քանակութեամբ ապրանք քշելու մեծ դուռ բացին։

Երկրորդ պատճառն Հայոց դերձակութիւնն՝ որուն բանուորներն մեռաքէշ ոլորած նուրբ թելերով, զանազան աստիճանի թուրք հասարակութեան համար չուխա, չէփկեն, լիպաճէ, ելէք, ճիւպկէ կը պատրաստէին, բանելով նրանց վրայ զանազան ծաղկանման կամ տերեւանման բաներ, ապա նոյն կարուած ու բանուած չուխայի շուռ կողմին (միւս երեսին) վրայ դեղին մեղրամոմ էին ծեփում, իբր թէ պինդ ու տոկուն չուխայով չինուած երեւոյթ ունենար հագուստը, այդ հագուստներ մեծ քանակութեամբ քշում էին՝ ապրուստ բերելով մի քանի կարգ ժողովուրդին։ Այդ գործում անուանի էին Սպարթալեան եղբարք, նոյնպէս ուրիշներ։ Կային չուխավաճառներ, որ միեւնոյն ժամանակ տարազավաճառ էլ էին ու յանձնակատար Անատոլի մեծ քաղաքներուն, մեծ վաճառականներուն, որոնց թէ՛ ապրանքները. ինչպէս ափիոնը, պրոնը? (թիֆթիք), բուրդը, կաշին, մօրօնը եւայլն վաճառում էին և թէ նրանց հաշուին եւրոպական ապրանք էին գնում ու ղրկում։ Այդ գործերով մեծ վարկ ու չան ունեցան Եսայեան եղբարք, Յակոբ, Ստեփան ու Գէորգ Յովճաեան եղբարք, Սարգիս ու իր եղբայրը և ուրիշներ։ Բուն եւրոպացի վաճառականք տեսնելով այդ ճիւղ առեւտուրին մեծ յաջողութիւնը ու նրանց առաջ բացուած մեծ ասպարէզը, իրանց միջնորդներն էլ Հայոցմէ էին նշանակում, որոնք գրեթէ նոյն իսկ վաճառականներուն չափ կարեւորութիւն ունէին հրապարակին վրայ, երբ դրանց ձեռքով վարկ տրուած վաճառականներուն մէջ անանկութիւն չատ քիչ անգամ էր պատահում. դրանց մէջ նշանաւոր էր Ց. Տիլպէր և այլք։ Կշռադրամ կամ քանթարով անկոկ ապրանք, կազով ու

պատասով տարազ ու ասուի ծախող վաճառականներէն ու ոսկերիչներէն զատ, կային նաև Իզմիրու Հայոց մէջ վերմակակարներու, դարբիններու, դերձակներու, սափրիչներու համշահեստներ, որոնց մասին է լինելու իմ խօսք։ Վերմակը պատրաստուում է գզուած բամպակով, ճերմակ մթելով (աստառ) ու գունաւոր ու տպաւոր պորտիկով, իրարու մէջ ամփոփուած ու քառակուսի ձեւով ու չուլելով, որն առ հասարակ Իզմիրու ամենազգի ժողովուրդներն գործ են ածում, մինչև անգամ օտար երկրացիք, որ բաւական գործ էր լինում, սակայն երբ եւրոպական բրդէ վերմակներ ու ծածկոցներ ու ափրիկեան հերամներ սկսան Իզմիր բերուել, վերմակակարութիւնը փոխանակ առաջ երթալու յետադիմեց կամ ո՛ւր որ էր, այնտեղ մնաց։ Միեւնոյն վիճակին հասան գարբիններն ու երկաթագործները, որոնք մի ժամանակ ամէն տեսակ երկաթ գործերու վարպետներն էին, բայց երբ եւրոպացէն մեքենագործ ու ձուլածոյ արկղներ, վառարաններ և ուրիշ զանազան գործիքներ բերուեցան Իզմիր, իրանց՝ բանալիք, կղպանք, տափան, նիգ, պարզունակ, ծխնի ու այդպիսի բաներ չինելը մնաց, և ոչ երկաթէ դռներ, պատուհաններ, ցանցեր, չղթաներ եւայլն, երբ տեղացի Հռոմիներն Ամէնքեան մեքենագործութիւն սորված Իզմիրու մէջ հաստատուում են, հայ դարբիններուն ձեռները մեծ գործեր տեսնելուց պարապ են մնում, ուռն ու մուրճը դադարում են կոփելու սալին վրայ, փչանն (փուքս) էլ կրակն բռնկցնելու, հետեւաբար ժիր ու զգաստ երկաթագործը սկսում է ուրիշ գործերու ետնէն ընկնիլ, և յիրաւի, Գալեօզ օղլու անուն մի կեսարացի Հայ, մեծ անուն է հանում, իր յաջողութեամբ առեւտրական ու դրամատան գործերում։

Սափրիչներն էլ նոյնպէս, առաջ որ առաջին կարգն ունէին Իզմիրու մէջ մաքրութեան ու թեթեւաձեռնութեան՝ մազքաչով, ածելիով ու մկրատով ածիլումը դադրեցաւ, երբ Ֆոյն կամ Փրանկ սափրիչներ, վարսահիւս ու գուլզազարդ ու հերայարդար, կանանց ու օրիորդաց հերապանծ գլուխներ պատրաստել սկսան, ինչպէս նաև կտրել երիտասարդ-

ներուն գլխի մազերը, մօրուքներն ու պեխերը անուշաբոյր իւղերով, ջրերով պճնել, ինչպէս նաև իրանց խանութները կահով կարասիով զարդարել, չքեղ աթոռներու և բազմոցներու վրայ բազմեցնելով պարոն երիտասարդներն ու նազելի օրիորդներն։ Այդ կերպով գերազանցել հայ սափրիչներն։

Իզմիրու հայ ու հռոմ գերձակներն առ հասարակ քրիստոնեայ և ոչ քրիստոնեայ ժողովուրդներու հագուստներն, զգեստներն ու պատմուճաններն կարողներ էին, որոնք քիչ շատ տարբերութեամբ ամէնքն էլ, միեւնոյն վերարկուն, միեւնոյն բաճկոնը և բաճկոնակը, թիկնոցն ու ներքնակ զգեստներն եւայլն հագնում էին. ինչպէս Հռոմոց մէջ, նոյնպէս էլ Հայոց մէջ, շատ վարպետ գերձակներ կային և իրանց ապրուստն օրինաւոր կերպով ճարում էին, վասնզի իրանց շահը միմիայն կարողչէքով չէր վերջանում, հապա զգեստին պէտքցու կտաւն, աստառին, դիպակն, կերպասներն եւայլն իրանք էին գնում ու անոնց վրայ շահ անում եւայլն։ Սակայն երբ անց կացող դարու կէսէն յետոյ Թուրք, Հայք, Հռոմք սկսան փոանկական զգեստներ հագնիլ, փոանկական ապրանքով ու տարազով, տեղական գերձակութիւնն էլ սկսաւ նուազիլ ու գրեթէ ոչնչանալ, փոանկ ու հռոմ գերձակներ առաջ եկան ու սկսան ամբողջ Իզմիրու ժողովուրդներուն զգեստները կարելու մենագործութիւնը ձեռք բերել, բերին էլ. հազիւ թէ մի քանի հայ երիտասարդներ այդ փոանկ ու հռոմ գերձակներուն մօտ աշակերտելով, փոանկ գերձակ եղան ու սկսան գործել։

Կային նաև մանր մունր խանութպաններ, մանր մունր ապրանք ծախող, ինչպէս ծխախոտի, դրամի և ուրիշ բաներու համար քսակ կարողներ ու վաճառողներ, ֆէսերու համար սև մետաքսաթել ծոպեր պատրաստողներ, կանանց ճակէտաններու համար, մատներով ոսկեթել ոլորածու ծաղիկներ ու տերեւներ բանողներ, որոնց խրմաճի էին ասում։ Կային նաև քիչ շատ մեծ ու փոքր մանածի խանութներ, որ տարուէ տարի առաջ գնալով հարստացան, իրանց գործն ընդարձակուելով գաւառներում, որոնց մէջ նշանաւոր է և-

զած Իփլիճճի Յակոբ անուն Հայը։ Սակայն նպարավաճառութեան, ձկնապանութեան, չոր ու թաս մրգավաճառութեան, մսավաճառութեան, ինչպէս նաև ընդեղէնի, ոլոռի, լուբիայի, ակուլի, գետնախնձորի, ոսպի, սիսեռի ու դրանց նման ուտեստներով Հայոցմէ առեւտուր անող գրեթէ չի կար։ Իսկ դիմելապանութիւն, փոնապանութիւն, մաշկակարութիւն, կօշկակարութիւն, լպուտութիւն՝ ամենեւին։ Այդ տեղական ու կարեւոր արհեստներն իրանց անծանօթ էին, Հոռոմներն էին այդ մանր վաճառականութեան տէրերը։

Իզմիրու բանուկ վաճառականութեան դադարում այսինքն նուազութիւն պատճառող անակնկալ դէպքերն են՝ հիւանդութիւնք, ինչպէս ժանտախտը, մաղձախտը, գաւառներում երաչտութիւն, բերքերու նուազութիւն. մանաւանդ հրկիզութիւն, որ չատ անգամներ է պատահած, ինչպէս մի մեծ հրկիզութիւն պատահեց 1841 թուին, ուսկերիչներու չուկայէն սկսած, Իզմիրու թրքաբնակ և հրէաբնակ թաղերուն մեծ մասը հող մոխիր դարձուց, ինչպէս նաև չուկաներուն գրեթէ կէս մասը։ Մի երկրորդ անգամ էլ, 1845 թուին, որ ամբողջ Հայոց թաղն իր եկեղեցիով ու մեծ մասով Հոռոմաց թաղը այրեց ու քարուքանդ արաւ, հրդեհը հոռոմ գիներու մեծաթիւ անագին տակառներով լիքը օղին ու գինին բռնկեցնելով, հետեւաբար վաճառաչահութիւնը՝ վաճառատէնութեան էր չուռ եկած։ Եւրոպացի վաճականներուն հետ գործ ունեցողներուն չատերը սնանկացան։ Իզմիրի հայ ու հոռոմ հպատակ վաճառականներու համար այդ ժամանակ առեւտրական դատարաններ չկային, վաճառականք իրանք իրանց մէջ օրինաւորապէս սնանկին տետրակները քննում, գննում էին, նրա արած չահին ու վնասին տարբերութիւնը բաղդատում, դատակռում ու մնացած կամ նուազած դրամագլխին չափով, հարիւրին այսքան կամ այնքան, նրա պարտքը վճող ամիս կամ մի տարի պայմանաժամով վճարելու դատապարտում էին անանկը, չնորհելով նրան արտօնութիւն նորէն իր վաճառատունը կամ խանութը բանալու և առեւտուր անելու։ Շատ անգամ այնպիսի ձախորդ ժամանակին յաջող ժամանակ էլ յաջորդելով, մին

էլ տեսնես այն մնանկը՝ խանութպան, վաճառական, մի քանի տարուայ մէջ, իր բոլոր պարտքերը վճարելուց յետոյ, հարստացել է ու առևտրին է սկսել։ Հայ վաճառականներուն երբ ամբողջ տներն ու խանութները այրուում են 1845 ին, չուէցարիացի վաճառականներէ մեծագնակ ապիճներ ու եազմա առած լինելնուն, անգլիացի վաճառականներէն էլ տպաւոր ու անտիպ, սիպտակ ու թուխ կտաւեղէն, մեծագումար պարտքերու ներքև էին ընկճուած։ Ուստի հրդեհն իրանց բոլորովին կործանած ու փճացուցած լինելն պատճառ բռնելով, գրեթէ ըԼէ ոչ ամէնքը, բայց մեծ մասը, յայտնի պատճառով ու բան իրանց օրինաւոր, իրանք իրանց անանկ հռչակեցին ու իրանց առաջուայ առևտրական հանգամանքով վերահաստատուեցան ու սկսան նորից գործ անել, բայց այս անգամ ուղղակի Մանչէսդրի հետ, ուղղակի ապրանքին դուրս ելած տեղն երթալով։ Առաջին գնացողն է լինում Ահարոն Թամղաճիեան, վարպետեան մականունով ծանօթ։ Դրա օրինակին են հետեւում ուրիշ վաճառականներ էլ ու սկսում մրցել հոռոմ կտաւավաճառներուն հետ, որոնք իրանց Մանչէսդրի ճամբան էին ցոյց տուած, ու յաջողում են ժամանակին մի ամենամեծ աղէտալի դէպքի պատճառով։ Այդ աղէտն էր Միացեալ Նահանգներում, հիւսիսային ու հարաւային նահանգներու միջին պատերազմ, գերեվաճառութեան կամ գերեվարութեան պատճառով առաջ եկած, որ չանկարծ բամպակի մշակութիւնը դադրելով, դադրում է նաև Մանչէսդրի գործարաններում կտաւահիւսութիւնը, հետեւաբար իզմիրու այն հայ վաճառականներն, որոնք իրանց մերաներուն մէջ, սիպտակ ու թուխ, հասու ու բարակ կտաւեղէնի հակեր էին ունեցած, ոսկու և արծաթի արկղներ կը դառնան ու այդպէս հարստանալով, քաջալերուում են, և այնու յետոյ, փոխանակ երկրորդ ձեռքէ կտաւեղէն վաճառք գնելու միջնորդներու ձեռքով, իրանք վեր են կենում, Մանչէսդր ու Լոնտոն են գնում բուն գործարաններէ գնելու իրանց ապրանք։

Այդ կտաւեղէնի առուտրի գործառնութեանց մէջ նշանաւոր են լինում Սպարթալըեան Յակոբ ու Յովհաննէս եղբարք, առաջինը դպրոցաչէն, երկրորդն աղքատանոց չինող. նմանապէս և ուրիշներ, որոնց մինչև այդ ժամանակ հարբատութիւնը դրուշով էր համրուում, այնուհետև լիրաներու թուով վաճառականներ են լինում։ Ի հարկէ, առաջին անգամ, ինչպէս չոգենաւն, այս անգամ էլ չոգեկառքը իմմիրուին է սկսում բանելու տարուէ տարի, դրանց երթեւեկութիւնն Փոքր Ասիոյ ներսերը կրկնուելով, նաւահանգիստը չոգենաւերով, հանգրուանները չոգեկառքերով, որ առաջուայ ժամանակ ցանցառ առուտրով էր գաւառացոց հետ, այդ ժամանակ յաճախ առուտրով լինում ու մեծ գումարներով ու ահագին քանակութեամբ ապրանքներով, ընդեղէնի, արմտիքի, մրգեղէնի և ուրիշ զանազան բերքերու։

Այդպէս, իզմիր ծովեզերեայ քաղաքը, Փոքր Ասիոյ առաջին խոստ բանուկ ու վաճառաշահ քաղաքն է լինում, մեծ դրամատէր ու կալուածատէր վաճառականներով նախընթաց դարու մէջ, որոնց մէջ նշանաւոր է և յիշագրելի, հայ կտաւավաճառներու շարքում, նոյն առեւտրին մէջ ապրած օրինաւոր յեղաշրջումով Սիմէրի Սարըբեան ու Ազնաւորեան ընկերութիւնը։ Առաւեղէնի զանազան տեսակ ապրանքներով Աւետիս Աւետիքեանը, Մինրան Իփլիքճեանը և այլն և այլն։

Իզմիրու Հայոց, անց կացող դարուին ունեցած այդ առեւտրական գործունէութիւնն, այն արժանաւորութիւնն ունեցաւ և ունի մինչև այսօր, որ ո՛չ միայն Փոքր Ասիոյ քաղաքներում բնակող հայաբարբառ ու թրքաբարբառ աղգայնոց առեւտրական հանճարը զարթեցուց նոյն առեւտրական գործունէութեան՝ իրանց օրինակովն ու գործողութեամբ, վարժեցնելով նրանց, ինչպէս որ կան այսօր նրանցմէ, նոյն իսկ Իզմիրու մէջ, ինչպէս որ են Արապեանք ու Պալըօզեանք նշանաւոր վաճառականներ, հապա նաև Իզմիրու վաճառականներու անուննները հռչակուեցան, Պալթազարեան Ղուկասի հրատարակած «Առձեռն Առարեան» լրագրի առթիվ,

մինչև Հնդկաստան, Բոմբա, Կալկաթա ու Ճավա կղզու Հայոց մէջ։

Մի երկրորդ արժանաւորութիւնն էլ այս է որ, Օսմանեան երկրում բնակող Հայոց մէջ, Իզմիրու հայ վաճառականք, առաջինն են եղած, նախ իրանց զաւակներն Եւրոպա ղրկողներ կրթութիւն առնելու համար, և ապա նոյն իրանք են գնացած Եւրոպա, թէև առեւտրական գործով, բայց Իզմիրու հայ ժողովրդին մէջ են բերած Եւրոպական կենցաղավարութեան ճաշակ։ Գլխաւորապէս եկեղեցի, դպրոց ու աղքատանոց չինողները, մանաւանդ մեր հին և նոր դպրութեան գրական մարդիկ առաջ բերողները, Եւրոպական բարբառներ սորվողները, որոնց մէջ անուն են հանած Հայրապետ Թումանեան, Ստեփան Ոսկանեան և Մատթէոս Մամուրեան և ուրիշներ։

Վերջին խօսք. իրանց տարաբնակութեան մէջ, Իզմիրու Հայք, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ճշմարիտ զաւակներն են եղած։ Կը մաղթեմ Աստուծմէ, ո՛չ թէ միայն միշտ միաւնոյնը մնան, հապա նաև, տարուէ տարի, նոյն օրհնեալ զաւակութեան մէջ անկին, մեծնան ու զարգանան։

1906, Պօլսոյ Գիւղ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Գրիգոր Զօհրապ

ՓՐԹՑԿՆԿԱՅ ԿՂԶԲԲԸՂ

(ԾԻՐԱԿԻ ԱԻԱՆԴԱՎԻՊԵՐԻՑ)

—Դի՛ն-ւտօ՛, դի՛ն-ւտօ՛ մեզմ ու անուշ զանգը հնչեց առուան,
Տէրտէրն ելաւ, փիլոնն առաւ, աղօթելով գնաց ժամ,
Երիցկինն էլ գուռը բացեց, կով, հաւ ու ճխու գուրս արաւ,
Հարեւանին, հանդիւորին բարև տուաւ ու առաւ.
Հայի խմորը հասել էր. վառազ հագաւ մխնոցը,
Կրակ տուաւ թոնրի չէնքին, բոցը ելաւ, վա՛ռ բոցը։
Լոյս-խաւարէն գնաւեր չինեց, գնաւեր չինեց, գրանկեց,
Բախեմին առաւ, բացը կպցուց, զարկեց թոնրի կողերին,
Վարդի գոյնը թշերն պատեց, քրտինքն իջաւ հակատին։
Տա՛ք-տա՛ք լաւաշ, ծաղիկ-լաւաշ հանեց թոնրէն ու փռեց,
Եարահացի անուշ հոտը գուռն ու երթիկը բռնեց։

Մէկ էլ՝ կամա՛ք, գուռը հնաոտ, ագքաս մի մարդ ֆուկֆուկ,
Ծուռը՝ ձեռին, պարկը՝ ուսին, տուներ մտաւ սուն ու փուշ։
—Քաշ՝ չաշխատիս, էրիցկինն չան, ագռաւրան չոյս գուռնաս,
Հոգրատ մարդ եմ, համբարտ մարդ եմ, արհեստ հայէց ինձ բան տա՛ս։
—Գալը քաշին.— պատասխանեց էրիցկինը հոգաւոր։—
Բնաւ վար գի՛ր, ծառի՛ր ու ճեր, քանի հատ էլ հետդ տ՛առ
Փաղրի կուշտը ագքաս մարդը բնաւ գրաւ ու հատաւ,
Էրիցկինն էլ քաղցր ձեռքով տալած առչիւր գրաւ։—
Յալան լեզուն չարմագ լուաչ, անքաչ պահիր ու ֆահահչ,
Ջի կողքին էլ անուշ չրով, տառը չուրով լիքը փարչ։
—Ճառած տունդ միշտ շէն պահէ, գլխաւորդ ոգի լինի,
Ծոխը արդով ահգած ճառիս, ֆարատ ձեռս քաց-աչքին։
Ձեզաս խանգ ագքաս մարդը, օրհնանգ հոգար օրհնաքրով,
Էրիցկինն էլ առատ-առատ պարիկը լցրեց լուսչով։

Էրիցկինը չա՛տ սիրուն էր, քուխ մազերը ծամաւոր,
Վառ աչքերը ատգոտ գիշեր, քշիկներըդ՝ հուր-խնձոր,
Խնդմ ագքատի սիրտը լցուեց անուշ մեղքով ու գողաց.—
—Իրիցկին չան, Առաժու սիրուն՝ ալ-քշերէգ պագ մի տա՛ս
Էրիցկինը չա՛տ բարկացաւ, ապտ խգեաց իր մատուս,
—Ագքատ ագրէ՛ր, որ գուն էգպէս Առաժու սէրն ես ձգուս,
Ես ինչ տեսի, Առաժու սիրուն մի պագիկ առ ու գնա,
Մեղքը վիզդ, գու քու խիղճդ, գուռ ու գրկիդ չիմանայ։
—Մեղքը վիզս, էրիցկին չան,— ատաց ագքատն ու քաւաւ,
Գրկեց տմարը, պապակ սրտով կսկուծ-կսկուծ պագ առաւ...
Ձգնաւ վրայ գուռը գարձաւ, վա՛յ, սէրտէրը նեղաս մտաւ.
Էրիցկինիայ գոյնը քաւաւ, սիրտը վախէն քիև առաւ.
—Վա՛յ ինձ, Առաւտած, մեղքս շատ է, ես խարեցի սէրտէրին,
Գնամ, պատաի՛ր, ինձի կուլ տուր, էլ չտեսնեմ սէրտէրին։
Խնդմ սիրտնու յոյսը մարաւ, շարը նստաւ սրտի մէջ.
Եւ յոյսը՝ մար, սիրտը՝ խաւար, բարկ թռնրի մէջ գլորուեց։
Մէկ էլ ահա՝ բարկ թռնիրը առաւտային հրաշքով
Ագրիւր գարձաւ, գով ու վճիտ, պայծառ չողքով ու երգով։
Ու առատաբած, ապուշ կտրած՝ գողաց ձայնը սէրտէրի.
—Մեղա՛յ Առաժու, ա՛յ սիրունի, էդ ու՞ր տեղ ես, գու՛րս արի.
Ահ՛ զ հրաշք ... գով ագրիւրի, չինչ ագրիւրի խորերէն
Երեան ելաւ էրիցկինը՝ գարձած մի ձուկ ոսկեգէն.
Ու ոսկեգէն ձուկը նայեց՝ գարձ ու գողում աչքերում,
Նայեց սիրով խնդմ սէրտէրին, որ ագօթք էր մրմնջում։

Ցանկարծ քրքիջ, սոյլը չարժեց, աչուխց ձուկը ջրի տակ,
Փրփուր հանեց, ոխիմը եկաւ, տեղաւ ապրելն անուագակ։

Ալի արւանէն եղբիկինը անուեց, անուան ձուկ գարձաւ,
Եւ թաներն էլ «բրիկինակայ ապրելու» այսկերպ կոչուեցաւ։

* * *

Գիշեր է խաւար,
Աչեռկէս լուռ-լռին,
Ասես, ոգի աշխարհ
Գաբձել է մեռած
Անհնչում, գազափար...
Բայց յանկարծ մի ձայն
Անհանգստաց հնչեց,
Այգ՞ ժա՞յրս էր արդեօք՞
Իմ բախտը յիշեց
Իր աւերը ազօթքաւէ,
Թէ՞ իմ վազաւչաւ
Ակբս էր կաթոգին՞
Անուշնս ախտաւ
Գոգաց չրխաւնեբին...

1919 թ.

* * *

Աչեռան ծագիկնե՛ր,
Գայտա՛կ աւ տխու՛ր,
Գազգահաւմ էք հեզ
Գայտերաւմ թաւխաւր։

Ձեր աչքերը մէչ
Աբցաւնք կայ արտաւմ,
Ուչացած եբակ՞
Ձեր քնքուչ արտաւմ։

Շատաւ կը չալէ
Հոգիը բքտերբ,
Կը թօչնէք չապրած,
Աչեռան ծագիկնե՛ր...

1921 թ.

ԽԱԺԱԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿԱՄՔԸ

Սիրելի ուսուցիկս, կեանքիս աննուր ընկերը:

Այսօր կարող եմ հաստատ գրել որ մեզ տանում են Տիգրանակերտ գինուորական ատեանի յանձնելու, կասկածելով թէ երկրի մէջ ապստամբութիւն ենք ուզում հանել: Իսկ այդ կը նշանակէ թէ մեզ տանում են ուղղակի կախելու: Ուրեմն, անուշիկ ընկերս, երբ այս նամակս ձեռքդ հասնի ո և է հրաշքով. ես այլևս դադրած կը լինեմ գոյութիւն ունենալէ: Սիրելիս, կատարէ վերջին կտակս.

ԳԱՐԵԳԻՆ ԽԱԺԱԿ

1. *Առ զաւակներս, հեռացի՛ր այս անիծապարտ և անբարոյական երկրէն. գնա՛ հաստատուիր մեր նախկին տեղը և նուիրուիր զաւակներուս և զաւակներուդ կրթութեանը: 2. պահէ՛ այս թուղթի կտորը և երբ երեխաներս չափահաս դառնան, տուր նրանց թող կարդան և հետևին իրենց հօր քայլերուն:*

Ահա՛ չուտով կը լրանայ 48 տարիս, բայց 48 օր հանգիստ վայրկեաններ չեմ ունեցած. Հայութեան անիծեալ ճակատագիրը ամէն տեղ հալածած է ինձ, կարծես նա կեդրոնացած է եղել իմ և իմ ընկերներիս վրայ: Դա՜ռն է, խիստ դառն այսպէս ապրելը և մանաւանդ այսպէս մեռնելը: Զղայլնացած եմ, բայց ոչ յուսահատուած: Կախաղանի առջև, հաստատ համոզուած եղիր, երկու պատկեր պիտի լինի աչքիս առջև. նախ՝ Հայ Ազգի տառապանքը, երկրորդ՝ քո

Նունուֆա, Ալօրիա և աւա՛ղ, երրորդ զաւկիս պատկերները։ Պիտի լա՞մ թէ պիտի ժպտամ, չեմ գիտեր... Երանի թէ մինչև իմ կախուիլը, սիրտս որ սկսած է բաբախել, պայթէր... Ի՞նչ զարհուրելի է չեռանել զաւակի ծնունդը և կախուել այն էլ այսպէս, դաւառանօրէն առանց ունէ արդար պատճառի, լոկ կասկածով։ Երբ զաւակներս մեծնան, անուշիկ Շուշանիկս, տուր նրանց որ կարդան այս տողերս և հետևին իրենց հօր չաւղին, նուիրուին իրենց ազգի և տառապեալ ժողովրդի ցաւերուն։

Արցունք չկայ աչքերուս մէջ, դուցէ այն պատճառով որ իրը մարդ՝ դեռ յոյսեր կը տածեմ ապրելու։ Գուցէ մեր 9 հոգիէն արդարացողներ լինենն, սակայն դրանցից չեմ կարող լինել ես, որ լեզու չգիտեմ և օրէնք չգիտեմ դատաւորներու վրայ ազդելու համար։ Թէև Թուրքիոյ մէջ և ոչ մէկ գրական գործի մասնակցած եմ, բայց պիտի կախուիմ, որովհետև յայտնի Դաշնակցական եմ...։ Հոգեակս, միայն մի հրաշք կարող է փրկել մեզ անխուսափելի կախաղանից. դա կապիճեի փոփոխութիւնն է Պոլսոյ մէջ, բայց դրան էլ չեմ հաւատում, որովհետև պատերազմի այս զարհուրելի վայրկեաններին դժուար թէ այդպիսի ո և է փոփոխութիւն առաջ գայ։

Մեզ յատկապէս տանում են Տիգրանակերտ մի խուլ անկիւն, որպէսզի ո՛չ Թերման, ո՛չ Ամերիկեան և ոչ ալ այլ դեսպաններ լսեն ու միջամտեն։ Տանում են բաւական հանդիստ և քաղաքավարի ձևով, առանց չղթայի, որպէսզի նպատակնին չհասկցուի և աղմուկ չլլլէ, միջամտութիւն տեղի չունենայ։ Մինչև անդամ ճամբու ծախքն էլ իրենք են վճարում։ Ամէն ինչ արուած է խուսափելու համար աղմուկից և անելիք ոճրի հետեւանքը ծածկելու նպատակով։

Մնաս բարով անուշիկ ընկերս, մնաք բարով Նունու, Ալօ հրեչտակներս, մնաս բարով և դու երրորդ և անծանօթ զաւակս, որի լոյս աչխարհ գալուն չպիտի արժանանամ։ Երանի՛ թէ մենք լինէինք հայ ժողովրդի սեղանին նուիր-

ուած վերջին զոհերը, երանի թէ մեր արիւնով վերջապէս հանգիստ դանէր այդ թշուառ Ազգը։ Մնաք բարով, ամբողջ հոգիս թափում եմ համբոյրիս մէջ որ դրօշմում եմ այս թղթի կտորին։ Երանի սրան էթէ պիտի գայ և ձեր ձեռքը հասնի. համբուրում եմ բոլորիդ աչքերը։ Վերջին բարեւներս հաղորդէ նաև քրոջս։ Կարծես իրականանում է մօրս ասած գուշակութիւնը 1892 ին թէ «Բացի անկիւնից ուրիշ պիտի մեռնիս»։

Ինչ դառն է, Աստուա՛ծ, սիրելիներէ հեռու մեռնելու պատկերը։ Կրկին ու կրկին համբոյրներս բոլորիդ։ Թող զաւակներս երթան իմ ճամբայով, դառն՝ բայց ազնիւ ճամբայ։

1915 թ. Յուլիս 1, Աստաթայի ոճրապարտ վիլայէթի Օսմանիէ բաղարի մէջ։

Ռ՝ ԽԱՉԱՆ

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ

Սէրը այն տարօրինակ հիւանդութիւնն է՝ որը ունեցող և չունեցող հաւասարապէս կը տառապին։ Երանի՛ անոր որ զայն կը փնտռէ և չի գտներ, իսկ եղո՛ւկ անոր՝ որ զայն ունենալուն համար կը տառապի։

⁂ Եթէ կարելի ըլլար սէրը առյաւէտ վերցնել աշխարհէն՝ կեանքը կը դադրէր գոյութիւն ունենալէ։

⁂ Պայմանագրական սէրը խարկանք մըն է մէկ կողմին համար, իսկ անկեղծ սէրը յիմարութիւն՝ թէ՛ մէկին և թէ մեւսին համար. ա՛մէն որ կրցաւ այս երկու եզրերը պատշաճեցնել՝ կեանքի մեծագոյն իմաստութեան տիրացաւ։

⁂ Կինը ընտանիքին մէջ անխմանալի փիլիսոփայութիւնն է, իսկ զաւակը՝ անոր հանգրուանը։

3.

ՁԻՆՈՒՈՐ ՄՈՍՕՆ

II.

Շրջաններ կան հայ տարագրեալ կեանքին մէջ՝ որ հեռու չատ հեռու են քաղաքակրթուած վիճակէ։

Նախնական կոպիտ ու դաժան կեանքն է որ կը թագաւորէ այնտեղ։ Մինչին դարերու սրբութեան ու պէնքի չառաչիւնն է որ կը լսուի։

Եւ այդ միջավայրի մէջ.— ուր ուժեղը ամենակալ Տէր է, թոյլը ոչինչ ստրուկ, ուր ոգիներն ու աստուածները կը վխտան ամենուրեք— մարդ անհատի դերը կը մեծնայ տարօրինակ չափեր, հերոս-կիսաստուածներ։

Այդպիսի խուլ վայրերէն է Մշոյ Ձիաստաց շրջանը, ուր յիշածս բացառիկ անհատներէն է Խարս գիւղի դինուոր Մոսօն։

Առջի անգամ ես պատահեցի նրան, երկու տարի առաջ, երբ ձմեռուան մի բուք գիշեր հարկադրուած էի անցուցնել Խարսայի ախոռներէն մէկուն մէջ։ Կիսախաւար գոմի մէջ կապուած անասուններուն նեխուած, ծանր, բայց տաք օդին մէջ և ամռանը կենդանի մնացած ճաճանչներու երդին տակ, գիւղացիները կը պատմէին իրենց կրած տառապանքներու և ի պատասխան դրա՝ «մերոնց» մղած հերոսական պայքարի մասին։ Վերջին քանի տարիների ընթացքին մէջ աւերուել էր գիւղը, ցամաքել էր թացանը երախաներու շրթունքներին։

Գիւղին կէսէն աւելին լծկան-եզ չունէր, դուրկ էր կթան կովէ։ Զուլումի օրերին Քրդերէն վերցրած հարիւրաւոր ոսկիի պարտքերը դարձրել էին գիւղացիների 2/3 ին ունեւորներուն «մրիպա»։ Իրենց տարեկան հասոյթի կէսը իբրև տոկոս աչխատաւորները կը վճարէին ձրիակեր հարուստներին։ Ցորենէ հաց ուտողները կը համրուէին մատերի վրայ։ Մնացածները կորեկ կ'ուտէին...

Մանր, զարհուրելի ծանր էր Խարսայ վիճակը։ Խօսողները խորասուզուեցին տխուր յիշողութիւնների մէջ։

«Օտայի» մէջ տիրեց յուսահատ լռութիւն։ Ես ևս լուռ էի։

— Մի բան մոռցան ձիվերը— լսուեց մութ անկիւնէն։

— Ինչ, հարցուցի մեքենաբար։

— Մոռցան ըսել որ մենք աւերուեցինք, ամէն ինչ կորանցուցինք, բայց փրկեցինք մեր պատիւը...

Գլուխս դարձուցի դէպի խաւարը, նոր խօսողը դիտելու համար։

— Մոսօն է, դինուոր Մոսօն— պատասխանեց նայուածքիս՝ ռէս Գասպարը։ Ճիշտ կ'ըսէ, Առաջ մերը չէր մեր պատիւը։

Խոշոր կազմուածքով, դանդաղ շարժումներով, պաղ, բայց կամք արտայայտող հայեացքով մէկն էր Մոսօն։ Այդ սովորական արտաքինի տակ ծածկուած էր ջերմեռանդ «հայ-քրիստոնեան»։

Անշուշտ ո՛չ կրօնի մասին գաղափար ունէր, ոչ իսկ պարզ աղօթք դիտէր ան, բայց և այնպէս բոլոր աստուածաբաններէն «աւելի» հաւատացեալ էր Մոսօն։

Այդ արքեպիւնը ան կը յարդէր պատ պահելով, «արքեպիւն» առնելով, Սուրբ Կարապետին, Սուրբ Ախպերիկին աղօթելով։

Մոսօյի այդ պարզամիտ կրօնական հասկացողութիւններին յեղափոխութիւնը պատուաստել էր «ազգի ազատագրութեան» գաղափարը։

Եւ որովհետև պատուաստի արմատը ուժեղ էր՝ արդիւնքը ևս ստացուեր էր փարթամ ու կենսունակ։

«Ազգը» դարձել էր այդ պարզ մարդու համար մի նոր արքեպիւն, որին նա կը ծառայէր երկիւղածութեամբ, անձնուիրութեամբ։

Սկիզբները 10-15 տարի առաջ «ազգի» թշնամի քիւրդն էր՝ աւազակը, գողը, բռնակալը։ Ուրիշներուն հետ միասին

ինք եւս կը հալածէր այդ թշնամիները, կ'օժանդակէր գործին՝ իբրեւ թղթատար, իբրեւ պահապան, իբրեւ կռուող։

Տարիներ յետոյ, երբ հաստատեցաւ այն միտքը թէ չարիքի արմատը Համիտի կառավարութիւնն է, դրացի Քրդերի հետ ժողովելն ու բարեկամանալը դարձաւ պահանջ։ Տասանուամներէ յետոյ քալեց այդ ճամբով և Մոսէն։ Ինքն էր որ Գէորգի և միւսների հրահանգով կը յարաբերէր, կը բանակցէր, ընկերական կապ կը պահէր Ղասմ բէգի հետ։ Երբ ի վերջոյ կայացաւ յայտնի համերաշխութիւնը և երկու կողմերը որոշեցին փոխանակել իրենց պինուորներէն մի քանիսին, Մոսէն այն երեք դաշնակցականներէն էր, որ փոխադրուեցին Խվններ և մնացին իրենց խմբապետ ընկեր Ղասմի մօտ։ Գործի կերպարանափոխումը չազդեց Մոսէի բարոյական դիմագծին վրայ։ Քրդի մօտ եւս նա մնաց նոյն հաւատարիմը՝ նոյն քաջարի կռուողը՝ որպիսին էր միշտ, դաշտին մէջ թէ Անդրանիկի մօտ Սասուն։ Մոսէի բարոյական այդ յատկութիւնները մինչև հիմա էլ երախտիքով կը յիշեն նրա կարճ ժամանակուայ քիւրդ բարեկամները։

Երկար չտեւեց դժբախտաբար այդ բարեկամութիւնը։

Ղասմը դաւաճանեց իր խոստումին ու դաշինքին։ Կառավարութեան հաճոյանալու համար՝ նենգօրէն սպանեց՝ իր սեփական ձեռքով քնած տեղը մորթեցով հայ յեղափոխականներին Զաւէնին, Սէյտոին, Ջնաոին։

Բոլոր պինուորները, ամբողջ հայ ժողովուրդը սոսկացին դաւաճանութենէն, ատելութեամբ լցուեցին դէպի ատոր Քիւրդը։ Մոսէն հազիւ փախաւ դազանի որջէն. հետը առնելով միայն նուիրական հրացանը։

Բ.

Սահմանադրութեան հռչակումէն ետքը յեղափոխական մարդիկները վար դրին իրենց զէնքերը։

Պայքարի ու հերոսութեան չրջանին յաջորդեց խաղաղ քարոզը, կուսակցական գիտակցութեան բարձրացումը։ Նոր

վէրքեր բանալու տեղ ջանալու էր ժողովրդի ստացած վէրքերը բուժել և դործել «օրինական» ճանապարհներով։

Տարբեր ճամբան կը պահանջէր նաև տարբեր, աւելի պատրաստուած ուժեր։

Սակայն այդ ուժերը մէջտեղ չկան. դործը մնաց նոյն «անպատրաստներու» ուսերուն վրայ, կուսող դիմուորներն էին որ կոչուեցան խաղալ առաքեալներուն դերը կատարելու...

Արդեօք նոյն հոգեբանութեան ու վիճակի մէջ չէի՞ն նաև այն ձկնորսներն ու հովիւները, որ ժամանակին տարածեցին Նազովրեցի քարոզչին պարզ, բայց մեծ մտքերը։

Պատուած չորերով, ցրտին ու ցեխին, չատ անգամ սոված փորով, ցուպը ձեռքին կը պտտէր Մոսէն, կը քալէր դիւղէ դիւղ, կը յորդորէր, կը քարոզէր, կը կազմակերպէր։

Ո՞նչ կը խօսէր այդ անուս, անկեղծ, աշխարհ չտեսած դիւղացին — ինքս էլ լաւ չդիտեմ, դիտեմ միայն որ իր մտքերը արտով լաւն էր որ կը քարոզէր, ա՛յն լաւը, որ պիտանի կը նկատէր իրեն ծանօթ ժողովրդին համար։

Թողած անցային գործերը, մի մի անդամ առնելով «չարուխի փարա», Մոսէն կ՚աշխատէր ինքը, ուրիշներէն եւս կը պահանջէր չմոռնալ յեղափոխութիւնը, ծառայել «ազգին»։

Դժբախտաբար այդ ուրիշներն ալ մեծ մասամբ իրեն նման դրկուածներ էին՝ տան միակ աշխատաւորներ, բեռնաւորուած երեխաներով ու ծեր ծնողներով։ Բնականաբար ոմանք կը չարունակէին գործը ակամայից, ձնչման տակ, կուսակցական «թատպէ» դրդուած, պատրաստ՝ յարմար պատրուակի տակ նուիրուելու անցային աշխատանքներուն։

Կը յիշեմ ընկերական ժողովներէն մին, երբ այդ տրամադրութիւնը արտայայտեց վ. դիւղացի Մ—ը։ Ան կ՚առարկէր իր աղքատութիւնը, եղբայր կամ այլ աշխատակից չունենալը տան մէջ։

Ընկերական թոյլտուութեամբ կը խորհէր՝ պանդխտութեան ցուպը բռնելու։ Շատերը ընդունեցին Մ.—ի պատճառաբանութիւնը և տրամադիր էին զիջելու...

— Վալլա չես երթայ,— կտրեց Մոսօն։

Մ — ը կը հակաճառէր։ Սերմացու, եղ, կով, գառն — ամէն ինչ պակաս էր իրեն, հինգ բերան իրեն կը նայէին...

Մոսօն տատչաւ։

— Ծո՞րի կ'երթաս դու։ Դու որ աղքատ ես, ո՞վ է այստեղ հարուստը։ Անցած ձմեռ դուն ցորեն կ'ուտէիր, ես կոբեկ ու գըլգիլ՝ան ալ կարմիր գըլգիլ։ Ծո՞րի պիտի երթաս... դու որ երթաս մնացածներն ալ կ'երթան, չրջանը կը մնայ առանց փորձուած գինուորներու...

Մ — ը գիջեց, մնաց իր չրջանի մէջ և չարունակեց իր կուսակցական աչխատանքը։

Ազգակցական սէրէ, բարեկամութենէ, կուսակցական գիտակցութենէ զատ, կայ նաև մի ներքին ոյժ, որ կը մերձեցնէ չատ անգամ մարդոց։ Այդպիսի մի լռելեայն, մոզեական զգացումով է որ մենք կապուեցինք Մոսօի հետ։ Վրատած էի նրա ազնուութեան, հաւատարմութեան, պարտաճանաչութեան։ Եւ նա միչտ կ'արդարացնէր մեր յոյսերը։ Ես եւս իմ կողմէ վատ կը զգայի ինքզինքս, երբ անկարող կը գտնուէի կատարելու Մոսօի ո և է խնդիրքը։

Մի կէտի մէջ միայն մենք չը հաչտուեցանք։ Դա Հայրդրդական համերաչխութեան խնդիրն էր։

Գետն տարիների բռնութիւններն ու կեղեքումները դեռ եւս չատ թարմ էին ժողովրդի յիչողութեան մէջ։ Աւտր վրթայ աւելցաւ Դատի դատաճանութիւն-ոճիրը, որ գինուորների և քիւրդ գեկավարների միջև կը հանդիսանար անանցանելի մի խրամատ։

Հայերը, մանաւանդ գինուորները, կը գերագատէին պօյքօթը, ոչ մի յարաբերութիւն չունենալը նախկին կեղեքիչների հետ. ժողովրդի հոգեբանութիւնը հասկնալի էր, բայց և այնպէս դրացիական կեանքը այդ պայմանների տակ չէր կարող մանել բնական ընթացքի մէջ։ Իսկական մեղաւորներէն զատ «պաղութենէն» կը տուժէին և բազմաթիւ անմեղներ։ Դրսէն ուղարկուած պաչտօնեաներ, հասարակ օտարական գինուորներ, ճամբորդներ, հալածուած քիւրդ գիւղացիներ

—բոլորն ալ կը գանգատէին հայ գիւղացու «անհիւրասիրութենէն», «անքաղաքավարութենէն»։

— Նոյն իսկ դրամով կը մերժեն ձիուն խոտ բերել, մի բաժակ կաթ տալ, գիշերուայ օթեւան յատկացնել – կը գանգատէր սահմանադրական մի սպայ։

— Վէթ թող բարև տան մեզի, տեղներէն ելլեն, հարարակ տուրճի հրաւիրեն. – կրկնած էին քանիցս չրջանի «զուլումքեար» աղաներն ու բեգերը, որ առանց կանգ առնելու հարկադրուած էին անցնել հայ գիւղերի մօտէն։

«Ներացիներիս» յորդորներն ու քարոզները այնու ամենայնիւ կը մնային առանց արդիւնքի...

Չեմ յիշեր թէ ո՞ր գիւղի խոտի դէզերի տակ, մի երեկոյ նստած էինք Մոսօի հետ։ Երկուքս էինք միայն. ծանրացայ մեր ցաւոտ «հասներաչխութեան» հարցի վրայ։ Վերջը չմոռացայ և մի քանի ընկերական յանդիմանական խօսքեր ուղղել իր «անհաչտ» քաղաքականութեան։ Նեչտեցի որ հասած է ժամանակը թուլցնելու պոյքօթը, ստեղծելու դրացիներու հետ սովորական մարդկային յարաբերութիւններ։

Միչտ լռող Մոսօն պոռթկաց.

— Դու չես ճանչնար այդ գայլերը,— ըսաւ նա.— ատոնք գազաններ են, որ կչտանալ չգիտեն։ Ջուր տաս անոնց – կերակուր կ'ուզեն, կերակուր տաս – եզդ կ'ուզեն, եզդ տաս, տունդ կ'ուզեն, կինդ կը փախցնեն, հողդ կը գրաւեն, քեզ կը սպաննեն... Անօրէններ են անոնք, անօրէններ՝ որոնց սա՛ կրնայ միայն բան հասկցնել,— չեչտեց Մոսօն, հրացանի կոթով գետնին զարնելով։— Լուսահոգի Ջաւէնն ալ քեզի նման կը խօսէր. «Մենք ալ, կ'ըսէր, կորեկ կ'ուտենք, անոնք ալ, մենք ալ ճնչուած ենք կառավարութենէն, անոնք ալ»— և վերջը... մոթիւեցաւ։

Չէ, պարոն, սա խօսքերը մեզ մօտ չեն անցնիր... Մեր մէջ երեք ընկերոջ արիւն կայ... Դէորգի գերեզմանը վկայ, Ղասմի հետ հաչտութիւն չի կրնար լինել։

Եւ լռեցի։

Գիտէի որ Մոսօի համար իր վերջին խմբապետ ընկերոջ

անունը նուիրական էր։ Դերեզմանը սուրբ, աւելի նուիրական քան թէ պաշտած զաղափարն է «գիտակիցներիս» համար, աւելի սուրբ քան թէ Աստուածն է իսկական քրիստոնեայի համար։

Այլևս չփորձեցի համոզել նրան։ «Ազգի» վինուորէն Մոսօն զարձաւ իմ աչքին՝ զաղափարի վինուոր, տառապող մարդկութեան ոտնահարուած իրաւունքների պաշտպան...

Մոսօն մեռաւ...

«Ուզեցինք բժիշկ տանել հիւանդի քով — կը գրէր քանի մը օր առաջ ընկերներէս մին,— բայց չյաջողեցանք։ Գէղէտիէյի երիտասարդ հայ բժիշկը 5-6 ժամ ճամբու համար 3-4 ոսկի ուզեց, բայց չունէինք։ Ափսո՜ս, գուցէ աղան ապաւուէր։

Նամակը կարդալով տրտմեցայ, յիշեցի Դաշնակցական վինուորին... Արդեօք գէթ այս տարի ցորենի հաց կերա՞ւ Մոսօն՝ թէ «ազգին» տառապիլը նորէն պահեց նրան կօրեկի վրայ...

Արդեօք իր սիրած հրացանի ժառանգորդը կը ծառայէ՞ «ազգին» նոյն եռանդով, նոյն հաւատարմութեամբ...

Վերջը միտքս սկսեց պրպտել այլ ուղղութեամբ։

Ինչո՞ւ Մոսօները պիտի քաշչեն իրենց կեանքը՝ ցնցոտիների ու սովի մէջ, որպէսզի նրանց աշխատանքով և անձնուիրութեամբ չահուին ուրիշները, ունեւորները աւելի եւս հարստանան, կրթուածները անոնց մահուան անկողնին իսկ չմօտենան, «ազգի» պատուով ու անունով խօսողները այդ պատիւը նուաճողներն անգամ չի ճանչնանք...

Արդեօք բնութեան օրէնքներէն մինն էլ ան է որ մարդը սպրի ու զարգանայ միակողմանիօրեն, միշտ էլ թերի կերպով. մէկը վայելէ առանց խղճի, միւսը ունենայ գիտութիւն՝ առանց պարտաճանաչութեան, երրորդը՝ «սրբութեան» վայել դիրք առանց ո և է սրբութիւն ճանչնալու... Իսկ Մոսօներն էլ — սով, տգիտութիւն, զրկանք — հաւատքի, անձնուիրութեան, սրբութեան հետ միասին...։

1912 Ս. ՋԱՒԱՐԵԱՆ

ԲԺԻՇԿԻ ՄԸ ՑԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՄԱՀՈՒԱՆ ՍԵՆԵԱԿԸ

Վրանաքաղաքի հիւանդանոցին կիներու բաժնին մէջ ինծի ձգուած էր Թոքախտաւորներու այդ չարաշուք սենեակը։ Պաշտօնակիցներէս ոմանք, Թերեւս աւելի բարեբախտ էին չունենալով նմանօրինակ բաժին մը, և այսպէսով խնայուած ըլլալով իրենց հիւանդանոցին մէջ դանդաղ՝ բայց երկար հոգեվարքներու առթելիք ամենօրեայ կսկիծը։

Եթէ դարեր առաջ, սիրով բռնկած հոյակապ և անմահացած բանաստեղծ մը, այնքան անգութ և դրական եղաւ Յոյսը վտարելով դժոխքէն՝ և դրան վրայ արձանագրելով «Ձգեցէք ամէն յոյս, դուք որ ներս կը մտնէք»։ ես քսաներորդ դարու իրապաշտ բժիշկ մահկանացու մը, այս դրժոխաբոյր սենեակի շեմին վրայ չատ չատ պիտի դնէի երկու հատ թառամած ոսկեծաղիկ. քովը պիտի անկէի ցուցատախտակ մը՝ սա վերտառութիւնով. «Այս շեմէն դուրս մահը, շեմէն ներս կեանքը հակայ պատրանք մըն է»։

Շատ անորոշ պիտի ըլլար այսպիսի կիսատքօղ յայտարարութիւն մը, բայց ես պիտի սիրէի առոր մշուշապատ անորոշութիւնը, իմ խեղճ դատապարտուած հիւանդներուս քով ապրեցնելու համար անգութ, անամէջ խրատիչակը, որ մարդիկ «Յոյս» կը կոչեն։

Բնական է որ ես ո՛չ մէկը դրեցի և ոչ ալ միւսը. արդէն պէտք ալ չկար, որքան ալ փափաքէի որ անոնք առաջին օրէն անդիտակ ըլլային իրենց վախճանին և ենթակայ մտային այսպիսի վերացական յոյզերու։ Հիւանդ կիները կը մոռնէին հոն կատարեալ դիտակցութիւնով, և անգամ մը իրենց ժամճակաւներու մէջը տեղաւորուելէ յետոյ, առաջին օրէն իսկ, կ'երեւի լռելեայն կ'ուխտէին անգամ մըն

ալ դուրս չելլալ անկէ, առանց երկու մոմակալներու, ա-ղօթասաց տէրտէրի մը և լալահառաչ սիրելիներու ընկերակ-ցութեան։

Եւ իրենց ուխտադրութեան մէջ անպայման կը յաջողէ-ին։ Մահը երբեք այնքան վստահաբայլ և ինքզինքը պար-տադրող եղած չէր՝ որքան այն խորչէն ներս։

Ցառաջացած Թոքախտաւորներու սենեակն էր այս։ Հիւանդները դիտէին զայն և բակին մէկ անկիւնը կամ հոն ուռճացող մարգարտածաղիկներու բոլորուն, հակայ Թու-փի մը քով կծկուած՝ աչքերով, ձեռքերով, վեհերոտ և զաղ-տադողի կը ցուցնէին մեկուսացած սենեակը և չնչատ, յու-զումնագին կը փսփսային իրարու մէջև։

— Մահո՛ւան սենեակը, մահուան սենեա՛կը...

Հիւանդները գլխաւորապէս իրենք իրենց մէջ նուիրա-գործած էին այս չարաչուք անունը։ Անիկա այնքան ընդ-հանրացած էր որ, երբ յանկարծակի հարցնէիր նոյնիսկ հիւան-դանոցին մէջ մշտապէս ապաստարկողներէն մէկուն, Թէ ու՞ր կը պառկէր, օրինակի համար, Թոքախտաւոր Եղիսան.— հակա-ռակ այդ մասին ցուցուցած չղազրգռութեանն և դրած արգելքիս, — փութանակի և առանց անդրադառնալու իր խօսքերուն, անզգալաբար պիտի պատասխանէր.

—Մահուան սենեակին մէջ...

Ինչ կ'արժեն մարդկային ու արուեստական արգելք-ները, երբ ժողովուրդի հոգին անգամ մը իրաւունքեան մը չուրջ հաւատաք կազմած և իր մէջ նուիրագործած է զայն։

Իրենց այդ հաւատքը անդրդուելի էր մահուան սեն-եակին չուրջ։ Հոն մանողները անպայման պէտք է մեռնէին, և առանց տատանելի կը մեռնէին ալ։

Ամէն առաւօտ, երբ բժշկական այցելութեան որոյ ժա-մը կուգար, որոյ մեծ ճմլուտմով կը մօտենայի մահուան սենեակին։ Ինքիր վրան մեծ ճիգ կ'ընէի, ուրախ երեւնա-լու, զուարթ, կատակախառն խօսքեր ընելու, յոյսը իրենց մէջ հրահրելու, վերջապէս ժպիտը վայրկեան մը դալկահար շրթներուն վրայ փթթեցնելու համար։

կարծեմ միշտ ալ կը յաջողէի։ Թոքախտաւոր կիները մեծ գոհունակութիւնով կ'ընդունէին զիս։ Նախապէս կը գանգատէին ոեւիցէ բանի մը վրայ, յետոյ անմիջապէս գոհացում գտնելով՝ իսկոյն չատախօս կը դառնային, կը չաղակրատէին և պզտիկ մատնութիւններ կ'ընէին իրարու մէջ։

— Տօքթո՛ր, երբոսը խօսքդ չըռնեց, մինչեւ վերջը անկողնին վրայ գամուած, սառ աչքերով սատեց մեզ, երբ բարձր կը խնդայինք...։

— Նուարդն ալ մինչև իրիկուն ուրախ էր, բայց գիշերը երկար առեն չքնացաւ, և պատուհանին առջև նստած աստղերը դիտեց...

— Իսկ դո՞ւն մատնիչ, կը բարկանար Նուարդը, երբ պատուհանէն տեսար ոչ, անուքին տակը հաց մը բռնած գաւակդ կ'անցնէր, վերմակիդ տակ մտար ու երկար առեն լացիր...

Մատնութիւնները դեռ կը չատնային և յուզումն ալ միասին։ Ամէնքն ալ խոստմնադրուժ յանցաւորի հէք, աղերսող նայուածքներով երեսէս կախուած կը մնային։

Պարզապէս խաբած էին զիս, քանի որ հանդիսաւորապէս, առնուազն չարաթը մէկ քանի անգամ խոստում կուտային ինծի, թէ միշտ զուարթ պիտի ըլլային, թէ ապահով պիտի ըլլային իրենց ապագային համար, և եթէ իրենց միտքն ու հոգին չարչրկող ամենափոքրիկ կասկած մը և հնչնուք մը դոյութիւն ունենար, անմիջապէս պիտի ըսէին ինծի։

Պատիժս չատ խոշոր չէր, բայց կ'ազդէր այս եղկելիներուն վրայ։ Այն որ աւելի յանցաւոր և տուած հրահանգներուս աւելի անսաստող գտնուած էր, կը յայտարարէի որ թէպէտև առողջացած էր, բայց խօսքս մտիկ ըրած չըլլալուն համար, դեռ ամիս մըն ալ պիտի պահէի հիւանդանոցին մէջ...։

— Ո՛հ, ամիս մըն ալ, կը բողոքէր խոշոր յուզումով մը, դեռ ամի՛ս մըն ալ պիտի տապտեմ այս տեղեակը...

Ամիս մը... ինչ խեղճ ժամանակամիջոց, բայց որքա՜ն երկար չըլլան յաւիտենականութեան այս փութկոտ ճամբոր-

դին համար, որ վաղը, միւս օր, անսահմանութեան մէջ, անսահմանութեան առջև ժամանակի մարդկային այս խեղճ ատրարաժանումը, տխեղծ և փոքրոգի կատակ մը պիտի գտնէր։

Ցուցատախտակ մըն ալ չինել տուած էի, որուն վրայ խոշոր տառերով գրուած էր.— « ժպտի՛ »։ Այս ցուցատախտակը խակոյն կը փոխադրուէր իրենց մէջ ամենէ յանցաւորին մահճակալին քով, և կը կենար նոյն տեղ մինչև այն ատեն, երբ ենթական այլեւս անուղղայ չէր, տխուր խօսքերով, լացով, տրտունջներով չէր յուզած իր ընկերուհիները և այսպէսով դէմ գործած հոգիներու հանրային խաղաղութեան։

Այս ցուցատախտակը, կանգնուած հիւանդի մը անարին քով, իրենց մէջ այդ հիւանդին յանցապարտութեան համազօր էր։

Կը զգայի դերս, ես այլեւս հոգեկան բժիշկ մըն էի։ Ցոյսն էր իրենց էութեան մէջ ներարկած իմ միակ դեղս, —ժպիտը. անոյշ խօսքն էր մրնակ, իմ բժշկական վերջին ապաւէնս։

Կարծեմ կը յաջողէի։ Անոնք որ այս սենեակէն ներս անհուն յուսալքումով և հոգեկան մահացու տխրութիւնով մը ներս մտած էին, իմ հոգեկան ներարկումներուս ազդեցութեան տակ հետզհետէ վերադարձ մը կ'ունենային յոյսի և կեանքի, կը հաւատային թէ պիտի բժշկուին կամ կրնան բժշկուիլ։ Իրենց աչքերուն մէջ ապրելու տենչը և աղերսանքը աւելի զօրաւոր և իրական ցոլացումներ կը ստանային, և յարութեան մը կամ վերածնութեան մը ցանկալի ճրագը կ'ապրէին։

Դերիս մէջն էի։ Հիւանդներս հոգեկան այս աստիճանին հասցնելէ վերջ, դիւրին էր այլեւս ինծի երկարել խաբէութեան փաղաքշական խօսքերս, յոյսը և պատրանքը երկարել, մչանջենաւորել անհունօրէն, առանց պայմանի հիւանդը հպատակեցնել ինծի և իմ խօսքերուս տալ պատգամի մը զօրութիւնը։

Դէ՞չ կ'ընէի. չեմ գիտեր։ Ամէն պարագայի տակ ինչ

որ ալ ընէի, ազէկ կամ գէշ, սիրտս չատ հանգիստ էր և ա-նոնց յուսադեղ մէկ ժպիտը ինծի հոգեկան բերկրանք կու-տար։

Մէկ չէին, երկու չէին իմ հիւանդներս։ Կուգային հան կիներ, աղջիկներ, բացատրելու երիտասարդ, չատ չատ ե-զանակ մը մահուան սենեակին մէջ անցնելու համար։ Ո-մանք գարնան յաճախորդներ էին, երբ մանիշակը հոգիւ-նոր կը փթթէր աւազուտքին վրայ, պզտիկ պարէզիս աժա-նութեան մէջ։ Ուրիշներ՝ ամրան, երբ մարգարտաձաղիկները փունջ փունջ չրջան կ'ընէին հիւանդներու դարկահար մահ-անոցներուն մէջ անձկալից չչունչով մը՝ «ապրիմ-մեռնիմ, ապրիմ-մեռնիմ»։ Ուրիշներ՝ աշնան, երբ մեխակները կը կարմրէին, կը բացուէին յորդ յորդ և կը չէնցնէին աժանները։ Մա-մը ալ ձմրան՝ անձրեւներու եղանակին, երբ ոսկեծաղիկները հակայ և գեղեցիկ, թոքախտաւորներու նման կը դողդողային իրենց վտիտ ծղիկին վրայ։

Ամէն եղանակ համար հիւրընկալ էր հիւանդանոցի իմ չարաշուք սենեակս։ Անիկա վերջին, անդառնալի օթեւան էր կեանքի և յաւիտենականութեան միջև։

Մինակ վերջին տարուայ գարնագիրքէն արդէն, մեռա-ցուն հիւրերս եղած էին՝ Եղիան, Մարին, Իսկուհին, Ե-րոսը և Նուարդը, որոնց հետգհետէ եկած միացած էին՝ Վիկտորիան, Մարգրիտը և Սիրանոյշը։

Իրենք իրենց մէջ «սիրոյ ընկերութիւն» յորջորջուած բաղդատական ազանդի մը երէցին կիները էր Եղիան, նարնջե-նիներու ծաղեզերեայ գիւղաքաղաքէ մը, թուխ, լեցունկէկ, միշտ ժպտուներես, փայլուն և պղտիկ աչքերով։ Մարին հազիւ 18 տարեկան խարտիշուհի մըն էր, հեզ, լռիկ և համակերպող իր խաղոր խաղոր կոմս ան աչքերը կը կապէին դէմքին ամենէն յատկանշական մասը։ Իսկուհին Գաղատացէն եկած, Առաքագործի երեսունհոց, խարտեաշ այրի մըն էր, ապակենման սուտ աչքերով։ Դէմքը միշտ մխաստուեր։ Ե-րոսը 35ի մօտ գալկադէմ, թուխ այրի մըն էր, դաժան, խստադէմ և մելամաղձոտ, այն տպաւորութիւնը կ'ընէր

վրայ, որ անհետիօթէն կը նախանձի իր չուրջը խնամք բեթելու եկած մարդերու և կիներու առաջութեան, ու հիմա անոնց վրայ փախիստուած՝ ակռաներովը պիտի բզքտէ, ոտքերնին համար անոնց, կեանքին հետ միասին մահուան ճաշակը։ Նուագող խումբ, նիհարակազմ, ծաղկաներ, չափազանց զգայուն և հեզիկ, կամաւորի մը երիտասարդ կինն էր, «Սարեակ» կը կոչէինք զինքը։ Վիկտորիա, բարձր, նրբահասակ, կապուտաչուկ, հազիւ 17 տարեկան, Սուէտիայի խարտիշուհի մը, որ չափազանց լուիկ էր, բայց միշտ գոհ և ուրախ։ Իր կարգին «արագիլ» կը յորջորջէինք զինքը։ Մարդրիտ հայաստանցի, 25 տարեկան հրապուրիչ գեղեցկուհիւնով խումբ մանկամարդուհի մը, որուն աչքերը մահուան համբոյրին տակ անօրինակ փայլ մը և գրաւչութիւն մը առացած էին, ինչպէս դիւթական մարգարտաժապիլները՝ վերջալոյսի շողերուն տակ։ Մարգրիտ, երբեք նիհար ալ չէր, երեւոյթէն դատելով կը զգումնայիր թէ՝ առաւօտ ախտը կրցած էր ժպրխիլ, մտեներու համար այս գեղուհին։ Իսկ վերջինն էր Սիրանույշ, խարտեաշ գաղթական ուսուցչուհի մը, առն գեղեցկութիւնով, լուրջ, խստապէմ և մտաւոր։

Բոլորիտի վրանաքաղաքին մէջ ահա առանք էին վերջին մեռ ամուսայ շրջանին մահուան սեմնակի իմ խեղճ բնակիչներս։

Ամէնքը գժգոհ էին խստապէտ Երբոսէն։

Երբ կը զուարճանանք, կը խնդանք, Երբոսը այնպէս մը խիստ կը նայի որ, կը սառեցնէ մեզ. կը գանգատէր միշտ «Սարեակը»։—

— Ամէնօր կ'ուզէ որ մահուան վրայ մտմտանք, կ'ամլցնէը գալկահար Մարին։

— Ծոյլը և հաւատքը չորցած է մէջը, իմ մարդուս պիտի դրկեմ գլուխը կարդալու համար, կը ծիծաղէր երէցին կնիկը՝ կարմիր եղիսան։

— Մարդուդ գիրքը գլուխդ փչացուցի, կը մռմռար սարսափելի Երբոսը և քէն քէն նայուածք մը կը ձգէր խոտակիցին վրայ։

Դիրքս կը դժուարանար։ Այս կինը, ո՛րքան ընկերակից-ներուն, նո՛յնքան ալ իմ պզտիկ մղձաւանջս էր։ Շատ անգամ իր սառն, տրամաբանական և հեղնութիւնով լեցուն խօսքերուն առջև, կը կորնչէի մտքի խաղաղութիւնս և չէի կրնար կատարել միշտ յուսատու խնդումերես, չաղակրատ բժիշկի դերս։ Պաղ, հատու խօսք մը կ'ըսէր, որ շատ անգամ չփոթութեան կը մատնէր խօսակիցը։

Իբր թէ պատիժ մը ըլլար, այնպէս յայտարարած էի որ, մահուան սենեակին մէջ, ամէնօր ամենէն վերջը պիտի մտնայի իր մահճակալին, զինքը քննելու, յետոյ անհրաժեշտ դեղը և կերակուրը գրելու համար։

Այս ընթացքս կերպով մը կը փրկէր կացութիւնս։ Այսպէսով վերջին պահուն առիթ չէր տար իրեն խօսելու և չուտ մը կը ձգէի սենեակը և դուրս կ'ելլայի։

Նուարդը որ իր սև սև աչքերուն, մազերուն և չափազանց դալկահար շրթներուն համար «Սարեակ» կոչած էի, ամենէն արագ քայլերով կը քալէր դէպի մահը։ Սարեակ ըլլալէ չատոնց դադրած էր, պէտք էր այլևս զինքը «կարմրակուց» անուանել, քանի որ արիւնը միշտ փրփուր կը կազմէր շրթներուն վրայ։ Ներս մտած օրէն ի վեր, վարդապոյն հինգշաբթի ժապաւէնն մըն ալ ունէր, որ հակառակ իր չկամութեան և խնդրանքին, ամէն ջանք թափած էի, անոր անհետացումը արգիլելու համար։ Ինծի կուգար թէ այդ վարդագոյն ժապաւէնը եղերերգական հակասութիւնով մը, շատ լաւ կ'երթար իր չափէն աւելի նիհար, երկարած և դալկահար դէմքին վրայ, ինչպէս աչնանային կարմրորակ՝ հասունցած բարտիի տերեւի մը վրայ։ Պզտիկ պարտէզս ամենուն զատ զատ ծաղիկներ կը բերէի, ումանց չահպրակը, ուրիշին մանիշակը, մարգրիտը, բայց վարդագոյն ժապաւէնով խեղճ Նուարդին կը բերէի միշտ կարմիր վարդը։ Տեսնելու բան էր այն ուրախութիւնը և երախտապարտ նայուածքները, որ կ'ուղղէին ինծի, երբ ծաղիկները կընտանային։ Ինչու չէ, անապատի մէջ կարմիր

ծաղիկ մը, քիչ մը մահուան սենեակին մէջ սպրդած յոյսի խոշոր ճառագայթի մը կը նմանէր։

Նուարդ, պաչտելի միամտութիւնով մը, այլեւս մոռցած գիւղացի աղջկան պայմանագրական ամօթխածութիւնը, իր կամաւոր ամուսինին պատկերը կախած էր անարին վրայ։ Պատկերին մարդը կը թուէր կեանքոտ տղայ մը, հրացանին կռթնած, որուն քները իրարմէ թերեւս կէս կանգուն հեռացուցած, աչքերը անօրինակ և անբնական մեծութիւնով մը, եկած թառած էր «Սարեակ»ին անարին, իր սրտի տարաբախտ ընկերուհիին վրայ հսկելու համար։

Պատկերը անշարժ, աչքերը դուրս պոռթկացած, դեռ կը հսկէր։ Երբ Նուարդ օր մը մէկէն չիջեցաւ, կարմիր փրփուրը շրթներուն վրայ, իր քովի սեղանին վրայ դրուած ջրամանին մէջ, կարմիր վարդն ալ թառամեցաւ։

Ամենէն չատ իր վրան լացողը Եղիան եղաւ։ Իր մահճակալին կից էր Նուարդին մահճակալը և որուն հանդէպ միշտ ունեցած էր մայրական գուրգուրանք մը, այնպէս որ ամէն անգամ, երբ բժշկական այցելութեան համար կը մտնէի «մահուան սենեակ»էն ներս, Եղիան կ'ըլլար միշտ փոխանորդաբար պատմողը Նուարդի գիշերային ցաւերուն և անհանգստութիւններուն մասին։

— Տօքթոր, Նուարդը չատ հազաց այս գիշեր, այնքան քրտնած էր որ, ստիպուեցանք երկու անգամ չապիկ փոխելու։

Ջուչացաւ։ Ամենուն ալ չրջանը կը մօտենար, եւեւէ եւս իրարու հետեւեցան՝ աչնանային թռչուններու կարաւանին պէս, որոնք վերջալոյսներուն, չարան-չարան կ'երթան կ'անհետանան միաւորուելու և թխպալից հորիզոններու դոգը։

Հեզիկ Մարին ժպիտը միշտ շրթունքին վրայ լուիկ մնջիկ և անտրտունջ ճառագայթի մը պէս չիջեցաւ։ Իսկուհին գիշեր մը յանկարծ մեռած էր։ Երբ առաւօտուն այցելութեան համար «մահուան սենեակ»ը մտայ, մահճակալը պարապ

էր։ Լնկերները յուզուած՝ գիշերը երբեք քնացած չէին, ամէնքն ալ յոգնած, սպառած, անձկութիւնը և մահուան սարսափը բացայայտ կերպով գծագրուած էին դէմքերու վրայ։

Խորունկ տխրութիւնով մը համակուած դուրս ելայ։ Խօսելու խօսք չունէի այնօր, ինչպէս ամէն անգամ որ մահ կը պատահէր։ Ցոյսի սովորական խօսքերս նորէն ընելու համար՝ վիշտը քիչ մը հինցած ըլլալու էր, և ջրանցքի միւս ափին վրայ, ծովու գեփիւռը կամ քամիները գոնէ քանըչորս ժամ վայելուած ըլլալու էին նոր գոցուած Թոքախտաւորի հողակոյտին վրայ։

Իսկ հինէն հազիւ չորս օր վերջն էր որ Եղիսան մեռաւ, միշտ ուրախ, միշտ ժպտալից։ Իր աղանդաւոր քոյրերը և եղբայրները հիւանդանոցին կից մեռելներու յատկացուած սենեակին մէջ և անոր դրան առջև խմբուած, ժամերով, յուզումնալից ցաւի երգեր չինեցին անհետացած սուրբ «քոյրիկին» համար։

Սիրանոյշը և Մարգարիտը իրենց գլուխը անկողինին մէջ քաշած՝ տաք արցունքներ կը թափէին։ «Սիրոյ ընկերութեան» աղանդաւորներու ողբի անուշ մեղեդիները՝ իրենց սենեակին մէջ կը հնչէին մահուան ահաւոր զօրանջի մը պէս։

Երբ սենեակէն ներս մտայ, Մարգարիտ, վեհեմ և յուսահատ զայրոյթի մը մէջ, մկկէն ժահճակալէն վար նետուեցաւ ու ծունկիս փարած սկսաւ թախանձել.

— Բաւական է Տօքթո՛ր, յոյսը և պատրանքը ամիսներով մեր մէջը ապրեցուցիր. բաւական է, Աստուծոյ սիրոյն գթա ինծի, երկիրս ղրկէ... պիտի մեռնիմ...։

Մարմնաւորուած մահը, ծունկերուս փարած, կեանք կը մուրար։

Զափազանց յուզուած էի. բայց տիրակալեցի զգացումներուս, հեղնեցի իր մահուան մասին ունեցած խենդ մտածումները և խոստացայ ամէն կարելի միջոցի դիմել, մեկնող առաջին գաղթականներու կարաւանին հետ զինքը Հալէպ՝ քրոջը քով ղրկելու համար։

—Ես՛նդ ա՛ղջիկ, պարապ յուզումներ կ՛ունենաս, երբեք մահը չպիտի կրնայ ժպիրիլ խամրեցնել չքնաղութիւդ վարդը...

Իսկոյն ուրախացաւ, ժպիտը և հոգեկան անհուն բերկրութիւնը արշաւներ ըրաւ ամբողջ դէմքին վրայ և աչքերը յուզումով մը ճառագայթեցին։

—Բժիշկը խօ՛սք տուաւ, Սիրանո՛յշ, հայրենիք պիտի երթամ, գոչեց անհամբեր հրճուագին, իբր թէ գերեզմանէն դէպի կեանք վերադարձ մը կ՛ունենար։

Եաեւս դարձայ, Սիրանոյշն ալ կ՛արտասուէր անկողնին մէջ։

— Մի՛ լար ըսի վարժուհիին, երեւութապէս ջղայնացած. դուք երբեք խօսքս չէք բռներ և ինծի հանդէպ կ՛ներեւի յարգանք չունիք...

— Ո՛չ, ո՛չ, բողոքեց կակազագին։

— Ուրեմն պէտք չէ՛ որ աւելորդ յուզումներ ունենաք. ուզեցէք ինձմէ ինչ որ կարելի է ձեզ գոհացնելու համար։

— Ձիս ալ ղրկէ հիմա, հիմա՛, վրանին մէջ՝ մօրս, քոյրերուս քով մնանիլ կ՛ուզեմ։ Մահուան ա՛չքը ժտաւ այս սենեակէն ներս...։

Իրեն ալ խոստացայ կարգադրութիւն մը ընել, և երբ քովս դարձայ, վերջին հիւանդին այցելելու համար, Եբրոսի մահճակալին մէջ, տեսայ իրական մահուան աչքը՝ սառն, դեղնած, որ արհաւիրքի մը կը նմանէր։

Ակամայ սարսուռ մը ունեցայ և ուզեցի խօսակցութեան ձեւը փոխել և սիրալիր ըլլալ նաև այս ահաւոր կնոջ հետ.

— Եբրո՛ս քոյրիկ, կուզե՞ս որ քեզ ալ երկիր ղրկեմ...

— Ես գիտեմ ըսաւ երթալիք տեղս, աւելցուցի և անողոք քինախնդիր նայուածք մը ձգելով վրաս, գլուխը դարձուց դէպի պատը։

Սարսափելին...։ Այդ պահէն սկսեալ գիտէի որ հիւանդներուս քով սպառած էի յուսատու խօսքի ամէն աղբիւր, և այլեւս վստահութիւն չէի ներշնչեր իրենց։ Հիմա միակ մտածումս էր ամէն կարելի միջոցի դիմել՝ Մարգարիտը և Սիրանոյշը իրենց երկիրը ղրկելու համար։

Հայրենասիրությունը՝ իրենց համար ոչինչ և չոյսի ա-նըսպասո աղբիւր մը եղաւ. ես ներքնապէս կը հրճուէի, տեսնելով թէ ահռելի հիւանդութիւնը այնքան արագ չէր յառաջանար և ժամանակ կուտար երիտասարդ աղջիկներուն, որպէսզի անդրադարձ մը ունենան կեանքին և Թուրքոան-նոր տուած բերկրութիւնովը։

Սիրանոյշին մօրը հետ համաձայնեցայ որ հիւանդութիւ-նը իր վերջնական աւերը չգործած մեկնին։

— Դիտեմ, պիտի մեռնի, բայց գոնէ հայրենիքին մէջ թաղեմ և վրան խաչ մը դնեմ, կ'ըսէր մայրը արտասուագին։

Մարգարիտին պարագան աւելի դժուար էր, մէկը չունէր, բայց ներգաղթը ոկսած էր և չատ մը հայրենակիցներ ու-նէր, որոնք պիտի մեկնէին առաջին կարաւանով և որոնց կարելի էր ընկերացնել։

Եղիսայի մահէն հինգ օր վերջ նոր բնակիչներ ունեցանք մահուան սենեակին մէջ։ Բոլորովին սպառած խարտեաշ Սուէտուհի մը եկաւ, Սիման՝ որ Գահիրէէն կուգար, ուր սպասուհի եղած էր տարիէ մը ի վեր։ Երկրորդ մը՝ Հաննէ անունով Մարտինցի երիտասարդ թուխ այրի մը, յետոյ եր-րորդ մը՝ դալկահար, վտիտ, տասնըեօթը տարեկան Գարա-տուրանցի Մաղիկը։ Սիման հինգ օր վերջը մեռաւ, Հան-նէն կրցաւ Պէյրութ մեկնիլ՝ իր ազգականներուն հետ։ Եւ կիրակի օր մը, երբ հինգ հարիւր հոգինոց մեծ կարաւանը կը մեկնէր, մահուան սենեակին մէջ, հագուած, սգուած ի-րենց մահճակալին վրայ, տօնական հագուստներով, հարսի պէս պճնուած գտայ Մարգարիտը և Սիրանոյշը, որոնք ճա-ռադայթածակ, ինծի կը սպասէին հիւանդանոցէն մեկնումի վերջնական հրամանը առնելու համար։

Մարգարիտ բերկրանքէն ձեռքս խլած կը համբուրէր և յուզումնալից կը մրմնջէր թէ «ամբողջ կեանքին մէջ գիս չպիտի մոռնար։»

Ամբո՛ղջ կեանքի՞ն մէջ... ինչ խեղճ ժամանակ, եթէ իմ յիշատակս ալ, մի միակ պիտի կապուէր այդ աննշան չր-

ջանին, յետոյ մոռացութեան և անէութեան գոգը իջնալու համար։

Մարդիկ առաւել կամ նուազ աւելորդապաշտ են. ես այն վայրկեանին դմնդակ զգացում մը ունեցայ և սիրտս կակծաց։ Երբ իրենց թուղթերը առորագրած միջոցիս իմ լաւագոյն և անկեղծ մաղթանքներս կ'ընէի՝ իրենց երջանկութեան և առողջութեան համար, լացի մանկական աղաղակ մը բարձրացաւ քովէս և դղրդեց մահուան սենեակը։

Դալկահար, պզտիկ Մաղիկն էր, պզտիկցա՜ծ, պզտիկցա՜ծ անկողնին մէջ, աչքերը դուրս ձգած, կ'արտաշունչէր ու կը պոռար ...

— Հայրենի՛ք պիտի երթամ, հայրենի՛ք, իմիններս այսօր կ'երթան, ինծ հոս կը ձգեն մեռնելու համար, հայրենի՛ք պիտի երթամ...

Հիւանդանոցի ճաղերէն դուրս, հրապարակին վրայ, աղմուկը կը չատնար, կը բարձրանար. մեկնող գաղթականներու պոռչտուքները, դրօշակներ դրկած կեանքոտ տղաքներու մարտագոռ երգերը, տարագիրներու՝ իրարու մէջ «մնաք բարովի» կանչերը՝ կը ցնցէին ամբողջ հիւանդանոցը, և, հիւանդներէն սկսելով մինչև առողջները՝ մեզ ամէնս կը լեցնէին վայրկենապէս հայրենաբաղձութեան անդիմադրելի կարօտով մը։

Նոյն պահուն ճաղերէն սկսան պոռալ. «Մարգարիտ, Սիրանոյշ, վազեցէ՛ք, կ'երթանք»։ Մահուան սենեակի իմ գեղեցիկ վարդերս, հեւ ի հեւ կը քալէին «մնաք բարով»ի ուրախ չարժուձեներ բաչխելով ամենուն, մինչ Մաղիկ՝ անկողնին մէջ գալարուն, մաղերը կը փեթթէր անհուն յուսահատութիւնով մը.

— Ձիս հոս կը ձգեն, Աստուա՜ծ իմ, ձիս հոս կը ձգեն մեռնելու համար։

Ժամ մը վերջ խաղաղութիւնը տիրեց. ամէնքը գացած էին։ Հետեւեալ օրը երբ մահուան սենեակը մտայ, Մաղիկը մեռած էր, իսկ Երբոս իր մահճակալին վրայ թառած մահ-

ուան սառն աչքերով անտարբեր ու արհամարհոտ կը դիտէր շրջապատը։

Շաբաթ մը վերջ նամակով մը լուր առինք որ Սիրանոյշը չոգենաւին մէջ մեռած էր և կապոյտ ալիքները եղած էին իր վերջին հանգստարանը։

Մինակ Երրոսը կը մնար սենեակին մէջ, միակ ինքը, որ ամէն այցելութեան սիրտ կը լեցնէր սարսուռով ու կըսկիծով։ Իր մահճակալին առջև, կը սիրէի աւելի լռել ու մտածել կեանքի ունայնութեան վրայ։

Արդէն ուրիշ կերպ կարելի չէր շարժիլ. Երրոս, խորապէս ըմբռնած կեանքի և մահուան իրական իմաստը. իր աչքերուն հեգնութիւնով լեցուն սառն ու քինախնդիր արտայայտութիւնները այնպէս կ'ըսէին թէ՝ սփոփանքի փուճ և պատրալից խօսքերը անամէջ չաղակրատութիւններ են։

Ես այս թոքախտաւոր կնոջ սենեակին մէջ, մանաւանդ դուրսը, իր հիւանդութենէն վարակուած թշուառներու հանդէպ ունեցած եմ չատ անգամ հակընդդէմ խորհրդածութիւններ՝ որոնք տանջած են մտածումս։

Մենք, դպրոցական գրասեղաններէն սկսեալ, մինչև մեր հասունութեան շրջանները, այնպէս դիտէինք կամ վէպի և պատմուածքներու մէջ այնպէս կարդացած էինք որ՝ մերժուած սէրերը և սիրահարները միայն ընդունակ էն թոքախտ ըլլալու, և, անոնք միայն կը բռնուին առանձնաշնորհեալներու այս բանաստեղծական հիւանդութենէն։ Մեր գրողները քիչ մը չափազանց զեղծանած են, առհասարակ կիրարկելով թոքախտաւորի այս վախճանական ու եղերերգակ բանաձեւը, որ եթէ ուզուի՝ քիչ մը ամէն սիրահարական պատմուածքի կրնայ յարմարցուիլ։

Ընդհակառակը ես այնպէս դիտեցի որ, ո՛չ թէ ընդհանրապէս սիրահարները, այլ կեանքին մէջ չսիրուածներն են որ կը վարակուին այս ահաւոր հիւանդութենէն։

Երրոս որքան ալ կորովի՝ բայց հետզհետէ իր անկումին կը մօտենար։ Օր մը ուզեց իր երկու փոքրիկ զաւակները տեսնել, և երբ անոնք քովն էին, միակ երկար, անյագուրդ

նայուածք մը ձգեց անոնց վրայ և յետոյ ձեռքով նշան ըրաւ որ դուրս հանեն։ Առաջին անգամն ըլլալով՝ լոկ այդ վայրկեանին է որ տեսայ արցունքի խոշոր կաթիլներ՝ որոնք կը լճանային անհամեմատ մեծցած և փայլ առած աչքերուն մէջ։

— Այս իրիկուն պիտի մեռնիմ, բաւ ինծի դառնալով, սառն անտարբերութեան մը մէջ։ Կը մեղքնամ քեզի որ օրերով մեզի նայեցար, այնքան խօսք հատցուցիր և ծաղիկներդ վատնեցիր, յուսադրելու և ուրախացնելու համար...

Այնպիսի կծու հեգնութիւն մը կար այս «ծաղիկներդ վատնեցիր» խօսքին մէջ, որ ինծի թուեցաւ չափազանց խառնուած և չար հոգիի մը արտայայտութիւնը։ Անգո՛ւթ կին, չիտակ էր թէ, ես իրեն շատ քիչ անգամ ծաղիկներ բերած էի, որովհետև իր նայուածքին մէջ արհամարհանքի և արգահատանքի մօտեցող վէճութիւն մը տեսած էի։

*
* *

Ներդաղթը իր ամենէն տաք շրջանին մէջ է հիմա։ Մարդիկ չորս հարիւր, հինգ հարիւր հոգիի կարաւաններով, ամէն երկու օրը մէկ կը դիմէին իրենց հայրենիքը։ Վաղը այս կենսաթրթիռ աղաղակներով չէնցած աւազուտ ափունքէն ոչինչ պիտի մնայ։ Արդէն չաքաթէ մը ի վեր գոցած ենք մահուան սենեակը, ո՛ւր այլեւս յաճախորդ չունինք։ Երբոյն ալ ղրկեցինք իր նմաններուն քով, որոնք առանց տապանաքարի, առանց խաչի, կը հանգչին հեռուն, օտար գերեզմաններու անծանօթ և ջնջուած հողակոյտներուն մէջ։ Մահուան սենեակէն միայն առժամապէս ճողոպրած է Մարգարիտը։ Լաւ է որ գնաց։ Ես չատ անգամ կը մոռնամ բժիշկի իրապաշտ մտածումներս և մանկական հրաշաբաղձութիւնով մը կ'երեւակայեմ, կը սիրեմ երեւակայել Մարգարիտը՝ վերածնած, կեանքին վերադարձած, որ դալարուտ պուրակի մը մէջ գլուխը ցցած երկնքին, կը թուրբուայ առաւօտներու կենսատու ցօղովն ու արեւովը։

1918 Նոյմ.

ՏՕՔԹ. Մ. ՍԱԼՔԻ

ՕՐՕՐԴԱՓՍ

Խաժ վիհերն ի վեր՝
Խորհուրդով հեւուն,
Ձմրուխտէ թեւե՛ր
Ծովուն ու հովուն,

Փաղքէն եմ վախեր,
Ձերծած օրէնքէն...
Գոռէ՛ իմ վախեր,
Համբուրէ՛ իմ քէնս

Օրրեցէ՛ք սիրտս որ
Փառւած ծովուն վրայ,
Խոնջ, աղաչաւոր
Ձեզմով կը սասռայ։

Ծիրանի՛դ՝ բնհեղ
Իրիկնաժամի,
Օրրէ՛ պիս ինչպէս
Փետուր մ՚արծիւի,

Աչխարհի լացով
Եմ ա՛յնքան ծանր՝ ես,
Որ պէտք է պիս, ծո՛վ,
Օրրես ու օրրես։

Արփահե՛ւ ինկած
Արծիւի փետուր,
Օրօրուի՛մ քու թաց
Համբոյրներովդ հուր։

Ծիրանի՛ ծրփուն,
Շրթունքներս օծէ՛,
Կայանատուր բուն
Արծիւ մը բոցէ։

Լուսանցրեւովդ հեզ՝
Կոյս Անդրին մէկ ծամ,
Օրօրուի՛մ այնպէս
Որպէս թէ չկա՛մ...։

«Երկնային Մեղեդիներ»

ԵԴՈՒԱՐԴ ԳՕԼԱՆՑԵԱՆ

ԿՈՅՍ ԿՈՒՍԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Ծովանոյշն ես, ծովու բագին,
Ես՝ կրակապաշտ սիրուդ կրակին,
Մեռան Աստղիկ, Մագթաղինէն—
Որ ծընանիս գոյգ աճիւնէն:

Դաստառակներն ու Մատոնան
Հազիւ գեղոյդ կը մօտենան.
Գիտնար այսպէս ըլլալն եթէ
Բեզ կը ստեղծէ՞ր Տէրը միթէ:

Մեծ Բերթողին քերթուածն անգիր,
Սիրոյ փիւնի՛կ, մոխրէս թըռիր,
Աչքեր խաչող այբդ նուշէ
Ջիս կը հաշշէ ու կը մաշէ:

Հաշուք կուտաս, մաշուք կուտաս,
Սրբուհդ շուքը շուքիս կուտաս,
Գանգուրներդդ՝ ճակտիս նարօտ,
Դիրկ գիրկ ծաղիկ, տեսքին կարօտ:

Շաղամաթը՝ որթը որթին
Կը զիրարէ որ լաւ յուռթին,
Ծրփուն ծաղիկ գանգուրներուդ
Թելն ալ կապեց սէրըս սիրուդ:

Մեղուն ծրծեց վարդն ու նարդոս
Որ իր մեղրին բերէ ամբրոս,
Ես՝ ծրծեցի գեղըդ անհաս.—
Այս քերթուածին մեղրին ըսպաս:

ԼԵՒՈՆ ԷՍԱՅԱՆԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՊ ՏԻՊԵՐ

(ՅՈՒՇԵՐ ԵՐԵՒԱՆԻՑ)

ՆԱ

Դէմքին նայելով՝ պէտք է որ անունը Թաթոս լինի։

Ճիշտ է՝ քալուածքը մի քիչ կարապետաւուն է և ճակատը փոքր ինչ Պաղտասարի է խփում, կամ հեռուց նայելիս՝ երբ երեւանի Պարետային վարչութեան դէմը կանգնած արձանացած է լինում ինչպէս վատ նկարուած աւրբ՝ ճիշտ է՝ Աբիսողոմի կասկած է յարուցանում։

Բայց երբ հենց նոր ծանօթացած՝ հետդ խօսելիս, ներքեւի շուրթը ճոթռած կոլոչի պէս վար է կախում ու ևս աաթի խոշոր աչքերը գեղավարի չուած ժպտում է ուղիղ աչքերիդ մէջ՝ միաժամանակ ամենաքարթու «դու» ով դիմում քեզ՝

— *Յետո՞յ, ո՞նց ես, ո՞նց։*

Իսկոյն պարզ է քեզ համար, որ դէմդ կանգնած է անտարակոյս մի իսկական հայ-լուսաւորչական Թաթոս։ Մի ամենաթաթոս։ Թաթոսագո՛յնը։

Գլխին մի կարտուզ ունի, որ մի ժամանակ գոյն ունէր։ վրան մի լայն ու երկար, ճխլտուած մի պլաչչ՝ գլխանոցը մէջքին։ Ոտներին «պախոդնի» է առուզագարագովհան երջանիկ և աւա՛ղ, անվերադարձ «ոսկե»-դարի... Ինքը չորուցամաք մի երիտասարդ է՝ կզակն ու բեխը ածիլած, մի աւքանազեան կախումի քթով, որի ետեւը կպցրած է նրա դէմքը՝ երկարաւուն, խոշորկզակ դէմքը, որ 1914 թուից մինչև հիմի ժպտում է։

Ժպտում է թեկուզ իրան ասես թէ՝

— *Թուրքերը վաղը գալիս են Երեւանի վրայ։*

— *Հա՞, չէի իմացել .— ասում է ու ժպտում։*

Այսինքն՝ կարծես ասում լինի. « Ինչ հետաքրքիր, լաւ բան էք ասում, հա՞, լա՛ւ, լա՛ւ »։ Կարծես իրան չի վերաբերում։ Այսինքն՝ գուցէ և վերաբերում է, միայն իբր այն մտքով թէ « վաղը ցիրկ է գալիս Հայաստան »։

Աւելի լաւ, թամաշա կանենք։

Դիմնազի վեցերորդիցն է։ Համալսարան չի գնաց, այլ... Շա՞ւուբ, չալթուկի ֆակուլտէտը, աւետեաց կուբսերը՝ պղընձածարաւ, ցորենատենչ, աւարահաւաք և՝ թալանավաստակ հայ երիտասարդութեան, ծերութեան, հասակաւորութեան, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց։ Ու մինչ Իգդիրի ճակատում մեր զօրամասը թշնամու կուրծքն էր ծեծում մեր թաթոսը Շաւուբում չալթուկ էր ծեծում փոքր ինչ պետութեան համար, ոսկաւ ինչ իր համար, մի քիչ իրենց տան համար և ոսկաւիկ ինչ՝ դարձեալ իրենց տան համար։

Այստեղ էր, և քէֆը չաղ էր, մինչև որ թշնամուն համեցէք արուեց Ալէքսանդրապոլ։ Քիչ մնաց որ Թուրքերը Շաւուբ մտնելիս նրա պոչը կոխէին, բայց «գեաղան ձղե՛ց»։

Եւ « լաղաթի՛ն »— ինչպէս նա պատմում էր պարլէմէնտի չէնքի առաջ՝ լիածիծաղ մըկրկալով՝ բայց լաւ չի բացատրելով թէ ինչո՛ւմն էր այդ լաղաթը։ Աւենք հասկանալի էլ էր թէ ինչու.— պետութեան մթերքի մեծ մասը « չհասցրեց գնացքին », «միայն իր բաժինը և այն էլ չատ խղճուկ բան կարողացաւ բառնալ վերջին վագոնին, (ջնջուած) Ու թռցնե՛լ »։

Մէկ-երկու օր մնան պէս կորաւ Երեւանի այգիների քունջուպուճախներում տիեզերական խորհրդաւորութեամբ։ Մի-երկու օր էլ անգիր արած հաչիւներ տուեց պարենաւորման մինիստրութեան մէջ. այնուհետև նրա ազգային արժանապատիւ քիթը մին-մին դուրս էր նայում խանութների կիսափակ դռնից։ Այնտեղ ինչ որ մութ գործեր էր կատարում։ Բայց այնքան մութ՝ որ բոլորովին պարզ էր։ Աւենք՝ Երեւանում մարդիկ ամենից անվտանգ բաների մասին փսփսում են և ամենավտանգաւոր բաների մասին՝ գոռում։ Որովհետև արտաասհմանից ամէն ինչ բերուած է եր-

ջանիկ երեւան. և՛ քաղաք կար, և՛ գումբ, և՛ մանուկ, և՛ ամէն ինչ, բայց ականջ չի բերուած լսելու թէ ինչ է պատմում այդ տպրանքը։

Կատարելապէս ազատ ու ինքնավար Հայաստան, ուր մարդիկ ազատ գործում են ամէն տեսակ գործեր և իրենք իրենց վարում են՝ ուր խելքները կտրում է։

Շէյքսպիրեան գալա՞թ է արել մօտը։

Այսպիսով մեր Թաթոսը, որ լուսաց միապետութիւնը, լուսաց յեղափոխութիւնը, ապա Արարատեան և Միացեալ Հանրապետութիւնների Առաջին և Երկրորդ պարտութիւնները, մինչև որ հասաւ Մեծ Դժբախտութիւնը սեփականատերերի։

Մի օր իրան դիմեցի.

— Բոլշեւիկները գալիս են։

Նորից նոյն ժպիտը. կարծես ժորժ Բորմանի չոկոլադ է գալու։

— Հա՞, մի՛թէ... հետաքրքիր է։ Ե՞րբ են գալու։

— Վաղը։

—Ինչո՞ւ, լա՛ւ, — արեց ու գուարթացէմ երեսը երեսիս՝ ինաց նոյն մարդը, ինչ որ էր Հանրապետութեան գանգատն օրերում։

Բացատրեցի, որ բոլշեւիկները մի քիչ սեփականութիւն չեն սիրում և իրպէսներին վիճակը նախանձելի չի լինելու։ Կարծեմ լաւ չի լսեց։ Կամ չի հասկացաւ, կամ գուցէ հասկացաւ և բանի տեղ չդրեց։

Բոլշեւիկները... Ո՞նց ուժիմ էր մաչել մեր Թաթոսը։ Նա իր բանը երեւի գիտէր։ Նա իսկապէս Նիկոլայի, Աբամի, և Կատեանի հեղեղները եկան հասցրին, բայց մեր Թաթոսը փոքրիկ խնամքարի պէս մնաց ինչ որ փոսերի քունջերում։

Կատեանի օրով նա մի երկու դիշեր իր գումում ինչ որ հնագիտական թէ երկրաբանական պեղումներով էր զբաղուած։ Ինչ որ բաներ պահ տուեց հողի, յետոյ աւազի և մինչև իսկ քարի չերտերին։ Ինչ որ վանեցիների հետ մեծ չուկային փոխադրներ ունեցաւ։ Ինչ որ իշարչաներ կատարեց դէպի

կատակը։ Ինչոր պատահներում դիմեդործների հետ առ-դինցիաներ արաւ։ Աշխարհի առեղծադործուհից առաջ էլ այդպէս խորհրդաւորութիւն չեղաւ, ինչպէս այդ բոլշեւիկների գալու աւագ չարաթը։ Մեր Թաթոսը Քրիստոսի չափ չարչարուեց։ Ճիշտ է՝ քիչ մնաց անձնական մի քննամու պատճառով մի փոքրիկ Յուդայի ուրբաթ ունենար, բայց չարաթը աւելի շուտ հասաւ քան այդ ուրբաթը և մեր Թաթոսը այդտեղ էլ «ձղեց» և իր լէշը քցեց — կարմիր կիրակի։

Եւ Սովետական Հայաստանի առաջին հանդէսին՝ ժպիտը հետը՝ Թամամշաւոր գնաց քաղաքային տան առաջը, տեսաւ կասեանին, բայց կասեանը իրան չտեսաւ։

Եւ ո՞ր սատանան նրան կը տեսնի։ Նա անտեսանելի է է Թաթոսին։ (ցնծուած)

ինչպէս ասեղ։ Նա մի սիրուհի ասեմ թէ՞ մեծատուն է, գուցէ և անգիտակցական, որ նրա գէնքն է, որով նա փրկւում է.— ճանճի սովորականութիւն։ Ճանճի պէս յամառագիտա է նա՝ և այդ պատճառով էլ աչքից վրիպելի։ Անհանգստացնում է պետութեան երեսը, բայց հենց պետութիւնը ձեռքը տանում է որ քշէ նրան կամ բռնէ՝ իսկոյն մոռանում է։

Որովհետև առաջները ամէն բոպէ բռնելու փորձ արուել է. շատ է տուել, բազում է տուել և վերջը ձանձրոյքից, թէ յուսահատութիւնից՝ ձեռը թափ է արուել։

— Դէ գնա է՛, հէրդ էլ անիծած։

Եւ մոռացուել է Թաթոսը, ինչպէս սոլիստէր օպէրայից երաժշտութեան վերաստացուհների մէջ։

Եւ ամէն մի քաղաքական յեղաշրջում, որ անշրաժեշտաբար իր մէջ որոշ օպերային ոգեւորութիւններ ունի՝ մոռանում է։ Եւ Թաթոսն էլ հենց այդ ոգեւորման փուչին է կպչում ու ապրում։ Ապրում անտեսանելի և երջանիկ։

Արդեօք ո՞րտեղ է թագցրել նա իր ապրանքների մեծագոյն մասը։ Անկասկած նա աներեւակայելի պաշար ունի մերսած։ Եւ՛ գինի, և՛ չալթուկ, և՛ ցորեն, և՛ իւղ, և՛

թանձր կաթ, և՛ չթեր, և՛ զօրքի իրեր. ու այդ ամենից հրբէշաւոր քանակի...

Ի հարկէ մի տեղ չէ թագցրած, այլ ամբողջ քաղաքում և երջանիկ երեւանի համայն գաւառում։ Բայց որ նրա թագցրած ապրանքը Պարժողկոմը չէ՝ սատանան էլ չգտնէ լու՝ — դա ամենամեծ ճշմարտութիւնն է քանաերորդ դարու։ Գոնէ մեր Թաթոսը մեծայոյս է։ Իսկ յոյսը միայն մեր վարժապետների կապիտալը չէ, այլ իսկապէս նրանցը, ովքեր յոյսի հետ ունեն և անգնահատելի թանկարժէք մթերք ճարպկութեան։

Զգիտեմ Թուրքերը եթէ գան՝ ի՛նչ պիտի անէ մեր Թաթոսը։ Բայց որ նա այդ անուէժիմ ռէժիմին էլ կապրի ու կանցնի՝ դա պարզ է։ Արդէն նրա տունը եկուամուտ են անում ինչ որ գիշերագնաց Թուրքեր, որոնք հենց որ լուսադէմին ներս են մտնում նրա սենեակը եւ զեկուցում, որ յանձնաբարութիւնը կատարել են՝ Թաթոսը վեր է ցցում կեռ ու երկար քիթը և ուրախաձայն մրմրկում.

— Ա՛յ, չօխ սա՛ղ օլ, բայրնա դէօնդուլիմ քիրա՛։

Ամենքի հետ քաղցր է՝ ինչպէս ղոչափ, և ամենքի հետ իսօսելու եղանակն էլ գիտէ՝ ինչպէս ծխատէր քահանայ։ Պարժողկոմի նախասենեակում ամենքին «ընկեր» է ասում, մինչև անգամ տէր-Մարտիրոսին։ Աւետիք Սահակեանին «պարոն» է ասում՝ երբ մենակ են, իսկ երբ կողքին «կամկածելի» ժարդ է կանգնած՝ գերադասում է «ընկեր»ը։ Չար է, Թող խափանուի։

Արդէն «գործերը» վերջացրել է։ Տանը փայտ ունի, հաց ու պաշար, երեւանի սուճուխ, չիր, գաւուրմա ու ինչոր սրտերնիդ կ'ուզէ։ Ուրախ է և քէֆը միշտ չաղ՝ ինչպէս եպիսկոպոս։ Առաւօտը լաւ գաւուրմայով փիլաւը հինգ մատներով չանթում է, վրան լաւ գինին զարկում և դուրս է գալի Աբովեան փողոց՝ «պատի լրագիր» կարդալու և տեսնելու թէ մթերքների ռեկվիզիցիայի համ Տաճկի հետ հօ չի՞ գալիս։

Ցեսոյ հանդիպում է իր բարեկամներին ու անծանօթ ծանօթներին, զրից անում ու ժպտում՝ փլատից խղոտած շրթունքներով։

Թաթոսի ժպիտը։ Հը՛ դա մի ուրիշ բան է։ Ե՞րբ պիտի նա դադրի։ Չգիտեմ Պարժողկո՞մը կը յաղթի նրան, թէ նա Պարժողկոմին։ Բայց պէտք է գնահատել այդ ժպիտը։ Դա հաղուագիւտ գանձն է Հայաստանի։ Դա մի իսկական պետական վալիւտա է։

Երբեք չեմ մոռանայ Թաթոսին։ Եթէ Հայաստան գնաք՝ ինձնից շատ բարև արէք իրեն։

Տաթեւ, 1921

Դ. ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ

ՔԱՌԵԱԿՆԵՐ

Ժամանակ է, ելէք, եա՛րեր, էէ՜ ըրէք,
Դինեի ու եար, գամ ու տաւիղ ձեռք առէք.
Ոչինչ կը մնայ այս անցաւոր աշխարհէն,
Ի զուր տեղը գինին խառապ մի ընէք։

***

Գարնան մէջ ես, գինիի բաժակն առ քամէ,
Վըշտե՞ր ունիս, գինին խմէ, քայքայուէ.
Ողջ աշխարհն է քայքայուած ու քայքայուած,
Այս քայքայուած տեղը գո՛ն ալ քայքայուէ։

ՀԱՖԸՉ

Կրօնքի կանոններըը մի՛ կատարեր և պատուիրաններըը գանց ըրէ
Եւ այն պատառը որ ունիս՝ մի պլանար ոչ մէկուն.
Մի՛ անիրաւեր ոչ մէկուն, և ոչ մէկուն սիրտը մի՛ ցաւցներ.
Անդին աշխարհի գործը ե՛ս վրաս կ'առնեմ, գինի բեր։

***

Խայեա՛մ, եթէ գինիէն արբեցած ես, ուրա՛խ եղիր,
Եթէ սուտակապէմի քով նստած ես, ուրա՛խ եղիր.
Քանի որ՝ հուսկ ուրեմն՝ չգոյ պիտի ըլլաս,
Երեւակայէ՛ թէ չգոյութիւնը գոյութեան պէս է, ուրա՛խ եղիր։

ԽԱՅԵԱՄ

ԱԺԴԱՀԱՐԸ

(ՀԱՑԵՐՆԻ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ)

Ռ· ՉԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

«Փրկի՛ր ինձ, Տէ՛ր, ու իմ հօտին,
Մի թողներ մեզ ո՛րբ, անթա՛ղ,
Ձո սրբերից մէկի ոտին
Մի գառ կ՚անեմ ես մատաղ:

Այսպէս աղօթեց հովիւն ահեղակ
Ի տես հեռաւոր հիդրային սողուն,
Մինչ ոչխարների մայիւնն աղեղակ
Օդն էր թնդացնում ձայնով դողդողուն:
Ու հանդիպակաց գագաթից լերան,
Օղակ առ օղակ խո՛շ-խո՛շ սուլոցով
Նման այն գետին գալիս էր հիդրան,
Որ դիմելու էր մօտակայ մի ծով,
Ետոր ձորն էր միայն բաժանում երկու
Լեռ-շղթաներին Դերջան-Բիւրակնի,
Որ կատարներով սեպ-սեպ ահարկու
Համբուրում էին ալիքներն երկնի:
Ու մօտենում էր օղակ առ օղակ
Ետոր ձորի եզրին ահեղ ժդահարն ահեղ,
Մղձ շրջակայքում թնդիւն, աղաղակ,
Ու հովիւն էլի ձայնեց խնդայեղ.

«Թէ մեղաւոր մարդս ես պատժում,
Ինչ եղաւ իմ գառներին,
Որ օրն ի բուն, ամէն մի ժամ
Ձո ատրուկն են ու գերին:

«Փրկի՛ր, գէթ, Տէ՛ր, սրանց փրկի՛ր
Ոչխարներիդ անասուն
Որ քո ձեռքով անկարեկիր՝
Հաշմել ես խօսքն ու լեզուն:

«Խօսքը պատուիդ, խօսքն իմ պատուի՝
Մի գառ կ'անեմ քեզ Թարմ զոհ,
Որ քո ցասումն էլ հանդարտուի,
Ու չը մնաս դու դժգոհ:»
Աստուած գէթ մի հեղ իր կեանքում արար
Խնդիրքը լսեց արարածների,
Մի կայծակ շանթեց գոռ ամպերից վար,
Ու գլխին զարկեց մեծ աժդահարի.
Ասես Թէ սուրն էր Սասունցի Դաւթի
Որ կէս էր անում Մսրա-Մելիքին.
Ասես՝ արծանն էր քարացած Դոլտի՝
Աժդահարն ընկած ծորակի մուտքին.
Դլուխը՝ ջրում, վիզն՝ անդունդից կախ,
Մարմինը փռւած լերան գագաթին,
Ու Հովիւն իակոյն աներկիւղ, անվախ,
Ցանկացաւ վերջ տալ իր պատուի ուխտին:
Շապկի ծալքերից դուրս բերած փութով
Մի չաղլիկ միջատ գէր, բազմոտանի,
Չոյգ եղունգներով հզմնց անվրդով՝
Որպէս իր Աստծուն մի զոհ պիտանի:
Չայրացաւ Աստուած ապերախտ մարդու
Անպատկառ զոհից՝ իր գործքին բարի,
Երկնի բարձունքից մի շունչով հաստու
Հովին ու հօտին վերածեց քարի...

Սահե՛լ են տարիք, Թերևս էլ՝ դարեր,
Աստծու եւ մարդու տաք կռւի օրից,
Մնացել են տակ անկենդան քարեր
Երբեմնի շէնշող արարածներից:
Անցորդն է միայն շարժկլտուն ոգին
Լերկ գագաթներին Դերջան-Բիւրակնի
Որ հազիւ հասած ծորակի մուտքին՝
Աչերն է յառում բարձունքին երկնի:

ՀՍԿՈՒՄ

Գիշերներ կան լո՛ւռ անասվոր, ուր ծաղիկներ հոգի մ'ունին,
Ուր զգլուխը կը ծխծխայ հեշտագրգիռ մէջն այերին,
Հառաչանքի մ'ուր կոհակին վրայ ծանրը և յամրօրէն
Կուգայ մեռնի՛լ չքնաղուն ծայրն խորաճաճուկ սիրտը անգէն։
Գիշերներ կան լո՛ւռ անասվոր, ուր ծաղիկներ հոգի մ'ունին,
Գիշերներուն այդ՝ ես կ'ուրթամ կնոջ մը պէս գորովագին։

Աւօտներ կան ջինջ ու պայծառ պճնազարդուած ծիրանեգոյն,
Ուր իր հրճուանքն ունի հոգին, ակառնահոս ջուրին հանգոյն,
Ուր նման է սիրան Ջաւախուան երկնքին՝ լի պոպանչներով։
Եւ մարմինն է անսարսուռ, հոգին՝ անբիծ և անխռով։
Աւօտներ կան ջինջ ու պայծառ պճնազարդուած ծիրանեգոյն,
Աւօտներուն այդ՝ ես կ'ուրթամ գուարթագին՝ մանկան մ'հանգոյն։

Օրեր կան մութ, ուր այլևս յոգնած իննքինքը ճանչնալէն
Սիրտն խռպոտ ծեր, կը զեռեզուի իր կապարին վրայ արդէն,
Ուր ամենէն քաղցր անցեալն իսկ կը թըւի զարդ մը գունատած
Ուր կը գործէ մարդ,— եղկելի գերասան մ'հէգ թափառայած,
Օրեր կան մութ, ուր խոնջ ես ալ մեռած ճանչնալու հոգէն անլուր,
Այդ օրերուն՝ կորաքամակ գերթ ծերունի կ'ուրթամ ես լուռ։

Տարակոյսի գիշերներ կան անգոհն ուր քեզ կը գալարէ,
Ուր իջած է հոգին մինչև պարոյրին ծայրը խաւարէ,
Եւ գալկահար, սարսռազդեցիկ անհունութեան վրայ կախուած
Կը զգայ քամին անգուշդներուն՝ եւ կ'ընկրկի, ո՛, սարսափած։
Տարակոյսի գիշերներ կան անգոհն ուր կը գալարէ քեզ,
Գիշերներուն այդ՝ սառուերին մէջ ես մեռնիլ մըն եմ կարծես...։

Թարգմ. Վ. ԳԵՈՐԳԵԱՆ

ALBERT SAMAIN

ՆԱՊՕԼԷՕՆ, ԲԷԹՀՕՎԷՆ, ԴԱՆՏԷ

Երեք յոբելեաններ... վերջնական կազմալուծման նախօրեակին, ուժասպառ, ծերացած Եւրոպան՝ անցեալ, հերոսական դարը, արիւնաթաթախ մոխիրների մէջ թաղելուց ետքը՝ այսօր, նուաղած սրտի մարուած թնդիւնով ու չինծու խանդավառութեամբ պիտի ողջունի հակառակի յիշատակը։

Պատմութեան որմերի վրայ ծաղկապսակները վաղուց թառամած են և ապագայի ճամբանները ազազուն ու թզուկ բոյսերով են ծածկուած։ Սրտերի մէջ արձագանգ չկայ և առանդունդ բեւեռուող հոգիները՝ խուլ են ու յողդողդ։

Անցեալ դարու կէսին, կարլայլի նման վառվռուն ու հզօր մի միտք, կարող էր յափշտակուել հերոսների պաշտամունքով և առեղծել ոգեկանութեամբ լեցուն այն երկը՝ որ կայսրաւ հոգիների և նոր կազմուող մարքերի բիւրեղ հացն ու մարրամարգար աղբիւրը եղաւ։

Նրա հերոսները լոկ յիշատակներ չէին։ Նրանց պայծառ ու առնագեղ առուերները՝ որ կորովի զարկով մեծ գործեր էին դարբնած և նոր կարելիութեանց տեւական հիմերը զետեղած՝ դեռ ապրում էին, հոգիների մէջ, կենդանի ու առեղծագործ կեանքով։ Մեծ Յեղափոխութիւնը նոր էր փակած իր ահաւոր շրջանը և Մարայի ու Դանտոնի կայծկլտուն ոգիները կանգուն էին հին ընկերութեան փլած շէնքերի վերայ։

Նապոլէոնի հանճարը, վիրաւորուած առիւծի նման, թափառում էր ահաբեկած Եւրոպայում։

Անգլիոյ մէջ, ժողունադէմ, քաննեւութ տարեկան մի երիտասարդ, փակուած խորհրդաւոր յամառութեան մէջ, չուայլօրէն վատնում էր՝ կեսարից յետոյ հազիւ տեսնուած քաղաքական իր խառնուածքը, մի ձեռնարկի մէջ, որին

չէին համապատասխանում ո՛չ իր տարիքը և ոչ իր պատրաստութիւնը։ Ընդմիջելով մի հարբեցողութիւն կամ յունական ողբերգութեան մի չարաղրութիւն, նա, յամառօրէն, պարզում էր Նապոլէօնեան հանճարի դէմ անգլիական սահմանադրական պղպատեայ աւրը և ազատում Եւրոպան՝ մշտական տարկուբիւնից։

Ու մեռնում էր երեսուն տարեկան։

Հռոմում, կիսաը՝ դարու գարնանային ու ապողոնեան ոգին՝ իր հոգին էր աւանդում։ Շէլլին, այդ դեղեցիկ հրեական, որի անձը սարսռում էր աստղերի երաժշտականութեամբ, իր վերջին երազն էր տաւղահարում։

Վիեննայի փողոցների մէջ, Բէթհօվէնը, իր անաւոր հանճարն ու իր դերմարդկային խուլութիւնն էր պատցնում։

Լօրդ Բայրօնը, զարհուրանքի ու մղձաւանջի տեսիլքներ քչելով իր առջեւը, իր փառաւոր մահն էր պատրաստում Միսօլունգիի մէջ։

Ուժի ու գիտակցութեան մարդիկ էին նրանք։

Անհատը իր բարձրագոյն փիթիումին հասած էր։ Հպարտ ու գոռոզ, իրենց սրտերի մէջ, լոյսերի ու դժոխքների անհուն տենդը պահելով, վատահ այն արժէքների վրայ՝ որ առաւօրէն սիրում էին, նրանք արհամարում էին հզօրներին և ատում ամբոխը։

Բէթհօվէնն՝ թագաւորն իսկ իր բարեւին արժանի չէր համարում և Eroica ի ձեռագրի վրայից կատաղօրէն աւերում էր Նապոլէօնի անունը, այն օրը՝ երբ այս վերջինը, դաւաճանելով մեծ Յեղափոխութեան սկզբունքներին՝ ինքզինքը կայսր էր հռչակում։

Շէլլի ու Բայրօն, թողնում և ուրանում էին իրենց հայրենիքը, չուզելով հանդուրժել նրա կեղծաւոր ու փոքրամիտ բռնակալութեանը։

Առնագէղ, խրոխտ ու հզօր անհատների դերմարդկային մարտնչութեանց լուսաւոր օրերն էին որ կարկայլ երգեց ու հաւակացաւ։

Բայց դարը, իր չրջանը բոլորելով, կամաց կամաց

մայր մտաւ նոր դարու մոխրագոյն ու անչուք անյայտին մէջ։ Հանճարներուն հնչուն ու ռազմական անուններն լոկ ժժգոյն արձագանգներ են այսօր և հոգիները՝ պատմութիւն։

* * *

1821-ի Մայիս 5-ին, Սուրբ Հելլէն կղզիի ճահիճներուն ու ժայռերուն մէջ, մեռաւ Նապոլէօն Բոնապարտը։ Նոյն տարիին, վիեննայում, մեռաւ Լիւդվիգ Յօն Բէթհօվէնն։ 1321-ին, Դանտէ Ալիգիերին վերջ դրած էր իր կեանքին՝ Բաւէննայում։

Նապոլէօնեան դիւցազներգական դարը աղմկալից է ու լեցուն՝ ռազմական փողերի ձայներով։

Աննման Կորսիկացին, իր մարաջախտներով ու երկաթէ դիւնուրներով շրջապատուած, հեղեղի պէս անցաւ Եւրոպայի խաղաղ ոստաններուն ու դաշտերուն վրայէն, զարմանահրաշ առասպելներ քերթելով։

Նրա պողպատեայ թաթը ամէն տեղ իր կնիքը քանդակեց։ Փոքրիկ թագաւորներուն գահերը, թուղթէ տուներուն նման, վայր ընկան։ Պետութիւններուն սահմանները, օձերի պէս, ոտքացին ու սեղմուեցին։ Հռոմայ պապի ձեռքէն խաչը դղրդաձայն դուրս պրծաւ, և վատիկանի պատուհաններուն փարթամ լոյսերը՝ միմիայն երկչոտ ու խուժուռ նայուածքներով վառուեցան։ Անգուսպ, բայց գիտակից մի կամք, ժողովուրդներուն բախտը, մի քանի տարի, իր երկաթէ բազուկներուն մէջ սեղմեց։ Ազատութեան դաղափարը, Տիւյէրիի պարտէզներէն աղմկօրէն դուրս նետուած, անփչրելի կորովով, հակայ թափով ու դիւային խրոխտանքով, անողոքօրէն յարձակուեցաւ աւանդական հիմնարկութեանց վրայ և տապալեց։

Վօլտէրի և Րուսսոյի գաղափարները, օծուած՝ կնքուած յեղափոխութեան արիւններուն մէջ, Նապոլէօնի ձեռքում, դարձել էին սրածայր նիզակներ՝ որ նա խոցում էր, առանց վարանումի, սրտերի մէջ։

Եւրոպայի դաշտերի ու պուրակներուն վերայ, հարիւրաւոր թնդանօթներ նոր կեանքի աւետումներն էին ոռնում։

Ալպեան լեռների բարձունքների վրայից իսկ, լուսաւէտ ու վսեմ երազի սարսռալից կարաւաններ էին անցում։

Նապոլէօն փառաւոր վկայութիւնն էր այն ճշմարտութեան՝ որ մարդկային անսահմանական զաղութները, կարող են, տարիների ընթացքում, միջատի աչքերով չափուած կառուցուածքներ սահմանել ու գետեղել, բաւ է որ մի ուժեղ անձնաւորութիւն առաջ նետուի, ու ամէն ինչ կը նսեմանայ, ամէն ինչ կ'այլափոխուի։

Պատմութեան մէջ տրամաբանութիւն չկայ։ Դէպքերի չաղապատումը անրմբռնելի է ու խորհրդաւոր։ Իրար դէմ մաքառող թաքնաթաքուր ոյժերի խաղը դժուար է ենթարկուում չափին ու կշռին մեր մտածողութեան։ Երեւոյթների մակերեսի թատերաբեմի վրայ ներկայացուած ողբերգութիւնները ներքին դրդիչներ ու պատճառներ ունին՝ որոնք մեզ համար անհասկանալի են մնում։

Կորսիկայում ծնուած, անյայտ Իտալացիի ձեռքին, Ցբրանեայի նման մեծ մի երկիր, հրու զէնք է դառնում ու իր աշխարհակալական հիմքի պարզ մի միջոց։ Մենք ասում ենք՝ մեծ Նապոլէօն և չենք ասում մեծ Ցբրանեան. մենք ասում ենք՝ կեսարի Հռոմը, Նապոլէօնի դարը և չենք ասում Ցբրանեայի դարը։ Անհատը, իր երկաթի կամքով, տիրում է պատմութեանը և նշանաբանն է դառնում իր ժամանակի բոլոր դէպքերի։

Նապոլէօն արշաւում էր, յաղթում ու չինում։ Տեղ չկայ որտեղից նա անցած լինի՝ առանց որ թողնի երկրի համար օգտաւէտ մի յիշատակ։ Նա փոխում էր գետերի հոսանքը, թըմբեր կանգնեցնում առաջացող ծովերի առջև, կամուրջներ նետում լեռից լեռ, ափից ափ, ջրանցքներ փորում քաղաքից քաղաք, արձուն նայուածքով նախատեսում՝ երկիրների զարգացման համար անհրաժեշտ պէտքերը։ Ու ինչ որ աւելի կարեւոր է, նա պատուաստում էր հոգիներին մի նոր ոգի, ստեղծում մի այնպիսի մթնոլորտ՝ որը մեզի համար այժմ անհասկանալի է՝ բայց որի վկայութիւնը տալիս են յափըշտակուած ժամանակակիցները։

Նապոլէոնը ոճ ունէր, այդ ոճը երբեք չի մեռնում, որովհետև նա դառնում է դերազոյն ապրումների յաւերժական կնիքը։ Ոճը ներքինական ուժգնութեան արտայդուած ձեւն է, լուսաւոր բազաւորումը՝ խորհուրդ բնաւորութեանց հոգեկան որոնումներին։ Ոճը իսկական կեանքի վերջնական պատկերն է, նա իկօնացում է, ուստի իրականութիւն։

Այդ տեսակէտից, Նապոլէօն, իր ցեղի հաւատարիմ զաւակ, վերածննդեան ցայտուն դէպքերն է յիշեցնում։

Գիտակից հանճար, նա անվախօրէն խաղում է ճակատագրի հետ։ Զարմանալի է որ Տօլստոյ, այնքան մեծ հոգեբան, Նապոլէօնի մէջ միայն դերասան է տեսնում և տալիս է նրան Ժրանսացիներին յատուկ բոլոր թերութիւնները։ Արդ, ես չեմ ճանաչում աւելի բնական հերոս, ի մի ձուլուած զինքը շրջապատող դէպքերի ու մինչև անգամ դաշտանկարի հետ։ Անհատի բնաւորութիւնը ակներև է դառնում դժբախտութեան մէջ. յիշենք Ծօնտենըլէօն անգլիական նաւի վերայ տուրն տեսարանը և իր ամբողջ վարքը՝ գերութեան ժամանակ, և իսկական մարդը, ցայտուն կերպով իր թերութիւններով ու իր առաւելութիւններով, ամբողջապէս կը պատկերանայ մեզ։

Աուստերլիցի յաղթող վերածննդեան մեծ condotieriների շարքերում պէտք է դասաւորել. Մէդիչիների շրջանին է նա պատկանում իր հոգեբանութեան շատ կողմերով եթէ ուզում էք իր գործելակերպով։ Ու Մաքիավէլլին նրան շատ աւելի լաւ պիտի հասկանար՝ քան Տօլստոյը։

Այսօրուայ գարշ ու տաղտկալի եւրոպական մթնոլորտի մէջ՝ ուր մարդիկ փոքր են և հոգիները ոչինչ՝ Նապոլէօնեան պաշտամունքը սէն ձեւակերպութիւն պիտի լինի միայն։ «Անյայտ զինուորը» պաշտող ընկերութիւնը անկարելի է որ կարողանայ նրան հասկանալ։ Արտերի վերայ փոչիացած կապար նստած է և ուղեղները մգլոտած են։ Ցաղթական դրօշակների ծայրերով պետութիւնները ոսկիներ են հաչւում ու տնտեսական մտահոգութիւնների առջև բարձր գաղափարներն ու ազնիւ զգացումները ունայնացած են։

Երեկուայ պատերազմից յետոյ, եւրոպական մարդկութեան առջև դատարկ անդունդ է բացուած ու անյայտ խաւար։ Մեծ դէպքեր, փոքրիկ դէմքեր, իսկ հեռուում մենակեաց Նապոլէոնը։

* * *

Լուդվիգ ֆօն Բէտհովէնն դժբախտ հերոս էր ու մեծ ըտեղծագործ։ Եթէ Նապոլէօն, իր դարի արտաքին ժեստն էր, Appassionata-ի հեղինակը ներքինական հրաբխային ոգին էր։

Տարօրինակ կապ կայ այս երկու հոգիների միջև։ Էսխիլեսեան եղեռներգի վսեմութեամբ ու ցաւով չաղկապուած այս երկու դէմքերը նախանձամական խոր նշաններ են ձեւացնում՝ որոնց առջև մարդ մնում է ապշած։

Eroica-ն ռազմական չեփորների դղրդալից ձայներն է յայտնաբերում ու յաղթական ձեմքը աչխարհակալի։ Մրրիկների տակ տրորուող դրօշակների խարշափն ու հեծելազօրքի ձիերի խուլ տրոփը տենդագին երգերի են վերածւում դաշնայորդ հնչականութիւնների հետ խառնիխուռն։

Եւ Նապոլէօն որ ճանաչում էր Գէօտէն —vous êtes un homme! տեղեկութիւն իսկ չունէր Բէտհովէնի մասին՝ որը սակայն, ծածուկ, հանճարներին յատուկ համակրութեամբ, իր հոգւոյն ծալքերին մէջ պահում էր նրա պատկերը սրբութեամբ։

Նախախնամութիւնը ուզեց որ նրանք նոյն ժամանակում ապրեն։ Մէկը՝ ցնցելու համար երկրագունտը, ինչպէս ոչ մէկ տիտան չէր յաջողած նրանից առաջ, և միւսը՝ ստեղծելու համար, վսեմ վշտերի տառապանքների մէջ, սարսուռներ՝ որ մարդկութիւնը պիտի զգայ երկար դարեր։ Մէկը արտայայտում էր իր անձնականութիւնը ռազմական դաշտերում, միւսը՝ ներքին մաքառումների ու որոնումների միջոցով։

«Քեզ համար, խեղճ Բէթհովէն, դուրսի աչխարհից երջանկութիւն չկայ։ Ամէն բան քո՛ւ մէջ, դո՛ւ պէտք է ստեղծես»...

Մեծ արուեստագէտները իրենց հոգիների եռուէն միայն կարող են վազել, որովհետև միայն այդ միջոցով նրանք

կարող են վաստակել իրենց անմահութիւնը։ Ստեղծագործ հոգիների ողբերգութիւնը նրանց եսի ողբերգութիւնն է։

Հակայ են սուրբերի և մարգարէների չարչարանքները, սակայն նրանց ցաւերը հաւատքով համակուած են. և յաւա՛ղ է այն տիեզերապատկերը՝ ուր նրանք իրենց գոյացման ձևն են առած բերում։ Արուեստագէտը, կոպտուած ճանապարհների ու խառնաչփոթ դաշտանկարների մենակեաց պանդուխտ, ինքզինքն է որոնում։ Արիւնաքամ իր սրտի էշդեական զարկով ղեկավարուած և իր ենթագիտակցութեան աղօտ ճառագայթներով լուսաւորուած, նա ընթանում է դէպի նոր աշխարհներ, տիեզերքը իր եսի մէջ հաստատելու կամքով։

Ու Բէթհովէնեան հոգին եզակի է այդ տեսակէտով։ Ոմկիանոսի նման դղրդուն ու չառաչուն, նա իր ալեկոծումներն ու մրրիկները՝ ա՛յնպիսի վստահութեամբ, այնպիսի խոնարհութեամբ է արտայայտում, որ մարդ մնում է յափշտակուած։

Կեանքի սև հացը խածնելով՝ նա իր արիւնաթաթախ ակռաների տակ իր հոգու մէկ կտորն էր ծամում, և լինելութեան ահռիկ առարկայութիւնը՝ վսեմ ձևերով՝ երգի ու դաշնակութեան էր վերածում։

Երգ ստեղծել ու երաժշտական իմաստ տալ կոյր ու անողորմ դէպքերին՝ որոնց թաթերի մէջ մարդիկ լոկ զէնք են ու ողորմելի միջոց. ահա՛ նախախնամական դերը Բէթհովէնեան հանճարին ու վիշտին։

Վանդի դժբախտ, խեղճ ու մենակեաց էր մեծ վարպետը, տիտաններին նման։

Իր կեանքի ամենամեծ մասը, 1792-ից մինչև 1815, նա հեռուից կամ մօտից, ակամայ ականատեսը եղաւ հակայ պատերազմների, մեծ ողբերգութեանց, աւերների, կոտորածների։ Յեղափոխութեան ամբողջ ապօրէնութեան պատմութիւնը իր չուրջը դարձաւ սադայելական պարերով ու իր զարմացած աչքերի մէջ հրդեհների մոխիրը թափեց։ Նապոլէօն, երկու անգամ, իր վիճակական տան խաղաղութիւնը խանգարեց։ Առաջ, Աւստերլիցի թնդանօթները, ու յետոյ

աւելի սոսկալի թնդանօթները էսլէնդի ու Վագրամի, իրենց սոսկալիթիթխար ռունումներով, իր տկար ականջների թըմբուկները պատռեցին։

Այդ հսկայ երազատեսը, այնքա՜ն փափկազգաց, ամրացուած եղաւ, գրեթէ քսան տարի, տենդագին վկան լինել աշխարհի աներեւակայելի վայնասունին ու դղրդոցին, և վերջապէս, խուլացած, ուժասպառ, կո՜նգ առաւ իր հոգւոյ անդունդին առջև և լալագին երգեց։

Աւելցրէք, տարիներով, գրեթէ մինչև մահ, անյայտ մնալը, մշտնջենական թշուառութիւնը. միջակութիւնների թունալից ոխը, նիհար հոգիների քմծիծաղը, ամիկի ու ամբոխի գազանային ոխմարութիւնը, անվերջ խոնարհեցումները, անողորմ սուգերը, և դեռ աւելին, ստեղծագործական անասելի տուայտանքները՝ որ, գիշեր ու ցորեկ՝ անգղի նման իր սիրտն էին կրծում։

Բայց ցաւը չափուած է անհատի մեծութեան վրայ։ Potentes potenter tormenta patientur: Ներքին, հոգեկան ծովի ալիքները գալիս ծածկում են իրականութեան որդնոտած ճահիճները և լոյսերի համբոյրը անեզրի ափին է ստեղծում իր հրաշքը։

Վերջ ի վերջոյ, իր դարու ամենացայտուն դէպքերն ու դէմքերը, այսօր, միմիայն աղօտ յիշատակներ են։ Յեղափոխութեան սկզբունքները՝ այլեւս սին խաբէութիւն են ու պուտո խօսք։ Տնտեսական ընկերութեան մէջ «ազատ» մարդը լոկ թիւ է ու արդիւնաբերական քանակ։ Ցաղթական կամարների առջև արտասանուած բոլոր ճառերը լիրբ խաբէութիւն են ու ողորմելի դիմակ։ Միակ իրականութիւնը՝ իր ամբողջ վեհութեամբ՝ նորից հինգերորդ սէնֆոնին է։ Միակ կենդանին՝ Բէթհովէնեան բազմերանգ ու տուայտալից հոգին է։

Պատմութիւնը պատրանք է, երգը՝ իրականութիւն։

Նապոլէօնն իակ հասկանալու համար մենք, բնազդօրէն, Բէթհովէնին ենք մտածում։ Պետք էր որ նրանք նոյն դարու մէջ ապրէին։ Նրանց բախտը, ներքին, խորհրդաւոր

թելերով կապուած է՝ աստուածային անհասկանալի գործողութեան համար։

1821-ի Մայիսի 5-ին, երեկոյեան ժամը 6-ին, մինչ անգլիական պինուորական պահակախումբի թնդանօթը, ուրիշ գունդերին նշան տալու համար, որոտում էր անդադար, Նապոլէօն, իր խոնարհ մահճակալի մէջ, հազիւ չնչում էր օրհասական իր վերջին ժամերին։

Ամպոջ օրը, պատմում են ականատեսները, մի կատաղի մրրիկ, յաւուրկ միմեանց արեւադարձային երկիրներին, աստկալի հեղեղ էր թափում բովանդակ կղզիի վերայ, հինհարելով տուներն ու կառուցուածքները, ոչնչացնելով տունկերն ու ծառերը, որոնցից չատերը, իր ժենութեան մէջ, կայտառ էր անկել, վերջին տարիների ընթացքին։

Անծայր ովկիանոսը փոթորկամրրիկ ոռնում էր՝ իր ալիքները փչրելով տխուր ու յաղթանդամ ժայռերի ոտքին։

Կարծես, հարիւրաւոր ճակատամարտների դղորդն ու անթիւ մեռեալների ողբալից ձիչերը, միացած մեծ մարդի ակողնի շուրջ, աստկաւիթխար ու սրտաքամ մի քայլերգ էին որոտում։

Նապոլէօն, կատաղած, վերջին ոյժերը ժողովելով, առեւ ոգիների հետ մի գերագոյն պայքարի համար, ինքզինքը մահճակալից դուրս է նետում ու փրփրած շրթունքների ծայրով ինչ որ անհասկանալի բառեր մռնչում։

Դուրսը, անձրեւ ու չանթ, վիրաւորուած գազանների նման ոռնում են ու վազվզում, մինչ ովկէանը իր կատաղի ալիքներն է նետում մենաւոր ու տրտում կղզիին։

Առաւօտեան ժամը 5-ին, Յիրանական մեծ Ցեղափոխութիւնը, Նապոլէօնի բերնից, իր հոգին է աւանդում և մարդկութիւնը յափշտակուած իր գլուխն է խոնարհում։

Երբ մարդ վերյիշում է ողբերգական այս պատկերը, ակամայ, Ֆէթհովենեան տուայտալից, երաժշտական եղերերգութիւններն է մտաբերում։ Նրա սոնատների ու խմբերգների փողերն են որոտում մեր ականջների մէջ, նրա դաշնակութիւններն են, աղիողորմ փոթորիկների նման, ալեկո-

ծում մեր սրտերի մէջ։ Ու այնտեղ, ուր պատմութիւնը իր մանն է սփռում ու իր շրջանը փակում, արուեստի մէջ նոր կարելիութեանց, նոր ապրումների յաղթական թափօրն է առաջանում։ Մէկը միջոց է, միւսը նպատակ. մէկը նիւթ է, միւսը երգ ու ոգեղինութիւն։

* * *

Զր մոռանանք Դանտէն։

Անցեալ օրը, Սուրբ-Հոգւի հրապարակի վերայ, Ֆիօրէնցայի դպրոցական տղաքը, ոտիկանների երաժշտական խումբի ընկերակցութեամբ, Դանտէի արձանի շուրջ, յոբելենական պատշաճ տաղեր երգած են, և, պաշտօնական մարդեր, ճառեր խօսած են։

Ո՛ խեղճութիւն...

Ահա երկու դար է որ Իտալացիք Դանտէի մասին ճառեր են խօսում։ Հինգ դար է որ գրադարաններէն մուկերը, պատմաբանները, քաղաքագէտները, նրա երկերի շուրջ. հատորներ են դիզում, և նրա դրած ամէն մի տառը իրենց ամենօրեայ հացը դարձնում։ Այսօր, մեռուորական բոլոր ճանճիճները չտեսնուած չարժման մէջ են, ու բոլոր գորտերը՝ արթնցած։ Հռոմայ պապը, մոռնալով որ իր նախորդներից շատերը դեռ չարունակում են այրուել «Ժոխք»ի կրակների մէջ, նոր մի հրովարտակով հաւատացեալներին է յանձնարարում ամենակաթոլիկ բանաստեղծը։ Փոքրամիտ ազգայնամոլները, որոնք վերակած են Գուէլֆերի և Գիբելիններուն մահացու կռիւները, որոնց գոն եղաւ ժամանակին Դանտէն, այսօր նրա անունով են երդւում։ Չկայ փոքրոգութիւն, տխմարութիւն ու անխղճութիւն որ Դանտէի անունով չուզենայ դիմակաւորուել։ Վաղը, Մայր Եկեղեցւոյ մօտ գտնուող մի կտոր քարը, որի վրայ, ըստ աւանդութեան, Դանտէն հաճած է նստել, համբերութիւնը պիտի ունենայ փաղաքշանքների ու պոռոտախօսութիւնների անվերջ արտասանութիւնները լսել։ Ու յոբելենական տարին դեռ նոր է սկսում։

Ո՛ խեղճութիւն...

Վերածննդեան շրջանը Դանտէով է սկսում։ «Աստուա-

ծային կատակերգութիւնը» լայնատարած հող է պատրաստում, ուր Դէվինչիները, Միքել Անջէլոները, Սավանարոլլան իսկ, պիտի կառուցանեն եւրոպական մտքի մեծաշուք շէնքերը։ Կայտառ գծերով ամբողջ միջին դարերի ժամադրութիւնը տալուցետոյ, նա իր արծուի աչքերը ապագայի հեռաւոր լոյսերի մէջ է մխրճում։ Վերածննդեան չրջանի հեռուական եղանակը նա է տալիս, ներչնչում է ու նախատեսում։

Այսօր, սակայն, եւրոպական քաղաքականութեան վերջնական անկման նախօրեակին ենք։ Մտքի ու ստեղծագործութեան կենդրոնը, արեւի պտոյտին հետեւելով, ըստ օրէնքի, տեղափոխուում է դէպի անդրատլանտեան երկիրները, և, կարծես, Դանդէսի ոտքին հոգիները նորանոր լոյսերով են կայծկլտում...

Քաղաքական կեանքի անդնդային քաոսը, մտաւորական թշուառութիւնը, արուեստի անկումը, մեծ սկզբունքների խայտառակ խորտակումը, նիւթապաշտ բնազդների անսանձ արշաւանքը, փոքրիկ ոգիների ու ոչինչ մտքերի գոռոզ տիրապետութիւնը, անյայտ քանակների անզուսպ թագաւորութիւնը, սրտերի բարբարոսութիւնը և ուղեղների խեղճութիւնը, կրօնական սին թատերականութիւնը,—այդ ամէնը նչանաներ են վերջնական անկման։ Փառաւ Եւրոպայի մոխիրների տակ այլեւս ո՛չ մէկ կայծ կայ։ Կազմալուծումը ակներև է. այդ մասին ո՛չ մէկ կասկած։

Եւ ահա Դանտէի խաստատէմ ստուերը նորից կանգ է առել եւրոպական հասարակութեան առջև՝ իբր անողորմ նչանաբան ու մեծ խորտակումների յիշատակ։

Միջին դարերի մոխրացան ոգին, կոյր հրէշի նման, նորից, առջում է ոստաններն ու գիւղերի չուրջ, և մարած հոգիներին, յոգնած ուղեղներին՝ մութի ու մղձաւանջի սև խօսքեր է փսփսում։

Նոր գժոխքների հրդեհների մէջ, Դանտէ Ալիգիերին նորից կանգնում է, բայց, այս անգամ, չուարած՝ փլուզումների ու կազմալուծումների վեհաբերան անյայտին առջև։

Դիչերների մէջ թարթափող միջնադարի պատկերացումը ներկայացնելու համար, նա՝ գինուոր, դատաւոր, քաղաքագէտ, փիլիսոփայ, լեզուագէտ, բանաստեղծ ու սիրահար՝ գործ էր ածել բոլոր գէնքերը որ մարդ կարող է երեւակայել։

Նրա կեանքն ու բնաւորութիւնը լաւ ըմբռնելու համար, բաւական է բաղդատել Բարջէլլօյի պատի վրայ մնացած Զիօտտօի նկարը՝ իր մահադիմակի հետ։ Գծերի և արտայայտութեան ինչպիսի փոփոխութիւն...

Առաջինը, Vita Nova-ի— նոր կեանքի — բախտաւոր ու երազային տրամութեան միստիք անդորրութիւնն է ձեւացնում, խաղաղ ու երիտասարդ դէմքի վերայ։

Lucevan gli occhi suoi più che le stelle...

Բէատրիչէի աստեղային աչքերը, որոնց մէջ նա իր հոգու դարուն էր կարդում, պլպլում էին յաւիտենական լոյսով, ու արթնցնում էին իր նուրբ զգայողութեան բոլոր թաքուն հարստութիւնները, բոլոր դաղտնաստեղծ խոհանքները։

Նոր կեա՛նք, միստիք ցորեաններու ոսկեայ ծովացում, բաց թեւեր՝ կապոյտ երկնքների անծայրի մէջ. յոյսերի աղամանդը սրտի մէջ վառուած, ծաղկաթլուխների բախտաւոր շրջան. արե՛, արե՛...

Սակայն կեանքը անողորմ է ու սէրը դժբախտ։ Եւ ահա՛ Բէատրիչէի մահից ետոյ՝ ցաւն ու թունալից արցունքները, միայնութեան կիզիչ քացախը բացուած վէրքերի վրայ, լուռ հեծեծանքը և առաջին մեծ վշտի անողորմ խայթը։

Պէ՛տք է քայլել, պէ՛տք է ապրել... Եթէ Բէատրիչէի մարմինը անհետացաւ, նրա լուսաւոր պատկերը պէտք է մընայ, և նրա հոգին յաւիտենապէս ապրի։

Եւ այստեղ սկսում է այն հրաշքը, արուեստի և ստեղծագործութեան, որը գրական պատմութեան մէջ նմանը չունի։ Այստեղ, ուր է առնում իր ստեղծագործութեան հիմնական բնեռը՝ որի շուրջը պիտի գան բոլորուին իր հիւսուածքների այլազան գծաւորումները։ Ի՜նչքան անմիտ են այն մեկնիչները, որոնք փորձում են այս խորհրդաւոր տեսիլքը՝ փի-

լիսոփայական, աստուածաբանական, եկեղեցական և չը գիտեմ ինչ ուրիշ նշանաբաններով բացատրել։

Երբ մի երկու տարի սրանից առաջ, պատասխանելով Հռոմայ մէջ հանդէսի մը enquêteին, այն միտքը յայտնեցի որ Դանտէն այնքան մեծ է՝ որ մինչև իսկ իր բացատրողներն ու մեկնողները չեն կարողացել նրան ապականել, իտալացի բարեկամներիս չատերը զարմացան։ Արդ, ճշմարտութիւնն այն է որ՝ պատմական, քաղաքական կամ փիլիսոփայական յիշողութիւնները Դանտէի երկի մէջ՝ միմիայն երկրորդական նշանակութիւն ունին։ «Երկնային կատակերգութեան» մեծութիւնն ու գեղեցկութիւնը պէտք է փնտռել ներքին երաժշտականութեան և բանաստեղծի հոգեկան փնտռուքների մէջ։

Եթէ այդ տեսակէտից մօտենանք նրան, պիտի տեսնենք որ Բէատրիչէն՝ այլևս ոգեղինացած ու պայծառ տեսիլքի վերածուած՝ Դանտէի հոգեկան գոյացման մէկ միջոցն է։

Ամէն մեծ մարդ, ձգտում է իր անձի արքայութեան մըտապատկերը ստեղծել։ Ստեղծագործ անձնաւորութեանց հիմնական դրդիչն է այդ. և բանաստեղծների խոր չարչարանքն ու տուայտանքները հետեւանքն են՝ դէպի անրջային լինելութեան այդ վերըզձանքին։

Ահա՛ պատճառը որով Դանտէն, իր բարձրացումի ճակատագրական ընթացքում, անհրաժեշտօրէն պէտք էր անցնել Դժոխքից, Քաւարանից՝ դէպի Արքայութիւնը։

Իրական կեանքի այժմեան չրջանը, տեսանելի բնութեան ծոցում, ուր մարդկութեան ժխորը իր ողբերգութիւնն է խազում, ինչ է՝ եթէ ոչ յաւիտենականութեան մէկ երեսը միայն։ Անշուշտ միջնադարեան սկոլաստիկ փիլիսոփայութեան հաւատարիմ հետեւորդ, Դանտէն ստիպուած է երկնային դասական բաժանումը ընդունել ու իր երազը չրջանակել՝ սիրող եկեղեցական դիտութեան յարմարագոյն տեսիլքների մէջ։ Սակայն, իր ես-ի ներաչխարհի չրջագիծը այնքան լայն է, որ տիեզերական ծանօթ քարտէզն իսկ, նա զետեղում է դիւրութեամբ և աւելի հեռուն անցնում։ Նրա ենթագիտակցական աչխարհը չատ աւելի մեծ է՝ քան երկ-

նային գործողութեանց աւետարանական թատերաբեմը։ Եւ երկինք ու երկիր միանում են նրա մէջ։

«Դժոխք»ում նա հանդիսանում է իբրև վեհմադոյն ճարտարապետ։ Նրա կառուցուածքները՝ սոսկումների և աղեխարշ ոճիրների արիւններով ծեփուած՝ կայտառ ու պարզ գծաւորումներ ու կլոակական ձեւեր ունին, որոնք տեւականութեան մէջ իրապէս կարող են ապրել։

Այդ ահռելի չինութեանց մէջ, նա փայլում է վատահօրէն, անողորմ դատաւորի վճիռներ արձակելով ու յանցաւորները ցիցերին գամելով։

Բացայայտ է, որ իր հոգեկան զարգացման մէջ, իր անձի ամբողջ հարստութիւնները երեւան բերելու միջոցին, իր եսի ճակատագրական իրականացման ընթացքին, նա չէր կարող զանց անել կեանքի ամենամութ ողբերգախաղը. պէտք էր որ նա յաղթի նրան, աւելի հեռուն առաջանալու համար։

Եւ յաղթում է։ Յաղթում է բանաստեղծական տրամաբանութիւնով, մտքի վատահ դատաստանով, կլոակականութեան վեհ զգացումով և ճարտարապետի սուրբ դիտողութիւնով։ Դատարկ անջրպետի մէջ նա կառուցանում է վիթխարի մի աշխարհ, որի ծանրածանր հիմերը զետեղում է մարդկանց սրտերի և ուղեղների մէջ։ Ու մենք հաճոյքով տանում ենք այդ բեռը։

«Ջաւարան»ում նա արձանագործ է և լեռների հարթաքանդակ։ Նա զսպում է իր կրքերը, քօղարկում՝ ներսը այրող տենդը և առաջանում խաւարների կամարի տակ։ Արդէն, պայծառ օրն է բխում իր բառերից ու ողողում ոգիները։ Երգը պատրաստւում է ու առտղերի խմբերը ընդառաջ են գալիս նոր եղանակին։

«Արքայութեան» մէջ երաժիշտ է Դանտէն։ Լոյսերի համբոյրը իր տենդոտ շրթունքների վերայ, ահաւասիկ, նա միամիտ երեխայ և խոնարհ տեսլապաշտ։ Զայներգութեան ներքին ալացքը, հրեշտակների ոսկեայ թեւերի տակ, նոր քերթուածների արցունքներ են կայծկլտում։ Տարածութեանց մէջ մեղմ մի երգեհոն, Բէատրիչէի սարսռալից ձայնի ընկե-

բակցութեամբ, բիւրեղացած հոգիների թեւարկումներ են պարզում։ Սէրը դառնում է տիեզերական օրէնք.—

L'amor che muove il sole e l'altre stelle.— և Դանտէն, լիուլի իրականացնելով իր անձը, դառնում է ամբողջական մարդ։ Իր եսի արքայութեան ձեւը այլեւս գոյացած է։ Ճակատագրի մօտից նա անցաւ յաղթօրէն ու իր թեւերը պարզեց համայն Տիեզերքի մէջ։ Գերագոյն երգը ծնուեցաւ և ամէն ինչ ապրում է այլեւս։

Բայց իր նպատակին հասնելու համար, ինչպիսի վիհերից ու սոսկումների ճանապարհներից, տուայտանքների ինչպիսի գալարումներից պէտք էր անցնել...

Նայեցէք իր մահադիմակը։ Այլեւս Ջիօտտօի նրբագիծ, խաղաղ ու երազուն դէմքը չէ։ Բարձր ճակատ, քունքերը սեղմուած, այտերը խոր ընկած, դառն չրթունքները վայր իջած դէմքը դեռ աւելի երկնցնելով, մեծ աչքերը խորտակուած արտակարգաւ յօնակամարի տակ, արծուային կիսադէմի վերայ, քաշուած ու կարկամած գծերով այդ դիմակը չէ՞ վկայում արդեօք անկարելի այն ապրումներն ու պայքարները՝ որոնց փուլից նա անցաւ։ Յաղթութիւն, այո՛, բայց ամէն յաղթական մի քայլ՝ մէկ կտոր պատռած սիրտ է առել, մի քիչ արիւն ու լսուլ հեծեծանք։ Իսկ կեանքի սև հա՞ցը՝ որ միջակութիւններն ու անկարողները խլում էին իր ձեռքից։

Բիւզանդական Բավէննայի մէջ, հայրենիքից վտարուած Դանտէն մեռաւ առանց բողոքի, գոռոզ ու միայնակ, վրատահ պիտակելով որ իր թողած կենդանի երազը յաւիտենութեան մէջ պիտի ապրի։

Այսօր, պաշտօնական ցոյցերի հրապարակներից ու սրահներից հեռու է, որովհետև նա՝ որ գիտէր և հասկանում էր մարդկային երեւոյթների բոլոր ծածուկ չարժառիթները՝ այլեւս գերագոյն բախտաւորութեան հասած, յետ չի կարող վերադառնալ։ Ու չը պիտի ուզէր, սրդի անկումների զարերի ստուերներով, կառուցանել մի նոր Դժոխքի կիկլօպեան աշխարհը։

Փետրուար, Մայիս 1921 ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

ՊՈԼԵՏԻԿՈՒԹԻՒՆ...

...Եւ մարդերեն վերջ, անասուններեն ալ
Իրապարձութիւնն ըսկսաւ տեսնալ.—
Ի՛նչ գեղեցիկ բան պիտ' ըլլար անշուշտ
Երբ իրե՛ք ալ, մինչ յայնժամ անկուշտ,
Գոլշեւիկութեան կարմիր դրօշին
Փեշերն հաւաքուէլ երթային.— ըսին՝
Ու որոշեցին գործի ըսկըսիլ:

Ո՛չ գարի կար, ո՛չ խոտ եւ ոչ ալ ծիլ,
Սովն հաւասարած կը սրտեր ժանիք.—
Ո՛վ մըտիկ կ'ըներ մեծ, փոքր արժանիք...

Աւնեցին առաջ ճամբայ ինկաւ ձին,
Կաղն ի կաղ գընաց պալատը մեծին.
— Կա՛ց, գոչեց պահակն հրացանն ուսին:
— Լեհի՛ներ տեսնել կ'ուզեմ, ըսաւ ձին.

... Լեհին կը մրափեր սիկառը բերնին,
— Իրեն ի՛նչ փոյթ թէ մարդիկ կը մեռնին —
Երբ խոտս, ճիճիւր ու ողորմելի
Չին յանկարծ իր դէմ կեցաւ բարեւի.

— Ո՞վ ես դուն, գոչեց Տիկտատորը մեծ
Եւ ակնարկը խիստ ահեղ վրայ գամեց.—
— Ընկե՛ր, ըսաւ ձին, ես չիազօրն եմ
Փոխադրութեան սնձնիչային, հէմ...
— Լա՛ւ, լա՛ւ, ի՞նչ կ'ուզես, —կ'ուզեմ ես, ընկե՛ր,
Թուղթ մը տաս որ մեզ բաժնեն ձրի կեր.

.. Քարաշօ՛, գոչեց Լեհին ժպտագին
Ու կից մը գարեաւ ձիուն յատակին.—
Անդիրէն ընդունուած եր. եւ իր դարձին
Դրացի կովուն ա՛յդպես պատմեց ձին.

Կովը ուժասաց. «Հնդուհիշ ուրնաւ կո՛վ,
Երբ վաղն առաւ չերքաւ չորս ոտով։»
Ու գրնաց։— Հնկե՛ր. Մայրութի՛ւնն ևւ ես,
Հասւ՝ երբ ուրտաւ մեծ դահիճին ներս։

—Ի՞նչ կ'ուզես։ -Թուղթ ուր: -Ինչի՞ թուղթ։ -Մահա՛թ...
—Տրուած է։ Ուրի՞շ։ —Ալ չունիս գանգաս։
Ու մայրութիւնը գոհ սրտով գրնաց
Եւ չո՛ւր ուր խրնեց Հնդիճի կենաց։

Էշն որ այս չրսեց՝ մա՛զ ուրնաց մարհր
Ուրախութենեն.— Ուրնէն հրնա՞ր եր...
Ուրնէն ասկի վերջ հատասարութի՞ւն
Կար անասունին միջեւ ու մարդուն...
Եւ եղաւ գրնաց ուղղակի պալատ՝
Տնկած ականջներն ու աչին հրպարտ։

Հնդունելութեան դահիճն երբ ուրտաւ,
Ա՛յսպես զրոբնչեց իր ձայնովը բաւ.
— Տրվարթ՛չչ Հնդին, չրսեցի որ Դուք,
(Զեւ ուզեր առթել աւելորդ տաղտուկ)
Արդարութի՛ւնն իսկ եք Տիեզերքին,
Եւ թե ունկ շարժուրը ձեր ձախ ձեռքին
Կրնայ զիս անդունդ գրլորել եւ կաւ
Ձեր դահիճին ունչ տեղ ուր տալ փարթաւ...։

— Աւանա՛կ, գոչեց Հնդին գայրագին,
(Խնդոյն վե՛ր տնկեց իշուկն իր աչին)
Քեզ ո՞վ սորվեցուց խօսիլ այդ ոճով,
(Էշը պատասխան ուր տուաւ պոչով...)
Եւ յետոյ ի՞նչ բան ունիս իմ դիմաց։

—Հնկե՛ր, գրոբնչեց կենդանին կաւաց,
Աւանակներուն չիազօրն ևւ ես
Եւ կուգաւ խնդրել որ... —Կորի՛ր դիմաց։
Էշերն ի՞նչ ըրին, ի՞նչ ծառայութիւն

Մատուցին մեզ կաւէ սօվխօբին, որ դուն
Երես ուներս դեռ ինձ երեւարու։
Դո՛ւրս կորիր սրկից...։ Այս անգամ, հրդու
Հեզ կենդանին չէր մեր հշն անուանի.
— «Տըվարբ՛չչ, գոչեց շի՛տակ Լենինի,
Եթէ չըլլային հշեր այս երկրին՝
Որոնց շնորհիւ շատեր կը բերկրին,
Ուրկէ՞ ո՛ւր, ըսէ՛ք յանուն Աստուծոյ,
Դուք իշխանութեան գլուխ կ՛անցնէիք, ծօ՛...»։

. . . . . .

1921 Ե.

ՍԻՐՈՅ ՏԱՂԵՐ

Իմ նոր բարձրագնաց լուսին, յո՞ւր կ՛երթաս դիշերդ անհուն,
Շատ յերդիք ի վար հայես, կու տեսնես շատ կիւզէլ ի քուն,
Եւ գիտեմ իմ ալ արձակ արեր, լոյս դիտեր ի մէջ ծիծերուն,
Շատ աւիղ յերկինս տուեր, խաւարեր լոյսն աստղերուն։

*
* *

Իմ նո՛ր, դու յերդիկն նա ի քուն, ծոցդ լոյս տայր աստղներուն.
Կամ ա՛ռ գիս ծոցդ ի քուն, կամ տէսթուբ տուր երթամ ի տուն.
— Ո՛չ կառնում ի ծոցս ի քուն, ո՛չ տէսթուբ տամ երթաս ի տուն.
Հանցեղ երեքուն պահեմ, մինչ որ գայ լոյսն առաւօտուն։

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿ

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

(ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ)

1915։

Առանց ներքին ապստամբ կարելի չէ մտաբերել այս թուականը՝ որ դրեթէ ճակատագրական եղաւ, ըլլալով նաև դարերու և սերիւնդներու ընդմէջէն, ամենէն եղերականը՝ հայ Ցեղին և հայ Մտածումին համար։

Ո՛րքան ուժգին եղաւ հարուածը Ցեղին անձիտման ի հարիւ, նո՛յնքան խոր եղաւ անդունդը Ծիր չաստուծոյն այդ լուսաշող առաքեալներուն համար։ Ու բացուած անդունդը մեր առջև ա՛լ աւելի կը լայննայ, երբ կը խորհիմ որ երէկի չիջող աստղերուն տեղը նորեր երկնելու համար՝ գուցէ հայ մայրութիւնը դեռ տաժանագին երկունքներու պէտք պիտի ունենայ։

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Եւ մտածե՛լ որ՝ տակաւին երկար տարեց մեհնաները պիտի մնայ անբուժելի և տարուչանը՝ անկրակ...։

Այս զահանդակաձայն պատկերին յանձախանքն է որ կ'ունենամ, երբ կը փորձուիմ մօտենալու հայ գրականութեան կարկառուն դէմքերէն մէկուն՝ եղերաբախտ ընկերոջս Արտաշէս

Յարութիւնեանի դիմաստուերին, մէկը գաւառի այն հա-մեստ մշակներէն՝ որոնք ինկան իրենց ասպարէզին մէջով և եղան գոնէ անասելի Եղեռնին։

Ինքը եղաւ անխոնջ ջահակիր մը՝ 900ական թուականներէն սկսելով, և որ գիտցաւ իրեն յատուկ տեղը գրաւել հայ գրականութեան աղքատ դեմնին վրայ։

Գաւառի աննչան անկիւնէ մը յայտնագործուած ու ինքնօգնութեամբ առաջացած այս տաղանդը՝ կրցաւ իր առջև խոնարհեցնել, նոթեւկներէն սկսեալ, մինչև վաղեմի «պապականաւոր» ները։ Առաջին օրերուն իրեն հանդէպ ցոյց տրուած բացառական արտայայտութիւնները՝ հետագային տեղի տուին իրեն արժանի յարգանքին ու ակնածանքին։

Չօհրապէն ետք, Մալկարայի դրագէտ — բանաստեղծը — ինչպէս կը սիրէին կոչել զինքը — մեր մամուլին մէջ գրական քննադատութեան արդիական հասկացողութեան հիմը դրաւ, և միայնակ՝ գրեթէ ամբողջ տասնըվինգ տարիներ անդադար եռանդով ու տիրականօրէն առաջ տարաւ այդ ազնիւ գործը։

Իրմէ վերջ այժմ ուրիշ մը՝ իր լեռնականի կացինը կը պտտցնէ մեծ քաղաքներու սալայատակներուն վրայ...։

*
* *

Մանկական ձերբակալութիւններու առաջին թափը անցեր էր թէև, բայց գաւառներու մէջ ծայր կուտային անօրինակ հալածանքներ և աքսորանք՝ մինչև ընդհանուր տեղահանութեան յանգելու համար։

1915ի Յուլիսի վերջին չաթաթն է. Թուրք մաքսային պաշտօնեայ մը մինչև գործատեղիս կուգայ և ինձի կը յանձնէ ծրար մը ձեռագիր՝ խնամով փաթթուած։ Անդուսպ հետաքրքրութիւնով մը կը բանամ զայն, որուն մէջէն կը գտնեմ հետեւեալ նամակը՝ զոր կը կարդամ հեկեկանքով.

Սիրելի Յակոբ,

Ահարոնին «Փերթուածները» ահա՛ քեզի կը ղրկեմ. պահէ՛ կեանքիդ պէս։

Մենք ալ, կ'ըսեն թէ՝ պիտի երթանք, չենք գիտեր ո՛ւր—Մնա՛ բարով, Յակոբ, մնա՛ք բարով։ Յաւիտ

տակ ցնորած եմ։ Մայր մը ունիմ, քոյրս և իր երկու պզտիկները կան. երկու եղբայրներս (*) անդին լքուած. վա՜խ, անօթի պիտի մեռնինք։ Աստուա՜ծ իմ։

23 Յուլիս 1915 — Ողջագուրելով զքեզ
Եւ. Իզմիս — ԳՐԻԳՈՐ

Այս նամակին թուականէն հինգ օր ետք հիւրընկալուած եմ արդէն Միւսիրիեերի ծանօթ նկուղը՝ուր խառն խուռն ամէն տեսակէ և հոսանքէ Հայեր եկեր են համախմբուելու, և առանց հարցուփորձի ամէն օր սեվք կ'ըլլան Իզմիթի ճամբով։

Երկու օր հոն մնալէ ետք, 30)12 Օգոստոսի առաւօն գիս ալ ճամբայ կը հանեն՝ քսան հոգինոց կարաւանով մը, չրջապատուած սուինաւոր ժանտարմաներէ, ոստիկաններէ և լրտեսներու վոհմակէ մը։

Առաջին խումբը՝ որ յարաբերութեան գուրկ (խիթիլաթ-ման մէնն) պիտի ճամբորդէր, կը բաղկանար 12 հոգիէ, գըրեթէ բոլորն ալ Սամաթիոյ Հնչ. մասնաճիւղի անդամներ՝ իրենց դիւանով. իսկ մեր խումբը մեծամասնաբար կազմուած էր առեւտրական, խմբագիր կամ պաշտօնեայ դասակարգէն (Գաբեգին Ագամեան, Յերուէկեան, Բրմօեան, Արիկ Մուպահաճեան եւայլն)։ Ու ճամբայ կ'իյնանք՝ Բիւզանդիոնի խըմբագրատան առջեւէն անցնելով, և մեր գնացքին վրայ կը տեսնենք Բէչեան որդին՝ գիչերազգեստով, և որ կայնած՝ խուզարկու նայուածքով մը մեր խումբը կը դիտէ՝ առանց նչմարելու Արտաչէսի կողմէ յատկապէս իրեն նետուած տոմսակ մը, որուն մէջ Արտաչէս խնդրած է եղեր հետաքրքրուիլ իրմով, ինչ որ վերջէն կը հասկնամ։ Վերջապէս կը հասնինք կամուրջ։ Ոստիկանները կրկնապատկած են իրենց հսկողութիւնը։ Գաղտնի ոստիկաններ ծածկաբար հրահանգներ կուտան մեզի ընկերացող ժանտարմաներուն՝ որոնք իրենց հրացանին փողին ծայրը անցուցած պահպանակը կը վերցնեն և գնդակ մը կը տրեն հրացանին ընդունարանը՝

(*) Մէկը՝ ծովային դինուոր, իսկ միւսը՝ մեր աշխատակից Ահարոն, որ այն առեն Նիկիա աքսորուած և յետոյ ընդհ. տեղահանութեան միջոցին դրկուած է Գոնիա։ Ց. Ս.

փախուստի պարագային արձակուելու պատրաստ։ Մայրաքեզ զգուշութիւններ՝ մեզ չի փախցնելու։ Շոգենաւ կը մանենք։ Մեր առջեւի խումբին մէջ կայ երիտասարդ մը՝ որուն ոտքերը ուռած ու վիրաւոր ըլլալուն համար՝ չալակով բերած են բանտէն մինչեւ հոս։ Ո՛վ գիտէ ո՛րքան ծեծած են խեղճը, կը խորհիմ։ Մեր մէջէն Գարեգին Ադամեան մեզի և ոստիկաններուն իբրեւ նախաճաշ սիմիթ կ՚առնէ ու կը բաժնէ։ Դեռ ո՛չ մէկերնիս բառ մը կ՚արտասանենք, ու միշտ լռելեայն, կ՚երթանք տեղաւորուիլ կամրջակի նստարաններուն վրայ՝ մեզի յատկացուած մասնաւոր տեղը. ամէնքս ալ տխուր ենք ու մելամազոտ։ Շոգենաւը կը սուլէ ու մենք ակամայ ակնարկներ կը պատցնենք չոգենաւին միւս երջանիկ ճամբորդներուն վրայ, որոնք մեծամասնապար կը հեռաfrfուին մեզմով, և... ա՛յդքան միայն։ Ցանկարծ քովէս փախուստ մը կուգայ ականջիս.— Արտաչէս Ցարութիւնեանի վրայ կը խօսին։

Կը հետաքրքրուիմ այդ անունով և ընկերս ակնարկով մը ցոյց կուտայ մեր առջեւի նստարանին վրայ կիսովին պառկած տղայ-մարդ մը՝ որ թաղուեր է յենարանին հաստառութեամբ։ Մինչեւ այդ վայրկեանը չէի նշմարեր զայն. նախ որ մեր խումբին առջեւէն կը տանէին, և յետոյ կը վախնայինք նոյնիսկ ակնարկներ փոխանակել միւս խումբին հետ։ Ճիշդ կ՚ընեմ դառնալ կողմնակի իր դէմքը տեսնելու. հնար չկայ։ Կը հասնինք Հայտար-Փաշա, ուրկէ ուղղակի մեզ կ՚առաջնորդեն՝ կէս ժամ ետքը մեկնելու պատրաստ կառախումբին մէջ, մեզի յատկացուած չարկաբաժինը։ Գաղտնի ոստիկանները կը հետանան մեզմէ և կը յանձնուինք միմիայն երկու ոստիկաններու և չորս ժանտարմաններու հսկողութեան։ Հաղիւ թէ կառախումբը ճամբայ է ելեր, կը ցատկեմ տեղէս, և, արհամարհելով ամէն նկատում, կ՚երթամ նստիլ ճիշդ քովիկը Արտաչէսին՝ որ պատուհանէն դուրս կը նայէր խորասուզուած. կը բարեւեմ զինքը և իրենց խումբը։ Կը ճանճկիմ իր դէմքը տեսնելով։ Բանտին մէջ կրած խոշտանգումները զինքը անճանաչելի դարձուցեր են,

—երեսները վիրաւոր ու կապուտցած, աչքերը խորը իջած և ժժգոյն։ Քանի մը արտասանդիչ խօսքերէ յետոյ՝ կը ցուցնեմ իրեն՝ ճիշտ մեր դէմը նստած ալեհեր մարդ մըն ալ, որուն ծունգերուն վրայ երկնցուցած է Արտաշէս՝ իր ուռած ու ա-բիւնոտ ոտքերը։

Սա ծերին յանցանքը ի՞նչ էր, կ'ըսեմ. այս խեղճուկ մարդն ալ արդեօք, մեզի պէս «վտանգաւոր» ըլլալուն հա-մար, մեզի՛ պէս միացուցեր։

— Հայրս է, պատասխանեց Յարութիւնեան և լռեց։

Այդ միջոցին ծերուկը խոր հառաչանք մը արձակեց ու բառ մը չխօսեցաւ։ Կ'ուզեմ սակայն տրամադրութիւնները փոխել. խօսելով խեղդել իմ և ուրիշներու ցաւը։

Եւ անկէ յետոյ, մինչև Իզմիթ, գրեթէ վեց ժամ, ռա-տիկաններու բարեացակամութենէն օգտուելով, անընդհատ կը խօսինք զանազան նիւթերու վրայ, նոյնիսկ գրակա-նութեան շուրջ։ Այդ առեն էր որ ան ինձի մանրամասնօ-րէն պատմեց իր ձերբակալութեան պարագաները՝ ո՛նք նոյ-նութեամբ կուտամ իր բերնով.—

«Ոստիկանութիւնը խստիւ կը փնտռէր Յակոբ Քիւֆէճ-եանը. զիս մատներէն էին իբր անոր մտերիմ ընկերը, և իբր այդ՝ իր թագստոցին ծանօթ. բայց ճիշտը խօսելով չէի գի-տեր։ Ոստիկանութիւնը չէր ուզեր համոզուիլ և մինչ քանի անգամ ձերբակալուելէ և արձակուելէ յետոյ, ամենավերջին անգամ, ոստիկանատան մէջ դէմ առ դէմ գտնուեցայ Մալ-կարացի ոստիկանապետի օգնականին՝ որ զիս ծննդավայրէս կը ճանչնար։ Վերջինս հոդ զիս ներկայացուց՝ պուլկարա-կան գրաւման միջոցին իբրև Թուրքերու դէմ կռտրածներ սարքող, Թրքուհիներ առևանգող և չգիտեմ ինչ։ Վայրկե-նական ժուռնալա գրեցին ու նետեցին բանտ. հետեւեալ օրը երբ այս խեղճ մարդը ինձի այցելեց և հարցուփորձով հաս-կըցան Թէ հայրս է՝ զանիկա ալ բանտարկեցին։ Իսկ այս ծեծի ու խոշտանգումի նշանները, աւելորդ է ըսել, վաստ-կեցայ բանտին մէջ»։

* * *

Ցերեկուան ժամը երկուքն էր արդէն երբ կառախումբը կանգ առաւ Իզմիթի կայարանը։ Ամէնքս իջանք վար և առաջնորդուեցանք կայարանին դուրսը գտնուած հրապարակին վրայ։ Այս անգամ, մեզ դիմաւորող ժանտարմաներէն մէկը՝ իր հրացանին բունով կը սպառնայ Արտաչէսի և կը հրամայէ անոր անպատճառ քալելով երթալ մինչև բանտ։ Վերջինս չոր կերպով կ'առարկէ թէ ոտքերը ուռած են և չի կրնար քալել։ Ահա՛ մէկ քանի հարուածներ կը տեղան խեղճ Արտաչէսի վրայ, որ իր բոլոր ոյժովը կը յանդգնի պօռալ թէ կը նախընտրէ մեռնիլ՝ քան թէ քալել։ Բարեբախտաբար վայրագութեան անմիտ դործակալը տեղի կուտայ և Արտաչէս կը չալկուի մեր ընկերներէն մէկուն կողմէ։

Կը հասնինք կառավարչական չէնքին առջև, ուր ձիերու ախոռի մը մէջ կը բանտարկուինք։ Անօթի ենք և մեծ դժուարութիւններով ու առատ նուէրի փոխարէն կը յաջողինք ոստիկան-զինուորի մը միջոցաւ ուտելիք բերել տալ։ Աղբակոյտերուն վրայ ախորժով կը լափենք հայրենիքիս ա՛յնքան համեղ պանիրը՝ ձմերուկով։ Ձայնելէ ետք ամէն մէկս ախոռին դանազան կողմերը պառկելու տեղեր կ'որոշենք մեզի համար, մտածելով որ գիշերը հոդ պիտի մնանք։ Ժամ մը յետոյ կուգայ ոստիկան-զօրքերու չխնամած մը և կը սկսի բարձրաձայն մեր անունները կարդալ։ Չիս միացուցած են 12 հոգինոց խումբին։ Առաջին անգամ անունս կը կարդան, առաջ կ'անցնիմ՝ Հայերու եկեղեցին առաջնորդելու համար։ Ու մեր տառապուքը ճամբայ կ'իյնայ... ինձի ապաւինած։ Յատկապէս կ'ընտրեմ ամենէն երկար ճամբան, կը դիտեմ ծանօթներու, ազգականներու, բարեկամներու տունները.— բոլո՛րն ալ 5–6 օր առաջ դատարկուեր են և հիմա կարծես անոնց մէջ նախկին բնակիչներու ուրուականները կը հեծեն։ Կը հասնինք եկեղեցին, ուր տեղահանութեան միջոցին արդէն ափակեր են բնիկ 20–25 Հնչակեաններ։ Իսկոյն մեր շուրջ կը բոլորուին, դուրսէ կեանքէն, մանաւանդ Պոլիսէն լուր մը առնելու համար։ Եկեղեցին բաւական հարստացեր է մնկնող Հայերու լքած գոյքերով։

Հոդ անակնկալ մը կ'ըլլայ ինծի ներկայութիւնը Հայրապետ ժամկոչեանի, մէկը՝ որ բախտին մէկ խաղովը փրկուեցաւ Յունիս 2)15ի կախաղաններէն։ Հո՛դ է նաև Գրիգոր Կիրակոսեան, կեղտոտ մասնիչը, որ 4–5 հոգիի կորստեան պատճառ ըլլալէ յետոյ, առանց հարկեցուցիչ պատճառի զի՛ս ալ մասնէր էր իրրև յեղափոխական։ Իր ընկերները կը յորդորեն զիս զգոյշ վարուիլ իրեն հետ։

Աբտաչէս, հայրը և ես աջակողմի դասը կը տեղաւորուինք, մէյմէկ անկողին առնելով մեր տակը։ Հոս խեղճ տղան հազիւ թէ ոտքերը դարմանեց, և ահա՛ Պոլսի բանտերու անօրէն Զէքէճի Իպրահիմ, իր զինեալ հետեւորդներով եկաւ և հայրն ու զաւակը տարաւ՝ հարցաքննութեան պատրուակին տակ։ Հազիւ ժամ մը անցած՝ դարձեալ բերին զանոնք, չարաչար խոշտանգուած և գանահարուած։ Առկէ ետքը, հայր ու որդի մէկզմէկու վէրք բանսրման կ'ընէին՝ մեր օգնութեամբը։ Խե՛ղճ Աբտաչէս, ինքը տեսած էր իր ծերունի հօր լացը, բայց ինքը երբեք չէր լացած և ո՛չ իսկ աղաչանքի բառ մը փախցուցած էր դահիճներու հասցէին։ Քանի մը օր յետոյ արդէն իրենց վէրքերը սպիացած էին, երբ, կարծեմ 10)23 Օգոստոսին, կրկին եկաւ Իպրահիմ՝ քաղաքական բաժնի անօրէն Րէչատի ընկերակցութեամբ, և դարձեալ առնելով հայր ու որդին՝ սաստիկ խոշտանգելէ և ծեծելէ յետոյ մեկուսացուց եկեղեցիին հանդիպակած թաղխորհրդարանը։ Այդ միջոցներուն մեր մօտ ունեցանք Պոլսէն նոր բերուած անձեր.— Թորգոմ Գալրնեան, Ճիվան Արխանեան, Ալիքսան Մխսաքեան, Համբ. Ֆուլիքաճեան, Յակոբ Սրմաճեան. Պարտիզակէն՝ Վարդան Զուլլեեան, Ղազարոս Նահապետեան, ինչպէս և դինեվաճառ Մկրտիչ Պամամճեան՝ որ Արիս Իսրայէլեանի և Արամ Անտոնեանի հետ Զանկրրըէն ճամբայ հաներ և ուղղակի հոս բերեր էին. Անտոնեան մնացեր էր Անգարէի բանտը, իսկ Արիս դրկուեր էր Պրուսայի Պատերազմական Առեանը։

Օգոստոս 14)27ին, առաւուան ժամը 9ին(ը. ե.), հրդեհը սկսաւ Հայերու Գավաք թաղէն՝ երկու կէտերէ միանգամայն։

Ցորս ժամ տեւող կրակէ մը վերջ, Հայերու սեփական թաղերու երեք քառորդը մոխիր դարձաւ՝ արեւմուտք փչող հովի մը օգնութիւնով։ Այդ օրը մեզ ամէնքս փոխադրեցին կառավարական բանտը՝ որուն պատուհաններէն դիտեցինք Գոլիէնց նոր բերուած խումբ մը։ Մանաւ դէմքեր կը փընտրեինք.—ատոնց մէջ են Յակոբ Տէր Յակոբեան, Սերովբէ Փափազեան և ուրիշ չատեր։ Հրդեհին իրիկունն իսկ կրկին կը փոխադրուինք եկեղեցին՝ ուր Յարութիւնեան, Զուլլեռեան և ես կ'որոշենք Անգլիերէն տորմիլ Ղազարոս Նահապետեանէ՝ դասագիրք ունենալով անգլիերէն Աստուածաչունչ մը։ Հրդեհին միջոցին մեր քով փոխադրած ենք նաև Ազգանազեան մատենադարանէն բաւական թիւով գիրքեր։ Մեր բանտարկեալի կեանքը բաւական տանելի դարձուցեր էինք՝ ուսանելով, կարդալով և մանաւանդ գրական հաւաքոյթներով՝ որու միջոցին խիստ չանհեկան վիճաբանութիւններ ալ կ'ունենայինք իրարու հետ։

Մխիթարութիւն մըն էր մեզի համար Յարութիւնեանի ներկայութիւնը. յաճախ կը սիրէինք լսել իրմէն իր տեսութիւնները մանաւանդ գրադատութեան (Graphologie) և ձեռնահմայութեան (Chiromancie) մասին, ուր բաւական հմտութիւն ձեռք բերած էր։ Մեր այդ մտերմական խօսակցութիւններուն միջոցին յաճախ կ'անդրադառնայինք նաև մեր ենթարկուելիք ճակատագրին։ Եղեռնէն վրաշէտ իր մասին զարմանալի յստակատեսութիւն մը ունեցած էր, և յաճախ կ'ըսէր թէ իր մահացումը անխուսափելի պիտի ըլլար՝ հակառակ մեր բաւատեսութիւններուն։ Ինքը, պէտք է ըսել, երբեք չընկճուեցաւ իր ցաւին տակ և անաղմուկ արիութիւնով մը քալեց դէպի մահը։

—«Գիտեմ թէ, կ'ըսէր յաճախ, դիս պիտի սպաննեն, և ատիկա գիտնալովս՝ կ'ուզեմ մահուան գաղափարին հետ հաշտուիլ։ Իսկ այդ բանին հասնելու համար՝ պէտք էր որ կեանքի կապակցութիւններս խզէի արտաքին աշխարհէն։ Եւ ահա՛ ենթադրեցի պահ մը թէ՝ ես ո՛չ մէկ ազգական, ծանօթ կամ բարեկամ ունիմ աշխարհի վրայ։ Ո՛չ մէկը զիս կը

ճանչնայ։ Կային սակայն ծնողքս, քոյրս ու եղբայրս։ Անոնցմէ բաժանումս դժուար եղաւ, բայց բոլոր ուժովս ատոր ալ յաջողեցայ։ Ենթադրեցի և ընդունեցի որ զանոնք ալ չունէի։ Մնողքի, հօր և քրոջ դաղափարը նախապատրաստ մըն է միայն։ Տեսէ՛ք, ես անոնց հետ ալ խզեցի կապս, և այժմ, հրճուանք կը զգամ աչխարհի մէջ Մինակ ըլլալուս համար։

«Եթէ գիտնայի՛ք թէ մահը դիմաւորելու ինչքան հեշտին եղանակ մըն է ասիկա...»։

Ու մեր՝ Պոլիսէն ճամբորդութենէն 20 օր ետք, 18/31ի իրիկունը, մինչդեռ ամէնքս պառկեր էինք, Յակոբ Տէր-Յակոբեան, Էֆիմէրտէի մը ընթերցանութեան մէջ խորասուզուած՝ յանկարծ մեզի կ'արթնցնէր.

— Տղա՛ք, տղա՛ք, տեսէք ի՛նչ է գրեր Էֆիմէրտէն.

Ի յուսմն թուոյ խաչին
Մանուեսակաճիճ կորնչին...

Իրենց պառկած տեղերէն քանի մը գլուխներ վեր կը բարձրանան ու դարձեալ կ'իջնեն։ Այդ գիշերը, ժամը 11ի մոլորակներուն, չէթասպաչի Իպրահիմ, միշտ ընկերակցութեամբ իր թիկնապահ ասպազա չէթէներու, դաշոյններով և հրացաններով զինուած՝ ահ ու սարսափի մէջ մեզ կ'արթնցնեն իրենց ահարկու ձայնով.—

Մալկարալը Արքին օղու Արտաշէս,
Մալկարալը Պօղոս օղու Արքին։

Ոտքի ելան իսկոյն երկուքը մէկ, քնաթաթախ, ո՛վ գիտէ ի՛նչ դժնդակ տեսիլներուն մէջէն արթնցած, և, դժուարութիւն աղերսելու բառ մը իսկ չարտասանեցին՝ ո՛չ ինքը՝ Արտաշէս, ո՛չ ալ հայրը։ Արտաշէս իր ժամացոյցը երկընցուց Թորգոմ Փալընեանի՝ որ երկուքիս մէջտեղ կը պառկէր այդ գիշեր. յետոյ, չէթէներուն ուղղելով իր խօսքը, հարցուց թէ կրնայի՞ն իրենց գոյքերը միասին առնել։ Ասոնք իրենց տուած տարտամ պատասխանով հասկցուցին թէ՝ առնելը կամ ոչ՝ մեր ուզածն էր։ Մենք, մնացող բանտարկեալներս, այդ անաւոր վայրկեանին, չի կրցինք գէթ «երթա՛ս

բարով» մը ըսել մեր տարաբախտ ընկերներուն, և ամէնքս սահմռկած ու գաղտագողի ակնարկներով կը հետեւէինք երկու զոհերուն, որոնք՝ առանց իրենց եռուզը կարենալ նայելու՝ անյայտացան կէս մութին մէջէն։

Հետեւեալ առաւօն ստուգեցինք որ եկեղեցիին դուռը պահակ տպաւող ոստիկան-զինուորները կողոպտած էին զանոնք։ Ինկէ անդին ա՛լ որոշ բան մը չիմացանք իրենց մասին. մէկ անգամ միայն տեղեկացայ թէ օգոստոս 19|1 սեպտեմբերի օրը երկու անծանօթ հայ կայանաւորներ ապաննուեր են Իզմիթի ու Տէրպէնտի կայարաններուն միջև։

Հանգի՛ստ իրենց աճիւններուն։

ՑԱԿՈԲ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՍԻՐՈՅ ՏԱՂ

Թողէք որ գոռամ, գոռամ աչքարս,
Թող աշխարհ ցնցուի իմ ազազակից.—
«Էհ՛յ քրիստոնեայ մարդ, խելքը գլուխդ արա,
Զգուշացիր սիրու ահեղ կըրակից»

Սէրն է աւազակ, անսիրտ, մոլեգին,
Աւազակ է նա, ձեռն ու ոտ ունի,
Բայց դուք նայեցէք էն աւազակին,
Նետ չունի ձեռին, խըմիի, բռազանի։

Վա՛յ կամաց-կամաց իմ չանը մըտած՝
Առանց Գըրոցի հոգիս է հանում.
Չեմ ուզում գընալ փողպատըս չաթած՝
Անսիրտն, անհոգին զօրով է տանում։

«Ն. ԲՈՒԶԱԿԻ ԵՐԳԵՐԸ» Մշակեց՝ ԳԵՈՐԳ ԱՍԱՏՈՒՐ

ՓՈՔՐԻԿ ՁԵՌՔԵՐ

Փոքրիկ ձեռքեր, փափո՛ւկ ձեռքեր, մարմանդի
Ծաղիկներուն հետ մեծցած,
Իր բարունակ թեւերուն վրայ դեռատի
Դուք շուշաններ էք ծաղկած:

Ափերուս մէջ թողէք զգծեզ բանաստարկեմ
Ձեռքեր պարի՛կ ու քնա՛ր,
Դուք թռչուններն էք որ կրնան բոյնն հիւսել
Սրտիս համար՝ ցրտահար...:

Ա՛ր ամպերէն թել քաշեց մայր մը սիրուն
Եւ հիւսեց ձեզ երգելէն,
Ադամանդներն ալ ձեր նրբին մատներուն
Դրաւ՝ գողցած աստղերէն:

Փոքրիկ ձեռքեր, դաշնակին վրայ զո՛յգ թիթեռ
Կ'ըլլաք ու պար կը խաղաք,
Ձէք ծծեր մեղրը ծաղիկին, կը սիրէք
Բո՛յր ու երազ հեթաթնակ:

Փափո՛ւկ ձեռքեր, կը սիրեմ ձեզ երբ կ'ըլլաք
Փոքրիկ սիրուն թաղարներ,
Ու կը բանաք փունջ փունջ բուրեան մանիշակ
Մերթ շահոբրամ խնկարեր...:

Աստուածազօծ զոյգ խեցիներ էք, ծովուն
Յատակին մէջ ձեւ առած
Պիտի պահէ՞ք հոն մարգարիտ մը փաղփուն,
Իմ սէրս՝ աչքով լոկ ըսուած...:

Ամերիկա

ՎԱՉԷ-ՇԱՅԿ

ՄԵՆՈՒԹԻՒՆ

Ծառերն յաճախ, այնքան տերեւ կը թափեն՝
Որ մեռնելու կարօտը քեզ կը տանջէ...
Կարծես անլուր աղերս մ'անլու՛ռ կը կանչէ
Հոգիդ՝ լուանի լուսով օծուն ծովափէն...:

Ու կը ժայթքի հրդեհ մ'ամէն հառաչէ,
Մթնշաղին մէջ ուր կոպերդ կ'ըմպեն
Մութին մըրուրն՝ անեզրութեան խոր գուբէն...
Ու մենութեան մուրըը հոգիդ կը խաչէ...:

Չար երազէ մը զարթնուլ, ու՛շ գիշերով,
Սառիլ,— բոպէ մը մահուան դէմ հանդիման...
Եւ ունկնդիր հողմին՝ նուա՛գ անվախճան՝
Մոռացման մեղրն ապաշխարել — յիշելո՛վ...:

Ու մերթ, ո՛վ խինդ, համրել բզգիւնն՝ ականջէ
Ականջ հնչող հեռակորոյս ընծայման...
Յիշուիլ, — հնչուա՛նքն ըմպել դողդ մ'անսահման,
Ու չը գիտնալ թէ անունդ ո՛վ կը մնջէ...:

Մայիս 1921

Գ. ԿԱՌՎԱՐԵԱՑ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՆԿԱՐԱԳԻՐ՝ ՎԻՇԱՊԱԶՈՒՆ ԵԶԻՏԻ ՔՈՒՐՄԱՆՋԻՆԵՐՈՒ

«Եւ այժմ ահա՛ զուարճացայց՝ ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս մերում բնակի նախնեացն՝ յորում անբուռնգք ի թագաւորութեան հաստանեն յաստիճան... Վարքակէս մեռացի թագաւորութեան ձեւ և չուք խոստանալով (գաղտոյրի) նմա և բազմամբոխս յարի արանց, և որ ի տէգ նիզակի և յայզեղն և ի սուսեր աջողաձեռս եւ այսպէս զթագաւորութիւնն ի Սարգսնապալայ յինքն առեալ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի»։ (ԽՈՐԵՆԱՑԻ Գ. Ա. գլ. ԻԱ)

I.

Նախ՝ երկու խօսք Մեռացի Եզիտիներու՝ Հայերու հետ ունեցած յարաբերական վազեմի անցեալէն.—

Այս պատմական տեսութեանս ձակատը արձանագրուած՝ «Եւ այժմ ահա զուարճացայց՝ ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն...» *գոյզն՝ սակայն ուշագրաւ նկարագրէն՝ լոյսի պէս կ'արտացոլայ Խորենացիի տրտի խնդագին ուրախութեան գեբազոյն բերկրանքը՝ ի մասին իր տիրեցեալ հարազատի՝—Հայկազն Գարոյրի առաջին պսակադիր թագաւորի անդրանիկ թագակրութեան՝ մեռացի Վարքակէս վիշապազուն մարին...։*

Եւ այսպէս՝ Գարոյրի թագադիր թագաւորութեամբ՝ ո՛չ

վիճակ Հայաստանի ուսուցչական ընդհանուր ժողովոց քաղաքացիական ամենամեծ արտքայական գերիշխանութեան մը, այլ և կը ստեղծէ քաղաքա-փոխադրական դաշնակցութիւն մը շրջակայ պետութիւններու, որպէս և Հայոց վիճակական Մարաց հետ՝— այն ժամանակուայ հուժկու պետութիւններէն մէկին, որուն հարազատ շառաւիղը կը կազմեն ներկայիս ենիսէի Քուրմանճիները։

Ձիշտ այն օրերն ի դէպ պատերազմ կը ծագի մեռացի Մարաց և Ասորւոց միջև. Գարոյր, որպէս թագաւոր դաշնակից մը պետութեան՝ իր «արի առանց» խիզախ քաջերով կը շտապէ օգնութեան մարաց Վարբակէսին՝ ասորական հզօր պետութեան Սարդանաբազի դէմ. «Սա (Գարոյր) ոչ փոխր ինչ օգնութիւն գտեալ ի Վարբակայ Մարէ», ուրանօր ի շնորհս նոյ քաջերու՝ Վարբակէս կը յաջողի յաղթող հանդիսանալ ու տիրանալ հզօր Ասորեստանին...։ Եւ այնուհետև՝ երկար ժամանակ կը պահուի թէ՛ այդ քաղաքա-դաշնակցական կապը և թէ բարեկամական ու դրացիական մերձ յարաբերութիւնը մեր երկու դրացի դաշնակից ազգերուս միջև...։

Գաղափարէն որպէս նախերգանք՝ այս երկու տողն ալ բաւական թուեցաւ ինձ, որովհետև՝ մենք առանց անոր ալ մեր ձեռնարկած Յովհաննիսի ուսումնասիրութեան գործին մէջ «նորագոյն լուսաբանութիւն ետուեցաք», յաճախ ի դէպ՝ պատեհ-առիթ պիտի ունենանք խօսելու մարաց՝ մեզ հետ ունեցած մօտիկ յարաբերութեան վերաբերեալ, մանաւանդ՝ արկածալիր դիւցազն Արտաւազդի՝ և անոր ունեցած իրաւացի նախանձայոյզ հակակրանաց՝ դէպի մար Մեռացիները, որոնք յաջողած էին Արտաշէսը և Սաթենիկը ինչ-ինչ միաւորական հրապուրանքներով թովելու, որպէս և բոլոր պալատականները, բացի հեռանկատ քաջայն ու հանճարեղ Արտաւազդէն՝ որուն քաջ յայտնի էր անոնց նենգամիտ դաւադրութիւնը։

Ըստ որում դատնանք այնժամուան մար վիշապազունեաց սերունդ՝ Քուրմանճի եզիտիներու ընդհանուր նկարագրութեան։

Բնութագրելով (Հոգեբանական) Ամերիկայի շատ ներկայիս եղիտիները, Քէպէլան շատ բախտի անդորք ժողովներով, որպէս վայրագ համարուած, բուռ մը վրանարնակ խաչնարածներ կ'ապրին այսօր Հայաստանի կեդրոնական և հարաւային լեռնամասերուն մէջ՝ ապաւինած իրենց խաչնարածութեան, որորդութեան, և որ դժնատրն է՝ անալին ձեռնադործական արուեստի արդիւնաբերութեան, բայց և այնպէս այդ ընկճուած, դժխեմ կացութիւնը և իրենց կրած տառապիլից զրկանքը անզօր գտնուած են իսպառ անհետ ջնջելու անոնց ինքնայատուկ աշխոյժը, վառ կորովը և պատերազմասէր անյողդողդ ու քաջ բնոյթը։

Բնական է՝ որ ձախողակի հրատապ հանգամանքները չէին խնայեր թոյլ տալու ընդհանրապէս և իրենց բացառական ձանր տպաւորութիւնները խեղճ Ռուբմանէի ժողովուրդին վրայ, և թողած են արդարև։

Ընայած եղիտիներու գառն վիճակին և համապարփակ մտաւոր տգիտութեան ու փոքրամասնութեան, բայց և այնպէս՝ շատ ուշագրաւ են իրենց գովելի առանձնայատկութիւններով, որպիսիք յատուկ են մեծ ազգերու շատ-շատերին սերուածներուն առհասարակ։

Թէպէտ երբեմն երբեմն վերաբերեալ հարեւանցի տեղեկութիւններ ասոնց տրուած են, — սակայն ցաւալի է, որ ըստ մեծի մասին հիմնուած են եղեր թիւր պատահականութիւններու վրայ, որ և ի դէպ զգացի՝ մերովանն համառօտակի պատկերացնելու երկտողովս՝ դիւցազն բիւրատ մարդ-Ամերիկայի շատ-շատերուն՝ որքան հնարաւոր էր իր խոհութեամբ։—

Այնուհետև է, որ ելլատանի՝— երբեմնի մեծ պետութեան՝ վերջին մնացորդ Ռուբմանէի եղիտիները՝ հազիւ ուրեմն կարողանալով ազատիլ ֆանաթիկ խալամութեան նախճիրներէն՝ նոյն իսկ և քրիստոնէութեան խժդժալից բռնութիւններէն, յարատեւած են իրենց նախնի բնութենապաշտ դաւանանքի ուրուականին մէջ, բայց որովհետև՝ իրենց այդ ինքնուրոյն դաւանութեամբ՝ բարեբախտաբար չեն

պատկանիր ներկայիս թագաւորած կրօններուն և ո՛չ մէկին կամ միւսին, հետեւաբար ընդհանրապէս ամենքէն ալ կատարբէն ճանչցուած են և կարծուած՝ որպէս անկրօն ժողովուրդ, նոյնիսկ և իրենց արեւնակից՝ մահմետականութեան դիրկը ինկած հարազատներէն, ըստ որում և ամենքէն ալ միապէս չարաչար արհամարհուած ու անարգուած։

Մահմետական դարձած քուրդերը պահպանած են միայն եզիտական տարազն ու լեզուն. վերջիններս որպէս ազգութեաց, հաւատուրաց դաւաճաններ՝ չափազանց ատելի են Քուրմանճի եզիտիներուն։

II.

ԵԶԻՏԻՆԵՐՈՒ ԻՆՔՆՈՒՐՈՑՆ ԴԱՒԱՆԱՆՔԸ ԵՒ ՄԻՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Եզիտին իր բոլոր սրտով ու հոգւով կը դաւանի ու կը հաւատայ ստեղծող-արարող մէկ Աստուծոյ երկնքի մէջ, կը հաւատայ և անոր երկնային զօրութեան ու փառքին և անոր իմաստուն, անսահման նախախնամող տեսչութեան։

Եզիտական կրօնին գաղափարական վեհութիւնը կը կայանայ հաւատացեալին անվեհեր քաջութեան և ճշմարիտ ազնուութեանը մէջ՝ որը և կը կազմէ անպաճոյճ, սակայն ոչ անխորհուրդ՝ եզակի, անարուեստ, դաւանանքի մակարդը, — դաւանա՞նք, որուն լուրջ ուսումնասիրութենէն իսկապէս չատ բան կայ կախուած՝ գլխաւորապէս դիտութեան և կրօններու պատմութեան լուսաբանութեան. թերեւս՝ սա ոմանց չափազանցութիւն թուի, բայց ո՛չ։

Նշանակալից է անոնց յարգանքն անսպառ ու անխախտ սաժուամբ՝ ինչպէս բարի հրեշտակ հոգիներու, այնպէս ալ համայն աշխարհէն ուխտադրուժ համարուած չար հրեշտակ հոգիներու մասին։

Ինչպէս ըսինք և ակներև է, որ վերջիններս՝ ողջոյն

մարդկութիւնը անողոք կերպով անիծած է և կ'անիծէ սա-
դայէլ, նեռ, չար հրեշտակ, չար հոգի, աներեւոյթ թշնամի,
դեւ, սատանայ... հայհոյական անուններով. մինչդեռ մի-
միայն նզիտին է, որ աւելի քան դիտակից սիրով ու հաւա-
տով պաշտելու չափ կը յարգէ այդ թշուառացուած և ա-
տուածներէն պատուհասուած հրեշտակներու անբախտ դա-
սը՝ հակառակ ընդհանուր մարդկութեան հրօտնական համոզ-
մանն. սակայն ոչ երբեք սարսափի, երկիւղի ազդեցութեան
ներքև՝ այլ ի գործման մարդասիրական վեհոգի կարեկ-
ցութեան, սուրբ զգացմունքի, յանձին զրկուածի, տանջը-
ւածի... արտցաւ գիւթեան ու արդահատութեան:

Նզիտին՝ իր այս կարեկցական ազնիւ վերաբերմունքը կը
բացատրէ՝ զուտ փիլիսոփայական առողջ եզրակացութեամբ:

Նա կ'ըսէ.— ո՞չ ապաքէն մարդկային վեհ և սեպուհ պար-
տականութիւնն է՝ թշուառին կարեկցիլը, արգահատիլը...
չէ՞ որ վերջապէս առանք և այդպիսիները առնապարակ, որ-
պէս տանջուածներ, տեղի՛ թէ անտեղի դատապարտուածներ՝
աւելի քան կարօտ են կարեկից գիւթեան..., և եթէ մե-
ղանչած են, մեղանչա՛ծ են իրենց երկնային առեղծուղի դէմ,
մենք իրաւունք ունինք արդեօք խառնուելու Բարձրեալի
նախախնամութեան և անոր փառաբանիչ լոյս և հոգի երկ-
նային անմարմին զօրութեան և անոնց՝ մեզմէ միանգամայն
անկախ եղած առնչական յարաբերութեան, որպիսին նամա-
նաւանդ՝ ոչ միայն վեր է, այլ և անհասանելի՝ մահկանացու
հոգածիններուս սակաւ իմացականութեան. և ո՞վ գիտէ ան-
զգը սիրոյ և ներողամիտ թողութեան քարոզ՝ ամենողորմ,
անյիշաչար Աստուածը՝ օր մը դարձեալ վերատին կոչելու չէ՛,
կամ արդեօք՝ չէ՛ կոչած արդէն իսկ իր ըմբռատ՝ երբեմնի
փառաբանիչ չաւիտենական հոգիները...:

Ո՛հ, քանի վեհանձնութիւն... քանի՛ պատիւ՝ յանձին
նախնի մարդկութեան հոգեկան սեպուհ բարձրութեան և ա-
նոր ազնուութեան վեհ գաղափարին, որպիսին անմիջապէս
կը բացակայի այսօր կրօնականի և քաղաքականութեան ար-

տաքինով չլացած մարդկային լուսաւոր ու յառաջադէմ կարծուած մեծամեծ ազգութիւններէն և անոնց կրօններէն։

Եւ ահա՛ եզիտի Քուրմանճին գրեթէ ողջոյն աշխարհէն՝ չար հոգի, չար հրեշտակ, դև, սատանայ և համայն մարդկութեան թշնամի համարուածները իրենց կաթոգին սիրելի մայրերն ու եղբայրները կը համարին ու կ՚ընդունին և անոնց անունը՝ ճեռի՝ «մօրեղբայր» մտերմական բառով կը կոչեն։

Անոնք ուղղակի կը սարսափին, երբ կը լսեն ո և է աննպաստ, կոպիտ, գռեհկական ակնարկ՝ իրենց հալածուած պաշտելի «քեռի»ներու հասցէին, և իսկոյն կը լեցուին զայրոյթի արդար վրէժխնդրութեան և բուռն ատելութեան նախանձով՝ ընդդէմ այդպիսիներու վարկաբեկչի դանդաչանքներուն։ Եւ ինչպէս հաւաստիանալու ենք Յորենացու Ա. գրքի յաւելուածէն, նոր չէ այդ, այլ նախապատմական դարերէն սկսած՝ առանց մէջ կայ ջերմ յարգանք մատուցանելու սովորութիւնը հրեշտակային այդ սադայելական կոչուած դասին։

Ուշագրաւ է որ միաժամանակ առնանման մարդավայել բարի-բարի զգացմունքերով տոգորուած են՝ իրենց բոլոր աւանդական սովորութիւններուն և կարգերուն անաղարտ պահպանութեան համար։

Քուրմանճի եզիտիները իրենց յուղարկաւորութեան հանդէսներն ու թափօրները կը սիրեն կատարել մեծ շքով և հանդիսաւոր մեծ լալիւնով, սովորաբար կը հրաւիրեն լալկան երգիչ օրիորդներ (գուսաններ), որոնք լայահառաչ ողբերգականներով կ՚երգեն աղէկսուր լօլօներ՝ կոծելով իրենց գլուխները մեծ սուգ ու չիւանով։

Ազիզ Ննջեցեալի յուղարկաւորութեան թափօրին առջևէն կը տանին անոր սիրելի սպասպան զարդարուած հատքէվանը (ճժոյզ), խոյը, եզը..., մէկը միւսի ետևէն կ՚երթան տխուր, գլխիկոր..., կը թուի թէ անբան կենդանիներն անգամ կարծես բնազդով ներշնչուած և իսկապէս համակուած վերահաս մահուան թշուառութեան աղէտով՝ կը դիտակցին սև օրուայ

խորհրդաւորութեանը։ Ջարմանքով կարելի է նկատել նաև անոնց սխրած աչքերուն վրայ մինչ իսկ դիլ ի դիլ գլորուող բիւրեղային կաթիլներ դառն արտասուքի, որպիսի մի հանդիսի՝ մանկութեանս օրերուն ներկայ ըլլալու բախտն ունեցած եմ։

Եղիսին կ'ընդունի հոգու անմահութեան աղօտ, վերացական գաղափարը՝ բայց ո՛չ մահմետականութեան ցնորամիտ երեւակայութիւններով, այլ աւելի քան բարձր ու վեհ, և աստր համար եւս իր հանգուցեալի մեղքերուն քաւութեան համար՝ պատրաստակներ (մասադի կեցդաճիեր) կը զոհէ, և աղքատներուն ողորմութիւն — մատաղ մը բայխէ։ Հոգեհացի գլխաւոր կերակուրը կը համարուի մեղրով և իւղով խորխոր (հելուա)։

Յուղարկաւորութեան և թաղման համար՝ որոշ ծիսակատարական, գրաւոր արարողութիւններ չունին, ինչ որ աւանդաբար մնացած է, այն է, որ և կը կատարուի՝ չեխի կամ փիրի բանաւոր աղօթքներով և տխուր մելամաղձոտ երգերով։

Ննջեցեալը կը թաղուի՝ ո՛չ մեր՝—քրիստոնեաներուս ձեւով և օրինակով, այլ ուղղակի նստեցուցած խորունկ փոքրած խուղանման գերեզմանի մէջ, երեսը դէպի հարաւ արեւելք դարձուցած, ապա գերեզմանի բերանը կը ծածկեն խշնամքով։

Յուղարկաւորութեան և թաղման ժամանակ՝ սովորաբար չեխը կ'ըլլայ հանդիսադիրը, իսկ անոր բացակայութեան՝ փիրը։

Անոնց համոզմունքով, տաճարի հաւատար սուրբ է օճախը, ինչպէս նաև անոր կրակը, որը և անոնց ուխտի երդման գլխաւոր և սրբազան մակարդն է։ Օճախին և կրակին, որպէս ներկայացուցիչներ և պատկերներ արեգակի, պաշտելու չափ յարգանք կը մատուցանեն, և մինչև իսկ կ'երկրպագեն, կը փառաբանեն անոր հրաշափառ ծագման արշալոյսը։

Եղիտները՝ իրենք զիրենք երբեք fուրդ կամ եգիսի՝ օտարաձայն անունով չեն կանչեր, այդ ցեղանունները այնքան ալ սիրելի չեն իրենց, այլ՝ առ հասարակ և միշտ Քուրմանճի. Քուրմանճի ազգանունը կ'արտասանեն առանձին հոգեկան բաւականութեամբ մը, թէպէտ ցարդ պարզուած չէ՝ Քուրմանճի ինչ նշանակելը, սակայն ինձ կը թուի թէ այդ բառը ուղղափառի իմաստ կը կրէ՝ և ոչ այլ ինչ։

Ունին մանաւանդ արարողութիւններ, որ չեխերու և փիրերու միջոցաւ կը կատարուին տան մէջ՝ Թոնիրի չուրջը։

Այստեղ ակամայ կը յիշեմ մերայիններու ամանց երբեմնի ընդունած «բոնրակեցներ» անուանուած ազանդաւորութիւնը, որոնք իրենց պաշտամունքը Թոնիրներու չուրջը կը կատարէին։ Մեր մէջ մինչև այժմ իսկ, ուր եկեղեցի չկայ, եկեղեցու բոլոր խորհուրդները՝ Թոնիրի չուրջը կը կատարուին՝ բացի պատարագէն. զարմանալին այն է, որ Թոնիրին չուրջը կատարուածը աւելի քան սիրելի է ժողովուրդին և անոր հոգեբանութեան։

Քուրմանճի կրօնաւորները՝ որպէս կրօնական խորհրդանշան խնամքով ծոցերուն մէջ պահուած ունին սև մանուածոյ մազերու կծիկ՝ բազմաթիւ աստղներով և քորոցներով. ժազեայ այդ սև կծիկը կը պահուի դրեթէ անտեսանելի Թաքնութեան մէջ, և անմերձենալի կը համարեն նոյնիսկ իրենց ժողովրդին՝ նամանաւանդ ոչ հաւատացեալներուն. վայ անոր որ կը համարձակի ո և է աննպաստ խօսք ուղղելու այդ սուրբ կծիկի հասցէին..., Քուրմանճին չատ ուրախ կ'ըլլայ իր մահը տեսնել՝ քան լսել աննպաստ ակնարկ մը այդ սուրբ կծիկի վերաբերմամբ։

Աստղները ո՛չ միայն սուրբ կծիկի մէջ կը պահուին, այլ և իրենց հանդերձներուն վրայ. իւրաքանչիւր Քուրմանճի կամ Քուրմանճուհի՝ – պարտական է ճշտութեամբ կատարելու այդ վերկարար համարուած սովորութիւնը՝ զերծ պահելու համար իր կեանքը բնութեան ներքին պատահարներէն, և միեւնոյն ժամանակ որոշուելու ոչ Քուրմանճի անհաւատներէն։ Զարմանալի երեւոյթ, ողջ աշխարհը զիրենք անհաւատ համարած է և

կը համարէ, իսկ իրենք՝ ամբողջ տիեզերական մարդկութիւնը։

Ասեղներ կը պահուին նաև նժոյգ ձիերու և պարարտ գեղեցիկ, հուժկու եզներու ջլերու մէջ՝ նոյն նպատակաւ։

Ճանկարծակի հիւանդութիւնով բռնուածները կը բժշկուին ասեղներու և դանակներու մագնիսացումով. հետաքրքիր է այդ ժամանակ տեսնել ինքնաբերաբար կատարուող անդադար և փոխադարձ առաձգական յօրանջումներ՝ բժշկողի ու բժշկուողի միջև։

Մագնիսացման այս գործողութիւնը կատարուելէն յետոյ, մագնիսացնողը մէկ քանի անգամ կը թքնէ հիւանդին ինչպէս նաև մագնիսացնող ասեղներու և դանակներու վրայ, տեսակ մը նզովք թափելով չար աչք կամ Бадаг ունեցողներու հասցէին, և յետոյ մագնիսացման գործիքները կը դնէ բարձերուն տակ՝ մինչև Гіар Бадаг-ով բռնուածի բժշկուիլը, և արդարև՝ մէկ քանի ժամ յետոյ զգալապէս կ'անցնի հիւանդութիւնը։

Միջանկեալ պէտք է ըսել որ այդ նախապաշարմունքի սովորութիւնները — թէ՛ ասեղներ պահելու և թէ այդ կերպ բժշկելու, վաղուց ի վեր մեր Հայերուս մէջ ալ արմատացեր է։—

Բնիկ հայ կիները, հայ աղջիկը, հայ տղան խորապէս համոզուած են, որ իրենց վրայ ասեղներ չպահելու պարագային պիտի ենթարկուին դիւական անարեւոյթ ազդեցութեան, և որ զգուելին է՝ դիւերային գարշ երազափորձութեան. վերջինս մահու չափ ծանր է, ժանաւանդ որ և է հայ կնոջ համար և անառանելի խակ։

Երազափորձութիւնը համարուած է և կը համարուի զարհուրելի սրբապղծութիւն՝ բնիկներուն տիրող կրօնական աշխարհայեցութեան համեմատ և որուն ղերակատար զգուելի հերոսը կը համարին սատանան։

Երազափորձութեան նախապաշարմունքը նոր չէ, այլ շատ հին, որմէ իր ժամանակին սարսափած է և ինքը Նարեկացին, որ իր «ի խոռոց սրտի» բխած հոգեզմայլ, երկնալացաղօթքներու մէջ՝ յաւահաւաչ կը պաղատի՝ զերծ պա-

հելու իր անձը, մահճակալը, անկողինը՝ գիշերային երազափոքձութեան զգիր ախտերէն։

Կանանց մօտ պատահած երազափոքձութիւնը՝ յայտնի է՝ սատանակոխ, սատանախաբ անունով։

Եղիտէ՝ բարձր թէ ստորին կրօնական պաշտօնեաներու յաջորդականութիւնը՝ սկիզբէն ի վեր ժառանգական եղած է և է՝ առանց բացառութեան ու խանգարման և արտաքին որ և է միջամտութեան։

Եկեղեցական աստիճանը կարելի է համեմատել եպիսկոպոսութեան, իսկ փիրուքիւնը՝ քահանայութեան և դպրութեան հետ։

Սրբազան չեխերը կը հագնին ոսկեթել կարաններով աւետարանագործուած կարմիր վահուդ-է երկայնաքղանց, փառաւոր զգեստներ, կարմիր կաշիէ կրնկաւոր կօշիկներ՝ փայլուն կոճակներով, իրենց գլուխներուն վրայ կը կրեն արախչիններ, մեռաքսեայ սեւագոյն փաթեթիներով, իսկ փիրերն ընդհակառակը՝ ոտից ցգլուխ կը հագուին թուխ սեւագոյն, ինչպէս և վայել է զուտ կրօնաւորներուն։

Փիրերը առհասարակ աւելի քան պաշտելի են ընդհանուրին՝ իրենց առաքինի բնաւորութեան շնորհիւ, և կը վայելեն համամարդկային մեծ յարգանք ու պատիւ։

Չեխերը տարին մէկ կամ երկու անգամ՝ մեր երբեմնի նուիրակ շրջող եպիսկոպոսներու գեղեցիկ ու խորհրդաւոր օրինակներով՝ կ'այցելեն իրենց հօտին ամենաւերջ ընդհանրապէս, ժողովուրդը զանոնք մեծ յարգանքով կը դիմաւորէ և կ'ընդունէ։

Եղիտիները եւս՝ ըստ արեւելեան սովորութեան՝ առհասարակ իրենց կրօնաւորներու ձեռքերը կը համբուրեն ծնկաչոք համբոյրներով՝ զանոնք ողջունելու առեն։

Կրօնական պաշտօնեաներու համար չկան որոշ սահմանուած տուրքեր, ժողովուրդը ինքնաբերաբար կը հոգայ իր հոգեւոր պետը՝ ինչքան և ինչպէս որ կամենայ, գլխաւո-

բապէս կ'ընծայէ՝ գաւ, կապերտ, խալիչա, խուղ, պանիր, բուրդ...։

Շեմ՝ պէտք չէ հասկնալ միայն կրօնականի սահմանափակ իմաստով՝ որպէս սոսկ կղերականի, այլ և որպէս տեսչի, հսկողի, այս բանը կ'ապացուցանէ անոնց ցայսօր վայելած յարգանքի բարձրութեան չափն ու իրենց կրած նախանձի իշխանականն զգետոի տարազը, որպիսին կը յիշեցնէ՝ մեր երբեմնի բդեչխականն տարազն ու իշխանութիւնը։

Զարմանալի է և ճոխամանձիներու ծեխ՝ և մեր բդեաւխն կամ բդեչխ բառերու այդքան զուգաստիպ նոյնանիշ և հոմանիշ ըլլալը։

Ընայած չեխի և չեխութեան աստիճանի բարձրութեան՝ բայց և փիլը՝ որպէս իսկական տիպարի կրօնաւորութեան՝ աւելի քան նուիրական է ու սիրելի և մօտիկ՝ ժողովրդի սրտին ու նրա հոգու մատապատկերին. օրինակ՝ երբ ուզեն մէկու մը օջախին, արքունիքը կամ անձնական որ և է արժանապատուութիւնը ակնարկել՝ միշտ փիլի նմանական բառով կ'արտայայտեն, զոր օրինակ՝ —Ք.ի օջախը՝ — փիլի օջախ է..., փիլ ունեցիր անփի՛լ!... փիլ օրուն...։

Փիլ՝ քան ներքին բովանդակութեան կը նշանակէ — սուբ, մաքուր, առաքինի, որն և սովորական գործածութեան մէջ է նոյն իմաստով և այժմ իսկ չըլլապատ ազգերու խօսակցութեան մէջ — «փիլ սուէք, անփիլ են մեզցեր, անփիլ երեխան աւելի լաւ է չըլլայ...»։

III.

ԵԶԻՏԻԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՑՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂԸ

Պէտք է խոստովանիլ, որ նիւխիներէն իրենց մէկ քանի աչքի ինկող բարեմասնութիւններու հետ՝ անբաժան պահպանած են արեւելեան հիւրասէր մնծասրտութեան ոգին, որպիսին ցայտուն կերպով կ'արտայայտէ անոնց ժպտալից

քնքնաբաւ դէմքերու վրայ՝ սիրայօժար հիւրընկալութեան բոցէներուն։

Գատուածոր հիւրերու հանդէպ կը վերաբերուին ըստ ա-րեւելեան քաղաքավարութեան՝ ձեռքերը կուրծքին կանգ-նած՝ պատրաստակամ ծառայութեամբ։

Անոնց մէջ տակաւին տեւականութեան մէջ է պատուա-ւոր հիւրերու առները լուալու արեւելքի վաղնջական սովո-րութիւնը։

Երբ եկած հիւրը բախտ ունեցաւ ընդունուելու և աս-պնջականաբերին գտնելու Եզիտիի օճախը կամ անոր վրա-նին տակ, նա այլ եւս օտար մէկը չհամարուիր, այլ նոյն տան պատուաւոր անդամը։

Ջուրմանձին՝ զարմանալիօրէն անյողդողդ կեցեր-ինացեր է ընտանեկան արբունքեան ամենամեծ հիմքի վրայ՝—նա մէկ կին միայն կ'առնէ՝ որուն հետ ամբողջէն կը կապուի ցմահ՝ ամուսնական փոխադարձ դիտական սուրբ կապով, որոնք կ'երդնուն և կ'ուխտեն ապրելու իրենց վիճակուած տուն յարկի տակ՝ որպէս նոյն տան հաստատութեան սիւներն ու բնակիչ զոյգ ամրոցները։

Եզիտիի համար անտանելի խորթ երեւոյթ է՝ կնոջ անբա-րոյականութեան կամ անհնազանդութեան համար յարուցուած ապահարզանի մասին լսելն անգամ. նա չի կրնար երեւակա-յել թէ՝ կինը կարող է երբ և իցէ դաւաճանել ամուսնական անկողնի արբունքեանը և իր մայրական սուրբ պատիւին, որով-հետև, միանգամայն համակուած ամուսնութեան վեհ խորհր-դաւորութեամբ, կ'ընդունի և կը հաստատէ երկու անձի մի-ջև ամփոփուած մէկ հոգիի գաղափարը։

Անհաւատարմութեան հազուագէպ պարագայի մը—մե-ղաւոր ճանչցուածի դատախազը և բժանարարը՝ հրացանի գնդակն է, կամ կուռ հարուածը՝ քրդական հատու սուր պողպատիկ թրի, որ պատրաստ կայ ական թօթափել ան-խընայ դատելու ընտանեկան արբունքիները դաւաճանողը։

Ջուրմանձուհին՝ միաժամանակ իր ամուսնու գործակից անբաժան ընկերն է՝ թէ՛ խաչնարածական և թէ դաշտային

բոլոր մեծ ու փոքր գործերուն մէջ՝ բացի որմորդութենէն, որ յատուկ է տղամարդոց։ Կինն է նաև իր տան ներքին գործի անօրէնը, տէրը, մայրը, դաստիարակիչը և ամենայն ինչ կարգադրողն ու կատարողը։

Օրիորդները՝ հարսնախօսութեան դէպքերուն մէջ՝ պէտք է ըսել՝ աւելի չուտ կը գնահատուին իրենց անձնական արժանաւորութիւններու և ծագման համեմատ։— որքա՜ն անուանի, որքա՜ն գեղանի՝... ա՛յնքան և գնահատելի ու թանկագին. հարկաւ այդ ամէնը տեղի կ՚ունենայ ըստ երեւութականին ընծայի անուան տակ, որոնց համար կ՚ընծայաբերեն — նժոյգ ձիեր, աղնիւ տեսակի եղներ, խոյեր, մաքիներ, չիլականներ, կաւուններ, խալիչա, կապերտ, ոսկի, արծաթ..., բայց և այնպէս՝ պէտք չէ ուրանալ, որ գեղեցիկ սեռը՝ մանաւանդ օրիորդը՝ մեծ արտօնութիւն ու յարգանք կը վայելէ Թուրմանճի ցեղի մէջ՝ քան միւս ազգութիւնները. ան աւելի քան ազատ է։

Թուրքը, դրդուած մարդասիրութեան զգացմունքէն՝ չի սիրեր թողուլ հարսանեկան ծախսերը ծանրանալու հարսանիքատիրոջ (փեսայացուի հօր) վրայ. կը տեսնես որ, մէկը ձի կը նուիրէ, միւսը եզ... ըստ վաղեմի բարեացակամական գեղեցիկ սովորութեան և աւանդականութեան։

Կանացի գլխազարդերն ու ձեւը՝ Ագուլեաց կանացի հին գլխազարդերու նման են, իսկ հանդերձները նման են կարնոյ հայ կանացի հանդերձներու տարազին, որպիսին տակաւին սովորական գործածութեան մէջ է Ախալցխայի և Ախալքալաքի կարնոյ գաղթականութեան կանանց չրջանին, ընդհանրապէս, չատ աննշան բացառութեամբ՝ նորատէր նորեղու մէջ։

Նշխուհի մանկամարդ տիկինը, ինչպէս նաև օրիորդը, պարանոցը՝ մանեակով, ձեռքի դաստակները՝ ապարանջաններով (խալխալներով), ականջները՝ գնտերով զարդարելէ զատ, կը գեղազարդեն նաև քիթի երկայրակողմերը աստ-

զագլուխ, ականակապ քորոցներով, որոնք հանդիսաւոր օրերու կը հագցնեն դեռ մանկութենէն աջուձախ ծակուած քթաժակերու մէջէն։

Ձկայ քուրմանձի գեղեցիկ սեռի մէջ մէկը՝ որուն ճակատի կեդրոնը գեղեցկացուած չըլլայ արուեստական խորհրդանշան խալերու (պէնկ) հոյլերով, որոնք կը կազմեն ճակատի կամարի գեղանի զարդը։ Խալերու հոյլերով ո՛չ միայն ճակատները կ՚աստղազդրուին՝ ինչպէս նաև լանջակուրծքը և սրինքները..., հարկաւ աւելի թովչութիւն պարգեւելու համար ենթակայինն։

Կանացի անձնական դիւթիչ յատկութիւններէն մէկը կը համարուի խալազարդ (խալլու) ըլլալը. խալլուն՝ անմահացած է ժողովրդական երգերուն մէջ ալ (խալլու եար! խալլու ջան! խա՛լ խա՛լ եարիկ ջան!...)։

Որովհետև մանկամարդ Քրդուհիի ընդունուած սիրելի առաքինութիւններէն մէկն է արուեստներու հոլանի թողելը, ուստի արուեստի գաշտագարի հետ միացող մասը ուլունքներով կը զարդարէ ուլունէ բազմազան չարաններով, կամ կ՚անցնէ ուզզակի արծաթեայ մանեակներ, իսկ աւելի աղնիւ ուլուններով և ոչքառուլուններով՝ փարուած կ՚ըլլայ միշտ՝ մանկամարդ Քուրմանճուհիի մարմարեայ լանջապարանոցը և մազերու բարդ հիւսուածքներու ծայրափնջերը, նախշուն կարկուճը, որու մէջէն կ՚անցնեն մազերու բազմաթիւ ուստակները դէպի մէջքը։

Հանդերձներու թեւերուն առաջին մասին մէջ կը չարեն արծաթեայ բոժոժիկներով ուլուններ՝ որոնցմէ յառաջ եկած արծաթաձայն ներդաշնակ զրնգզրնգոցները կը պատճառեն աչխոյժ և խանդ՝ թէ՛ կրողներուն և թէ լսողներուն, ըստ որում երգերու, ինչպէս նաև խօսակցութեան մէջ սովորական է զրնգզրնգան-ճրնկճրնկան դովասանական բառերը՝ գեղանի աղջիկներու և հարսներու կրած զարդերէն եկած զրնգզրնգոցներու և երգած անուշիկ լօլօներու ակնարկելով։

Ի մասնաւորի յարգի է կանացի չրջաններուն մէջ ականի գործածութիւնը, որը իբրև դիւթական համարուած

ուլուն՝ անհրաժեշտ է՝ իբր զերծ պահող միջոց՝ չար ճիաք-ճագարէ, և որ գլխաւորն է, սիրահար երիտասարդներու սիրային վտանգի ակամայ ենթարկումէ։

Ձեռագործը, մանաւանդ՝ եամանի, խալիչա, կապերտ... սովորական է քուրդ կնոջ համար. իր անտեսական ծառայութեան գործերը կատարելէ յետոյ՝ ազատ ժամերուն անիկա կը սիրէ զբաղիլ ձեռագործով, – կը գործէն այծի մազէ փառաւոր ու դիմացկուն թուխ վրաններ, որոնք ունին զարմանալի յատկութիւն՝ արեգակի ճառագայթներու և մանաւանդ անձրեւներու արգելման դէմ, եթէ նոյն իսկ հեղեղներ թափուին՝ կաթիլ մ'իսկ չի սուզուիր քրդական մազեայ վրաններէ ներս։

Քրդական եամանի կոչուած երկերեսանի գեղեցիկ ծաղկոտիներով նուրբ անկարան կապերտները վաճառքի կը հանեն ո՛չ միայն Ուրմիոյ տանի խորքերը, այլ և արտասահման անգամ։ Ոչ նուազ յարգի են նաև քրդական խաւոտ խալիչաները, լօվի-կապերտները, զիլիները...։

Քուրդ տղամարդը կը պատրաստէ գիւղամէ (մեկ saurեկան գառան բրդէ) ազնիւ ու թանկագին fէչներ (քաղիճներ)՝ զանազան ձեւի ու տեսակի։ Ասիական ազգերու մէջ փառաւածքի համար ամենագործածականը քէչէն է։

Քէչէները կը լմնան ձմեռները ու տներու մէջ աքացիներու հարուածներով, կամ կապելով մի լուծ եզներու թաւալ-թաւալ կը չրջեցնեն փողոցները մինչև որ լաւ մը լմուին նոր ձգուած՝ մէկ, կամ մէկ քանի հատ քէչէներ։

Հայաբաւար Քրդուհիներու մէջ հազիւ և դուն ուրեք կը պատահի մէկը՝ որ ազատ և համարձակ ոստայնանկել (գործել) չգիտնայ, մինչդեռ և ընդհակառակը՝ հազարաւոր ոստայնանկող, մանաւանդ պարապասէր ու նորոյթամոլ Հայուհիներու մէջ՝ ցանցաւօրէն կարելի է պատահիլ ոստայնանկել գիտցող մէկ քանիներու։

Եզիտուհին սիրելի է անդադար գործի և աշխատութեան նուիրուիլը, նոյն իսկ ճանապարհորդելու և կամ զբօսնելու միջոցին՝ նա գրեթէ կանոնաւորապէս կ'աշխատի գոր-

ձեռով. նոյնպէս, երբ դրացիի տունը կամ վրանը երթայ իսկ՝ նա դարձեալ ձեռքերը ծալած չերթար, որ մէկ րոպէ անգամ իզուր վատնած չըլլայ իր աշխատութեան ոսկի ժամերէն. կը տեսնէք՝ կամ գուլպայ կը գործէ, կամ թէչին ձեռքը կը մանէ, որը՝ տեղ-տեղ ալ երբեմն կանգ կ'առնէ և աչ ու ձախ հպարտօրէն կը դիտէ բնութիւնը, և ապա իսկոյն վերստին ձեռքի բրդէ լի մանուածապատ թէչին՝ ոլոր-ոլոր պտոյտ կուտայ աչ ազդրէն քաշած մայկեայ բարուանէկին(*) վրայ և այնպէս կը չարունակէ գնալը և վերադառնալը։

Եղիտուհին չատ հմուտ է և գիտակ՝ կաթնատնտեսութեան արհեստին ալ. գովուած է անոնց պատրաստած համեղաճաչակ սերը, մածունը, իւղը, պանիրը... մանաւանդ տիկերու չօռի մէջ պահած պանիրը, որուն չատ բարձր կարելի է համարել հոլանտական թանկագին պանիրներու տեսակներէն՝ իւղալից ախորժ համի պատճառաւ և առ հասարակ։

Սխալ է այն կարծիքը՝ թէ եղիտիները մաքրասէր բնոյթ չունին, ընդհակառակը՝ անոնք համեմատաբար վերին աստիճանի սիրահար են մաքրակենցաղութեան, չնայելով իրենց գետնախչտիկ, վրանաբնակ, վայրագ կացութիւններուն, անոնց սիրելի պահանջն է բաժզութիւն (մաքրութիւն)։

Տանտիկինը՝ ամէն չաթաթ անարգել լուացք ընելու սովորութիւն ունի՝ տան մէջ եղած բոլոր կին, աղջիկ անդամներով. անոնք իրենց լուացքը կը սիրեն կատարել գիւղէն դուրս՝ բացօթեայ՝ գետի, առուակի կամ աղբիւրներու եզերքներուն, ուր թէ՛ կիսամերկ մարմնով չորերը կը լուան և թէ իրենք եւս կը լուացուին՝ առանց խոչ տուու պատահական անցորդներու դիպուածական ներկայութենէն։

Սապոնի փոխարէն անոնք սովորաբար կը գործածեն չո-

(*) Բարուանէկը՝ 6—7 վերշոկ երկարութեամբ, 4—5 վերշոկ լայնութեամբ քառանկիւն հատ ու ոտքով կաշի է, որ ունի քուրդ կինը՝ գրեթէ ընդ միշտ կապած աչ ազդրէն, թէչին դիւրաւ պատցնելու համար, որ և միաժամանակ զերծ կը պահէ հանգերձները ապտտուելէ և անտեղի մաշուելէ։

ղան և գիլ(*)։ Շորերը կը լուան չողանով, երբ ջուրը կը սկսի եռալ՝ պղնձի մէջ կը լեցնեն որոշ քանակութեամբ չորցուած չողան, և այդ չողանով եփուած ջրով կը սկսին լուալ շորերը, իսկ անձերը՝ մանաւանդ գլուխները՝ կը լուան գիլով։

Գիլը սապոնէն անհամեմատ փափուկ կը պահէ մարմինը՝ մանաւանդ մազերը, ըստ որում մեր կանայք եւս վաղուց ի վեր սովորութիւն են ըրեր գլուխները գիլով լուալը։

Եգիպտ տիկինը չի գիտեր և չի սիրեր քաշուիլ այրերէն, ինչպէս նաև չի քաշուիր բացակուրծ ատինքներով երեսան կերակրելու առեն բազմութեան ներկայութեանը, ո՛ւր և ինչպիսի հասարակութեան մէջ ալ ըլլայ՝ անոր համար միեւնոյն է։

Օրօրոցի գործածութիւնը խորթ է անոնց համար, որովհետև սովոր են անկաչկանդ մեծցնելու իրենց մանուկները ազատ գետնին վրայ՝ շատ պարզ ու տարրական խնամածութեամբ. իսկ մէկ տեղէ ուրիշ տեղ մը փոխադրուելու ժամանակ՝ երախաները կը լեցնեն բեռներու մէջ և կը ձգեն գրաստներու վրայ՝ ինչպէս գառները, և երբեմն ալ գառներու հետ միասին։

Անոնց համար յոյժ առելի է փափկասիրութիւնը՝ մանաւանդ երախաներու խնամածութեան ու պահպանութեան մասին։

Եգիպտի մօտ ծննդաբերութեան երկունքը ընդ միշտ առանց մանկաբարձի օգնութեան կը կատարուի, և ըստ մեծի մասին տեղի կ'ունենայ բացօթեայ՝ դուրը՝—ագարակ, ձորերու մէջ... այդ միեւնոյն է անոնց համար, յանկարծ կը տեսնէք ահաւասիկ ծննդաբեր մայրը՝ փէշերով պարուրած իր նորածին երախան գիրկը բռնած տուն կը վերադառնայ։

(*) Չողանը՝ ասեղնատերև բոյս է, որ ունի սապոնի յատկութիւն և շատ առատութեամբ կը բուսանի մեր լեռներուն մէջ, որը և մեծ քանակութեամբ հաւաքելով կը չորցնեն ու կը պահեն։ Գիլը՝ չինգոյն բաղադրութեամբ կրային կոշտ բաղադրութիւն է և ունի յատկութիւն՝ մէկ քանի ժամուայ ընթացքին հոդակոշտի պէս խմխելու տալ ջուրին մէջ, և ահա՛ այն խմխեցուած կրային տիղմ զանգուածով կը լուան գլուխները։

Եղիսիներու միմեանց ընծայած փոխադարձ վատահութիւնը նախանձելի է. մէկը միւսի հետ՝ մէկ երկու անգամ աղ ու հաց կտրելէն յետոյ՝ արդէն կը մտերմանան ու կը բաթեկամանան փոխադարձ վատահութեան կատարեալ հաւատքով։

Մուրնակի գործածութիւնը դրեթէ գոյութիւն չունի. մուրնակի փոխարէն կը ծառայէ փոխադարձ ազնիւ խօսքը, մուրնակը կը համարուի ապացոյց անվստահութեան։ Թէ՛ մեծ և թէ փոքր քանակով՝ առած փողերու համար բնաւ վաշխ, տոկոս վերցնելու սովորութիւն չունին։ Պարտապաններէն՝ տոկոս, վաշխ վերցնելը կը համարուի մեղք և ծանր յանցանք...։ «Ու այս ամենուն յետոյ՝ դեռ հաղաքակրթուած, աւետարանական համարուած hիսոնեաց կը համարձակի Քուրդը անգութ, անհաւատ... անուանելու. իսկ իմիր գործնական հաւատք ունի՝ արդեօք... ո՞չ ապահիւ՝ հաւատքը առանց գործի մեռեալ է. մէկ բան ինչ է, որ մենք hիսոնեաներս՝ բնդհանրապես օժտուած ենք տեսական եւ արուեստական հաւատքով, իսկ անոնք՝ գործնական եւ կենդանի»։

Յոյժ սիրահար են բնութեան հրաշալիքին՝ և առ հասարակ գեղարուեստին. կը սիրեն չատ՝ բլուլի (սրնգի) գործածութիւնը, պար, երգ..., քրդական երգերը մեծ մասամբ մելամաղձոտ են և տխուր։

Հաշնարածները կը հովուեն և կ'առաջնորդեն իրենց հաշները սովորաբար սրինգի ձայնով, և հովուի նշանացի բացագանչութիւններով ու սուլումներով։

Եղիսին յոյժ սիրելի է զէնքի գործածութիւնը և անոր խնամքով պահպանութիւնը. զէնքը անոր անբաժան ընկերն է, մէկը՝ մարմնի դժխաւոր անդամներէն։

Տակաւին կենդանի է անոնց մէջ վահանի, սէգ-նիզակի...գործածութիւնը, և ի մասնաւորի սիրելի է հնաւանդ զէնքերու յարգութիւնը, իրրև հայրենի յիշատակութեան փառքի նուիրական հնութիւններ, որով ան դեռ այսօր ալ պահեր է և կը պահպանէ իր ազգայնական անվեհեր ու անընկճելի հպարտ հոգին։

Միրած է, և սովոր է իր շրջապատ ազգերու վրայ ողիմպիական բարձրութենէն նայելու, ճիշտ ինչպէս՝ — մշակի, ատրուկի վրայ, որոնք և կ'անուանէ Ցլային՝ որ կը նշանակէ ֆահլա, մշակ, ատրուկ, բանուոր...։

Գէտք է նկատել, որ Ռուբմանեֆին ի բնէ իսկ հպարտ է ծնած, անոնց ամէն մէկ քայլափոխի, շարժուածքի, խօսակցութեան մէջ կ'երեւի հպարտութեան հոգի։

Բնականէն՝ վերին աստիճանի ուշիմ և արագիմաց են մանաւանդ հաշուակալի մէջ, չունենալով դաղափար անգամ թուաբանական արուեստի, որպէս և համբիչային գործածութեան, բայց և այնպէս շատ յաջողութեամբ և արագ կը հաշուեն տասնեակ հազարաւոր թիւեր, աւելի յաջող քան թուաբանագէտը. հարկաւ անոնք ցարդ գործ չեն ունեցեր միլիոնաւոր մնծադրանակ թիւերու հետ։

Կարծ՝ խիստ անողոք են դէպի իրենց անհաչտ ոխերիմ թշնամիները, կը սիրեն արեան վրէժը արիւնով լուծուած տեսնել, սակայն և միաժամանակ անսահման ներողամիտ են դէպի խոհապէս զղջացածները, բաւական է՝ երբ մէկի-միւսի հակառակորդը ցանկութիւն յայտնեց իրենց օճախը դիմելու և հաչտութեան ձեռք մեկնելու. այդպիսի խորհրդաւոր րոպէներուն պատրաստ են վեհանձնաբար մոռանալու տխուր անցեալը, և մինչև իսկ գրկալիր փարուելներով, արտասուագին աչքերով ընդունելու զղջացած-ատրջացած թշնամին՝ և սիրելու ներողամտական խոհական սիրով։

Առանց մէջ յաճախ գործածական է արեան գնահատութեան սովորութիւնը, որ տեղի կ'ունենայ միջնորդ դատարանով՝ հարկաւ երբ դիմացինին դժուար կը թուի դիջանիլը և ներողութիւն խնդրելը։

Ետրչելով կը խորչին պետական դատարաններ դիմել և կը սիրեն առհասարակ միջնորդ դատարաններով վարելու և ուղղելու իրենց բոլոր գործերը, միայն բարդ խնդիրներու մէջ կը դիմեն ցեղապետին՝ որ դարձեալ առանց խորհրդի ոչինչ կ'ընէ։

Տասներկու տարի առաջ՝ ռուսիարնակ Եզիտիներու ցե-

զապետ Ուսուպ Բէկ Թեմուրեանց տարրական կրթութիւնը առացած է Ս. Էջմիածնի ճեմարանը՝ իր լուսամիտ հօր Հասան աղայի ջանքերով. հանգուցեալը ի սրտէ կը փափաքէր օր մը տեսնել իր Քուրմանճի ժողովուրդի սեփական դրերու գիւտը և անոնց գործածութիւնը։

Ընդհանուր Եզիտիներու վերջին կրօնապետն էր՝—Չեխ-միր Իսմայիլ՝—Միր-Աբդին Բէկօղլին, որ կ'ապրէր Մուսուլի և Պաղտատի մօտերը։ Սա անցեալին մէջ գալով Կովկաս՝ մէկ քանի օրով մնաց Ս. Էջմիածին՝ այցելելով Հայութեան սրբազան վայրերը։

Կրօնապետ Միր-Աբդին, իր հօտի ընդհանուր այցելութեան ժամանակ, դնահատելով ցեղապետ—Էլբէկի՝ յիշատակեալ Ուսուպ աղայի ծառայութիւնները և անձնական արժանաւորութիւնը, նչանակեց զայն իրեն փոխանորդ և ներկայացուցիչ իր ուսանապատակ հաւատացեալներուն վրայ։

Եզիտիները ամենուրեք կ'ընդունին և կը համարին Հայերը իրենց ցաւերուն կարեկից ընկեր ու բարեկամ, սիրով կը յաձախեն հայ եկեղեցիներ և ուխտատեղեր՝ մատաղներով, խունկերով և մոմերով. մատաղի միջոցին կ'ուխտեն ջերմեռանդ հաւատքով և աղօթքներով, միայն երեսները խաչակընքելէ չատ կը խորշին։

Սուրբ Սարգիսի պահքին՝ այն է առաջաւորաց պահոց օրերուն՝ Հայերուս հետ երեք օր միայն ծոմ և պահք կը պահեն, և բոլոր սուրբերէն աւելի յարգանքով կը վերաբերուին Ս. Սարգիսին։

Եզիտիները՝ չատ աննչան բացառութեամբ՝ գրեթէ ամենքն ալ կը խօսին հայերէն՝ բաւական ազատ և համարձակ։

Եզիտին՝ ի բնէ հողագործութեան ընդունակ չէ եղած և չէ՝ հետեւաբար և երկրագործութիւնը երկրորդական տեղ կը բռնէ անոնց մէջ. նուիրուած են խաչնարածութեան, որսորդութեան և գլխաւորապէս ոտաչրանկութեան։

Հաստատամտութիւնը Եզիտիի ինքնահամոզման մէջ ծայրայեղութեան հասած է, եթէ չըսեմ յամառութեան, և այդ

իսկ պատճառաւ անյողդողդ են, երկիւղ ըսուած բանը ա-նոնց համար գոյութիւն չունի, մահը աւելի չուտ կ'ընտրեն քան երկիւղը, և մանուկն անգամ արհամարհանքով ու սառնա-սրտութեամբ կը վերաբերուի Քշնամիին հարուածին՝ առանց երկչոտութեան ստոր ցոյցի մը։ Թէ մարդ՝ թէ կին՝ փոք-րութենէն վարժուած են զէնքի յաչող գործածութեան։

Համոզմունքի դէմ երթալը փոքրոգութիւն կը համարուի, և այդ յայտնի է ամենուն. Հայերը, թէ Պարսիկները՝ մէկի յամառութեան չափը ցոյց տալու համար կ'ըսեն «Գրդի կող ուճի» — որ կը նշանակէ՝ վերին աստիճանի յամառ, կամա-կոր մարդ է։

Առակ է դարձած նաև Եզիտիի բնաձին, ոխակալ բնոյթը, որ կ'արտայայտուի անոր —«հյա դիւ բսակով—ով» (դեռ դուն ապաստիր), և որը եւս ինքնուրոյն սարսափ է Թողած չըր-ջակայ ազգերու վրայ՝—Գրդի հետ երբեք ոխակալ չմնալու։ Թէ՛ Հայը, թէ Պարսիկը... սովոր են միշտ կրկնելու. —«Ասուած մարդի՝ Գրդի բսակ բսակից հեռի պահի», ահա թէ ո՛րքան խոր տպաւորութիւն Թողած է Գրդերու երկիւղը ընդհանրապէս։

Առանձին խնամքով կը պահեն Եժոյգ ձիեր (Գրդական ժառգուխ հաս ճեիլաճներ), ճիշտ ըստ անգլիական աւանդա-կան սովորութեան, Թերեւս անոնցմէ աւելի քան վաղ։ Ըստ որում՝ տեւողական յաջորդականութեան չնորհիւ կը պահուի Եժոյգներու ցեղագրութիւնը, և զարմանալի է, որ այնիւ ձիերու վկայագիրներու տեւողականութիւնը՝ ամենա-խիստ կերպով պահուած է և կը պահուի։ Վաճառելու և գնելու պարագային կը տրուի պատճէն վկայականի, այն եւս ոչ մէկ, այլ մէկ քանի հայ, Թուրք յայտնի գրող-կար-դացող քէթխուտաններու, առանուտէրներու վաւերական ստորագրութեամբ և որպէս էլպաքու կնիքով։ Հատ քէհ-լաններէր ունին մէկ քանի հարիւր տարուայ ցեղական ստոյգ պատմութիւն՝ իրենց ծագման։

Որձ Եժոյգին վկայականին այնքան ալ նշանակութիւն չեն տար, իսկ մատիան-ին (էգին)՝ անչափ։

Վաճառուած մատակին առաջին քուռակը ստանալու պարագային կը տրուի վկայականի պատճէնը վաճառուածի։

Առանց վկայականի՝ եթէ ձին հրեղէն անգամ լինի՝ անոնց մօտ ոչ մէկ նշանակութիւն ունի։ Այս եղանակով յաջորդաբար չարունակուեր է և կը չարունակուի՝ ազնիւ նըժոյգներու գարաւոր ցեղագրութիւնը սերունդէ սերունդ։

Հանդիսաւոր օրերուն, ինչպէս նաև ձիարշաւներու ժամանակ, հատ քէհլաններու լանջապարանոցէն կը կախուին իւրաքանչիւրի «թուղթը» — վկայականը՝ որ խնամքով կարուած կ'ըլլայ եռանկիւնաձև կանաչ սադրէ կաշիի մէջ, որ ունի կեդրոնը աչքաուլուն՝ երբեմն ոսկեզօծ կամ արծաթապատ չրջանակով, կամ ծնրաուլունք։

Քէհլան ցեղի ձիերը, ինքն ըստ ինքեան, ակնյայտնի կերպով կը տարբերին սովորական ձիերէն՝ իրենց ինքնուրոյն, ազնիւ և համաչափ մարմնակրթութեամբ։

Իսկական նժոյգներու դլխաւոր յատկութիւններն են.— «Գլխի գեղեցկակազմ փորուածքը՝ իր փորիկ եւ սուր ականջներովը, կենդանի եւ փայլուն աչերովը, կարճաձեւ՝ ոչ այնչափ երկայն պարանոցը՝—իր կարճ եւ փոքր ճուրք բաւով, ուժին սագանման կուրծք, բարակ սրունգներ՝— ամուր եւ կլոր սեւագոյն սմբակներով, պոչի մազին վասը կազմուած կ'ըլլայ՝ ոչ աւելի քան երեք վերշօկ, կարճ, ճոճուր մազերով. ճիւղացի պօղոլիկ (*բոլորչի*) գաւակը առհասարակ բաւականին բարձր կ'ըլլայ թամբաձեւ մէջքէն...»։

Քուբանաձին իսկական հատ քէհլանին՝ իսկապէս ո՛չ թէ կը սիրէ, այլ ուղղակի կը պաշտէ, գրեթէ երկրորդ Աստուածի մը պէս։

Քուբանաձին՝ սովոր է կիսաբաց կրծքով չրջելու տարուայ բոլոր եղանակներուն, նոյնիսկ ամենախիստ ցուրտերուն. ամէնքն ալ առ հասարակ թխամորթ են, կին և թէ մարդ ունին վայելչահասակ, առողջ կազմուածք. կանայք օժտուած են գեղեցիկ աչք ու ունքով և կարմրալար շրթունքներով. իսկ տղամարդիկ՝ մեծ-մեծ քթերով և հսկայական ուժով։

Եղիտինները համեմատաբար երկարակեաց են, յաղթանդամ և խորդ (հուժկու)։

Եղիտիի կերածը սաճի հաց է, իսկ սիրելի կերակուրը— սաճ-դաւուրմասի՝ սաճի մէջ մանրիկ կտորներով տապակած որսի կամ գառան միսը և ֆիլլամա խորովածը՝ (վառ մոխիրի տակ խորովուելու համար քաղած խորոված միս)։ Իսկ բուսականութեան մէջ, կանաչեղէններու կարգին, անոնց անզոյգ սիրելին է՝ սոխը, որ ո՛չ մէկ բանի հետ չեն փոխեր, և այն աստիճան, որ քրդի սոխասիրութիւնը, սոխայարդութիւնը՝ արդէն առակ է դարձեր ընդհանրապէս՝ իրենց քրդական բարբառովն իսկ.—

– «Ազ պիվազ նա պխօմ, պէժա ռահար պխօ»։—

(Ես սոխ չեմ ուտեր, ինձ կ'ըսէ չաքար կեր)։

Քրդական նահապետական սեղաններու զարդը գրեթէ սոխն է, որ մեծամեծ գլուխներով դրուած կ'ըլլայ խոնչի (սեղանի) կեդրոնը և չատ անգամ դանակով չճեղքուած— չկտրուած, որպէսզի իւրաքանչիւր ուտողը ինքը ջախջախէ իր բուռնցքի հարուածովը. արդարև այդպէս ջախջախած սոխը՝ կը կորանցնէ կծութեան յատկութիւնը և աւելի ախորժելի է, մինչդեռ դանակով կտրուածը՝ իսկապէս մոռ (կծու) է։

IV.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ՝ ԵԶԻՏԻՆԵՐՈՒ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Եղիտին քաջ հմուտ է վիրաբուժութեան՝ նամանաւանդ անդամահատութեան արուեստին. անոր անծանօթ չեն և ներքին հիւանդութիւններ՝ իրենց յատկացած պատճառներովն հանդերձ. անոնց չատ լաւ ծանօթ են բժշկական արմատները, բոյսերը, ծաղիկները՝ իրենց բոլոր մանրամասն առանձնայատկութիւններով, անուններով, որպէս և պատրաստու-

թեան և գործադրութեան եղանակով, հարկաւ ըստ վաղեմի նահապետական սովորութեան։

Ճարպիկ յաջողութեամբ արագապէս կը բժշկեն պատահած ոսկրային ջարդուածքներ և խախտումներ՝ թէ՛ մարդոց և թէ անասուններու՝ առանց ծանր չարչարանք պատճառած ըլլալու հիւանդացածներուն։

Ոսկրային ջարդուածքներ ունեցող հիւանդներուն կը հրամայեն ուտել գլխաւորապէս սեւաուսարի դնդերներէն պատրաստուած աննշարար խաշ, որ հրաշալի կերպով կ'օգնէ հիւանդին և զայն կը կազդուրէ։

Շատ պարզ է՝ խաշի այդքան օգտակարութիւնը՝ ոսկրային հիւանդութիւններուն, հարկաւ իր սոսնձային հիւթին պատճառաւ։

Ամբողջ մարմնով ջախջախուածները կը փաթթեն նորածորթ արջի կամ գայլի կաշիի, կամ յատկապէս նոր ժորթուած ևշխարի տաք մորթի մէջ՝ անոնց դեռ բնական ջերմութեան մէջ եղած ժամանակ։

Երբ բժիշկներուն անհրաժեշտ է բժշկական փորձառութիւն՝ որ և է կենդանիի հիւանդութիւնը հասկնալու կամ ապրիքն իմանալու, փորձառու եղիտիին համար բաւական է թեթև հայեացք մը կամ քիչ մը չօշափելը և անոր համար արդէն պարզ է ամէն ինչ, ան կ'որոշէ ապրիքը կենդանիի առաւնելէն և պղտերէն, իսկ հիւանդութիւնը՝ աչքերէն ու լեզուէն և գլխաւորապէս յետոյքէն։

Երբ ձիերու քուռակները կ'ըլլան մէկ տարեկան, անդամահատելով կը հանեն անոնց քիմածակերու մէջ եղած աւելորդ բլթակները (մսանները) և անմիջապէս և թէ յատկապէս փուռի մէջ պատրաստ պահած հրաշէկ երկաթով կը խարանեն (կը տաղեն) բացուած վէրքի բերանը, որով վէրքը 3–4 օրէն յետոյ արդէն բժշկուած կ'ըլլայ կատարելապէս։

Զարմանալի է՝ որ բոլոր ասիական ազգերու մէջ՝ մի միայն եղիտի Քուրդերուն յատուկ է և յայտնի՝ ձիերու վերաբերեալ բժշկութեան այս օգտակար ու գեղեցիկ արուեստը, նչպէս՝ Եւրոպայի մէջ՝ մի միայն Անգլիացիներուն, և ունի

այն անփոխարինելի օգուտը, որով ձին ընդմիշտ փրկուած կ'ըլլայ արագ փախչելու ժամանակ՝ յանկարծական չնչասպառ ըլլալու վտանգէն, որ դրեթէ անխուսափելի երեւոյթ է արագավազ, վառ և աշխոյժ քնոյթ ունեցող նժոյգներու և ձիերու համար։

Բլթակները հանած ձիերը՝ ազատ ու անարգել կը շնչեն, որովհետև այսպիսի պարագաներու մէջ՝ ինչպէս նաև ծանր աշխատութեան ժամանակ՝ շնչառութիւնը կ'արգիլեն, և եթէ չնչասպառ ալ չեն դարձներ և վայրկենապար մահացներ, բայց և այնպէս շնչարգելական անտանելի տանջանք կը պատճառեն խեղճ կենդանիներուն։

Քանի քանի հրաշալի թանկագին նժոյգներ՝ տեղն ու տեղը շնչասպառ են եղած և կ'ըլլան՝ քիթերու չհանուած բլթակներուն պատճառով։

Եզիտիին սովորական է ընտանի որձ կենդանիներու մաղումը՝ թէ՛ զանոնք գրաստութեան և հերկի աւելի պիտանացու դարձնելու և թէ շուտով ու դիւրութեամբ պարարտացընելու տեսակէտով, գործողութիւն մը՝ որ կը կատարեն՝ ամորձիքները ձուարաններուն դէպի փորի կողմը տանելով։ Նախ՝ աջ ու ձախ չրջելով կ'ոլորեն ձուաններն և պինդ կերպով մը կը սրսրեն. ապա սեղմելով դէպի ներս, փորի կողմը կը քշեն, և ամորձիքի դատարկ մնացած թաղանթը սեղմ ոլորելէ յետոյ՝ պինդ կը կապեն քիթի (մօտ) փորի տակէն, այսպէսով մէկ չարթուայ ընթացքին կենդանին աւելի ներքինացած կ'ըլլայ. ուստի և այնուհետև կ'արձակեն ամորձիքի կապը։ Միեւնոյն կերպով կը վարուին հորթերու, խոյերու, նոխազներու վերաբերեալ՝ անոնց երկու տարեկան եղած ժամանակ, բայց ո՛չ ձիերու, եզներու և գոմէշներու. վերջիններու կը մալեն ձուանները պոկել հանելով, և ինչպէս ըսինք, անմիջապէս կը խարանեն վէրքը, և առ առաւելն մէկ չարաթ՝ և արդէն ներքինացած կենդանին ո՛չ միայն բուժկուած է, այլ և միանգամայն դաջրած, հանդարտած իր երթեւեկի կատարութեանէն։

Արագ կը բժշկեն կենդանիներու «ձիծեռնակ» կոչուած

փորացաւային հիւանդութիւնը, ինչպէս նաև բերաններու և պճեղներու «տապաղ»ը։

Փորձառու եզիտին թէ իր աչքերու խորհրդաւոր հայեացքներով և տեսակ մը ներքին ազդեցութեամբ՝ գիտէ թովել-հրապուրել գաղանացած կենդանին, և այն աստիճան՝ որ անիկա ո՛չ միայն կը թողու իր սաստկացած կատաղութիւնը, այլ և բոլորովին մեղմացած՝ կը սկսի մինչ իսկ լիզել իր թովիչի ձեռքերը։

Երբ յանկարծ կովի հորթը կը սատկի, քաժի (մսատակի) ձագը, կամ ոչխարի գառը, և երբ անոնցմէ մէկը կամ միւսը այլ ևս չի թողուր իրեն մօտենալու և կթելու, և բնականաբար կուրծքի կաթը ցամքել կը սկսի, այդ տեսակ դէպքերու մէջ կը չատպեն կանչել կենդանիներու մտերիմ ընկեր և բարեկամ գիտակ Քուրմանճի եզիտին, որ տեսակ մը եղանակով կը սկսի ծրւծրւացնել, սուլել՝ և վրդովուած կենդանին հրապուրելով դիւթել ու իր մօտ բերել, անոր մօտենալուն՝ եզիտին կը սկսի փաղաքշաբար փայփայել թէ՛ ձագամեռ վչտացած մայրը և թէ օտար ձագը, մէկ երկու րոպէէն կը տիրէ երկուստեք սիրալիր մտերմութիւն՝ ինչպէս հարազատներու միջև, և այնուհետև ան անտես սիկինը աներկիւղ մօտենալով կթելու կը սկսի։

Կախարդելով ձագամեռ կենդանիները՝ սիրուքիսիլ կուտան իրենց սատկած ձագի կամ հորթիկի տիկ հանած կաշիի վրայ ալ՝ որ երբեմն յարդով լեցուցած կ՚ըլլան։

Զարմանալի է, որ այս ամէնի հետ՝ Քուրդը չարաչար նախապաշարուած է բացառիկ նախապաշարումով մը. — կըրնակ գիծ քաշէ անոր շուրջը՝ անիկա կը մնանի և այդ գիծէն դուրս չելլէր՝ մինչև որ գիծը չաւրուի։

V.

ՇՈՒՆԵՐՈՒ ԲԱՑԱՌԻԿ ԽՆԱՄԱԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵԶԻՏԻ ՓՈՒՐՄԱՆՃԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Թէպէտ չուներ ամենուրեք իր առ մարդն ունեցած անհուն հաւատարմութեան և օգտակարութեան չնորհիւ՝ կը վայելէ իւնամք և պահպանութիւն մարդկային սեռէն, բայց չեմ կարծեր ո՛չ մէկ ազգի մէջ՝ չնորհն ա՛նքան արտացոլէր, դուրդուրանք ու իւնամք վայելեն՝ որքան Փուրմանճի Եզիտիներու մօտ. նամանաւանդ արտաքսուած որսկան կիրթ բարակները (Թազի)։ Փուրդը չան վրայ կը նայի, ինչպէս իր եղբօր կամ պաւկի վրայ։

Ակներև է՝ որ որսորդութեան յաջողակութիւնը՝ գլխաւորապէս կախուած է բարակներէն, որոնք առ հասարակ չատ վարժ են որսորդութեան արհեստի մէջ, Փուրդերու ջանքերուն և թէ իրենց սուր հոտառութեան ու թեթևացայտ ոտտումներուն չնորհիւ՝ հազիւ թէ կարողանայ ազատուիլ անոնց սուր հոտառութենէն և թեթևաթռիչ ցայտումներէն որ և է վայրի երէ, այծեամ, եղնիկ, նապաստակ կամ որ և է կենդանի։

Զկայ Եզիտիի մը տունն՝ որ չպահէ մէկ, կամ մէկ քանի վարժ բարակներ. պէտք է ըսել՝ որ այդպիսի բարակները կը ծախուին չատ սուղ գնով, գրեթէ՝ հասը մինչև 25 րուպլի (ոսկեդրամ), որովհետև լաւ կրթուած են առհասարակ։

Ձմեռները բարակներուն կը հագցնեն անոնց համար յատկապէս գործուած—բուրդէ կարճ ու թեթև բաճկոններ. ձմեռները կը գիշերեն տուներու մէջ։ Բարակներու վիզը կ՝անցնեն երկաթեայ թեթև մանեակներ, որոնք դուրսի երեսէն ունին յարմար սուր բեւեռներ՝ գայլերէն պաշտպանուելու համար։

Անոնք բարակներէն ոչ պակաս՝ կը սիրեն և կը խնամեն հովուական գէլխեղդ (գայլեր խեղդող) դամիւռը որոնք ըն-

դունակ են ո՛չ միայն հօտերը պահպանելու աւազակներէն և գիշատող գայլերէն, այլ և բազմից կը գղգղեն և կը պատուեն անագին արջեր իսկ՝ իրենց աչակցող խաչնարած անձնազոհ հովիւներու օգնութեամբ, որոնք գազանին՝ չունեբու հետ խառնուած օրհասական տաք կռուի ժամանակ՝ ամենայն ճարպիկութեամբ ետեւի կողմէն յարձակելով կը յաջողցնեն բռնելու արջի կամ որ և է կռուող գազանի ամրաձիքներէն, իսկ եթէ էգ է՝ կուրծքէն, որով գազանը միանգամայն կը թուլնայ և դիւրաւ կ'ենթարկուի խեղդող չուներուն և աներկիւղ խիզախ հովիւներու կատաղի յարձակման, և այդպէսով՝ քանի քանի անգամներ ողջ-ողջ որսալ կարողացած են և կ'որսան նոյնիսկ անագին մեծութեամբ վիթխարի արջեր... այժմ երբ հրացանի գործածութիւնը սովորական է դարձեր, այդպիսի դիպուածները հազուագիւտ են։

Եզիտին՝ խիզախ որսորդութեան՝ ինչպէս մենամարտութեան ու կռուի մէջ, աչխարհի մէջ հազիւ թէ իրեն հաւասարող ունենայ։

Կ'որսան առաւօրէն վայրի երէ, ցիւ, եղնիկ, արջ, ազուէս, նապաստակ, ճագար և ինչ որ պատահի, այդ միեւնոյն է, չի կրնար պահուիլ կամ ազատուիլ սարի որսկան քաջ զաւակներու կոպալներէն(*), ինչպէս նաև անոնց պատրաստական որսորդ չուներէն՝ որոնց ակնթարթի մէջ օգնութեան կը հասնին հովուական արթուն պահապան գայլըմ գամբռները։

(*) Վարա կոպալէ, հառա ճաննաթէ,— «Ծուր կոպալի (մահակ) առաջ՝ քէչ արքայութիւն». ահա՛ անոնց քաղաքականութիւնը՝ կոպալի (ոյժի) մասին։

VI.

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՎԻՇԱՊԱԶՈՒՆ ՄԱՅՐ ՑԵՂԱՆՈՒԱՆ

Մար՝ միջազգային լեզուով՝ թէ քրդերէն, թէ պարսկերէն և թէ հայերէն կը նշանակէ օձ, իսկ Շահ-մար՝ թագաւոր օձ, չահ-օձ. մինչև այսօր ալ արարատեան մայրերը՝ իրենց առաջնակ երախաներուն անիծելու համար կ'ըսեն «չահ-մարը քեզի կծի... չահ-մարի տուած...։ Զար, անհնազանդ, լեզուանկի հարաններուն՝ կնաւրները «չահ-մար» կը կանչեն, կամ «չահ-մարի ձագ,— չահ-մարի ջինս»։ — Ես տեսնեմ բալքիմ, չահ-մարը լեզուդ կծի, պապանձի էդ չահ-մար լեզուդ. աչքերը-աչքերը՝ կարծես չահմարի աչքեր լինի՝ չան աղջկայ աչքերը։

Ակներև է՝ որ մար ազգանունը ի վաղուց անտի՝ նախապատմական դարերէն սկսեալ յատկացուած է վիշապազուն գերդաստանին չրջակայ եղած հնագոյն ազգերէն՝ անոնց բնածին նենգամիտ, ոխակալ, վրիժառու բնոյթին պատճառաւ, որով և կոչուեր են՝ —վիշապազուններ՝— այն է վիշապներու սերածներ. եթէ ուրիշ ոչ մէկ ապացոյց չըլլար՝ վիշապազուն-վիշապազունք սովորական դարձած կոչանունը միայն բաւական էր՝ որպէս խօսուն ապացոյց վերոգրեալներուն՝ առ հասարակ և ի մասնաւորի՝ ի խնդիր անոնց նենգաւոր բնաւորութեան և ցեղային ծագումի անուանական լուսաբանութեան։

Աժդահակ՝ կամ Աչտահակ՝ նոյնպէս կը նշանակէ դարձեալ «օձ», բայց ոչ հասարակ, այլ մեծ վիթխարի՝ ազնաւուր, վիշապ օձ, ինչպէս և դարեր առաջ ալ նոյնը վկայեր է յայտնապէս և ինքը մեր պատմահայր Խորենացին՝

«Զի Աժդահակ ի մեր լեզու է վիշապ»։

Խորենացի Գ. Ա. գլ. Ի.

Որքան հետաքրքրական և զարմանալի է, որ այսօր իսկ Արարատեան աշխարհի մէջ՝ Խորենացիի յիշատակած Աժդա-

հակը՝ — իր նոյնիմաստ, նոյնանշիւն կիրառութեան մէջ է՝ մեծի, վիթխարիի, ահռչահայի, հսկայի, ազնաւուրի՝ իսկական և բուն նշանակութեամբ, որ կուգայ վերակենդանացնելու քանի մը առանձնակ դարերու յիշատակը։

VII.

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԱՑ «ՆԱԽՋԱՒԱՆ-ՆԱԽՃԱՒԱՆ» ՓԱՂԱՓԻ

Մեծն Տիգրանի (565 թուականին նախ քան ք. Ք.) *Մարաստանէն դերի բերած մեծ գաղթականութիւնը վերաբնակուելով Մասիսէն մինչև Գողթն՝ կը հիմնուի Նախճաւանը-Նախիջեւանը, ներկայիս Հին-Նախիջեւանը։* (Հին քաղաքի փլատակները կը տարածուին քաղաքի հարաւային կողմը)։

Նախճաւանի կամ Նախիջեւանի արտաբին արմատն է՝ — «Ճաւան կամ Ջաւան», որ զուտ քրդական բառ է և ունի բազմազան, համանիշ նշանակութիւն — աչքի, դրախտի, գեղեցկութեան, հրաշալիքի իմաստով, անուն մը որ վիշապաղունները ընծայեր են իրենց գաղթականութեան գեղեցկադիր Արաքսի ափէն ոչ հեռու գտնուած մայրաքաղաքին, որ կը կազմէ քաղաքանուան արմատը, իսկ «նախ» մակդիրը, որ և կը դրծածուի միաժամանակ և «դախ»՝ կը նշանակէ «ճիշտ արդարև», ըստ որում՝ Նախճաւան կամ Նախիջեւան՝ կը նշանակէ՝ արդարեւ դրախտ, արդարեւ ակն (աչք), արդարեւ գեղեցկութիւն։

Եւ իսկապէս՝ ո՛վ որ մօտէն հետաքրքրուած է Նախիջեւանի գեղարուեստական բարձրաւանդակ տեղադրութեամբ, անոր գեղանկար դար դարաստաններով, աղբերաչատ զմայլելի վայրերով, դրախտանման բուրաստան ծաղկոցներով, զուարճ այգիներով, մեղրահամ, լուսերանգ խաղողներով, զուսմանելով և ուրիշ շատ ազգի-ազգի օգտակարի համադամ բերքերով ու պտուղներով, երկնաղէղ ոռոյներով, բարեխներով,

անուշարույր վարդենիներով, բազմազան ծաղիկներով... կ'արդարացնէ մար վիշապազուններուն՝ իրենց կեդրոնագաղթավայրին յատկացուած համապատասխան քաղցրիկ անունը։

Նշանակալից է՝ որ մի միայն Նախճաւանն-Նախիջեւան անունով արձանագրուած է մեր հնագոյն բոլոր յայտնի և անյայտ մատենագիրներէն, — Փ. Բիւզանդ, Ղազար Փարպեցի, Սեբէոս, Թոմաս Արծրունի, Ցովհաննէս կաթողիկոս, Մովսէս Կաղանկատուացի և Յորինացի։ Եւ առ հասարակ մեր մատենագիրներէն՝ և ոչ մէկը, չէ գործածած կամ արձանագրած վերջերս մակերեւութաբար յերիւրուած՝ — «Նախիջեւան» թիւովի անունը, որ միայն զուտ արգասիք է՝ անմիտ ծակ ազգասիրութեան՝ և ոչ այլ ինչ։ Նախիջեւան՝ ազգասիրաբար ազգայնացուած անուան ծագման պատմութիւնը՝ այնքան ալ հին չէ, հազիւ 150-200 տարուայ, թէ սա ակնյայտ թիւրիմացութեան արդիւնք է՝ այդ փաստ է։

Այնտեղ կայ հեթանոսական՝ կամ լա՛ւ ևս արաբական ցածլիկ դամբարան մը, որ միայն Հայերու կողմէն Նոյեան Տապան կը կոչուի, հարկաւ ատիկա ալ ունի իր առնչութիւնը՝ քաղաքի անուան դիտաւորեալ փոփոխման խնդրոյն մէջ։

Անհերքելի է, որ Նախջաւանը՝ — Նախիջեւան դարձնողներու ցանկութիւնը եղած է միաժամանակ կապելու այդ անունը Նոյի անուան և գայտաման հետ, որպէս Նոյի իջման՝ նախ-անդրանիկ վայրը, մինչդեռ Նախիջեւանը երկու օրուայ ճանապարհով հեռու է Մասիսէն և Արարատի միւս ափը ինկած, ուր և Մասիսէն ընտանիքով և ազխով գաղթելու համար պէտք էր առնուազն 4-5 օր. եթէ չըսեմ չաբաթներ, հետեւաբար՝ սոփեստական բառախաղութիւն մըն է՝ և ոչ այլ ինչ։

Մեզք բուն ժողովրդի մէջ ալ, և դուք ոչ մէկի բերանէն չէք լսեր «Նախիջեւան»՝ այլ միշտ ընդհանուր մատենագիրներէն գործածուած «Նախճաւանը» իր խկութեամբ, իսկ Նախիջեւանը՝ գլխաւորապէս մեր վարժապետներէն և մեր հոգեւոր առեղծներէն, որոնցմէ իսկ բխած է։

VIII

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Որովհետև մեր այսօրուայ դրացի բարեացակամ Ռումանիոյ եզիտիները՝ որոնց մասին աշխատասիրութեանս սկիզբը յիշատակեցինք՝ կը համարուին չառաւիղ մեր երբեմնի հզօր դաշնակից Մարաց Աժդահակեան վիշապազուններուն. որոնց նախածնող Մեծն Տիգրանը նախ քան զԲս. (565թ.) գերի առնելով՝ իրենց տիկնանց տիկին Անոյշ մեծ թագուհին, փոխադրեց Հայաստան, և այն նախանձելի օրերուն համար է որ անժահ Խորենացին հայրենասիրական վառ սիրով լցուած կը բացագանչէ՝ «Եւ սիրելի էր ինձ յայնժամ զայն Փրկչին եւ զիս գնել. եւ առ ընդոծ յաճախարն զմուտն իմ լինել, եւ ընդա տեսութեամբն խրախճանալ» (Ն. Դ. Ա. գլ. ԻԲ.):

Մեծն Տիգրանը Աժդահակի սերունդին կը յատկացնէ գաղթավայր սիգապանծ մեծ Մասիսը՝ իր շրջապատով, ուսկից հետզհետէ ածելով բազմացան և տարածուեցան մինչև Ծողքնեաց աշխարհը (Ազուլիս, Օրտուպատ), և իրենց կեդրոնավայր ընտրեցին՝ Շարուրայ ընդարձակ և արգաւանդ դաշտը. իսկ մայրաքաղաք՝ Նախճաւան. առնոց օրըստօրէ բարգաւաճման խոչընդոտ հանդիսացաւ հանճարեղ և մեծ քաղաքագէտ Արտաւազդ, որ իր հեռանկատ տեսութեամբ վճռեց երկրի սիրտը մաքրել ցեց օտարներէն և անոնց օր քան զօր սպառնացող հրատապ վտանգէն, որը հիմնուելով այնժամուան ընդհանրացած, անպատուաբեր բամբասանքներու վրայ՝ առ այն թէ՝ մար Արգաւանը սիրային յարաբերութեան մէջ է իր դժխոյ մայր Ալանուհի աչագեղ Սաթինկայ հետ, առ որ և ուխտեց՝ բառնալու այդ նախատինքը իր հօր արքայական տունէն, և գործին քաղաքացիական բարդ կերպարանք ընծայելով՝ գրեթէ բնաջինջ ըրաւ Արգաւանդ, և Շարուրի մէջ ալ չինեց իր քաղաքը, իսկ յետոյ ինքն ալ գոհ դնաց՝ անոնց խարդաւանանքին:

Բիւր փառք Խորենացիին, որ այսօր կը զարթեցնէ մեր թմրութիւնը՝ մեր անմոռ անցեալի պանծալի յիշատակներով. ահա՛ թէ ինչո՞ւ քաղցր թուեցաւ ինձ փոքր հին և նոր պրատյա մը ընելու՝ անգութ աշխարհէն մոռցուած տարաբախտ վիշապազուններու ճեռերու չուրջը, որ ցարդ ապաւինած են լեռնային բաւիղներու և ծերպերու փրկութեան:

Ս. Վ. ՏԻՐ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ

ԳԲՆՈՒԹ ԳՈՎՔԸ

Ե՛կ, մա՛տուրակ, ինձնից գնա Շահի մօտ,
Ասա՛. Մվ Շահ, որ Ջիւմշիդի [1] ֆա յաջորդ,
Նախ չքաւոր, կարօտ սրտի հալն հարցրու,
Ա՛պա թէ ե՛լ գինու բաժակը վերցրու:

Ե՛կ, մա՛տուրակ, ինձ տուր բաժակը Քէյի [2],
Վիշտն հալեց ինձ, տուր ինձ նոր ոյժ լիուլի.
Էս աշխարհի վիշտն ու ցաւերը անպէտ՝
Գինին է որ չքքացընում է անհետ:

Ե՛կ, մա՛տուրակ, հիմի որ դրախտ է դառել
Մեր ժողովը, որ դէմբիցդ է կեանք առել,
Բաժակն ա՛ռ ու սլացիր երկինք բերկրաթեւ,
Դրախտից է գինու աղբիւրն յարատեւ:

Ե՛կ, մա՛տուրակ, ձե՛ռ տուր խմիմ գէթ մի կում,
Բացի գինուց էլ ճար չունիմ աշխարհում.
Սա իր դարդով հոգիս բերանս բերաւ,
Ինձ հինաւուրց գինու մեհեանը բերաւ:

Ե՛կ, մա՛տուրակ, տուր բաժակն ինձ Ջիւմշիդի,
Որին ամէն անյայտ դառնում էր յայտնի.
Տո՛ւր, որ ես էլ դառնամ նրա պէս տեղեակ
Էս աշխարհի գաղտնիքներին բիւր տեսակ:

Ե՛կ, մա՛տուրակ, բաժակն ինձ տուր որ ցնծամ,
Ռոստոմ դառնամ ռախշա [3] հեծնեմ ու պանծամ.
Ռոստոմ դառնամ, շրջեմ երեսս յասպարէզ,
Սուրամ, սլանամ, շրջան անեմ քաջաց պէս:

---

(1) Այսինքն — որ Ջիւմշիդի գահի հետ նրա գիտնականութիւնն էլ ես ժառանգել:

(2) Քէյխիւսրէվ թագաւոր, յայտնի գիտնական:

(3) Ռախշ — Ռոստոմ գիւցազնու ձիու անունը:

Ե՛կ, մա՛տռւակ, յակնթածօն գինին տուր.
Աւեր սրտիս շէն օրերի բացուի դուռ.
Դու օգտակար էս խրատիս լա՛ւ դիր ուշ,—
Աշխարհս փուշ, գինուց է քեզ կեանքը նուշ:

Ե՛կ, մա՛տռւակ, կեանքիցըս խեր չտեսայ,
Սփոփանըրս միայն գինու մէջ տեսայ.
Գինի՛ խմիր, կեանքիդ կեանք մ՚էլ աւելնայ,
Անծանօթն իր գաղտնեաց դուռը քեզ բանայ:

Ե՛կ, մա՛տռւակ, խմողներիս հաւաքիր,
Չխմողից խեր չկայ քեզ, ծեռ քաշիր.
Գինու փրփո՛ւրն ինձ ցոյց տրւաւ թէ ի՛նչպէս
Բէյգուբադի անցաւ փառքը քամու պէս:

Ե՛կ, մա՛տռւակ, ուզածըդ թող գինին տայ.
Բացի գինուց սրտի հանգիստ էլ ո՞ւր կայ.
Թէ մարմինըս առանց հոգու կը լինի,
Սիրտս էլ գինուց թող մնայ զուրկ ու հեռի:

Ե՛կ, մա՛տռւակ, բաժակն արա գինով լի,
Պատմեմ քեզ հարն աշխարհակալ սրտերի.
Գաղտնեաց գոհար բարը գինով է ծակւում,
Գաղտնիքի կապն առանց գինու չի բակւում:

Ե՛կ. մա՛տռւակ, հէ՞ր ես նստել անկատած,
Ժամանակը արիւնիդ է պապակած.
Արիւնրռւշտ էս հանդիսում ոտքի կէ
Շիշի արիւնը բաժակիդ մէջ հեղել:

Ե՛կ, մա՛տռւակ, փախուստ մի՛ տուր դու մեզնից,
Հողեղէն ես, ո՛չ թէ հրեղէն վերեւից.
Բաժակդ ածա՛, զի գինուց զատ էլ ո՛չինչ,
Ո՛չինչ չկայ զուտ, անարատ կամ թէ ջինջ:

Ե՛կ, մա՛տռւակ, տուր խնկաբոյր ինձ գինի,
Ոսկի, արծաթ, ինչ որ ունիմ քեզ լինի.
Ոսկին պէտք է ի զուր կորչի վաղ կամ ուշ,
Հիւանդ սրտի դեղը գինին է անուշ:

Է՛կ, մա՛տըւակ, սուտակնատիալ տուր գինի,
Ձանձրացել եմ կեղծիքներից զզուելի,
Մեղիակից ու վերարկուից յաւիտեան,
Տուր երկուան էլ գինուն աւանդ, վէ՛ասէլամ:

Է՛կ մա՛տըւակ, գինեբազնից չհեռանաս,
Հոգիների գանձն այնտեղ է, գիտենաս.
Թէ շէյխն ասէ. Ձերթաս բազնին_շատ մօտիկ,
Պատասխանիր. Գնա բանիդ դու, պա՛պիկ:

Է՛կ, մա՛տըւակ, պայծառ ու ջինջ գինուց տուր,
Որ սրտերին գիտութեան է բացում դուռ.
Տո՛ւր, թող փորը ինչ գուարթութիւն բերէ ինձ,
Տո՛ւր, վշտերից ազատութիւն բերէ ինձ:

Է՛կ, մա՛տըւակ, տուր ինձ կրակն էն փայլուն,
Որ Զրադաշտն հողերի տակ էր կարծում.
Օրէնքումը հարբողներիս բարեպաշտ՝
Աշխարհապա՞շտս որն է եւ ո՞րն հրապաշտ:

Է՛կ, մա՛տըւակ, այն բաժակն որ ամէն ժամ
Քէյխոսրէվին, Ջիւմին յղում է պատգամ,
Տուր, որ ասեմ ես բեզ ձայնով սրնգի,
Քէ՛յն ինչ փառքի հասաւ, Ջիւմշիդն ինչ փառքի:

Է՛կ, մա՛տըւակ էդ հրաբուն ջրից տուր,
Որ վշտերից ազատ՝ գտնեմ փորը ինչ դիւր՝
Թող Ֆրիդունիս 1 կանգնեն դարբնեան դրօշակ,
Որ ժառանգեմ Ջիւմի բաժակն անուշակ:

---

(1) Ֆրիդունը Քրիստոսից շատ առաջ Պարսից մեծագոյն թագաւորներից մին էր. նրա գահն յափշտակած էր Զուհակ անուն մի կատաղի բռնակալ, որի ուսերից, ըստ պարսիկ առասպելների, բարձրանում էին մի մի օձ, որոնք պէտք է կերակրուէին մարդկային ուղեղով: Զուհակն իր ուղեղն անփորձ պահելու համար կարգ էր դրել, որ իր հպատակներն հերթով օրէնք մի պատանի զոհ բերէին այդ օձերին: Մի դարբին, այդ կերպով իր բոլոր որդիներին զոհ բերելուց յետոյ, երբ հերթն հասաւ ամենից փոքր որդուն, այլ եւս չկարողանալով տանել՝ հանեց իր կաշիէ

Ե՛կ, մա՛տռւսակ, լսիր սրնգիցս էս գաղտնին,
Մի ումպ գինին քանց Ջէյի թագն է անգին,
Մա՛ն արի մէկ դու էս տաճարն հնապանծ,
Ու յաղթանակդ հռչակիր հին դիւցազանց:

Ե՛կ, մա՛տռւսակ, տուր էդ բացող քիմիան,
Որ Կորխի [1] գանձն ունի ու կեանքը Նոյեան.
Տուր որ քեզ էլ բաց անէ դուռը աշխարհ
Երանութեան, գուարթ կեանքի անապատ:

Ե՛կ, մա՛տռւսակ, տուր բաժակը արգաւան,
Սիրտս բերկրի, հոգիս ցնծայ մի վայրկեան.
Տուր որ վշտիցս ազատութիւն ինձ շնորհէ,
Բուն ժողովի ճանապարհը ինձ հորդէ:

Ե՛կ, մա՛տռւսակ, տուր հոգետու ինձ գինի,
Հիւանդ սիրտս նոր հոգիի պէտք ունի.
Տուր որ, վրանըս աշխարհից դուրս խփեմ,
Վարագոյրը երկնուց երկրի ես խփեմ:

Ե՛կ, մա՛տռւսակ, գինին տուր ինձ շինարար,
Որ բղխում է բերկրանք ու խելք անդադար.
Տուր, քանի որ սրտիկս աւեր, ազազգեաց՝
Սիրտս էլ միտքս էլ անբեր երկրի են դարձած:

Ե՛կ, մա՛տռւսակ, հոգսեր էրող ջուրը տուր,
Որ խմեց առիւծն, անտառն էրեց իբրեւ հուր.
Ե՛ս էլ լինիմ առիւծ բռնող էս կեանքում,
Աւեր դարձնեմ էս հին գայլի որջն ու բուն:

գոգնոցը և իբրև դրօշակ բարձրացնելով՝ ժողովրդին առաջնորդեց գահընկեց անելու և սպանելու Ջուհակին ու նրա տեղ թագադրեցնելու Ֆրիդունին, որ այդ ժամանակ թաքցրած մնում էր անտառում։ Ֆրիդունը գահ բարձրանալուց յետոյ գոհարներով զարդարեց այդ փրկարար դրօշակը, որ երկար ժամանակ իբրև թանկագին հնութիւն պահուեցաւ Պարսից արքունիքում։

(1) Իր գանձերի անուանի խորհրդապահ, ունէր 200 գանձատուն (Ս. Գիրք)։

Է՛կ, մա՛տուբակ, եղեմական տուր գինին,
Որ հրեշտակաց կնդրուկն ունի իր միջին.
Բուրվառ վառեմ էդ կնդրուկը ծխելու,
Խելքիս բմայքն յաւէտ տեղը բերելու:

Է՛կ, մա՛տուբակ, տուր ինձ գինին, գինին բարկ,
Որ մուշկ մաղէ սրտիս այգուն յարկից յարկ.
Տուր որ խմեմ կենացը էն անգուէթի,
Որի դարդից արիւնը սիրտս կ'ուտի:

Է՛կ, մա՛տուբակ, էն գինին որ Շահ դարձնում,
Իր սրբութեան սիրտը վկայ է կանչում,
Տուր որ ես էլ գերծ հոգևկան կեղտերից՝
Ապրիմ ազատ տանջանքներից, վէրքերից:

Է՛կ, մա՛տուբակ, տուր բաժակդ գերդ լուսին,
Տուր որ վրանս խփեմ երկնի երեսին.
Ես բնակակից հոգեղինաց Ադենի՝
Էր եմ կապուած տախտակ շէնքին էս մարմնի:

Է՛կ, մա՛տուբակ, էն բաժակը լուս աղբիւր,
Որ հէք սրտիս ցոյց է տալիս դրախտի դուռ,
Տուր ձեռս մէկ ու փառքիս տես յաւիտեան,
Ես արբենամ, դու գանձս տես գիտութեան:

Է՛կ, մա՛տուբակ, գինիներից վաղեմի
Տուր որ հարբեմ բաժակներով լի ու լի.
Ես որ գինուց սրտով սուլթան եմ դառել,
Արդ գինուց գուրկ՝ աւերը սիրտս է տարել:

Հենց որ հարբեմ փոքր ինչ գինուց անապակ,
Հարբած տեղովս կը հիւսեմ տաղ ու նրւագ.
Ես նա՛ եմ որ երբոր բաժակն առնեմ ձեռ,
Էդ հայելում կը տեսնեմ ինչ որ անտես էր:

Թող ես հարբեմ, հոգեսէրին վար գարնեմ,
Աղբատ տեղովս Քէյին գահից վար առնեմ:
Հաֆըզն երբ որ երգ յօրինէ արբեցած,
Սազ կը գարնէ արուսեակը երկնուց ցած,
Թէ, քա՛ղցրածայն եւ քա՛ղցրածայն դու Թուչնակ,
Թափ տուր Թեւերդ, փշրիր հոգուդ էդ վանդակ:

ՀԱՅ ՄԱՄԻԿԸ

Հայ մամիկը. այդ մթին, չհասկցուած գաղտնիք մըն է, խորհրդաւոր արարած մը, որ կը դիմէ, կը հմայէ քեզ...: Անխոնջ աշխատաւոր մըն է, կորովի ու աննկուն կամք մը, անխարդախ աւանդապահ մը՝ հին առհմիկ յուշերու և սիւնը հայ բանաւոր գրականութեան. ահա՛ հէքեաթասաց հայ մամիկը՝ իր հոգիին մէջ:

Ո՛չ մէկ ազգի ընտանիքին մէջ գուցէ, տարէց կիները այնքան գործունէութեան լիազօրութիւն ունի և կրնայ իր կամքը պարտադրել իր շրջանակին՝ որքան հայ մամիկը. ան՝ աւանդականօրէն տէրն է ընտանեկան իշխանութեան, ձեռք ուներով կառավարութեան գեկը, փայտէ հնամի չերեփը: Հայ մամիկը բացարձակ կայսրուհին է, վճռող ու անօրինող, համաձայն հայ ընտանեկան դարեւոր աւանդութիւններու, միւսները պարտաւոր են հպատակիլ միայն: Հայ ընտանիքը իր գերիշխանն ունի յանձին հայ մամիկին: Տնտեսական գործառնութիւնները, բարոյա-կենցաղագիտական բոլոր չարժառիթները անկէ կը բխին: Հայ ընտանեկան բացարձակապետութիւնն է այս՝ հիմնուած աւանդական տուիքներու և բարոյա-հոգեկան կրկնակ տեսակէտներու վրայ, որուն չնորհիւ հայ ընտանիքը–պատմ՛ը իրեն – կրցաւ դիմագրաւել օտարամուտ անբարոյացնող ընկերային արատակարգ սովորութիւններուն ու փրկել Ճեղը այլասերումի, ցուլումի ահեղ վտանգներէն:

Հայ մամիկը գործաւոր պատնէշն եղաւ դրսէն եկող այն երեւոյթներուն դէմ, որոնք կը սպառնային խաթարել հայ ընտանեկան մաքրութիւնը և արատաւորել ընտանիքին, հետեւաբար ցեղին բարոյական արժէքը:

Ճեղին դարերու տառապանքներու մէջէն կատարած յաղթական արշաւանքը մինչև քսաներորդ դարը, երբ կը տես-

նէ իր յոյսերուն փթթումը և անոր բարձրութեան վերելացումին համար տեղի ունեցած անհաւասար մարտնջումները, որոնք դափնեպսակ մը կերտեցին մեզ համար, դարբնուեցան մխիթարեան հայ մամիկին շնորհիւ, որովհետև ան՝ առաւելապէս խարոյկուող Հնոցը եղաւ Ազգայնութեան Ոգիին ու ցեղին՝ դարերու մէջ ապրած փառքին միակ յուշարարը։ Հայ մամիկը իր հէքեաթներով, իր ազգային դիւցազներգութիւններով, յաջողեցաւ հայ մանուկ սերունդին մէջ վառ պահել ցեղին ռազմական կորովն ու կամքը և անոր ըղեղին մէջ ապաւորել առ յաւէտ՝ անոր մարտադրոշ յաղթանակներն ու սէրը դրախտավայր հայրենաւանդ հայրենիքին։ Հայ մամիկին չունչին տակ մեծցած հայ երիտասարդութիւնը գիտցաւ պաշտել իր պապենի երկիրը, անոր վեհափառ լեռնաշարքերը։

Հայ մամիկի թեւին տակ, զօրացաւ Ռազմիկներու այն փոքրիկ հոյլը՝ որ գիտակցօրէն իր հայրենի դրօշը բարձրացուցած՝ աւելի քան երեսուն տարիներ, լծուեցաւ ահեղ պայքարին, ու այսօր յաղթանակած՝ Արարատեան Աշխարհի դարեւոր փոչիներու մէջէն ու Ցեղին աւերակներու վրայէն կը թռցնէ Արծիւը Ազատութեան երազներուն։

Հայ մամիկը, դարերու վերերէն թեւածող Ցեղին Ոգին է, անընկճելի ու խրոխտ։

* * *

Հայրենի ամպամրրար ու ձիւնածածկ գագաթները, խոր ու անմատչելի ձորերն ու ծմակները, անյատակ ու առասպելականօրէն մութ և կախարդաստուեր քարանձաւները, որոնք իրենց հէքեաթներն ունին ու վէպերը, մեզի կը բերեն փոչեթաթախ դարերու և անցեալներու աքօղուած գաղտնիքը, ու այս այնքան ազդած է հայ միտքին վրայ, որ ինքնին դարձած է անթափանցելի խորհուրդ մը։

Հայ մամիկը բոցավառ երեւակայութիւնով կին մըն է, հրաշալի պատմիչ մը՝ երբ մտիկ կ'ընես իր հէքեաթները ու անոր հետ կ'երթաս թափառիլ հէքեաթական աշխարհներու

չրթունքէն կախուած կը մնաս, երեւակայութիւնդ սրած։ Ահա կը բացափայլի դէմքը մամիկին ու ան՝ խիզախօրէն կը թաւալի Հայկազարմին դիւցազնութեան ասպմավայրերը, դուն ալ հետը. կայտառ ու յաղթանակի յոյսերով կը թեւածես սրարշաւ ձիւնափառ Մասիսն ի վեր, ցուրտ հովը կը քերէ ճակատդ ու կը զգաս պաղ համբոյրը անոր՝ այտերուդ վրայ։ կը լսես չղթայակապ Արտաւազդին—ահեղագոռ ձայնը և չղթաները լզող յաղթամարմին չուներուն լեզուին զրփզփոցը՝ խո՜ր, չատ խոր անդունդներէն...։

Դիտակցօրէն հետեւէ հայ մամիկին, զի ան՝ անաւասիկ կանգ առաւ Սիփանի առջև, ուխտաւորի մը հաւատքով, որուն մէջ՝ անմար կը բռնկի խարոյկը ցեղին վաղուան գերդաստանի Յառնումին...։ Լաէ՛ Սիփան լեռներու գաղտնիքը։ Հայկական վեհութի՛ւն է ան, գեղեցկացած հայելիին մէջ՝ Բզնունեաց վճիտ ծովակին, ու աչքերը անկած դարերու ահաւոր փառքին, այժմ ցաղուած աւերակներու փոշիէն կը բացուի կախարդական դուռը պողպատաշէն, ծխնիները դարերու ծանրութեան տակ կը հեւան, լռիկ կը ճռնչեն, մտի՛ր Սիփանէն ներս, հեքեաթաւած մամիկին հետ. զի դուռը՝ ուրկէ կը մտնես, եօթ դարն անդամ մը կը բացուի. ան ալ քեզի՛ համար կը բացուի. տե՛ս արքենի պատառներ, ադամանդէ ծովափունքներու վրայ հիմնուած, և ցայտաղբիւրներ շլացիկ՝ որոնք աչխարհի էն գեղեցիկ ոսկին կ'անձրեւեն. տե՛ս, ներքեւէն սա կամարին, եօթնագոյն արեւները եօթնեակ խմաստութեան, որոնց ճառագայթներուն տակ, դրախտահարսները սա առուն, կը լողան կարապներու հեզութեամբ լիճերուն մէջ ոսկեվառ....չա՜տ են, չա՜տ, աստղերու չափ, և անոնցմէ ամէն մէկուն ծամին ալքերուն մէջ աստղ մը կը ցոլցլայ, քաղաք մը վերջապէս, սակայն լուսած, մոխիր դարձած։ Կախարդանքը անոր վրայ իր անէծքն է դրած, դարեր առաջ...։

Հազիւ Սիփանի առեղծուածային գաղտնիքին պատճառած ապրումէն ազատուած ոսկումինահար կը փախչիս, կը ցցուիս ահա՛ Մհերի դրան առջև, ուր քարանձաւին մթու-

թեան մէջ, քաջերու քաջը բանտարկուած կը մնայ, ականջ դիր, կը լսե՞ս խրխինչը անոր յաղթական ձիուն և խրխարոցը ակռաներուն։

Այսպէս հայ մամիկը կը պատմէ «Թլոլ Դաւիթ»ի, «Տորք Անգեղ»ի և դեռ բազմաթիւ հայ հերոսներու մարտնչումներու պատմութիւնը։ Հայ մամիկը շատ բան գիտէ, լեռներու, ձորերնիկներու, աղբիւրներու մասին, անդիր մատեան մըն է. հայ մամիկը կ'երգէ ու կը պատմէ, կը պատմէ ու կ'երգէ, Ան քեզի կը ծանօթացնէ հայրենի թուփերն ու քարերը, դուն անով կը ճանչնաս ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, իր անկումին մէջ, իր արիւնին մէջ, իր ընդվզումներուն ու մարտնչումներուն մէջ։

Հայ մամիկը, ծնած ու ծերացած՝ հայրենի մրոտած ախիքին տակ, թոնիրի չուրթին վրայ, մնած՝ցեղին մաքրարիւն հաւատքով, երբ կուգայ մահուան ժամը, կը ծռի, գետնէն «պղտունց» մը հող կ'առնէ, կը նետէ բերանը ու գոհունակ սրտով կը մեռնի, օրհնելով վերջին անգամ Տնակը մեռած պապերուն....

Խաղաղութիւն թո՛ղ ըլլայ...։

«Յուշեր Հայրենի Տնակէն»

ՍՕՍ-Վ.ԱՆԻ

ԿԱՌԱՊԱՆԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հետեւեալը ականատեսի մը վկայութիւնն է հէգ Դ. Վարուժանի, Ր. Մելաքի եւ իրենց միւս երեք ընկերներուն խուժդուժ ապտնութեան՝ որ տեղի ունեցաւ 13|26 Օգոստ. 1915 ին, Զանկըրըի եւ Քալայճըքի միջեւ։ Շինականի մը բերնով ուռնդուած այս պատմութիւնը՝ իր մերկութեանը մէջ՝ կարելի չէ առանց յուզումի չկարդալ.—

Արեւստով կառապան եմ, անունս Հասան է. երկար ժամանակ կառապաններու պետը եղած եմ Քասթէմունիցի Մահիր էֆէնտիի՝ որ բազմաթիւ կառքեր կը չահագործէր։ Հայերու տեղահանութեան միջոցին կը գտնուէի Զանկըրի, ուր՝ ինչպէս գիտէք՝ Պոլիսէն կարգ մը մեծամեծ Հայեր աքսորուած էին։

Իրիկուն մը, ախոռին դրան առջեւ նստած սիկառս կը ծխէի՝ կառքս տեղաւորելու զբաղած, երբ տեսայ ձիաւոր անծանօթ մը՝ որ դէպի իմ կողմս կ'ուղղուէր։ Դաժան դէմքով ձիաւոր մըն էր։ Ախոռին մօտենալով թամբին վրայէն իջաւ եւ առանց ինձմէ ասպնջականութիւն խնդրելու՝ ձիուն ոռնձէն բռնելով ախոռ մտաւ ու զայն կապեց խմիններուս քով։ Իր այս ընթացքը ինծի տարօրինակ թուեցաւ, բայց եւ այնպէս ձայն չհանեցի՝ խորհելով որ թերեւս ճամբորդող մեծ պաշտօնատար մըն է։

Չէի խաբուած, վասնզի հեռանալու առեն հրամայական չեչտով մը ինծի յանձնարարեց խնամել իր ձին եւ զայն պատրաստ ընել յաջորդ առաւօն կանուխ. յետոյ հեռացաւ։ Հետաքրքրուած՝ հեռուանց անոր կը հետեւէի, դիտցի որ մեր քաղաքի երեւելիներէն մեծ իթթիհատճիի մը տունը մըտաւ, ուր քանի մը օրերէ ի վեր յաճախակի ժողովներ տեղի կ'ունենային։

Հետեւեալ օրը արեւածագէն առաջ ուրիշ անձ մը եկաւ ձին առնելու։ Այս մարդը ինծի միաժամանակ ազդարարեց որ պարտաւոր էի կառքովս միասին երթալ գիւղէն քառորդ ժամ հեռու տեղ մը եւ ինքզինքս դնել ոստիկանութեան տրամադրութեան տակ։ Հրամանն մըն էր որ ինծի կը հաղորդէր. հարկադրուեցայ հնազանդիլ։ Առաջադրուած տեղին մէջ ուրիշ կառք մը կեցած էր։ Հոն կը գտնուէին ոստիկանական պաշտօնեայ մը՝ ոստիկան-գինուորի մը ընկերակցութեամբ, ինչպէս նաեւ Գոլէն Զանկըրը աքսորուած հինգ էֆէնտիներ։ Անոնցմէ մէկը երիտասարդ մըն էր, սեւ մօրուքով և վառվռուն աչքերով։ Անոնց ամէնքն ալ քաղաքին պէյերուն պէս լաւ հագուած էին։ Ձեռքերնին կապուած էր։ Մտահոգ ու ընկճուած երեւոյթ մը ունէին։ Ոստիկանական պաշտօնեան զանոնք առաջնորդեց իմ կառքս և ինքն ալ մտաւ միւսին մէջ՝ ոստիկան-գինուորն ալ միասին։ Մեզի հրաման տրուեցաւ ճամբայ ելլել Թիւնէյ գիւղի ուղղութեամբ՝ որ Զանկըրըէն վեց ժամ հեռու է։

Ժամ մը յառաջացած էինք, երբ ճամբու դարձած մէկ կէտին վրայ տեսնուեցաւ իրիկուան ձիաւորը՝ որ մեր ճամբան խաչաձեւեց և առաջ անցաւ՝ առանց բառ մը արտասանելու։ Քիչ վերջ կրկին ու երրորդ անգամ խաչաձեւեց մեր ճամբան՝ մեր շուրջը դեգերելու երեւոյթով մը։ Թիւնէյի կէս ժամ մօտեցած էինք, երբ յանկարծ միւնտըն անձը մեր առջեւ տընկուեցաւ։ Շիտակ կառքիս վրայ եկաւ, իջաւ ձիէն և իմ ձիերուս սանձերէն բռնելով՝ ուզեց կառքը առաջնորդել ճամբէն դուրս, բլուրին տակը, հեղեղատէ գոյացած խորունկ ձորամիջը։ Գետին ցատկեցի. նոյնը ըրաւ նաեւ ոստիկան-գինուորը. կարծեցինք որ աւազակներէ յարձակում պիտի կրենք և ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուէինք, բայց վրայ հասաւ ոստիկանութեան պաշտօնեան և մեզի հրամայեց քաշուիլ և միաժամանակ մեծ ակնածանքով անձանօթը բարեւեց։ Այդ րոպէին մեր առջեւ ցցուեցան չորս հոգիներ՝ մինչեւ իրենց ակռաները զինուած։ Անծանօթը, որ կը թուէր թէ անոնց պետն էր, նշան մը տուաւ։ Այս մարդիկը բռնեցին

պիս ու միւս կառապանը, և, մեր ձեռքերը կապելէ վերջ՝ կառքէն վար իջեցուցին հինգ աքսորականները, որոնց հրամայեցին իրենց ունեցած դրամները յանձնել։ Եւ որովհետև ձեռքերնին կապուած էր, զանոնք խուզարկելու գործը ատանձնեցին ոստիկաններէն՝ որոնք անոնցմէ կողոպտեցին ինչ որ ունէին.—դրամ, զանազան առարկաներ, սիկառնիկ, թղթապանակ, համբիչ։ Ոստիկանը քանի մը բառեր փսփսաց չէթէներու պետին ականջին, կ'երեւայ թէ վերջինէս խնդրեց կողոպուտը իրեն և ոստիկան-գինուորին թողուլ։ Այս գործողութիւնն ալ աւարտելէն վերջ՝ ոստիկանը և ոստիկան-գինուորը միւս կառքը նստելով մեկնեցան, իմ ձեռքերս ալ քակելով արտօնեցին որ քաղաք վերադառնամ։ Գալով աքսորականներուն, չորս չէթէներու և անոնց պետին կողմէ հրամայուեցաւ իրենց հետեւիլ։

ԳԱՆԻԻԼ ՎԱՐԹԻԺԱՆ

Զանոնք հետեւէն կը դիտէի. հետաքրքրութիւնը գիս անհանգիստ կ'ընէր... արդեօք այդ էֆէնտիները ո՞ւր կը տանէին։ Այդ գինուած մարդիկը և իրենց պետին խորհրդաւոր ընթացքը գիս կը մոատանջէին բուռն կերպով։ Զորամէջը կտրելով անցան միւս եզրը՝ ուր փոքր անտառիկ մը բլուրը կը զարդարէ։ Ինչ մը աւելի առաջանալով, անոնց պետը արտասանեց քանի մը բառեր՝ որոնք չի կրցի հասկնալ, ինչու որ ես անոնցմէ բաւական հեռու էի։ Ամէն ետք մարդիկը յարձակեցան էֆէնտիներուն վրայ, անոնց զգեստները հանեցին և բոլորովին մերկացուցին... չեմ կրնար նկարագրել

այն տեսարանը՝ որուն ներկայ եղայ... : Այս խեղճ զոհերը մէկիկ մէկիկ ծառերուն կապուեցան, իրենց ձեռքերը կապուած ըլլալով՝ չէին կրնար ինքզինքնին պաշտպանել: Ցեղոյ չէթէապետը և իր մարդիկը իրենց դաշոյնները մերկացուցին և սկսան դանդաղօրէն և հանդարտ կերպով զանոնք մորթոտել: Դատապարտեալներու աղաղակը և անոնց յուսահատ կատաղութիւնը սիրտս կը ճմլէին: Այո՛, ես ալ մարդ մը սպաննած եմ և 15 տարի դիապարտութեան դատապարտուած, բայց ես երբեք այս մարդասպաններուն պէս անարգ չեմ եղած: Իմ զոհս զիս անպատուած ըլլալով՝ բարկութենէս կատղած և զէնքի դիմած էր. գնդակը դնաց ու սպաննեց հակառակորդս: Կը ցաւիմ զայն սպաննած ըլլալուս համար: Վերջապէս այդ մարդը անպատուիչ խօսքերով ինծի սպառնացած էր, մինչդեռ հինգ խեղճ էֆէնտիները այս չէթէներուն բան մը ըրած չէին, զանոնք նոյնիսկ չէին ճանչնար, և հոդ, դանդաղօրէն ու հանդարտ կերպով կը մորթուէին...:

ԱՅԱՇԻ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐԸ

ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այաշի բանտերու պատերուն վրայ արձանագրուած են հայ բանտարկեալներու կեանքը, մտածումներն ու հոգեկան տրամադրութիւնները։

1916—1918 թուականները Այաշի մէջ ապրած հայ աքսորականի մը՝ Գր. Գ. Գէրպէրեանի հոգածութեան չնորհիւ մեր ձեռք կը գտնուին այսօր այդ արձանագրութիւններու ընդօրինակութիւնները։ Անոնցմէ ոմանք եզակուած ու անյայտացած են այժմ, ինչպէս աստղերու միջոցն ունեցանք, որով կրկնապէս շահեկան են անոնք և որոնց հարազատութիւնը կրցանք հաստատել։ Այս արձանագրութիւններէն մաս մը թերթերու մէջ հրատարակած ըլլալով աւելին, այսօր բոլորև կուտանք ամբողջութիւնը։

ԳԷՈՐԳ—ՄԵՍՐՈՊ

ՍԱՐԸ ԳԸՇԼԱ

Յարգելի կեռացուածներ ուշադրութիւն Տօքթ. Խնդիրեանի յանձնարարութեան, առաւօտները փոխանակ կաթի պէտք է թէյ խմել կալէթայով «ինչու որ կաթը կը վնասէ»։

Պատասխանատու

ՏԻԳՐԱՆ ՍՎԱՃԵԱՆ

*** ՇԱԻԱՐՇ ՓՐԻՄԵԱՆ 14 Ապրիլ 1915, Հ. Մ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ 2|15 Յունիս 915, ԹԼՐՃԻՄԱՆ, ԱՏՐՈՒՇԱՆ, ՕՆՆԻԿ ՍՐԱՊԵԱՆ, ՄԻՀՐԴԱՏ ՀԱՑԿԱՋՆ, ՍԻՄԱՄԱՆԹՕ, ԲԱՐԹՈՂ, ԱԼԻՔՍԱՆ ՔԱՐԱՂԱՃԵԱՆ*

⁂ Գոլշէն Այաչ աքսորուեցան 84 հայեր որ հոս չատ մը տառապելէն յետոյ մահ առ մահ փոխադրուեցան այլուր։ Այաչ 1915 Յուլ. 29

ԱՐՄՈՒՆԻ
(Արժրուճի?)

ՀԱՄԲ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

⁂ Ա. Քիւրքճեան, Յակոբ Ասլանեան, Յաչատուր Նամարեան, Հայկ, Նշան Օտեան, Գրիգոր Վահանեան, Գէորգ Ղազարոսեան, Իսկէնտէր Գ. Գարագաճլեան 14 Ապրիլ 1915, 71 աքսորական ի Այաչ.

⁂ Գատուճանի մը մէջ.—
Դեղերը չխառնել կը խնդրուի
Թոյներ կան

⁂ 13 Ապրիլ 1915ին 71 հայեր հոս աքսորուեցան և ձերբակալուեցան.
կիկօ, բժիշկ Լ. Գ. (Լեւոն Գարաբզպանեան), ԲԻԻՐԱՏ.

⁂ Մեծ սեղեակին մէջ.—

Հոս կը ննջէր Յակիկ Գէրալէրեան
բառնօրեայ աստանդական,
ընկերներէն հալածական
մնացած էր անտիրական
այսօր գտայ հանգստարան
անուշ երազներ հզեմական
29 Մայիս 1915

ՍԻՄԱՆԹՕ

⁂ Քարտէս մը՝
«Ասորեւթեատական ռազմանճակատը»

⁂ Ուրիշ քարտէս մը՝ շատ յաւ գծուած(*).
«Միջագետքեան ճակատ».

(*) Հատանաբար գործն է Համբ. Համբարձումեանի. Ց. Մ.

Տակը՝

Vive la France

⁂ Հօդել Պէլ Վիւ

⁂ Ցիւրան եկն և իւրքն ոչ ընկալան զնա և որք ընկալան զնա ետ նոցա իշխանութիւն մեծ.

Տակը՝

Հաւատաք ունիմ մէկ կրօնքով,
Ծոյս հաստատ է երկնքով,
Սէրս անսահման է տիեզերքով։

3 Մայիս 1915 ԵԱՄՏԱՆՑԵԱՆ

Տակը՝

Ով դու նազուրեցի, այս քանի՛ տառապանք է որ քու անուշովդ կը կրենք քանի տարիներէ ի վեր...

(3 տող աղբիւրեցի, աւրուած)

ԼԵՒՈՆ ԵԱՄՏԱՆՑԵԱՆ

⁂ 1915 Մայիս 15էն սկսեալ 9 օրէն Պոլիս պիտի երթանք, Մանուկ էֆ.ին Կամպէկեանը այսպէս զուրցած է, Թէ որ երթալու ըլլանք ես կարապետ էֆ. Թոզճեանին խոստացած՝եմ մէկ գառնուկ մը. ԱՐՇԻՆ ՄՍՐԼԵԱՆ

Յ. ԵԱՀՐԻԿԵԱՆ

⁂ Դուրսի բակը.—

ՒՈՍՏՈՄԵԱՆ, ՄՈՎՍԻՍ, ԱՏՈՄ ՇԱՀԷՆ

⁂ Այսօր կանխիկ վաղը ապառիկ

⁂ Մեծ սեղեակիճ մէջ.—

ԳԵՂԱՄ. մօտը կայ՝ կիկօ, ՆՈՎԻՔ ՇԱՀԷՆ

⁂ Ուրիշ առձանագրութիւններ ալ կան՝ որոնք աղբիւրեցիի կերպով դիտմամբ արբուած են։

⁂ Դուրսի բակը, դուռի մը բարձրը, կաւիճով՝

105 օր մնացի, մնաք բարեաւ Այսչի մնացեալ ընկերներ.

29 Յուլիս 915 ԱԼԻՍԱՆ

⁂ ՎՈՒԱՄՇԱՊՈՒՀ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ, ՋԱՖԱՐԵԱՆ, ՇԱՀՐԻԿ

⁂ Թափուճի կալիպ էֆ. բուռաձը կը հագնէր Զաքարեանի հագուստները.

⁂ Ակնունի, Զարդարեան, Սարգիս Մինասեան, Ճանկիւլեան, Տօքթ. Տաղաւարեան, Ժաժակ, Տիգրանակերտի պատերազմ. առեան ղբրկուած:

⁂ Գալֆաեան Մագրի Տիւղի պէյէտիէ բէյիզին. — Ուուչիա չավուշին հետ կնիքի խնդիր ունեցած է:

⁂ Գաբրիէլ Գալապանեան, ուսանհպատակ, ոչ բանտարկեալ, կիրակի, նոյն օրը Նչան Գաղտիկեան, Թափէճի Ղալաթիա եէնի ճամի, աքսորուած է 1915 ապրիլ 12ին:

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

⁂ ՄԻՀՐԱՆ ԱՐԹԻՆԵԱՆ, ԳՈՆԵԱԼԸԵԱՆ

⁂ Գաւաթին պայթիլը Յուլիս 22 առաւօտ ժամը 5:30 ին.

⁂ Մեծ դրաճ ճեղ կողմին վրայ, բարձր՝

Ներսէս Փափազեան աքսորուած Այաչ 1915 Ապրիլ 14 ին, մեկնած Յուլիս 29 ին.

⁂ Վերջը իմացածներս՝

Մուսուրքի Ախտոն, Մառանկօզ Յակոբ, Բերա եէնի Շէհիրէն, կանչուած, կապուած, միւսներուն հետ ղրկուած. կինը Զէնեխա (Իուս) կը մնայ Այաչ, մտադար եղած, Թրքուհիի հագուստով, վախէն կ'ըսէ թէ իսլամ է:

Ռ. ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ

⁂ ՓԱՇԱԵԱՆ, ՇԱՀՐԻԿ

⁂ Ձաքարեանը գէր և հարուստ, կը պատմէ բաղնեպան կինը, ժանտարմաներէն իմացածը, Թիլքի էօլիսի.

⁂ Պայմագամը՝ Մէմտուհ պէյ, ժանտարմաները՝ Մուրչիտ Զաւուշ առնաւուտ, Փաչա-եանին Թէ Գալֆաեանին աչքերը փորողը։ Գարա Հասան, Եապէն Օվալը, հսկողնին՝ Մէհմէտ Օնպաշի, Գալայճըզցի, Հասան Օնպաշի, Այայցի. կողպտողներն են Չէրքէզ Իսա։

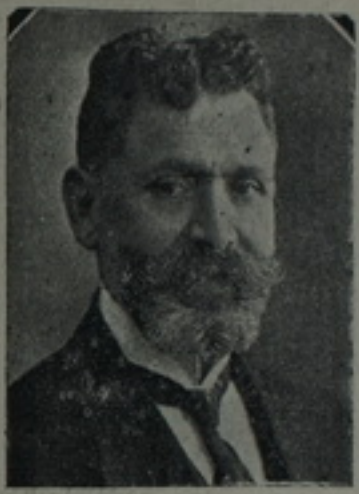

ԲԺ. Ն. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆ

ՕՐԹԱ ԽԱՆ (*)

Սեճեակին պատին վրայ.

1915 Ապրիլ 11 ին գիշերը Գոլտոյ ոստիկանութիւնը յանկարծ ձերբակալեց աչքի ընկնող 200 կուսակցական և չէզոք ծանօթ դէմքեր, խուզարկեց և ոչինչ գտաւ. յաջորդ օրը Ապրիլ 12 գիշեր խիստ հսկողութեամբ ճամբայ հանեց և 2 օրէն Էնկիւրի բերաւ. 71 հոգի Սրընճան Բէյ կայարանէն հոս փոխադրեց և յարաբերութենէ զուրկ հսկողութեան տակ բանտարկեց զօրանոցին մէջ, իսկ 129 հոգին Էնկիւրի և անկէ Զանղրի ղրկեց. ինծի կէս ճամբան Գալայճըզէն Էնկիւրի դարձուցին ուր բանտը մնացի 4 օր, ապա Այաշ փոխադրեցին միւսներուն քով, մէկ շաբաթ յետոյ 13... ալ բերին։ Չոր հոգի ազատեցաւ, մէկը Գոլիս տարուեցաւ և մէկն ալ Համր. Գոյաճեան (Մուրատ) կեսարիա տարին. այժմ 82 հոգի ենք... իրարու վրայ ձուկի պէս թխմուած. տեղերնիս չատ նեղ է. ի՞նչ է յանցանքնիս, չենք գիտեր, երեւի հայ լինելը-

(*) Իբրև հիւանդանոց գործածուած։

նիս... անուշտ օր մը ասոր ալ վերջը կուգայ. այս... պատճառով մեզնէ Գետրոս Գետրոսեան (Սաքօ) հիւանդացաւ, ամբլըճան եղաւ, հոս բերուելով պառկեցաւ, ամէն օր բժիշկ Տաղաւարեանը կուգայ... հիւանդապահութիւն կ'ընենք։

Ազգորական բանտարկեալ ՅԱԿՈԲ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ
10 Մայիս (Արծրունի)

*** ՄԻՀՐԱՆ ԱՐԹԻՆԵԱՆ Գոլսեցի, ՍԱՓՕ տղեր ունի ուր կ'ըսէ թէ առողջացած է։

*** Անկարայի վալին Աբդի պէյ, յետոյ Գասթէմունի պաշտօնի.—

Անկարայի ջարդուածներ 1370, Սթանօզ 600-700։

*** Սթանօզէն Տէլի Հասան, գործակցութեամբ Այաշլը Գայրամ օղլու ժանտարմա իպրահիմին, 12 հայ պատանի Գաշ-Այաշի մօտերը պղծած ու յետոյ սպաննած են. տղաքը 12 էն 14 տարեկան հազիւ կային, Գաշ-Այաշցի դիւղացիներ կը վկայեն թէ՝ տղաքը պղծելնուն վերջ ետևնուն հրացանազարկ ըրած, վիրաւորուողներն ու չմեռածները մորթած են, տղաքը «մայրի՛կ» կը պոռան եղեր, ինչպէս կ'ըսեն դիւղացիները «վայ տուտո՛ւմ». Տղոցմէ 4 հատին անուններն կրցի ստուգել.— Օհաննէս Գալպալեան, Օհաննէս Մատթէոսեան, Գրիգոր Եայայեան, Միսաք Քուսօղլուեան։

Վերոյիշեալ Հասան չատ կողոպուտ ու անիրաւութիւն ըրած է. իսկ ժանտարմա իպրահիմը Սթանօզցի 6-700 Հայերու սպաննուելուն ալ մասնակցած է։

*** Մարզուան 11,000 կին և երախայ միասին։

*** Դեռ Այաշի մէջ է։

*** Տրապիզոնէն Արժաւենի, Նշան Շէքէրճեանի կինը, Տրապիզոնէն 25 տարեկան, պզտիկ Աղաւնի աղջկանը հետ, 3-4 տարեկան։ Աժուռինը և ինքը բնիկ Երզնկացի են, բայց Տրապիզոնի մէջ մնացած.— վաճառական խանութէի ու շաքարի,—հայրը և ամուսինը սպաննուած դէպքի առեն, յղի վիճակի մէջ Գէօյիմ պէյ անուն մաքսատան (թուտումաթ) միւ-

տիրին գայն քովը առած և յետոյ հետը փախցուցած է ընտանիքով, 25 օր նաւակով ծովէն. ճամբան Գօլուի մէջ տըղաբերութիւն ունեցած է, պզտիկը մեռած է, չէ թրքացուած, բայց թրքուհիի տարազ կը հագնի և տանը մէջ Հատխմէ կը կանչեն։

*** Հայ տղաքներ թրքացուած։

*** Այաչի 1915 էն 16 ի Րէժիի միւտիրին քով որ Հայմանա գնաց, Սթանօղցի տղայ մը։

*** Այաչի 1915-17 ի մալ մուավինին Սէլանիկցի, քովը կեսարացի հայ տղայ մը, շատ գէշ կը նայէր։

*** Այաչցի ձօշկուն Իսմայիլ, Սթանօղցիներուն ապրանքներէն էն շատ օգտուողներէն, քովը հայ Սթանօղցի կին մը կը պահէ։

*** Ժանտարմա Գարա Հասան 1917ին Այաչի մէջ ամուսնանալուն առիթով ոսկերիչին ալիանս մը բերաւ ոսկի՝ աւըրելով կնոջը մատանի շինել տալու համար, Ա. Մխքայէլեան 1912 գրուած մէջը. մատանին ոսկերիչին քովն է։

*** Անկարայի մէջէն 25 կառքերով Գայիշ Պաղչէ ըսուած տեղը, 25 կառք ալ Ասի Եօղկաթին կեռւը մինչև 18 տարեկան տղաք և մեծեր աթու ըլլալով։

*** Այաչցի ժանտարմերիի տաճնապետ Հասան Ենպաչի, ըսպանուածներուն մատերը կտրած է մատանիները առնելու համար։

*** Ժանտարմա Մէհմէտ Ենպաչի (Գալայճըդցի) Այաչի մէջ սպանուածներուն դահիճներէն է, ոսկերիչին ինքը խոստովանած է որ շատ դժուար էր այդ պարտականութիւնը կատարելը. Թէ ռուսահայ Գ. Գալպալեանը չուտ մեռած է, իսկ Գուլկարահպատակը շատ ուշ և դժուար մեռած է։

ԳԱԳԱՂԸՆ ՀԱՄԱՐ

—

Մայրամուտին էր՝ կ'ելլէր
Գունաթափած կիներու գունդ մը փոքրիկ,
Աչքերնին վար, ծանրադանդաղ քայլերով,
Լերան ճամբէն դէպ ի վեր:

Կը դառնային հովիտէն,
Դէմքերնին սե՛ւ գաղափարով մը ստուերոտ.
Եւ ամէն մէկն իր կորացած ուսին վրայ
Ունէր տախտակ մը երկայն:

Հարցուցի. «Ի՞նչ կը տանիք,
կի՛ներ, ծեր գիւղն, եւ ի՛նչ մտածում կ'այրէ ձեզ,
Որ զառիվեր եւ առապար մերկ ճամբէն
Կ'ելլէք լացով, աղօթքով...»—

Եւ անոնք դա՛շրն ձայնով.
«Վաղը Թաղումն է մեր ծխատէր երէցին.
Եւ զի չունինք մենք դագաղի համար փայտ,
Դաշտագետնէն կը բերենք.

Բարի էր ան:— Ո՛հ, ո՛րչափ
Իր խօսքերուն մէջ քաղցրութիւն կար, ո՛րչափ.
Կը ծաղկէին կարծես այն սուրբ բերանէն
Մանիշակներ հոտանոյշ.

Վըշտագին մէն մի սըրտի,
Մէն մի վէրքի համար ունէր բալասան.
Գիտէր, գիտէր ե՛ւ կարեկցիլ ե՛ւ ներել,
Եւ մեզի սէր սորվեցուց...»:

... Լսին, եւ հնչ աղօթքով
Մայրիներուն ետեւն եղան աներեւ.
Արթընցնելով թաղմանական զանգիւններ
Անդորրութեան մէջ լերան:

«Ի խորո՜ց կարդացի...»
... Խաղաղութիւն հոգիիդ, ո՛վ ծերուհի,
Որ կըրեցիր Աստուածը գթա՛ծ աչքերուդ
Եւ խօսքերուդ մէջ քաղցրիկ.

Որ մենիկին, տրխուրին,
Տրկարներուն, տըղոց էիր մոյթ նեցուկ.
Որ՝ շատ սէրէդ՝ խոնարհներուն անարգուած
Արքայութիւնն ընտրեցիր...

«Ի խորո՜ց...» Արփենուոյն
Շողե՛րն յետին վարդ ներկեցին գագաթներն.
Ամէն բանի լըռութեան մէջ բարախեց
Եռանդ մը վեհ բարեպաշտ.

Եւ վերն ամէն ինչ թուեցաւ
Թէ կ'ամփոփուէր բարի զգացման մէջ մահուան.
Գագաթներէն յետոյ անխոյզ, անմատոյց
Ցընդհեցաւ լոյս ու մտածում:

Թրգմ. Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ **ԱԳԱՆ ՆԵԿՐԻ**

ԿԻԼԻԿԻԱ

(1919—1920)

ՆԱԽԱԲԱՆ

ԳԱՂԵՐԱԶՄԻՆ ԱՌԱՋ ԵՒ ԱՆՈՐ ԸՆԹԱՑՔԻՆ՝

ՄԻՆՉԵՒ 1918 ՀՈԿՏ. 31 ՉԻՆԱԴԱԴԱՐԸ

Տաւրոսի, Ամանոսի և Միջերկրական ծովուն միջև կազմուած եռանկիւն մըն է Կիլիկիան. համաշխարհային համբաւներու հոդմահարին կոթն է ան, այն համբաւներուն՝ որոնց միացումը այս ծովուն՝ մարդկային գործունէութեան կեդրոնն է։ Ահկէ զատ ան բերբի երկիր մըն է՝ որ կրնայ բաղդատութեան դրուիլ եգիպտական գետաբերանին հետ։

Հինէն ի վեր Կիլիկիան՝ իր դիրքին պատճառով կարեւոր դեր մը կը խաղայ.— Եւրոպային Ասիա և Ասիային Եւրոպա բոլոր արշաւանքները անոր միջէն անցած են. յիշենք միայն Մեծն Ալեքսանդրը (Իսոս), Առաջին Խաչակրութիւնը (1097), Ֆոնտարաբի Ծրագիրը՝ Տաւրոս հասնելու համար (1717), Իպրահիմ փաշա (1837—1840), Պաղտատի գծին տիրացումը։

1875ին է որ Սուլթաններէն այս աւատապետական կազմով երկրին տուին իր ներկայ կազմակերպութիւնը, Առանայի նահանգը՝ Առանայի, Տարսոնի (աւելի յետոյ Մերսինը՝ երբոր Առանա—Մերսին Ֆրանս. երկաթուղին այս նաւահանգիստը առաջ բերաւ, 1881), Թօզանի (կեդրոնը Սիս, նախկին մայրաքաղաք Լեւոն Զ.ի), ձէյթէլը—Գէրէքէյի (Եարփուզ, ձիհան, Օսմանիէ յաջորդական կեդրոններով) գաւառակներով։

Մէլէֆքէի գաւառակը այս նահանգին մաս կը կազմէր, բայց 1918 Հոկտ. զինադադարէն ետք անկախ գաւառի վերածուեցաւ Թիրթօի համամաձայնութեան համեմատ իտալական ազդեցութեան գօտիին մաս կազմեց։ Մարաշի գաւառակը, որ նախապէս Առանայի նահանգին կը պատկանէր, 1880 ին Հալէպի նահանգին միացուեցաւ։ Մարաշը՝ Միջերկրականէն դէպի Կասպեան ծով, Թուրքիատան, Պարսկաստան և Միջագետք մեկնող համբաւներու հանգոյցը, բնականաբար պէտք էր Առանայի միացուէր։ Գերմանացիները իսկահիմ—Մարաշ երկաթուղի մը ծրագրած էին։

Կիլիկիա Հիւսիս—Արեւելեան կոտրմէն երեք գաւառ ունի.— Թօզանթի, Հաճըն, Մարաշ։

Փոքր—Ասիոյ մէջ Կիլիկիա այն միակ երկիրն է՝ ուր քրիստոնեաները մեծամասնութիւն ունէին. այս է պատճառը որ Թուրք պանսլաւ կառավարութիւնները չարգելուն ձեռնարկեցին 1895ին, 1909ին, 1915ին և 1918ին, ամէն անգամ հետզհետէ աւելի մեծ չափերով։ Մակայն և այնպէս 1912ին քրիստոնեայ բնակչութիւնը նորէն աւելի մեծ թիւ մը կը ներկայացնէր (185,000ի դէմ 215,000) (*)։

Այն պահուն, երբ Թուրքիա յարձակեցաւ Ֆրանսայի և իր դաշնակիցներուն վրայ, Գաղտատի երկաթուղիին Տաւրոսի և Ամանոսի փոսգուղիները (թունէլ) դեռ անաւարտ էին, և որոնք օգտագործուեցան զինապարտէզ քիչ առաջ։ Գերմանացիները հրաշալի համբաւներ չինեցին և փոխադրութիւնները կը կատարէին բեռնատարաձ ինքնաշարժերով։ Ուրեմն այս երկիրը անպաշտպան ըլլալով՝ կը բաւէր պզտիկ ճիգ մը բնիլ երկու մասի բաժնելու համար Թուրքիան և մէկ հարուածով տիրելու Սուրիոյ և Միջագետքի։ Բայց ժամանակ տրուեցաւ թշնամիին որ կազմակերպուի և յարձակի Եգիպտոսի ճակատէն, թոյլ տալով անոր որ իր առաւելագոյն զիմադրութիւնը ցոյց տայ։

Գաղերպոլիի ընթացքին Թուրքերն ու Գերմանացիները Մերսինէ և Գարաձէլասի (12 քիլոմէթր) և Ալէքսանտրէթի և Էրզինի (40 քիլոմէթր) միջև գտնուող երկաթուղիի գիծերը վերցուցին։ Ամրութիւններ փորուեցան Տաւրոսի և Ամանոսի յառաջացեալ դիրքերուն մէջ, Գերմանացիներուն կողմէ հաստատուած պաշտպանողական յառակագիծին հետ։

1915 էն ի վեր Թուրք կառավարութիւնը տարագրել և փճացնել սուսա քրիստոնեայ ժողովուրդը, մանաւանդ Հայերը։ Մակայն օսմանցի ցոյները մեծ մասամբ կրցան իրենց գոյութիւնը և դպրոցները պահպանել մեծ զոհողութեանց գնով։ Տարագրեալներուն ինչքերը ծախու հանուեցան այն պատրուակով որ իբր թէ տանուած մեկնած են առանց հասցէ ձգելու։ Իթթիհատի զեկավարները գայթակղեցուցիչ հարստութիւններ չինեցին։ Փճացան Հաճընի (30,000), Տէօրթ-Եօլի (24,000), Առաբայի (40,000) Հայ բնակչութիւնը, որուն երեք քառորդը ապանուեցան ասիական գինուորներու, գիւղացիներու կողմէ և գրկանքի պատճառով։ Բոլոր ջարդերը հրամանով կատարուեցան։ Թուրք կառավարութիւնը որքան կարելի էր անհետացուց ջարդերու մա-

(*) Աղգագրական տեսակէտով տեսնել Փիէռ Ռըսանի La Cilicie et le Problème Ottoman.

սին եղած ամբողջ պաշտօնական թղթակցութիւնները, Կիլիկիոյ մէջ ոչ մէկ բան գտնուեցաւ (*)։

Նոյնպէս իթթիհատականները անհետացուցին ինչ որ ֆրանսական էր, մեր գպրոցները թալանուեցան, եկեղեցիները քանդուեցան։ Տարօնի մէջտեղ Սասուն փաչա անձամբ նախագահեց իր փեսին Հագգը պէյին հետ, քաղաքապետութեան նախագահ, ֆրանսական նախկին հիւպատոս Գ. Ժօֆրուայի տան հանդիսաւոր քանդումին. գերմանական չորս բեռնատարած ինքնաշարժներ դժուարաւ կրցան այս ամբոր հաստատութիւնը քանդել։

Թրքական պարտութեան մինչոցին ժողովուրդը գրեթէ կատարեալ տգէտ էր կացութեան. այս բանին դիտակցեցաւ միայն գերման բեռնատարած ինքնաշարժներու անցքէն և վերջապէս Առանայի գերման և աւստրօհունգար հիւպատոսներուն խուճապային փախուստէն։

Այն ատեն Մուդրոսի զէմալ փաչա Առանայի նահանգին հրամանատարութիւնը առաձնեց և ծրագրեց քաղաքը պաշտպանել և նոյնիսկ կարգ մը աշխատութեանց սկսաւ. անոր անհատական կեանքը թէպէտ լաւ չէր գիտուեր բնակիչներու կողմէ (օղի և կին), և վերջապէս ժողովուրդին այս վերաբերումին հանդէպ իր ձեռնարկը այլևս չի շարունակեց։ Կուսակալ Նազըմ պէյ միշտ ըսած է որ այդ վայրկեանէն սկսեալ Մուդրոսի զէմալ անհատական փառք կը հետապնդէր. Նազըմ պէյ շատ քիչ համակրութիւն ունէր Մուդրոսի զէմալի հանդէպ և պայն գիտով շուայտ մը և նախնական կրթութեան տէր մէկը կը նկատէր։

1918 հոկտ. 31 ի զինադադարը կ'որոշէր.—

30Դ. ի.— Դաշնակիցները իրաւունք ունին գրաւելու ռազմագիտական վայր այն պարագային երբ առեղծուած կացութիւնը Դաշնակիցներու ապահովութեան կը սպառնայ։

30Դ. ժ.— Դաշնակից գրաւում Տաւրոսի փապուղիին (թիւնէլ)։

Ընդհանուր բանակատեղին Նոյ. 28 ին հրամաններդը կուտար Կիլիկիոյ պարպումին համար.—

Դեկտ. 13ին պէտք է Թուրքերը պարպեն Ձիհանի արեւելեան կողմը.

(*) Մօրկընթաու կը պատմէ Թալէաթի շնական լրբութիւնը, որով ան կը պահանջէր Ամերիկեան ապահովագրական ընկերութեանց մօտ հայ բաժանորդներու ապահովագիրները, որոնցմէ կ'ուզէր օգտուիլ թուրք պետութիւնը, քանի որ անոնց բոլոր ժառանգորդները մեռած էին։

17 ին Սիհունի արեւելեան կողմը և Առանա—Տարսոն գծին հիւսիսը։

21 ին մինչև Գոզանթի.

Նոյ. 28 ին Արեւելքի ֆրանսական զօրքերու առաջին տարրերը հասան Իսկէնտէրուն, Թուրքերը քշելով (Շրջ բանակը գէպի Առանա, Շրջ բանակը դէպի Թօփրաք-քալէ), որոնց թիւը իջած էր քանի մը հազարի (զանգուածային փախուստ)։

Թուրք զօրքերը զէնքով մինչև Առանա կը հանին, որովհետև ձէպէլը-Պերէքէթի բնակչութիւնը կը կոչուէր կամ կը սպաննէր առանձին մնացողները, բայց Առանայի մէջ անոնք իրենց զէնքերը և գոյքերը կը ծախէին, հոգ իրենց աւելի սպահով երեւնալով։ Այսպէսով մօտաւորապէս 25000 հրացան մնացին Առանա և մօտակայ գիւղերու խալխներուն ձեռքը։ Զօր. Համբլէն, որ պաշտօն ունէր այս նահանջը հետապնդելու, այս բանը կատարեց Արեւելեան Լէգէոնի երեք հայկական վաշտերով, որոնց մէկը կը հասնէր Իսկէնտէրունէն և կը գրաւէր Խալահիէն (1 գումարտակ), Թօփրաք-Քալէն (մէկ գումարտակ), Տէօրթ-Եօլը(վաշտին մնացորդը), և միւս երկուքը կուգային Մերսինէն (գէր-գնդապետ Թոմիէօ վաշտով մը՝ Առանայի մէջ), վերջին վաշտը բաժնուած էր Մերսինի (1 գումարտակ). Գոզանթիի (1 գումարտակ) և Տարսոնի մէջ (վաշտին մնացորդը)։

Սուրիոյ և Հայաստանի մէջ Ֆրնս. Հանրապետութեան բարձր քոմիսէր Գ. Ժօրժ Փիքօ և Արեւելքի գրաւող բանակներու հրամանատար զօր. Համբլէն եւս կուգային գործօղութեան ձեռնարկելու։

Թրքական վերջին ուժերու մեկնումի պահուն Շրջ. բանակի հրամանատար զօր. Նիհատ փաշա իր ձեռքով կառախումբէն դուրս նետեց փոխ կուսակալ Նազըմ Պէյը, որ ստիպուեցաւ Առանա մնալ և հոն ընդունիլ ֆրանսական իշխանութիւնները։

Ա. ՄԱՍ

ԱՒԼԻՒԻԱՅ ԱՆԳԼ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԻՒ

Զինադադարի պայմաններուն հետեւանքով գրաւման չենթարկուին մինչև 1919 փետր. 1 Կիլիկիա կը շարունակէր կառավարուիլ օսմանեան պաշտօնեաներով։

Գէր-գնդապետ Թոմիէօ՝ որ միանգամայն հրամանատարն էր Արեւելեան Լէգէոնին, և հակակշիռ գործ դնողն էր օսմ. վարչու-

թեան վրայ, այս վերջինին վրայ միայն տարտամ ազդեցութիւն մը ձգեց, մանաւանդ որ թրքական հետեւակալ ուժերը կը մնային Կիլիկիոյ մէջ.—

3000 հոգինոց ռաս. զինուորի գունդ մը, որ իր մէջ կը պարունակէր նահանջող բանակին կողմը ձգուած գործօն տարրեր, և որուն կը հրամայէր գեր-գնդապետ Հաշիմ պէյ, կովկասի զօրաբաժնին նախկին հրամանատարը։ Արժէքաւոր ապագայ մը՝ որ միւս կողմէ կը շարունակէր կռիւը Դաշնակիցներուն դէմ։

Հետեւակազօրքի բազմաթիւ գումարտակներ՝ երկաթուղիին պաշտպանութիւնը ապահովելու համար ձգուած։ Առանց թիւը կը պակսէր ամէն օր առնիկ չտացող զօսալիքներու հետեւանքով, որոնք բացայայտ գժուարութեանց պատճառներ էին։

Գոնիայի ապայակոյտին հաշտարարական թէվֆիք պէյ՝ իր տրամադրութեան տակ կարեւոր գումարներով Առանձ կը մնար գնդ. Թօմիէօի հետ յարաբերութիւնը պահպանելու և դաշնակից զերիներն ու պիտոյքի եղող թուրք զինուորները իրենց հայրենիքը ղրկելու պատրուակով։

Կը բաւէ միայն նկատի առնել այս կացութիւնը՝ հասկնալու համար հայկական երեք վայրերու գժուարին դիրքը։ Միմիայն մեր յաղթանակին վարձքն էր որ թոյլ կուտար այս գժուարութեանց տակալու։

Բրիտանական և ֆրանսական կառավարութեանց մէջև գոյացած համաձայնութենէ մը ետք՝ գնդ. Գրէմօնի հրամանին ներքև գտնուող ֆրանսացի ապաներու խմբակ մը տրամադրութեանը տակ դրուեցաւ զօրավար Ալէնպիի, վարելու համար Կիլիկիան՝ որ 1916ի համաձայնութեամբ ֆրանս. գօտիին կը պատկանէր։

Գնդապետ Գրէմօն Հայաստանի վերին վարիչ անուանուեցաւ Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ (1918, Դեկտ. 25)։ Վեց ապաներով 1919 Յունուար 19 ին Գէյրութ ցամաք եկլելով զօրավար Ալէնպիի հրամաններըը առանալու համար Հայֆայի ընդհ. բանակատեղին գնաց Յունուար 23ին և անոր կողմէ հիւսիսային գօտիի վերին վարիչ նշանակուեցաւ։

Այն առեն չորս գրաւեալ հողամասեր կային.—

Հարաւային, կեդրոն՝ Երուսաղէմ, զօրաբաժնի հրամանատար՝ Մօնէյ, վերին վարիչ։

Արեւելեան, կեդրոն՝ Դամասկոս, թրք. 6րդ. զօրաբանակի հրամանատար Ալի Րիզա փաշա, որ թրքական նահանջի ժամանակ Անգլիացիներու կողմէ անցած էր, վերին վարիչ։

Արեւմտեան, կեդրոն՝ Գէյրութ, զինուորական հայթայթիչ Քօխէն, վերին վարիչ։

Հիւսիսային, կեդրոն՝ Առանա, գնդ. Գրէմօն, վերին վարիչ։

Վերին վարիչները ուղղակի կախում ունէին զօրավար Ալէմպիէն, և իրենց պաշտօնին համար՝ անոր ընդհ. ապահովէին։

Գ. ժողովի փիքրը շատ գէշ տահմանուած էր և գրժուարութեանց ու բախտումներու պատճառ մըն էր, հակառակ տեղական գործադիր մարմիններու բարեացակամութեան։

Արեւելքի ֆրանսական ուժերու հրամանատար զօր. Համբլէն անգլիական 21 րգ. բանակի զօրավարին հրամանին ներքեւ գրուած էր։

Վերջապէս տանապատային հեծեալ բանակի հրամանատարը կեդրոն ունէր Հալէպը և իր հակոզութեան ներքեւ առած էր՝ Հալէպը, Այնթապը, Մարաշը և Ուրֆան։ Իր հակոզութեան տահմանը կը հասնէր մինչև Մէյսան-էքպէզ (Քաթմայի ու Իսմահիէի միջև կայարան մը)։

Գէմօնի առաքելութիւնը Լաուազիէ նաւով Մերսին ցամաք ելաւ յունուար 30ին և Առանա հասաւ փետր. 1ին։ Փետր. 2ին գնդ. Գէմօն կառավարչատուն գնաց՝ ուր փոխ-կուսակալ նագըմ պէյ անոր ներկայացուց պաշտօնեաները։ Կուսակալին հետ գոյացած համաձայնութենէ մը ետք՝ գնդապետը կառավարչատան մէջ հաստատուեցաւ շատ համեստ եղանակով մը, ա՛չ թէ իբրև յաղթական՝ այլ իբր առաջնորդ։

Օսմ. կառավարութիւնը Քէմալականներու ձեռքը անցած թուականին՝ կ. Գալոյ ֆրանս. իշխանութեանց ներկայացուցած յայտարարութիւններով քանիցս վիճած է նամակի մը մասին՝ զոր գնդ. Գէմօն գրած է եղեր փետր. 2ին նագըմ պէյին, և իբր թէ այդ նամակին մէջ արուած ապահովութիւնները հիմ ծառայած են յաձախ տարօրինակ բողոքներու, զորս զազրեցնելու համար պէտք տեսնուեցաւ պահանջել այդ չինծու նամակը՝ որ գոյութիւն չունէր։ Ասիկա կը ցուցնէ թէ կասկածամտութիւնը անհրաժեշտ առաքինութիւն մըն է արեւելեան դիւանագիտութեան մէջ։

1919ին Կիլիկիոյ վարչական բոլոր գործողութիւնները հիմնուած էին անգլ. ընդհ. ապահովոյին հրահանգներուն վրայ, իրեն հետեւանք զինադադարի և 1919 փետր. 20ի յաւելուածական պայմանագրութեան։ Ակնէ զատ յաձախ հոն կ'այցելէին ընդհ. հրամանատարը, ընդհ. ապահովոյին պետը և վերին պաշտօնեաները համ հաղորդակցութիւն պահող ապահովը։ Նաև մայիս 12—14ին Հայֆայի մէջ գումարուեցաւ վերին վարիչներու ժողով մը, և

մանրակրկիտ կերպով քննուելուան առկախ մնացած բոլոր խընդիրները։

Բացայայտ էր որ Կիլիկիոյ գրաւման ուժերը խիստ անբաւարար էին։ Գէյրութէն հասնող ֆրանս. զոհատը շատ սակաւ էր լալուն համար՝ բան մը չէր կրնար ընել, և Ֆրանսայէն ալ ո՛և է ուժի առաքում ծանուցուած չէր։

Ընդհ. հրամանատարի մէկ հրահանգին վրայ՝ Ալենպիէան Լէպէնի յառաջացնել պահակախումբը գրաւեց Տաւրոսի միւս կողմը եղող Զիֆթիէ-խան կայարանը, որուն գրաւումը տեղի տուաւ ձեւական բողոքի մը՝ Թուրք պահականոցի պետին կողմէ, որ որոշեալ ժամուն ձգեց այդ վայրը առանց դիմադրութեան։

Դէր-զէնգպեռ Թամիէ իր երեք հայկական վաշտերով անցաւ անգլիական հրամանատարութեան ներքև, որ կը հրամայէր գրաւող բոլոր բանակներուն։

Վերին վարիչի պաշտօնն էր երկիրը կառավարել քրքական պաշտօնեաներու միջոցաւ։ Գարագ մնացած պաշտօնները (որովհետև խիստ ծանօթ չարգարար ու պարտադրանց պաշտօնեաներէն մեծ թիւով փախած էին) լեցուեցան։ Այդ միջոցին և յետոյ եղած անուանումները՝ գրեթէ երեք կամ չորս բացառութեամբ՝ եղան ամանեան օրէնքին համապատասխան եղանակով մը, և անոնց վաւերացումը պահանջուեցաւ Կ. Պոլսէն, քաղաքական կարեւորութեանց առիմանին մէջ։

Յանձնաժողովական պայմանագրութեան երկ. որամագրութիւնը ընդհանուր հրամանատարին վերապահած էր՝ հայերը իրենց հայրենիքը դրկելու իրաւունքը, մերթ այդպիսի բազմանք մը յայտնուէր, և կը պահանջէր որ անոնց տուները, հոգերն ու ինչքերը անմիջապէս վերադարձուին։ Հայերուն խմբովին վերադարձը կիլիկիոյ մէջ և իրենց տուներուն մէջ հաստատուիլը կախում ունէր վերին հրամանատարութենէն՝ որուն հրամանները միայն պարտաւոր էին գործադրել տեղական իշխանութիւնները Տարագրեալներու ներգաղթը կատարուեցաւ Հայաստանի և Սուրիոյ Ֆրանսական Հանրապետութեան բարձր յանձիակերին հրամանով և ծախքով։ Խիստ մեծ գումարներ ծախսուած են այդ համար, և ներգաղթողներու թիւը շատ մեծ եղած է։

Ներգաղթի ո՛չ մէկ նոր ընդհանուր ծրագիր մշակուած էր, Գնդապետ Կլայթա, որ Հալէպ կը բնակէր, որուած կարեւորութիւններով տարագիրներ կը դրկէր, որոնց ժամանումը կը հաղորդուէր խիստ անկանոն կերպով։ Երբեմն Առաձա կը հասնէին 3000 Հայեր՝ առանց նախապէս ո՛և է լուր տրուելու։

Տարագիրներուն պատսպարելու համար պէտք եղաւ հետեւեալ ազիւսակ պարագաներուն չափով.

Իզմիրի արուարձանը՝ 6—800 անձ.

Փիքօյի քէմփը՝ 3—4000 անձ,

Կուռօյի քէմփը՝ 2—3000 անձ։

Կազմակերպութեան գործողներ, գործադրութիւններ ու արհեստանոցներ։ Մինչեւնոյն ատեն Հայերը խմբովին իրենց գիւղերը զրկուեցան՝ Առանձայի մէջ խռնուած առաջ չքերելու համար, ո-բովհետեւ 1919 ի վերջերը հոն 60,000 տարագիրներ կային։ Բաժանումները տեղի ունեցան հետեւեալ կերպով.—

Հաճըն (8000 Հայ), Հասան-Գէյլի (1000), Տէօրթ-Եօլ (12,000, Օսմանիէ (Գազիէ, Իսլահիէ միասին)), Մխոխ (1200—1500), Ադաօզլու (1000), Նահարլը (1000), Ինճիրլիկ (1200), Տարսոն (3—4000), Մերսին (2—3000) եւայլն։

1919 ի վերջերը Միլիկիոյ մէջ Հայերուն ընդհ. թիւը կը հասնէր 120,000ի՝ 400,000 բնակչութեան վրայ. հոծ բնակութիւն հաւաքուած էր Այնթափի եւ Մարաշի մէջ, Զէյթունի մէջ ալ գրեթէ Հայերը խմբուած էին, եւ յիսուն հազարի մօտ Հայեր մնկնեցան Ախեական Թուրքիա եւ Գոլիս, ինչ որ 1920ի գէպքերը ցոյց տուին որ կանխատես էր։

Վերջապէս անգլիական զօրքի փոխարէն ֆրանսական զօրքի հաստատումն մինչեցին (1919 հոկտ.—դեկտ.) հոսանքը սաստկացաւ.— Հալէպի, Տէր-Զօրի, Փոր-Սայիտի քէմփերին Հայերը երկաթուղիի եւ ծովու ճամբով փութով բերուեցան՝ երկաթուղիով գին. փոխադրութեանց սկսէին առաջ անոնց ներգաղթը վերջացընելու մտքով։ Այս, ինչպէս նաեւ նախորդ ներգաղթներու մասին, տեղական իշխանութեանց կարծիքը չհարցուեցաւ։ Բացատրեալ է որ կացութիւնը բաւական դժուարին պիտի ըլլար, եթէ կառավարել ապահովութիւնը, երկրագործական աշխատաւորներու համար հետզհետէ առող անհրաժեշտութիւնը, արհեստանոցներու եւ աշխատանոցներու բացումը, այդ հանգամանքն անցնող տարեան մէջ Միլիկիոյ տնտեսական բարգաւաճումը թոյլ չտային ընդունելու բոլոր եկողները իրրեւ աշխատաւորներ։

Առանձայի պարտմանները։ Չինուածները 400 հազար Իրքական ոսկիի նստան ֆրանսական պետութեան վրայ, ասկէց տարեան վերջէն սկսեալ կացութեան թեթեւութեամբ՝ տեղական տուրքեր հաստատուեցան։

Առանձայի, Մխոխ, Հաճընի, Տէօրթ-Եօլի, Օսմանիէի, Հաբուսիէի, Տարսոնի եւ Մերսինի մէջ որբանոցներ հիմնուեցան, նորոգուեցան ու մեծցուեցան, առանց հաշուելու Այնթափի եւ Մա-

քաշի արբանեակները՝ որոնք Անգլիացիներէն ու Ամերիկացիներէն փոխանցուելով մեծ մասով անոնց ծախքերը կը հոգացուէին գնդապետ Կլուքաթի նպաստներովը։ Որբերու թիւը մօտաւորապէս 10,000 հաշուուած է. ընդհանրապէս իւրաքանչիւր որբի համար ամսական 3 թրքական ոսկի կը վճարուէր ֆրանսական պիւտճէէն։

Հոկտեմբեր ամսուն խնդիր եղաւ Հալէպի որբերը (մօտ 2000) Պիլիկիա փոխադրելու մասին, բայց տեղ չգտնուեցաւ և իրենց տեղերը մնացին։

Թուրք կառավարութիւնը (ներքին գործերու նախարարին թիւ 639 և 1334 գնկտ. 18 չրջաբերական յիշատակագիրը) պէտք էր վճարէր տարագրեալներու ներգաղթի ծախքերը, բայց չըբաւ։ Կարելի եղաւ միայն օգտագործել տասանորդներու բան նիւթով վճարուած պարէնը՝ քանի մը ամիս անուցանելու համար տարագիրները։ Առանց մէջ կիներն ու մանուկները հարիւրին 80ը կը կազմէին, ուժեղ մարդիկը մնացած էին. պէտք էր այս բազմութիւնը անուցանել Առանայի մէջ. ձրի տրուած օրական հացը կը հասնէր 24,000ի՝ հակառակ շատ խիստ հակակշիռներու։

Այս գործը յանձնուեցաւ բժշկապետ Ռօլանի՝ մինչև իր ցաւալի մահը, 1919 օգոստ. 21, և գնկտ.էն սկսեալ՝ տեղակալ Կանեօի։

Նպաստի գործը չհամմանափակուեցաւ միմիայն հայերով, բոլոր ցեղերն ու կրօններն ալ միշտ հատատարութեան միեւնոյն ոգիով նպաստաւորուած են։ Քաղդէացիները, Ասորիները, Լատինները, օրթոտոքս Յոյները և անշուշտ Իսլամները՝ իրենց բարեգործական հաստատութիւնները ունեցան։ Իսլամները որբ չունէին. Պոլսոյ քէմալական թուրք կառավարութիւնը չունզալից յայտարարութիւն մը ներկայացուց դաշնակից պետութեանց, պահանջելով որ Պոլիս դրկուին 150 կարծեցեալ թուրք որբեր, որոնց լքման համար կ'ամբաստանէր Առանայի ֆրանս. իշխանութիւնները. դժբախտաբար անկարելի եղաւ այդ որբերը գտնել. թուրք ատենկանութիւնը հաւաքեց տասնեակ մը թափառական քիւրտ տղաք, որոնք արուեստներու վարժարանը դրուեցան, բայց քանի մը օր ետք փախան և Առանայի մէջ մնացականութիւն բնող իրենց բնատնիքները միացան։

Կիլիկիոյ մէջ 1919ին ապահովութիւնը կատարեալ էր։ Օգոստոսի մէջ չէթէական շարժում մը՝ Հալէպէն ներշնչուած՝ ծագեցաւ Ամանոսի մէջ. հարիւրապետ Անտրէ՝ իր ոստ. պիւտուրներով և կամաւորական խումբերով կամ կուսակիցներով (Հայեր, Ձերքէզներ և Քիւրտեր), իր տրամադրութեան տակ ունենալով քանի մը հնդկական ու ֆրանս. գ-րախումբեր, լեռը եկաւ և

գրաւեց քանի մը գիւղեր՝ որոնց մէջ Ֆիւբատեր կը բնակէին։

Բայց հոկտ. սկիզբներէն չարժուեցաւ ու մնաց Առանայի Թրքական իշխանութեանց մէջ։ Գրաւող բանակներու հրամանատար զօր. Մըճ՝ Համոսը մաքրելու գործը յանձնեց գնդ-գնդապետ Ռիչլիսի։ Գնդ. Ռիչլիս իր հետ առաւ Փունհապիներու 28րդ. գունդը, Ցրանս. 412րդ. գունդէն վաշտ մը, Սիմահիներու 2րդ. գունդէն դասակ մը, Հայկ. Լեգէոնէն չոկատ մը (37ներոց թնդանօթ և գնդացիր) և հարիւրապետ Անտրէի ատ. գինուորներն ու կառավիցները։ Գնդ. Ռիչլիս նպատակաւոր արդիւնք ձեռք բերաւ, և կարելի է ըսել թէ Համոսը իր պատմութեան ընթացքին երբեք այնքան հպատակած չէր՝ որքան այս վերջին արշաւանքէն ետք։ Գիւղացիներէն անոնք որ մեր ուժերուն վրայ վստահութիւն ունէին՝ հետեւեցան անոնց, հալածելու համար ապստամբները։ Մարաշի պարպումը (1920, փետր. 10—23) պատճառ դարձաւ այս խիստ նպատակաւոր կացութեան փոխուելուն։

Այս գործողութեանց ընթացքին 70 աւազակներու խումբ մը՝ Ֆիւբատ Եուսուֆի և Փափան օղլու Մուսթաֆայի հրամաններուն ներքև, կտրեց գինքը շրջապատող գիծը և անցաւ ձիհանի շրջանը, իր ճամբուն վրայ սպաններով քրիստոնեաները, և յաճախ բռնի ուժով խլած տարրերէն նոր ուժեր ու ձիեր հայթայթելով։ Ճամբուն վրայ Սիսի և Տարսոնի ոստիկան գինուորներուն հանդիպելով, որոնք Խան-Տէրէի կռիւները իրարու միացած էին, այս խումբը դէպի հարաւ իջաւ և Առանայի հիւսիսային կռիւէն դառնալով՝ Շէյխ-Մուրատի մէջ չարգելին 44 քրիստոնեաներ։ Առանայի կառավարիչ գնդապետ Նորմանի կռիւէ հետապնդուելով, այս խումբը Սիհունը կտրեց ու անցաւ Ջամէթի, բարձրացաւ դէպի հիւսիս, և 412րդ. գունդէն առնուած խումբ մը գինուորներու ալ անհետացաւ։ Ցետոյ երկաթուղային գիծին վրայով հասաւ Խան-Տէրէ և հոն նենգամտութեամբ խումբ մը ոստ. գինուորներ հանելց ձիհանի վրայ և Գուրա-Գուլաքի վրայով կրկին հասաւ Համոսս։ Այս խումբը իր ետին թողուց 44 սպաններուած և 103 ձի, և 22 հոգի ալ բռնուեցան իրենց զէնքերով ու հրացանազարկ եղան։ Երբ վերոյիշեալ խումբին պատկանող չէթէները Համոս հասան՝ իրենց տուները քանդուած, իրենց ինչքերը գրաւուած և ընտանիքները ձերբակալուած գտան։ Գիւղացիները ո՛չէ օգնութիւն մերժեցին անոնց, ընդհակառակը զանոնք հրացանի հարուածներով ընդունեցին։ Չէթէները ստիպուեցան Ֆիւբատ ապաստանիլ, ուր սպաննուեցաւ վիրաւոր քիւրտ Եուսուֆը։ Այս յանդուգն արշաւանքը, որուն ընթացքին աւազակները մի-

ջին հաշուով օրական 80 քիլոմէթր ճամբայ կը կտրէին, երկու երեք օր չարունակաբար կը քալէին և ձիերու վրայ կը քնանային, ձիաւոր խումբեր հանելու անհրաժեշտութիւնը ցուցուց Առաջին օրերուն իսկ անգլիական գնդացիրները, ինքնաշարժի վրայ դնուած, գործի սկսան, իրենց հետ առնելով իրր լրացուցիչ ուրիշ գնդացիրներ կառքերով։ Սակայն այս չանգուդն ու արկածախնդիր աւազակները բնաջնջել կարելի եղաւ միայն գիւղացիներու օժանդակութեամբ։ Այս վտանգաւոր գործին յաջողութիւնը մեծ վստահութիւն ներշնչեց մեր բարեկամներուն և միւս կողմէ յուսալքեց մեր թշնամիները, որոնք՝ ալքի առնի ունենալով մասնաւորապէս պատրաստուած դասերը՝ նպատակ արդիւնք մը ձեռք ձգելու մասին շատ մեծ հաւատք ունէին։ Ձէյթէնները ամէն տեղ թրքական դրօշակով կ'ելեւէջին՝ իբրև պաշտպաններ Իսլամութեան, մինչդեռ իրականին մէջ պարզապէս ապստամբներ էին։

Այսուհանդերձ, 1919 մայիս 3ին գնդապետ սը Փիէֆսոփ Առաջնա հասած էր Կիլիկիոյ Ֆրանսական ուժերու հրամանատարի տիտղոսով։ Յունիս 9ին ամերիկեան 3րդ. արշաւախումբերէն երկու գումարտակներ Առաջնա հասան և մեծ ընդունելութեամբ վայելեցին։ Յուլիս 12ին Ֆրանս. 412րդ. գունդէն երկու վաշտեր Առաջնա հասան և երրորդ մըն ալ Խակէնտէրուն ցամաք ելաւ, իր յառաջապահ խումբերը զրկելով ձէպէլը Գէրէքէթի (Տէօրթ-Եօլ) շրջանը։ Ձին. խառի հագուստը կրող ամերիկեան 3րդ. արշաւախումբերու Առաջնա հասնելուն վրայ, տեղւոյն Քէմալականները զրոյց տարածեցին թէ եկող զինուորները Հայեր էին։ Թուրք պատուիրակութիւնը վերին կառավարիչին մօտ գնաց՝ այս անպատշաճութիւնը անոր ուշադրութեանը յանձնելու համար։ Հակառակ տրբաւած բոլոր փաստերուն, այս զրոյցը տարածուեցաւ, մասնաւորապէս Դոնէյսի մէջ։ Քէմալական փրօփականտին համար խաբի համազգեստը կրող ամէն Ֆրանսացի Հայ էր։

Գնդ. սը Փիէֆսոփ, Առաջնայի մէջ բնակելով հանդերձ, միայն իր ուժերուն հրամանատարութիւնը առանձնած էր։ Գահակախումբին հրամանատարութեան պաշտօնը յանձնուած էր Լոնտոնի 13րդ. գունդի հրամանատար գէր—գնդապետին։ Այս տարօրինակ կացութիւնը որոշ անպատշաճութիւններ ունէր, հակառակ ընդհանուր բարեկամակցողութեան։ Զոր. Մրճ այս անպատշաճութիւնները անդգալի կը դարձնէր, յաճախ գնդ. սը Փիէֆսոփէն խնդրելով որ իրեն ընկերանայ իր այցելութեանց պահուն։

1919ին Կիլիկիոյ մէջ հետապնդուած քաղաքականութիւնը կարելի է սապէս ամփոփել.

— Դաշնակիցներու նպատակաւոր պաշտօնեաներով վերակազմել թուրք կառավարական մեքենան, և ամէն անհրաժեշտ պէտքի համար անոր հսկողութիւնը ապահովել, մասնաւորապէս գրաւող ուժերու պաշտպանութիւնը, հսկել զրամական գործառնութեանց վրայ (1919, փետր. 20ի յաւելուածական պայմանագրութեան կրդ. պարբերութիւնը), մեր հսկողութեան ներքև վերակազմել ոստ. դիւանագրութիւնն ու ոստիկանութիւնը։

Բնականաբար բոլոր տարրերը բացարձակապէս հաւասար գտնել վրայ դրուեցան։ Անկա իթթիհատականներուն հանդէպ չի թուեցաւ, պէշ երեւցաւ նաև Հայերու վարիչ տարրերուն, որոնք չէին կրնար ըմբռնել թէ՝ ինչպէս Դաշնակիցներն ու թշնամիները միեւնոյն գծին վրայ կը գտնուին։ Սակայն կար քաղաքական անհրաժեշտութիւն մը, այն էր՝ Ֆրանսայի հաւատարմութեան ու վճռակամութեան աւանդութիւնները։ Կարգ մը անձեր այս երեւոյթները ծայրայեղութեան հասցուցին և վճռականները այն աստիճան չհամլ եղան որ՝ անտեսեցին Դաշնակիցներու շահերը, ինքզինքնին մեր թշնամիներու կողքին գտնելու համար։ Առանք չափազանցութիւններ են՝ զոր Ֆրանսական ազգմտութիւնը պիտի չափաւորէ օր մը։

Հասկնալի է որ Կիլիկիոյ մէջ կառավարական վարչութիւն երբեք չէ եղած։ Անգլիական յաղթանակէն ետք՝ Սուրիոյ թուրք իշխանութիւնները անհետացան և անոնց փոխանորդող չեղաւ. ամէն տեղ Ֆրանսական ազանները այս պակասը լրացուցին և այսպէսով առեղծուեցաւ ուղղակի կառավարութիւն մը՝ որ խառնուէն քննադատուեցաւ շահագրգռուողներու և գիտցողներու կողմէ։ Սակայն Կիլիկիոյ մէջ ամէն ինչ հակառակն էր. կառավարական կազմը ունայց գոյութիւն ունեցող կամ վերահաստատուած թուրք իշխանութեանց ձեռքին մէջ։

Դալով ոստ. դիւանագրութեան, 1919ի փետր. սկսու խառնաշփոթութիւններէն ետք՝ զօր. Էլէլի ձերբակալեց ոստիկան-դիւանագրութեան հրամանատար գնդ. Հաչիմ պէյը և հրաման ըրաւ գայն գրկելու Սուրիոյ գերիներու բժշկին։ Այս գործողութիւնը կատարուեցաւ 1919ի մարտի 3ին այնքան արագութեամբ՝ որ ձերբակալման լուրը 48 ժամ վերջը միայն տարածուեցաւ, և ասիկա առիթ տեղծեց որ ապատամբութեան մը համար պատրաստուած գէնքերու և զազմամթերքի մթերանոցները ձեռք անցուին, ինչպէս նաև գրաւուին թուրք գիւղացիներուն բաշխուած գէնքերու ցուցակները։ Կ'արժէ յիշել որ գեր-գնդապետ Հաչիմ պէյ՝ ամբողջ վիլայէթին հետ հաղորդակցելու համար իր տրամադրութեան տակ ունէր հեռաձայնի ցանցեր, որոնց ամ-

բողջական պատրաստութիւնը հազիւ կարելի եղաւ աւելի վերջերը լրացնել (թուրք պաշտօնեաներէն գործէն հասկցող ոչ ոք ունէինք, և պէտք եղաւ հնոտագրական գլխոց մը բանալ՝ մարդիկ պատրաստելու համար), կուսակալն ալ Գոլոյ հետ հաղորդակցելու համար առանձին գիծ մը ունէր՝ որ շաբաթներով մեզմէ գաղտնի պահուեցաւ։

Քաղաքին մէջ քանի մը անգամ խռովութիւն պատահեցաւ, խանութները գոցուեցան և Հայերն ու Թուրքերը զիրար աչքով կը չափէին. առաջիններն անզէն, իսկ վերջիններն զինուած էին։ Յայտնի է որ գնդ. Հաշիմ պէյի ձեռքի մէկ շարժումը բաւական պիտի ըլլար չարդ մը չղթայազերծելու համար, բայց ան այդ բանը չըրաւ նոյնիսկ փետր. 21ին՝ երբ ամէն ինչ պատրաստուած կ'երեւար, այլ մեզ իբրև ընդդիմադիր այժ մը դաշնակիցներուն համար։ Փետր. 21ի շարժումը ընդհանուր բնոյթ ունէր, ուղղակի Գոլէն պատրաստուած, և այդ թուականին Հալէպի մէջ քրիստոնեաներու չարդ մը տեղի ունենալու՝ հակառակ անգլիական պահակախումբի ներկայութեան։

Ապրիլ 24ին հարբիւրապետ Լիւիւ առանձնեց ազտ. պինուորութեան քննիչի պաշտօնը։ Ան շատ լուրջ կերպով զբաղեցաւ վերակազմութեան խնդրով, և տասուչն վերջը ազտ. պինուորութեան չորս վաշտերը (իւրաքանչիւր տանեհագի համար մէկ վաշտ) ունէին 2700 հոգի, որուն 2200ը խալամ և 500ը քրիստոնեաներ էին։ Իւրաքանչիւր գումարտակ մէկ քրիստոնեայ սպայ ունէր, ընդհանրապէս Հայ՝ որ առնուազն էր Թրքական նախկին սպաներէն կամ ենիչաղաներէն։ Այս ազտ. պինուորութիւնը մինչև 1920 մայիս ամիսը օգտակար ծառայութիւններ մատուցց, բայց այդ թուականէն ետք քէմալական փրօփականտի չանքերով և մանաւանդ Թշնամիի յաջողութեան երեւոյթներուն առջև, 1200 ազտ. պինուորներ իրենց սպաներով դասալիք եղան, իսկ մնացեալները մեկնեցան Էնկիւրիի պինազգայարէն ետք (1920 յունիս)։ Բայց անմիջապէս յետոյ Գոլէն կրկին սպաներ բերուեցան՝ որոնցմէ շորսը 1920 սեպտեմբերին ձեռնարկներ ըրին ազտ. պինուորութիւնը վերակազմելու համար։

Պէտք է յիշատակել որ 1919 փետր. 1ին ազտ. պինուորութեան վճարումները երկու ամիս ուշացած էին։ Թուրք կառավարութիւնը, առանց նախապէս լուր տալու, վճարումները դադրեցուցած էր, հակառակ զինադադարի այն պայմաններուն թէ՝ թուրք կառավարութիւնը մեր տրամադրութեան տակ պիտի դնէր ոսմանկանութիւն մը՝ անհրաժեշտ նկատուած քանակով։ Նախնական փրօփականտէ մը և Թուրքերու հետ եղած համաձայնութե-

նէ մը եաթ, պաշտօնեաներու թիւը գրեթէ մէկ երրորդով պակասեցուեցաւ, և այսպէսով եղած խնայողութիւնը վճարունակութեան յատկման ծառայեց։ Դատարանը վերակազմուեցաւ. ընդհանուր գատախազ Ալի Մուրթազա պէյ, կաշառուած և հակառակորդ մէկը, Զալիս զրկուեցաւ և անոր տեղ պաշտօնի կանչուեցաւ Առաւնայէն Սախտ պէյը՝ որ ընտրուած էր գատաւորներու թեկնածութեամբ, իր ուղղամտութեան և եռանդին համար։

Հայերը, որ Առաւնայի մէջ գործօնական տարրի մէջ գտնուող և գատախազութեան մեծ փափաք ունեցող 10։000ի չափ փոքրիկներ ունէին, մեր բոլոր միջոցներովը քաջալերուեցան։ Քաղդէացիներու, Ասորիներու, Հայ կաթոլիկներու, Հայ բողոքականներու և Սուբիացիներու գործոցները բացուեցան՝ ըլլա՛յ կառավարական օժանդակութեամբ միայն, ըլլայ բողոքականներու համար՝ Ամերիկացիներու և Անգլիացիներու աջակցութեամբ։

1919 Նոյեմբերին Կիլիկիան խիստ բարգաւած վիճակի մէջ էր, և ոչ ոք կրնար ենթագրել որ՝ 1920 մայիսին Քեմալականները զինադադար մը պիտի պարտադրէին տեղւոյն հրամանատարութեան, և պիտի պաշարէին Առաւնան՝ մայիսին, յունիսին, յուլիսին և օգոստոսի սկիզբը, ա՛յն ատեհան որ՝ քանի մը շաբթուան միջոցին անոր անկումը կարելի և դժբախտաբար հաւանական դարձաւ ա՛չ թէ թշնամիին ուժին՝ այլ մեր տկարութեան հետեւանքով։

Բ. ՄԱՍ

ԱՆԳԼՈՓՐԱՆՍԱԿԱՆ ՇԲՋԱՆ

Գ. Գ. Քլմանսոյի և Լօյտ Ճորճի միջև 1919 յուլիսին կայացած անգլոֆրանսական համաձայնութեան հետեւանքով՝ որոշուեցաւ որ անգլիական զօրքին տեղը պիտի անցնի ֆրանսական զօրքը՝ ֆրանսական ազդեցութեան կամ հոգատարութեան գօտիին մէջ, այսինքն Կիլիկիա (Առաւնայի կուսակալութիւն) և Մարաշի, Այնթափի և Ուրֆայի սանճագները, և Սուբիան։ Անգլիացիները պէտք էին քաշուիլ Դամասկոսի և Հալէպի սանճագները, ուր անոնց պիտի փոխանորդեր ֆրանսական զօրքը։

Քիչ վերջ Գ. Փորժ Փիքոյի տեղ, որ Սուբիոյ և Կիլիկիոյ մէջ Ֆրանսական բարձր քոմիսէրի պաշտօնը կը վարէր, նշանակուեցաւ զօրավար Կուռո՝ Սուբիոյ և Կիլիկիոյ մէջ բարձր քոմիսէրի և Արեւելքի բանակին վերին հրամանատարի տիտղոսով։

Մարաշի, Այնթափի և Ուրֆայի մէջ բրիտանական զօրքերու հետաձգելու պահուն՝ փոխանցման գործողութիւնները կատարուեցան գնդ. Փիէֆֆոֆի կողմէ, որ խիստ առհմանափակ միջոցներով յաջողեցաւ գրաւել Մարաշը, Այնթափը, Քիլիսը, Պրէֆիկը, Սուրուճը, Ուրֆան, Ձարապլուսը և Հալէպի կայարանը։

Գէաք է ըսել որ տեղեկատու գիւանի անգլիացի գաղթականը կարգ մը ապահովու տրամադրութիւնները նուազ բարեկամական էին նորեկներուն հանդէպ։ Ամենաւելք Մուսթաֆա Քէմալը խումբեր կազմած էր՝ որպէսզի անոնք չխանգարեն ապրիլ Անգլիացիներու և Ֆրանսացիներու միջև, առկայծ ոչ մէկ տեղ յաջողեցան։

Արեւելքի գէպքերու մասին չըլլան բրած առաջարկներէն մէկը այն է որ՝ իբր թէ Հայկական Լէգէոններու գործածութիւնն է որ պատճառ եղած է քէմալական ըմբոստութեան։ Գէաք է հիշել այս պարագան.— Հայկ. Լէգէոնը, խիստ նուազեցուած այն ատեն, իր մէջ կը պարունակէր երկու պտիկ վաշտեր, 400—500 հոգի ընդամէնը։ Հայկ. Լէգէոնը այս գործառնութեան մէջ չատ փոքրիկ մասնակցութիւն մը ունեցաւ, և՝ ո՛չ Այնթափի, ո՛չ Մարաշի մէջ գժգոհութեան տեղի չտուաւ։ Ֆրանսական հրամանատարութիւնը նոյնիսկ այս լաւ ընթացքին համար գայն չնորհաւորեց։ Գէաք է յիշատակել որ այս արշաւախումբին միակ հրետանաւորքը կը կազմէր Հայկ. Լէգէոնի 3ՐԴ. հրետանիի գունդը։

Նոր գրաւուած հողամասերու վարչաձեւին համար գնդ. որ Փիէֆֆոֆ հրաման բրած էր Անգլիացիներու սիսթէմը չարաւնակել։ Անգլիացիք զինուորական պարզ գրաւումով մը բաւականացած էին, ինչ որ տեղ անհամաձայնութեան դուռ չէր բանար, քանի որ տեղական իշխանութիւնները և ժողովուրդը թշնամական վերաբերում ցոյց չէին տար։ Ճիշտ է թէ գոյութիւն ունէր անգլօ-քիւրտ փրօփականտա մը, որուն նպատակն էր Մուսթաֆա Քէմալը մէջտեղէն վերցնել՝ քիւրտ ուժերու օգնութեամբ, ինչ որ Անգլիացիներու դէմ թշնամական վիճակ մը ստեղծած էր արտաքնապէս։

Զօր. Տիւֆիէօ ուղղակի Գէյրութ գնաց և ժամանակաւոր կերպով առանձնեց ընդհանուր հրամանատարութիւնը՝ մինչև զօր. Կուրօի ժամանումը (26 Նոյեմբեր)։ Անկէ ետք Առաջնա եկաւ գնդ. Ձին և զինուորական ու վարչական հրամանատարութիւնը առանձնեց։ Այս թուականին Կիլիկիոյ մէջ սկսաւ գուռ ֆրանսական ռէժիմ մը։

Կիլիկիան ունեցած է խիստ առհմանափակ պաշտօնէութիւն

մը, և անկարող եղած է վարչական կազմակերպութեան համար հարկ եղած ապահովները կամ պաշտօնեաները ձեռք ձգելու։ Կացութիւնը շատ փափուկ դիրքի մը մէջ դրուած էր՝ կարգ մը պատճառներով,— մեր փոքրաթիւ ըլլալը, քէմալական փրօփականտը, Անգլիացի քանի մը ազանէրու գրգռիչ շարժումները, ոբոնք ընդհ. ապստակոյսին կողմէ չէզոքացուելուն թէև, սակայն կատարելապէս չի ջնջուեցան, և մանաւանդ հազորդակցութեանց անկանոնութիւնը՝ դժուարութեանց ու հետաւորութեան հետեւանքով։

Ուրիշ շատ մը իրագործութիւններ վերջերս տեղի ունեցած ըլլալով, անկարելի է հիմա մանրամասնութիւններ տալ արեւելեան գօտիին մէջ մինչև 1919 դեկտ. 2 դոյութիւն ունեցող վարչական կազմին շուրջ, սակայն որոշ է և կարելի է շատ դիւրաւ ապացուցանել թէ՝ ո՛րեւէ գործ կատարուած չէ Առանայի մէջ՝ առանց նախապէս Գէյրութի հաղորդուած ըլլալու։ Այս դիտողութիւնը ուելորդ չէ, որովհետև ասիկա կը խափանէ բոլոր այն սուտ պատմութիւնները՝ զոր ամանք բրած են այս նիւթին շուրջ, և կ՝ապացուցանէ թէ անոնք որ՝ այս առաքելով հրապարակը ազմկած են, չեն կարդացած հետագրական այն յարաբերութիւնները՝ որ փոխանակուած են Գէյրութի և Առանայի միջև։

1919 Նոյ. 23ին գնդ. Գոէմօնը կրկին հետեւեալը կը հետագրէ բարձր քօմիսէրին.—

«Գրաւուած նոր հողամասերու կառավարիչներուն ձգած եմ բնականաբար բացարձակ հակակշիռ գործ դնելու թուականը։ Իրապէս, մեր տրամադրութեան տակ գտնուող ուժերը անբաւարար են տակաւին զապելու ապստամբութիւն մը՝ որ անխուսափելի պիտի ըլլայ։ Թոնէ բարոյապէս հարկ է զօրաւոր երեւալ՝ թուրքերու և մեր յարաբերութիւնները ծանօթ ըլլալով։»

Ցետոյ խնդրուած է որ դիմումներ կատարուին Գոլոյ թուրք կառավարութեան հետ հանգստացողութեան մը գալու համար՝ թուրք պաշտօնեաներու և թուրք ռամ. դիւնուրներու դիրքին մասին, հիմնուելով դիւանագործի պայմաններուն վրայ։

Հարիւրապետ Սաժու՝ Ուրֆայի կառավարիչ կարգուած, իր պաշտօնին խոր գիտակցութիւն մը ցոյց տուաւ, այնպէս որ փոքրիկ պահակախումբին (մէկ վաշտ առանց հրետանիի) պաշարումը քանի մը շաբաթ ուշացուց։ Դժբախտաբար գնդ. Նօրմանի առաքելութիւնը՝ որ որոշուած էր առանց տեղական տեղեկատուութեանց պաշտօնէութեան խորհուրդին, հակառակ ազդեցութիւն առաջ բերաւ և փութացուց այն դէպքերը՝ որոնք վերջացան քաղաքապահ զօրքերու փճացումով։ Հարիւրապետ Սաժու՝ քչնա-

մին ձեռքը չխլնալու համար, իր վնջին գնդակով անձնասպան եղաւ։

Այնթափի գաւառը կը կառավարուէր դեր-գնդապետ Ֆլի-Օէնթ-Մառիի կողմէ, որ իր կարելին ըրաւ դէպքերը արգիլելու համար։

1920 ի սկիզբներէն զօր. Տիւֆիէօ 7,5 հոգ չորս թնդանօթներ պահեցնել տուած էր, որոնք ուղղուած էին քաղաքին վրայ, այսպէսով հոն հանդարտութիւնը պահուած էր։ Սակայն 1920 ապրիլ 1ին՝ զօր. տը Լամօթ՝ որ հրամանատարութիւնը առանձնած էր, այս թնդանօթները յանկարծակի մը՝ որ Եփրատի ձախ եզերքին վրայ գին. գործողութիւններ կատարելու կ'երթար, թնդանօթներու մեկնումէն երկու ժամ ետք քաղաքը ապստամբեցաւ, և մէկ ապայ ու 30 հատ ալ աշխատութեան գացող գինուորներ գերի ինկան։ Այնթափ քաղաքը 1921 փետր. 1ին անձնատուր եղաւ՝ շատ դժնդակ պաշարումէ մը ետք։

Մարաշի գաւառը՝ որ Օսմանիէի հետ կապուած էր, և որ առեւնօք Առանայի կուսակալութեան մէջ կ'իյնար, ձէպէլը-Վերէքէթի կառավարիչ հարիւրապետ Անտրէի հակազդեցութեան տակ գրուած էր։ Ան՝ երկրին կատարելապէս ծանօթ ըլլալով, իսլամ դիւանագիտութիւնով մը իր շուրջը հաւաքած էր Զէրքէզներն ու Ալէվի քիւրտերը։

Մարաշի մէջ գայազիտ Զաուէի բնաւնիքը (շատ թրքացած քիւրտ բնաւնիք մը) մեծ ազդեցութեան տէր էր։ Տեղեկատուութեան պաշտօնէութեան մեկնումէն ի վեր այդ բնաւնիքը խիստ բարեկամական յարաբերութեան մէջ էր մեզի հետ, և պատրաստ էր իր ջանքերը միացնելու մեզի, սակայն կը հաղորդէր թէ պէտք է ահապարել, որովհետև Քէմալականները մինչև Ալպիստան մեզի դէմ կը գործէին։ Մարաշի թուրք պաշտօնեաները, ինչպէս Առանայի պաշտօնեաները, մեր ժամանումի թուականին՝ 1919, թշնամական զգացումներ կը սնուցանէին, սակայն վարանումներ ունէին, գոլէն ո՛և է հրահանգ առացած չըլլալուն համար, թէև կը բաղձային որ այդ հրամանը արուէր իրենց։

Հարիւրապետ Անտրէ պատրաստուած էր Մարաշ մեկնելու. ան Օսմանիէէն պէտք էր հետևանալ Կիլիկիոյ սահ. պինուորներէն 150 հոգ խումբի մը հետ, որ կը բաղկանար Զէրքէզներէ։ Խումբին հրամանատարութիւնը առանձնած էին վաշտապետ Սըտգը պէյ և հարիւրապետ Միտհաթ պէյ։ Հարիւրապետ Անտրէ Մարաշ հասաւ նոյ. 24 ին. քաղաքին երեւելիները, քաղաքապետութեան նախագահին, գաւթին և միւճթիին հետ գայն գիմաւորելու գացին։ Միւֆթիարքը գայն կառավարչատան մէջ ընդունեց և անոր ներկայացուց պաշտօնեաները։

1919 դեկտ. 27 ի առաւօտն Մարաշի մեծ մզկիթին իմամը՝ Տայի Զաուէ, որ խիստ յարգուած էր, հարիւրապետ Անտրէի ի նպաստ քարոզ մը խօսեցաւ, թելադրելով որ ժողովուրդը անոր հրամաններուն հնազանդի հաւատարմօրէն։

Նոյն օրը ասկային, Քէմալականները, որ մինչև այն ատեն Անգլիացիներու դէմ հակատ բռնած էին, Ալպիստանէն կէօքսու, Մարաշ հասցուցին հարիւրի չափ արիւնկզակ ձիաւորներ, որոնք առանց ընդդիմութեան քաղաք մտան և գրաւեցին բերդը, ուր Օսմանիէէն եկած քանի մը տաս. պինուորները պահակ կը ապատէին, և հոն պարզեցին թրքական դրօշակը։ Միևնոյն ատեն կրակ բացին, քաղաքը խուճապի մատնելով։

Ապատամբութիւն մը ծագեցաւ, որուն ընթացքին ժողովուրդը փողոց քաշկռտեց իմամ Տայի Զաուէն՝ անոր մօրուքէն բռնած։ Ինչնամութիւնը այնքան կարճ տեւեց՝ որ մեր ապաններէն մէկ քանին չուկայ վազեցին խանութներէն վերադառնալ տալու համար, և վերադարձան առանց ո՛և է դէպքի։ Բայց, բնականաբար, հայ բնակչութիւնը՝ որ Իրլաքեան ընտանիքին հակազութեան ներքև, հարիւրապետ Անտրէի խիստ խանդավառ ընդունելութիւն մը ըրած էր, կը վախնար թէ այս խռովութիւնը բռկիլը էր իրենց նեղութեանց։

Հար. Անտրէ հեռաձայնեց Այնթապ՝ գնդ. Ֆլի Սէնթ Մառիի, խնդրելով որ իրեն դրկէ 2-3 հարիւր մարդոցմէ բազկացած օգնական այժ մը, որ կարող պիտի ըլլար բնականոն վիճակ մը վերահաստատել անմիջապէս այն ժողովուրդին ներկայութեան՝ որ մեր ուժին համոզուած էր և մեր արժանապատուութեան վրայ վստահութիւն ունէր։

Սակայն գնդ. Ֆլի Սէնթ Մառի հիւանդ ըլլալով, և միևնոյն ատեն ձեռքին տակ շատ սակաւ միջոցներ ունենալով, խնդրեց հար. Անտրէէն որ Այնթապ գայ և իրավութիւնը պարզէ իրեն։ Դեկտ. 30 ին հար. Անտրէ Մարաշէն Այնթապ մեկնեցաւ։ Գնդ. Ֆլի Սէնթ Մառի կացութեան իրազեկ ըլլալէ ետք, խորհելով որ չըպիտի կրնայ այս հարցին լուծում մը տալ, զայն դրկեց Ատանա զօրաբաժինի հրամանատարին։

Այս դէպքերուն առթիւ պրոյցներ չըլլցան թէ հար. Անտրէ Մարաշ հասնելուն թրքական դրօշակը վար առնել տուած և անոր տեղը ֆրանսական դրօշակ պարզել տուած է, ինչ որ այս ապատամբութեան պատճառ եղած է։ Հարիւրապետ Անտրէ ո՛և է ատեն թրքական դրօշակ վար առնել տուած չէ, և ոչ ալ ֆրանսական դրօշակը բարձրացուցած։ 1919, Նոյեմբեր 16ին զօր. Գուռայի Գէյրութ հասնելուն առթիւ՝ ֆրանսական դրօշակը մեր

բանակատեղին վրայ պարզուեցաւ։ Թրքական զրօշակը առակայն շարունակաբար կը ծածանէր կառավարչատան վրայ։ Բերդին վրայ բարձրացուած թրքական զրօշակը հոն պահուեցաւ՝ բէֆիէի միացումով կրօնական հանգամանք մը ունենալուն համար։

Իրականին մէջ Մարաշի մէջ գործող անհատներուն մօտ յանձնառք չկայ։ Բէմալական շարժում գոյութիւն ունեցած է, և որ քանի մը շաբաթ առաջ Առանայէն խմացուած է հետագրով։ Այս շարժումը կը բախէր ֆրանսական գործունէութեան՝ որ գէթ անկարող էր զայն զսպելու։

Մարաշի պէտքերուն պատասխանատուութիւնը բացայայտօրէն կ'իյնայ անոնց վրայ՝ որոնք չկրցան երկու կամ երեք հարիւր մարդիկ բերել անհրաժեշտ թնդանօթներով, որպէս զի կարելի ըլլար զսպել քէմալական առաջին ապստամբութիւնը՝ որ գէթ նոր ծայր կուտար, ինչպէս նաև անոնց վրայ՝ որոնք անհրաժեշտ հրամաններուը գոյէն բերել չուզին թուրք պաշտօնեաներուն համար։

Բացայայտ անպատեհութիւններ կային՝ որոնք մեզ կը ստիպէին Մարաշի մէջ մեր գործողութիւնը յապաղեցնելու, երբ մեր կողմնակիցներըը՝ անոնց գլուխը ըլլալով Գայազիտ Ջաւէն, մեզ կը թելադրէին անմապարել։

Գ. ՄԱՍ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ջօր. Տիւֆիէօ, հրամանատար 156րդ. զօրաբաժնին, 1919 գեկտ. 2ին Մերսին ցամաք կ'ելլէր և մինչեւոյն օրը Առանայի մէջ կը ստանձնէր վարչական ու զինուորական հրամանատարութիւնը՝ 600 քիլոմէթր երկարութիւն ունեցող շրջանի մը։ Անոր զինուորներուն մէկ մասը միայն ցամաք հանուած էին։

Օամ. կառավարութիւնը 1919 նոյ. 2 թուակիր իրաէով Առանայի կուսակալ կարգած էր ձէլալ պէյ. այս բարձրաստիճան պաշտօնեան իր ուսումը առած էր Գոնի մէջ, այն միեւնոյն համալսարանին մէջ՝ ուր ուսած էր գերման գահաժառանգը. պատերազմի միջոցին ան Հալէպի կուսակալն էր։ Այս անուանումը գէմ էր 1919 փետր. 20 ի պայմանագրութեան տրամադրութեանց՝ որ հետեւեալն է.—

Յօդ. 5.— Թրքական այն պաշտօնեաները՝ որոնց մասին անընդհատ տեղեկութիւն հասած է, Եգիպտ. արշաւախումբի բանակին կողմէ պաշտօնանկ պիտի ըլլան։ Անոնց տեղը անուանուելիք պաշտօնեաներու անուններուը պէտք է ներկայացուին այդ բանակի ընդհ. հրամանատարի վաւերացման։

Հակառակ եղած բոլոր ընդդիմութիւններուն, որոնք կ'ըլլային մասնաւորապէս ձեղալ պէյի գէշ բնաւորութեան մասին, անոր կուսակալ անուանումը չի մերժուեցաւ։

Կուսակալ ձեղալ պէյ Կիլիկիոյ մէջ պիտի՝ խաղար շատ գէշ գեր մը՝ որ խիստ տխուր ու ողբալի անկարգութեանց պատճառ պիտի ըլլար։

Գ. փոթ Փիքօ, Արեւելքէն մեկնած միջոցին, Սմառ գացած էր՝ Մուսթաֆա Քէմալը տեսնելու համար։ Այս ճամբորդութիւնը մեծ վիճաբանութեանց տեղի տուաւ. ա՛չ Գէյրութի և ոչ ալ Զոլոոյ մէջ հաւանութիւն չտժանացաւ այս տեսակցութիւնը։

Գաժանական տեսակէտով հետաքրքրական է յիշատակել հետեւեալ քէմալական չտժումին սկիզբնները, անգլ. հրամանատարութիւնը յայտարարած էր թէ՝ ինք միայն Գ. Զոլոոյ թուրք կառավարութիւնը և անոր նշանակած պաշտօնեաները կը ճանչնայ։ Այս վերաբերումը շատ որոշ էր, ուրեմն։ Այն պահուն երբ անգլ. զինուորները մեկնիլ սկսան՝ Կէօքսուի և Ազիզիէի Չէրքէզները ֆրանս. իշխանութեանց գիմեցին, խնդրելով անկէ որ իրենց երկիրը գրաւեն, ազատելով զիրենք թրք. լուծէն։ Որովհետեւ գրաւման հոգամասի այս ընդլայնումը ֆրանս. հրամանատարութեան ծրագիրներուն մէջ չկար, և նամանաւորապէս չտժումը Քէմալականներուն գրգիռ պիտի պատճառէր, գնդ. Գէմոն բարձր քոմիսէրէն արտօնութիւն առացաւ հետագրելու Մուսթաֆա Քէմալին, անոր հաղորդելու թէ՝ այդ հոգամասերը գրաւելու հարց չկար (1919, հոկտ. 29)։

Հոկտ. 30 ին Մուսթաֆա Քէմալ Սմառէն պատասխանեց թէ կատարելապէս գոհ մնացած է իր առացած լուրէն, սակայն իր անձնական կարծիքով մտքերը հանդարտեցնելու և վերաբերոգելու համար այն բարեկամութիւնը՝ զոր գտնուէ ի վեր ունեցած ենք Ֆրանսայի հետ, անհրաժեշտ է նամանաւորապէս հերքել Ուրֆայի, Այնթապի և Մարաշի գրաւման լուրերը, մինչդեռ առանց յայտարարելով որ Կիլիկիոյ գրաւումը ժամանակաւոր է։ Այս հետագիրը հշգրիտ պատասխան մը չէր պարունակեր, սակայն այն առաւելութիւնը ունէր որ յստակօրէն ցոյց կու տար Մուսթաֆա Քէմալի տեսակէտները, մանաւանդ որ Մարաշը, Այնթապը և Ուրֆան արդէն գրաւուած էին ֆրանս. ուժերու կողմէ, ինչ որ

Մուսթաֆա Քէմալ չէր կրնար անգիտանալ հեռագրած պահուն։

Քանի մը օր ետք, 1919 նոյ. 19ին, Մուսթաֆա Քէմալ՝ յանուն «Մումէլիի և Անատօլուի իրաւունքներու պաշտպան քոմիթէներ» հեռագիր մը կ'ուղղէր «Ատանայի, Սիսի, Մերսինի և ձէյթէլը Գէրքէքի իրաւունքներու պաշտպանութեան քոմիթէներուն», յայտարարելով որ Այնթապի և Մարաշի գրաւումը քաղաքական իրաւունքներու և ինքնապաշտպաշտպանութեան հակառակ է, «չարժուի մը՝ որ կ'ոտնակոխէ այդ տեղերու բոլոր իրաւունքները և բնակչութիւնը», հրահանգելով որ «այս անարդարութեան ընթացքը ազդուրէն պահանջեն»։

Յայտնի է ուրեմն որ այդ թուականին իսկ մենք բախումի մէջ էինք Մուսթաֆա Քէմալի հետ։ Երկու ճամբայ ունէինք մեր առջև,—կա՛մ հանգստացուցիչ մը գալ անոր հետ, և կամ պայքարին մէջ նետուիլ, օգտագործելով բոլոր դաշնակիցները և ներպատասար միջոցները։

Մէկ մեկը և ոչ միւսը ի գործ դրուեցաւ։ Մենք բաւականացանք, ինչպէս պիտի տեսանենք քիչ մը վերջը, մեր հարուածները մեզի պահելով, թշնամիին թողլով զինուորական ու քաղաքական ասպարէզը։ Ցաճախ ոմանք կը հարցնեն թէ՝ ինչո՛ւ Մուսթաֆա Քէմալ, անտեսելով Ցոյներն ու Անգլիացիները, իր պայքարը առհմանափակած էր միայն Ֆրանսացիներուն դէմ։ Պատճառները տակաւին հշգրիտ կերպով ծանօթ չեն, սակայն կարելի է հիմակուընէ երկու պատճառ ցոյց տալ.—

Ա.— Թուրք ազգայնականութիւնը իրենց կրթութիւնը Գերմանիա առացած է, և որոնք կառչած մնան իրը գինակից Գերմանիոյ։ Ճիշտ է թէ Ֆրանքոֆիլութիւնը մերձեցումներ եղած են, սակայն հաւատարակէս ճիշտ է որ երեսուն տարիէ ի վեր Գերմանիան Թուքիան գերմանացուցած է, և երեսուն տարուան այս աշխատութիւնները կարելի պիտի չլլար ջնջել միայն տեւական և հաւատար ուժգնութիւն ունեցող չանքերով միայն։

Բ.— Լքուած ու կարօտ այն վիճակը՝ որուն մէջ ինկան Պելկիկան գրաւող բանակները, շատ աւելի փորձիչ նպաստակէտ մը ունէր ան՝ քան թէ Իզմիրի յոյն բանակը որ մեծ թիւ մը կը կազմէր և ապրանքի ամէն առատութիւն ունէր։

Քէմալական չարժումին կազմակերպութիւնը մեր առհմանագլխուն վրայ՝ քանի մը շարաթներէ ի վեր իմացուած էր։ 1919 մայիս 29 ին գնդ. Ռէմօն չեչուած էր այս չարժումը չխոչընդոտելու անհրաժեշտութիւնը, և որ՝ հակառակ պարագային, պիտի յորդէր ամբողջ Փոքր Ասիան։

Հոկտ. 27 ին, Ազիզիէի և Կէօքսուի միջև քէմալական ուժեր նշմարուեցան, որոնք կը սպառնային Շար-Հաճըն-Սիս ճամբուն։ Նոյ. 3 ին Փուլէ օդանաւը եկաւ Գոնիայէն, հաղորդելով որ թուրք սպաներ այդ քաղաքին մէջ ցրուած էին հետեւեալ յայտարարութիւնը. —«Ապատամբեցէ՛ք, Սուրիացիներուն պէս երկկոտ մի՛ ըլլաք»։ Նոյ. 18 ին Մուխի մէջ (Մելեկիայէն 70 քիլօմէթր դէպի արեւելք) հաւաքոյթներ տեղի ունեցան, սակայն գայմագամը դէմ կեցաւ այդ շարժումին։ Նոյ. 30 ին Ուրֆայի մէջ ապատամբական շարժում մը տեղի ունեցաւ, սակայն հարթեցաւ Սաժու հարտար ու աղդեցիկ դիւանագիտութեամբ մը յաջողեցաւ հանդարտութիւնը վերահաստատել։

Չոր. Տիւֆիէօի ժամանումէն ետք (1919 դեկտ. 2) արեւելեան գօտիի գաւառներու վարչութիւնը յանձնուեցաւ զօր. Քէբէքի՝ Այնթապի մէջ, և որ իրեն հետ ունէր գնդ. Քափիթըլ՝ ձարտարապետութեան մէջ, և այսպէսով զօրաբաժնի հրամանատար զօրավարին ուղղակի աղդեցութեան տակէն առնուեցան արեւելեան գօտիի հոդամասերը։ Հրամանատար Մօսպիէօ առանձնաց Մարաշի վարչական գործերուն տնօրէնութիւնը, դեր-գնդապետ Ֆլի Սէնթ Մաճ՝ Այնթապի, հարթեցաւ Սաժու ալ մնաց Ուրֆա և հարթեցաւ Անտէ՝ Օսմանիէ։

Յունուար 21 ին Մարաշի վրայ յարձակում գործուեցաւ։ Դժբախտաբար անթել հեռագրի չգոյութեան պատճառով հաղորդակցութիւն գոյութիւն չունէր։ 1920 փետր. 3—5 ին Առանա հասած երեք օդանաւերը քանի մը անգամ հոն գացին, սակայն օդանաւորդները երկրին բոլորովին անծանօթ ըլլալով՝ չատ կըցկտուր լուրեր միայն բերին։ Այսպէս ուրեմն, զօր. Տիւֆիէօ յունուար 31 էն (այս թուականին լրաբեր մը հասաւ Առանա, յունուար 28 ի լուրերը իրեն հետ բերելով) մինչև փետր. 13 ը և է տեղեկութիւն չստացաւ Մարաշէն։ Փետր. 6 ին օդանաւ մը Մարաշ գնաց և դիրքերու մասին տեղեկութիւններ բերաւ, սակայն ատոնք ալ անբաւական էին։

Մարաշի պարպումը պաշտօնական տեղեկագիրներու պատճառաւ կարելի չէ հիմա կերպով ներկայացնել այս խնդրին մանրամասնութիւնները։

Մարաշը հակայ քանակութեամբ ցորեն ունէր և ասիկա մեկ պատճառն էր՝ որով քէմալականները վճռած էին Մարաշի վրայ յարձակիլ, որովհետև Մալաթիոյ շուրջը սով կը տիրէր։ Միւս կողմէ սակայն խալահիէ մեկնող նօրմանի բանակը (փետր. 5ին) իրեն հետ կը տանէր 7,5 նոց թնդանօթներու հրետանիներ և մեծ քանակութեամբ ռազմանիւթ։ Վերջապէս քաղաքը

բոլորովին քանդուած էր։ Թուրքերը քարերով այրերին հայհոյանքներ կ'ընդունէին, ուր բնակիչներուն 7—8000 հոգիներ ու երախաներ, իսկ անոնք որ փորձեցին փախչիլ՝ հրացանով սպանուեցան։

Նօթմանի բանակին հոն հասնելուն ժամանակը այնքան մեծ յուսահատութիւն մը պատճառած էր յարձակում գործողներուն որ՝ իրենց համար քաղաքին պետը Տօքթ. Մուսթաֆա, Բէրէքիի մօտ եկած էր թշնամութիւնները դադրեցնելու համար բանակցելու։ Այս այցելութիւնը կը տրուէր այն առթակ վայրկեանի մը՝ երբ մերինները Մարաշը պարպել որոշած էին։

Հետեւաբար նահանջի հրամանը գաղտնի կը մնայ ցարդ։ Այդ հրամանը ո՛չ Գէյրութի և ոչ ալ Ատանայի մէջ տրուած էր, այլ Մարաշի մէջ։ Տարակուսելի չէ բնաւ որ՝ եթէ անթիկ հետապրի կայան գոյութիւն ունենար Մարաշի մէջ, նահանջի հրաման պիտի չի տրուէր։

Մեր վիրաւորները ձգուեցան Ամերիկեան հիւանդանոցը, անոնցին քանակութեամբ առգրանքի փնացաւ՝ փոխադրութեան միջոցներու չգոյութեան պատճառով։

Երբ որ նահանջի հրամանը տրուած էր և մեկնումը անմիջապէս տեղի ունեցաւ, Հայերուն շատ թերի կերպով լուր տրուած էր այս նահանջի մասին։ 7—8000 Հայեր բանակին հետ մեկնեցան, զարհուրելի ցուրտի մը միջոցին։ Մօտաւորապէս 2000 հոգիներ ալ, որ շատ ուշ տեղեկութիւն առած էին, փորձեցին առանց բանակին միանալ, և գրեթէ բոլորն ալ չվերադարձան։

Գնդ. Նօթմանի բանակին և թշնամւոյ Հայերու իսլահիէ հասնելէն ետք, զօր. Տիւֆիէօ փետր. 13ին Ատանայէն Իսլահիէ գնաց առաջին ձիուն և փոթորիկի մը միջոցին։ Գնդ. Նօթման, որ ցուրտէն ու փոթորիկէն ուժասպառ եղած էր, ձիէն վար առնուեցաւ։ Գէրնաթի թիւրքահօրնեներու վաշտ՝ որ վերջապահ գունդը կը կազմէր, ամբողջ կէս օր կանգ առած էր համբառն վրայ, ապահովելու համար Հայերուն՝ որոնք իրենց ետին հազարաւոր գիւղերը կը ձգէին։

Մեր կորուստը եղաւ 1200 գինուորներ, վիրաւոր կամ հիւանդ, որոնց 200ը անդամահատ եղան՝ առանց ըլլալնուն համար (քանի մը հոգի կորնցուցին իրենց չորս անդամներն ալ — երկու ոտք և երկու թեւ)։ Կը կարծուի թէ 7—8000 Հայեր առանց են համբառն։

Սիվասի և Էնկիւրիի մէջ յուսահատութիւններ կատարուեցան. մեծ ամբոխառանութիւն մը երկաթգիտանացուց Քէմալականները՝ որ տակաւին տարակուսանքի մէջ էին։

Մարաշի կռուատար ահաւոր հարուածի մըն էր մեր ազգանպաստութեան, զոր կարելի պիտի չըլլար վերահաստատել քաղաքը անմիջապէս վերագրաւելով։ Սակայն այն ատեններ՝ որ այս հարուածին ենթարկուած էին, պէտք ունէին վերակազմութեան։ 600 քիլոմէթր երկարութիւն ունեցող երկաթուղային գիծ մը պաշտպանելու անհրաժեշտութիւնը ամէն ոյժ կը չլսուէր։ Մանաւանդ որ այս երկաթուղին մէջտեղը կը գտնուէր Հալէպի Շէրիֆականներու կեդրոնը՝ որ ամէն յարձակողականի կ'արգիլէր։

Առաջին զօրաշարժը վիճակը տագնապալի էր։ Մերսին—Ատանա—Իսկէնտէրունի գիծը Բահունի մօտերը շարունակ կը կտրուէր, և վտանգականութիւնը օրէ օր կը պակսէր։ Հալէպի մէջ ուրիշ արգելք մը կար։ Գէյրանթ—Բայաք—Հալէպ գիծը Շէրիֆի մարդոց ձեռքն էր, որոնք կ'արգիլէին անոնց կարեւոր փոխադրութիւն։ Իսկէնտէրունի—Բաֆֆա գիծը անձրեւի մը հետեւանքով գէշ վիճակի մը մէջ էր և անհրաժեշտ էր բանակը քալեցնել։ Փոխադրութեան միջոցները ուրիշ տեղեր ալ գոյութիւն չունէին։

Այսպէսով արեւելեան գօտիի հոգամասերու կացութիւնը շատ փոփոխ գիրք մը կը առնար, և Կիլիկիոյ մէջ աւելի եւս կը վատթարանար՝ կռւատակալ ձէլալ պէյի խառնվարար ու թշնամական գործունէութեամբը։

Ուրֆայի կացութիւնը շատ վտանգաւոր հանգամանք մը առացած էր։ Գնդ. Նօրմանի յանձնուելուս Ուրֆա մեկնելու առաքելութիւն մը։ Ուրֆայի պահակախումբը պաշարուելուս ամբակածութեան ենթարկուելուս ան ապառած էր իր ռազմանիւթին ու պարէնը։ Անոր հետ հաղորդակցութիւն հաստատելու համար զօր. ար լամօթի կատարած չանքերուն հակառակ, որոնք ա'եւէ արդիւնք չունեցան, պէտք եղաւ կազդարութեան մը յանձնել, որուն հանձնարարութեամբ պիտի պարպէր Ուրֆան և պիտի քաշուէր գէպի Ճիբաւս։ Բայց հարիւր ընթացքին պահակախումբը ծուղակի մէջ ինկաւ և ամբողջովին չարգուելուս, բացի ապրէ մը և քանի մը հոգիէ։

Կիլիկիան դեռ խաղաղ էր, բայց շարժումը կը ծաւալէր կռւատակալ ձէլալ պէյի գնկամտութեամբ։ Ձէլալ պէյ Ատանա եկած առեն 48 ժամ բնաւ չերեւցաւ, և զօրավարին կողմէ այս մասին եղած դիտողութեան պատասխանեց որ հիւանդ էր։ Իր Ատանա հաստնելէն ետքը քաղաքական և կրօնական բազմաթիւ ժողովներ գումարեց մզկիթներու և գերեզմաններու մէջ։

Կիլիկիան կը պատրաստուէր կռւոի.— Ետքը՝ որ Կիլիկեան

ռատիկան զինուորներու ջոկատի մը կողմէն գրաւուած էր, քանի մը շաբաթ յետոյ կ'իյնար. ապատամբութիւնը կը ծաւալէր և կը հասնէր Հաճընի։

Հայ փաստաբան Գ. Զալեան Հաճընի գայմագամ կարգուեցաւ. Առանայէն մօտաւորապէս 1200 հրացան և 125,000 պատրոն (փամփուշտ) ղրկուեցաւ Հաճընի՝ նկատի ունենալով որ կրնայ պաշարուիլ։ Այս քաղաքը և իր շրջանը մաս կը կազմէին Ֆրանսական գրաւման և վարչութեան գօտիին։ Կիլիկեան ռազմ. զինուորներէն 100 հոգինոց ջոկատ մը հոն կը գտնուէր։ Բնակիչները և Հայ զէկավարները կրկնակի դիմումներ կատարեցին որ Հայկական Լէգէոնէն ջոկատ մը ղրկուի հոն. հրամանատարութիւնը սակայն ընթացք չտուաւ այս խնդրանքին։ Սիսէն եղած վերջին առաքումը (30 հրացան, 50,000 պատրոն) Քէմալականներու կողմէն գրաւուեցաւ և անոր ընկերացող կիլիկեան ռազմ. զինուորները կատարուեցան կամ ցրուեցան։

Մինչև 1920 նոյ. ամիսը Հաճընը պաշտպանուեցաւ անխռով կերպով։ Գ. Զալեան հոն հաստատուելէն կառավարչատան վրայ բարձրացուց Ֆրանս. դրօշակը։ Երկու անգամ կրցած է Հաճընը երթալ Ֆրանսական օգնութեամբ. երկրորդ անգամուն՝ ան սրնտուկ մը պատրոն և քիչ մը առողջապահական իրեր և սուրհանդակը ձգեց հոն։ Յետոյ, հակառակ եղած բազմաթիւ կարելի չեղաւ ուրիշ օգնութեամբ ղրկել, որովհետև այն 5—6 օգնութիւնները՝ որոնք կրնային գործել, իրենց թռիչքի ժամերէն աւելի կը տեւտնէին. վերջին փորձ մը օգնութեամբ անկումը առաջ բերաւ Սիսի մէջ, որ մեր ձեռքն էր գետ, բայց Սիսի պարպումէն ետք Հաճընի օգնելու ամէն կարելիութիւն վերջ գտաւ։

Պատերազմէն առաջ Հաճընի բնակչութիւնը բաղկացած էր Հայ, 25,000 էր. զինադադարէն ետք 8000 Հայեր հոն վերադարձան. քանի մը հարիւր թուրքեր՝ որոնք պատերազմի միջոցին հոն հաստատուած էին՝ չարունակեցին հոն ապրիլ։ Քէմալական արշաւանքի միջոցին շրջակայ գիւղերու 2000 Հայերը հոն ապաստանեցան. վերջին տեղեկութեանց համաձայն՝ այս 10,000 հոգիէն չուրջ 480ը ջարդերէն ապաստած են։

Սիսի պաշարումը կը սկսէր մարտ 27-ին, Զօրանթիները՝ ապրիլ 9-ին։ Շէյխլէրի և էքպէզի քրիստոնեաները պարպուեցան և Քէմալականները հոն հաստատեցին Ձէյթէլը-Գէրէքէիի կառավարութիւնը։

Եւ կարգով երկաթուղիի գծին վրայ գտնուող բոլոր պահակախումբերը՝ գէշ պաշտպանուած և ռազմամթերքով ա-

տուած, պրկուած երկաթեայ փշաթելերէն, կ'իյնային բազմաթիւ թշնամիի մը ճնշման հետեւանքով։

Իսկապէս ֆէմալական արշաւանք մը տեղի չունեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, միայն 2-3000 հոգի եկան՝ որոնք ատիպեցին գիւղերը որ իրենց օժանդակին գրամով, նիւթով և պիտուրներով՝ բապուրներ կազմելու համար։

Ներսեանի զօրախումբին ձեռք բերած անկատար արդիւնքին հետեւանքով՝ զօր. Լամօթ պարենաւորման նոր–զօրախումբ մը կազմեց, որուն մէջ մտցուց 7,5 նոց հրետանին՝ որ միակ սպառնալիքով մը ուղղուած էր Այնթապի Հրետանին Այնթապէն հեռացուելէն երկու ժամ ետք՝ թուրքերը ըմբոստացան. զօրախումբը ատիպուեցաւ ետ դառնալ և ազատել տեղւոյն ֆրանսական պահակազօրքը։ Այնթապը անձնատուր եղաւ 1921 փետր. 11-ին՝ աւելի քան տասը ամսուայ պաշարումէ մը ետք։

Ապրիլ 10-ին, Սուլթանին տօնախմբութեան առթիւ, կուսակալ ձէլալ պէյ՝ գրգռուած Այնթապի դէպքերէն, նման չարժուի մը պատրաստեց Առանայի մէջ եւս, բայց Ա. զօրաբաժնի հրամանատար զօրավարին կողմէ ձեռք առնուած միջոցները արգիլեցին անոր ծրագիրներուն գործադրութիւնը։ Զօրավարը հրաման ըրաւ քրիստոնեայ (Հայ, Յոյն, Ասորի, Յոյն, Իտալացի) կամ խալամ (Արաբ, Ալէվի) կամաւորներու խումբեր կազմել։ Այս վերջիններուն թիւը խիստ սահմանափակ էր, որովհետեւ նուազ վստահութիւն կը վայելէին։

Ապրիլ 16-ին Գ. Թօպէր որ Քէ Առանա եկաւ, ուր մնաց 48 ժամ, և տեսակցութիւն մը ունեցաւ կուսակալ ձէլալ պէյի հետ, որ այնպիսի ընթացք մը ունեցաւ որ՝ Գ.Թօպէր որ Քէ զայրացած, խստօրէն բարձր քօմիտէէն խնդրել անմիջական մեկնումը այս թուրք պաշտօնեային։

Այս այցելութենէն ետք, առաջին անգամ ըլլալով եէնիճէի և Զէյթունլուի մէջև երկաթուղիի գիծը կտրուեցաւ. ապրիլ 22 ին օգնաւ մը Առանայէն Մերսին կը տանէր սուրհանդակը։ Միեւնոյն առեն, քէմալական չէթէները գաշտ իջան, գիւղերէն օգնութիւն կը առանային, կը հաւաքէին քրիստոնեայ բոլոր գիւղացիներն ու գործաւորները և զանոնք լեռը կը տանէին՝ զանգուածային կերպով չարդելու համար։

Դաշտերուն մէջ գտնուող քրիստոնեաները Առանա կը փախչէին, ուր կ'աւելցնէին պարենաւորման և բնակարանի դժուարութիւնները։

Ակէ զատ, կուսակալ ձէլալ պէյ կը դեկավարէր չարժումը, այն բացայայտ նպատակով որ՝ մեզ ստիպէ մեր զօրքը Առանայի

մէջ պահել, գաշտը Քէմալականներուն առջև ազատ ձգելու համար։

Այս միջոցին էր որ Առանայի մէջ սկսան պատրաստութիւն պատերազմի մը եւ որովհետև ռազմանիւթի բացարձակ չգոյութիւնն կը սիրէր, նախ կազմակերպուեցաւ հիւսիսային ճակատը՝ իբրեւ առաջնեղով. հարաւային կողմը արդէն գիւղերը գէթ որոշ ապահովութիւն մը կը ներշնչէին. վերջապէս արեւելեան կողմը պաշտպանուած էր Ինէիրլիի հայկական պահակախումբով և Սիհունով, Քէպէտ Քրքրական զօրանոցի հրետանիի ապառնալիքին ներքև կը գտնուէր։

122րդ. զօրաբաժինի (զօր. Կուռօ) խակէնտրուն ժամանումը գործը լաւ ճամբու մէջ դրաւ։

Մայիս 3 ին Մերսինի չուբի խողովակները քանդուեցան և քաղաքը պաշարուեցաւ։ Մայիս 10 ին Առանայի պաշտպանողական կազմակերպութիւնը զօրացուած էր.— քրիստոնեայ Թաղերը այնպէս մը կազմակերպուած էին որ՝ ինքզինքնին կարենան պաշտպանել։ Այս միջոցներուն չնորհիւ, որոնք զօրքերով կարելի էր զօրասիւն մը կազմել՝ գնդ. Կրասիի հրամանին տակ, պաշարումէ ազատելու համար Զօրանիին, և թերեւս համար այնտեղի Ֆրանս. պահակազօրքը, որուն պարենաւորումը այլեւս անկարելի էր, որովհետև երկաթուղին կտրուած էր և փոխադրութեան մեր միջոցներն ու ճամբաները անբաւարար էին։

Մայիս 16 ին, զօրասիւնը Տարսոն կեդրոնացաւ, և 17ին յարձակեցաւ Գերմանացիներու կողմէ չինուած գեղեցիկ ճամբուն խարխին համաձայն։ Պայրամլը գիւղը գրաւելէ ետք, Կրասիի զօրասիւնը՝ Ալպեանններու նման հոգամասի մը վրայ, բախեցաւ բազմաթիւ չէթէներու, որոնք հետեւակազօրքի խիստ բուռն հրացանաձգութիւն մը կ'ընէին։

Մայիս 20 ին, խորհելով որ այս կերպով նպատակին չպիտի կրնայ հասնիլ՝ գնդ. Կրասի նահանջի հրաման բրաւ։ Սակայն Զօրանիի մէջ պաշարուած Ֆրանս. պահակազօրքին հրամանատար Մէհմէտ չէր ուզեր անձնատուր ըլլալ. անոր կինը Գէլէմէրիկի մէջ հիւանդապահուհի էր, և ինկած էր թշնամիին ձեռքը։ Հրամ. Մէհմէտ առանալով այն հրամանը թէ կարելի չէր զինքը փրկել, իր 6,500ոց երկու թնդանօթները անգործածելի վիճակի վերածելէ ետք, հոն ձգելով վիրաւոր զօրքերը (մօտ 150 հոգի, որոնք չարգուած ըլլալու էն), Զօրանիին մեկնեցաւ և ուղղուեցաւ գէպի Տարսոն։ Սակայն ճամբան պաշարուեցաւ, և այլեւս ռազմանիւթ չունենալով, անձնատուր եղաւ։ Հրամանատար Մէհմէտ ոչ է։

Անոնք դեռ կեսարիա կը մնան իրը գերի (փետր. 1921)։

Զօրանոցին վրայէն զրկուած օգնական մը լուր բերաւ թէ այդ գիրքը լուռ է։

Այսուհանդերձ Մայիս 18 ին, 30 Բշնամի հեծելազօրքեր ներկայացան Առանայի հիւս. հակատը. մայիս 21 ին առաջին ընդհարում մը տեղի ունեցաւ Շաքիր փաշայի կայարանին առջեւ քաղաքին արեւմուտքը։ Այս թուականէն սկսեալ մինչեւ օգոստ. 10 սոնք սովորական իրողութիւններ եղան այլեւս։

Դաշնակից կառավարութեանց պահանջին վրայ, Զոլսոյ Շէյխ իւլ-իսլամը Քէթվա մը հրատարակած էր, ուր Քէմալականութիւնը կը դատապարտէր իրրեւ ըմբոստութիւն փասիւահին եւ խալիճային դէմ։ Այս Քէթվան Առանա հասաւ Թրանսերէն Թարգմանութեամբ՝ անթել հեռագրի միջոցով. պէտք եղաւ Թուրքերէնի Թարգմանել զայն, եւ հազարաւոր օրինակներ ցրուեցան ամենուրեք։ Այս պաշտօնագիրը քանի մը օր մեծ տպաւորութիւն առաջ բերաւ իսլամական շրջանակներու մէջ։

Բայց կուսակալ ձեռնամուխ պէտք էր, պատրաստակելով Թէ ինքը Զոլսէն չէ ստացած այդ Քէթվային բնագիրը.— նախնական ձեռնարկութիւն մը, որուն ուշադրութիւնը չէ գրաւած գիտակցաբար,— հակառակ եղած կրկնակի պահանջներուն, ներկայ չգտնուեցաւ Ուլու Համիի մէջ Քէթվան ընթերցման, այսպէսով անոր պաշտօնական հանդամանքը կասկածի ենթարկելով։ Վերջապէս կուսակալը Բշնամիին իշխանութեան ենթակայ կարող մխիթարին կողմէ հակա-Քէթվա մը հրատարակել տուաւ, որ մեծապէս վնասեց նախապէս ձեռք բերուած արդիւնքին։

Բարեբախտաբար 1920 մայիս 27 ին Զոլսէն ներքին գործերու նախարարէն անթել հեռագիր մը Զոլիս կը կանչէր կուսակալ ձէլալ պէյը, որպեսզի Կիլիկիոյ կացութեան մասին բացատրութիւններ տայ։

Առանայի քէմալական չարժման պետերը՝ Սուպհի փաշա, Գաւրի պէյ, Իպրահիմ Բասրի, Ֆէյզի էֆ. յուսահատած, խնդրեցին որ իրենք ալ մեկնին կուսակալին հետ։ Զօր. Տիւֆիէօ առնոնց ամէն դիւրութիւն տուաւ։ Գէտք է յիշատակել որ կուսակալը իրեն հետ տարաւ մօտաւորապէս հազար քիլօ ծանրութեամբ գոյքեր։

Մայիս 30 ին կուսակալը եւ իր համախոհները Առանայէն կառախումբով համբայ եղան Մերսին երթալու համար, բայց Տարսոնէն անդին երկաթուղիի գծին խզուած ըլլալուն հետեւանքով ստիպուեցան Տարսոն մնալ. հեռագր. հաղորդակցութիւնը խզուած էր եւ անթել հեռագրի ա՛ն է գործիք բնականաբար գոյութիւն չունէր Տարսոնի մէջ։

Մայիս 31 ին կարելի եղաւ գիծը նորոգել, և կուսակալը մեկնեցաւ Մերսինն։ Հասկցուեցաւ որ Էմմալականները անոր ձի մը և առաջնորդ մը ղրկած են՝ իրենց միանալու համար։ Բայց ան նուազ մտահոգ չառաջացնալ դիրքերու գործողութեանց խառնուելու, մնաց Մերսինի մէջ և հոն աշխատեցաւ զրգռել։ Ասիկա այն ատենն եղաւ որ՝ զօրաբաժնի հրամանատար զօրավարը հրաման բրաւ անոր՝ կամայ ակամայ, այն ատենն նաւահանգիստը գոնուող Էրճէսթ Ութնեաը նաւերու, հոն ապաստանու համար իտալական չոգենաւին՝ որպէսզի զայն Գալիս փոխադրէ իր ընկերակիցներուն հետ։

Գերմանահայէր ձէլալ պէյի խիստ ուշացած մեկնումին նպաստաւոր հետեւանքները գժբախտաբար չնչուեցան նոյն պահուն Էնկիւրիի պետադատարոյն։

Իրապէս, բարձր քոմիսէրութիւնը՝ որ 1919 դեկտ. ին ընդդիմացած էր Գ. ժօրժ փիլքօի դէպի Սվազ համբարձութեան, այն անորոշ դիրքին հետեւանքով որ մեզ պիտի դնէր ըմբոստ զօրավարի մը հետ մեր բանակցութիւնը՝ հանդէպ Սուլթանի կառավարութեան, և նման դիմումի մը պատճառով Մուսթաֆա Քէմալի առանալիք կարեւորութեան հետեւանքով, աւելի կարեւոր առաւելութիւններ գտեր է քան այս անպատեհութիւնները։ Գ. Բօպէռ որ Քէ ուրնին Էնկիւրի ղրկուեցաւ, ուր քանի մը օրուան դժնդակ բանակցութիւններէ ետք, ան կը յաջողի ձեռք բերել պետադատարի մը բնագիրը՝ որ ինքն ալ անբաւարար կը գտնէր և զայն առորագրել կը հաւանէր միայն վերին հրամանատարին հրամանով։

Մարդ կրնայ մտածել որ նպատակ կար Գալանթիի պահակազօրքը ապատել, ասիկա չյաջողեցաւ և ան գերի կը մնար կեսարիոյ մէջ։ Ասոր փոխարէն Սիսը կը պարպուէր, Այնթապը կը յանձնուէր, և մանաւանդ ծայր ատենն կը յուսալքուէին մեր բարեկամները։ Ասիկա վախճանն էր մեր փրէսթիժին՝ որ տարեսկզբին սկիզբը արդէն այնքան խնդրոյ առարկայ էր։

Հասկնալի է որ Մուսթաֆա Քէմալի խոստումները, թէպէտ խիստ տարտամ, զազրեցնելու՝ կամ գործածելու համար ընդունուած բառը՝ վերմացնելու համար թշնամութիւնները, չիրականացան։ Այս պետադատարը պէտք էր քանի որ տեւէր. անոր պայմանները անորոշ էին, և հետեւաբար ինքնաստ հակառակորդին՝ որ օժտուած էր չարագամութեամբ։ Այս գէպքը շատ նոր է՝ անոր պատշաճ ածականները տալու համար, բայց պատմութիւնը չպիտի թերանայ զայն յիշատակելէ։

Ակռ զատ թշնամին շատ քիչ չանք թափեց իրականացնե-

յու. համար այս պինագագարը՝ որ մայիս 28 ին տեղեկացաւելով Առանայի մէջ, ամենէն գառն տպաւորութիւնը առաջ բերաւ։

Արեւելեան հոդամասերուն մէջ Այնթապը պարպուեցաւ մեր զօրքերէն և յանձնուեցաւ քէմալական իշխանութեանց, որոնք նոյնիսկ յաւակնեցան գրաւել հայկական թաղը։ Այս վերջինը՝ որ մինչև այն առնն գործօն ու պատուաւոր մասնակցութիւն մը ունեցաւ կռիւին, մերժեց թուրքերը զէնքով ընդունիլ, դիրք գրաւեց և կռուեցաւ, մինչ Ֆրանս. զօրքերը քաղաքին մօտը ուրիշ քէմփ մը կը քաշուէին։

Փիլիսի մէջ՝ երկրորդ զօրաբաժինի բանակետը, քէմալական իշխանութիւնները ազատօրէն հաստատուեցան, այնպէս որ այս քաղաքը թշնամիի հրամաններուն կը հնազանդէր։

Զինագադարը կը տրամադրէր որ այս զինուորական և քաղաքային գերիները պիտի փոխանակուէին։ Նոյնիսկ մենք գերիները վերադարձուցինք, խուսափելու համար ո և է դժուարութիւնէ. իսկ Քէմալականները բաւականացան վերադարձներով միայն մէկ ապայ և 100 զինուոր։ Փոխանակութիւնը տեղի ունեցաւ Եէնիհէի մէջ։ Նոյնիսկ այս կէտին մէջ զինագադարը հիասթափում պատճառեց. կեսարիոյ մէջ 750 գերի կը մնար և պարբերաբար ապառնալիք կ'ըլլար անոնցմէ մէկ քանին հրացանագարկ ընելու։

1920 յունիս 7 ին Սիսի 7500 փախստականները Առանա կը հասնէին՝ Սիսէն Միսիս պաշտպանութեամբ Ֆրանս. զօրասիւնին կողմէ. հարիւրապետ Թայեարտա ապառած ու յոգնած վիճակի մէջ Առանա եկաւ, առանց իր ետին կին և ոչ ալ տղայ մը ձգած ըլլալու։ Այս մարդիկը՝ քաչքայուած, փոքր Հայաստանի մայրաքաղաքը, Կաթողիկոսի աթոռանիստ քաղաքը ձգել պարտաւորուած ըլլալնուն համար հիասթափուած ու գրգռուած, անկարգութեան տարր մը պիտի ըլլային Առանայի մէջ, ուր անոնց ժամանումը աւելցուցած էր ուտելիքի նուազութիւնը՝ որ օր ըստ օրէ աւելի կը շեշտուէր։ Միւնոյն իրիկունը Առանայի արեւելեան կողմը առաջին կայարանը եղող Ինճիրլիկի հայկական համայնքները և ասոր զինուորներու պահակատօրքը յարձակում կրկին Սիսէն եկող քէմալական մէկ քանի խումբերու կողմէ՝ որոնք նահանջողները հետապնդած էին, և հրացանագութիւնէ մը ետք մերիններուն Առանա կը քաշուէին. բազմաթիւ օրեր պէտք եղաւ վերականգնելու համար այս կարեւոր դիրքը, զոր մեր թնդանօթը չէր կրնար պաշտպանել, և որ քաղաքը կը պաշտպաներ արեւելքէն։

Մայիս 28 ին զօրավար Տիւֆիէօ Գէյրութ գնաց և յունիս 9 ին վերադարձաւ Զօր. Կուռօ անոր ծանուցած էր գնգ. Գոէմօնի

տեղ իբրև Կիլիկիոյ վարչական հակակշիռ մարմինի պետը՝ գերգնդապետ Քափիքեխլի անուանումը, փոխարէն մը՝ որ առժամանակեայ կերպով յետաձգուեցաւ առաջին զօրաբաժինի հրամանատարին բուռն պահանջին վրայ։ Ասկէ զատ Զօր. Տիւփիէօ կը տեղեկացնէր այն բացարձակ խոստումը թէ՝ Արեւելքի գալիք եւ երթք վաշտերը Կիլիկիոյ պիտի յատկացուին։

Ա. զօրաբաժնի հրամանատարը՝ իրեն եղած խոստումին վստահելով, իր բոլոր տրամադրելի տարրերով Լօռան զօրասիւնը մը կազմեց (մօտաւորապէս 3 վաշտ), որուն պաշտօն տուաւ պահպանելու եւ պաշտպանութիւն առնձնելու երկաթուղիի գծին վրայ գտնուող պահակազօրքերուն՝ որոնք իրենց պարէնն ու ռազմանիւթը ապառելու վրայ էին։ Այս պահակազօրքերէն խիստ հազուագիւտօրէն լուր կը առացուէր, ընդհանրապէս օդանաւի հետազօտութիւններով, որովհետեւ ա՛չ մէկ դիրք անթիլ հեռագիր ունէր։ Այս դիրքերն էին Թօփրագ-գալէ, Օսմանիէ, Գաղէ, Քէլլէր, Խալահիէ, Մէյտան-էքզէզի։

Գալիք երեք վաշտերը բաւական էին գաշտը պաշտպանելու, թոյլ տալու որ հունձքը հաւաքուի եւ Առանայի ապահովութիւնը երաշխաւորուի։

Յունիս 10 ին, Ապտօղլուէն Առանա բերին 4 իւլամի պիակներ. քէմալական գրգռութիւն մը սկսաւ անմիջապէս քաղաքին մէջ։ Գարսիկ հիւպատոսին՝ Ասէֆ Իսմայիլի գնկավարութեամբ, եւ ժամը 10 ին կառավարչատուն խուժեցին հարիւրաւոր անձեր, եւ գնդ. Գէմօն մեծ գժուարութիւն քաշեց հանդարտեցնելու այս իրարանցումը։ Գարսիկ հիւպատոսին նպատակն էր գրծի վրայ գտնուող համաձայնագիրը թուրք իշխանութեան տեղ պաշտօնի կոչել քէմալական իշխանութիւն մը։

Յունիս 13ին պարսիկ հիւպատոս Իսմայիլ Ասէֆը իր դեսպանատան եւ Գէյրութի բարձր քոմիսէրութեան արտօնութեամբ հայտարարեց Շէմախատին պէյլի քով գնաց, որ Քիւրտ-Քէփէ կը գրուի (պարսիկ գիւղ մը՝ որ Առանայէն կը տեսնուի), ուր ան թէ՛ հեռաձայն եւ թէ հեռագիր ունէր Մոսկուի հետ, եւ որուն վրայ թրքական խոշոր զրաշակ մը կը ծածանէր։ Յատկանշական իրողութիւն մը.—թշնամի հեռաձայնական գծերու վրայ յաւելուածական գծեր հաստատել յաջողցանք, ինչ որ մեզի թոյլ տուաւ հաստատելու թէ հրամաններըը գերմաններէն կը տրուին, թէ Հէր Մաեօր եւ Հէր Հաուբիմանի անուններըը կը տրուէին։

Զինադադարի պայմանաժամը պիտի վերջանար յունիս 18 ի կէս գիշերը։

Բարձր քոմիսէրին հրամաններուն համաձայն, ամէն կարելի-

ութիւն փորձուեցաւ՝ պայմանաժամի քանի օրուան նոր երկաբանգում մը ձեռք բերելու համար, բայց միշտ բախեցանք գերմանական մեծամասնութեան մը, վասն՝ մօտալուտ յաղթանակին վրայ. և առաջուած բոլոր տեղեկութիւնները կը հաստատէին թշնամութիւնները վերսկսելու վճռական կամքը և ցոյց կուտային պատրաստութիւնները։

Մայիս ամսուան ընթացքին աւելի քան 1200 թուրք ռազմանաւեր փախուստ տուին. պինադաշարը արագացուց այս չարժումը։

Արդեօք օգտակար է ըսել թէ պինադաշարի միջոցին թշնամութիւնները չդադրեցան. բայց ըստ կանոնի մեզի արգիլուեցաւ թնդանօթ արձակել երկաթուղիի գծին հեռախօսին կողմը. այս կանոնը չարունակուեցաւ մինչև յունիսի առաջին օրերը(*), և մեզի մեծ դժուարութիւններ պատճառեց։

Չինադաշարի միջոցին երկաթուղիի գիծը ամհամն պիտի ըլլար երկու կողմերուն։

Յունիս 18-ին, կէս-գիշերը՝ ժամը 11.30-ին, պինադաշարի պայմանաժամը լրանալէ առաջ, Բէմալականները Մերթինի վրայ բուռն յարձակումի մը սկսան՝ կազմակերպուած հետեւակազօրքի կրակով. ետ մղուելով, յունիս 19-ի առաւուան ժամը 3-ին կրկին սկսան նաւահանգիստը խարխափած նաւերու հրետանիին օժանդակել քաղաքի պաշտպանութեան։ Այս միջամտութեան համար յետոյ վերին հրամանատարութիւնը ցաւ յայտնեց։

Միւս կողմէ, 18էն 19ի գիշերը եէնիհէի կամուրջը օդը կը հանուէր. յունիս 19ին ժամը 8ին Առանայէն մեկնած կառախումբը վերադարձաւ. երկաթուղին բացուեցաւ հակառակորդին միայն։

Դէպքերը գէթ բաւականաչափ յառաջացած չեն՝ որպէսզի կարելի ըլլայ առանց ռեւէ անպատեհութեան յիշել պարպումի համար որոշած կարգ մը հրամաններըր։ Բայց կարելի է ըսել թէ այս միջոցին էր որ անոնք սկսան գալ, և որովհետև այդ հրամանները անգործադրելի էին, այս պարագան ցոյց կուտայ

(*) Մխիթի պահակապօրքը յարձակում կրած ըլլալով, հրամանատարը ետ մղած է թշնամին և զայն հետապնդած իր գերազոյիններու կրակով։ Թուրք միւտիրը Առանայի չնորհակալութեան հեռագիր մը զրկաւ այս միջամտութեան համար՝ որ քաղաքը ազատած էր թալանէ։ Վերին հրամանատարութիւնէն անթել հեռագիր մը պախարակեց այս ապան, որովհետև գործողութիւնը երկաթուղիի գծին հետեւը անցեր էր։

որ կացութիւնը չէր ըմբռնուած կամ շատ սխալ գնահատուած էր։ Ակէ գալ անոնք գործադրութեան դրուելու ընդունակ չէին, մինչև 1920 սեպտ. 18ի հրամանը։

Յունիս 20էն ի վեր Տարսոնէն թնդանօթի ձայներ կը լսուէին Առանայի մէջ, բայց առանց գիտնալու թէ ի՛նչ տեղի կ՚ունենար, քանի որ անթել հեռագիր չկար։ Այս միջոցին անթել հեռագրի գործիք մը կար Մերսինի մէջ և ուրիշ մըն ալ Առանայի մէջ։

Տարսոնը, 30,000 բնակչութեամբ քաղաք մը, ունէր երկու վաշտէ բաղկացած պահակազօրք մը և 6,5նոց հրետանի մը։

Մինչևնոյն օրը բոլոր հեռագրական գիծերը կտրուեցան, որոնք նորոգուեցան միայն հակառակներին, բացի Առանա-Տարսոն գիծէն՝ որ նորոգուեցաւ օգոստոսին։ Հեռագրի բազմաթիւ թուրք պաշտօնեաներու փոխուած ո՛եւէ անպատեհութենէ զերծ մնաց, քանի որ հեռագրի գիծերը կտրուած էին արդէն։

Վերջապէս Յունիս 21ին, Առանայի հրետանին՝ իր կտրգին կրակ կը բանար Մատամա Զիֆթլիկի վրայ՝ որ մեր դիրքէն 3000 մէթր գէպի հիւսիս-արեւելք կը գտնուէր, և ուր չէթէները կուգային երկաթուղիի գիծը կտրելու, մինչևնոյն առեն կը յարձակէին Ինճիրլիկի վրայ, որ այս անգամ ետ մղեց անոնց յարձակումները։

Այս միջոցին, Առանայի հիւսիսային հատուածը աւարտած էր. արեւմտեան հատուածը լաւ յենակէտներ կը ներկայացնէր, բայց որոնք իրարու հետ կապուած չէին. հարաւային հատուածը ունէր միայն հրացանաձիգներու 3 պզտիկ խումբեր՝ որոնք պաշտպանութեան տակ կը գտնուէին. այս վերջիններուն զօրացուեցան հայ և քաղդէացի 25 կամաւորներու երկու խումբերը. մինչևնոյն առեն կառավարչագործուեցաւ քրիստոնեայ թաղերու պաշտպանութիւնը (կազմակերպուած տուն, պատնէշ, աւազի կամ հողի տոպրակներ, մեայուն դիրքերու կազմութիւն)։ Արեւելեան կողմէն Ինճիրլիկը կը պաշտպանէր քաղաքը, որ այդ կողմէն գեռ շատ քիչ յարձակումի կրած էր։

Հինուորներուն պարենաւորումը յունիս և յուլիս ամիսներուն նուազեցուցինք։ Քաղաքային բնակչութենէն պակասած էր քանի մը հազար խալխներ որոնք պինադաշտէն օգտուելով քաղաքէն դուրս եկած էին, բայց միւս կողմէ այդ բնակչութեան վրայ աւելցած էր 7500 Հայեր՝ Սիսէն եկած, և հազարաւոր քրիստոնեայ փոխադարձականներ որոնք եկած էին շրջակայ գիւղերէն։

Ուտեստեղէնները հազուագիւտ էր։ Իրիկուն մը եղաւ որ կէս օրուան բաւելու չափ միայն ալիւր մնացած էր քաղաքին

համար. ստիպուած եղանք հացի վաճառումը առհմանափակել, հակառակ նման պարագայի մը առջև ներկայացուցած անպատեհութիւններուն. ինչ որ կարելի էր օգտագործել՝ հաց չինուեցաւ։ Բայց երբ մարդ խորհի թէ հացը միակ անունդն է այս ժողովուրդի գրեթէ մեծ մասին, և թէ անոնք վարժուած են միայն ցամաք հացի, այն ատեն կարելի է ներելակայել այն զգացումները՝ զորս առաջ բերին այս անխուսափելի միջոցները։ Քարթով հաց տալու գրութիւնը առնդունեցաւ։

Օսմանիէն պաշարուած էր մայիս 27էն ի վեր. կռռախի զօրաթիւնը Սիսէն վերադարձին մինչև Օսմանիէ գնաց յունիս 7ին։ Սակայն թշնամին նշմարած էր որ Առանայի պահակազօրքը աչինչի վերածուած էր։ Առեն մը ան զգուած մնաց խոստացուած երեք վաշտերուն անմիջական ժամանումի լուրին վրայ. կացութիւնը ծանրակշիռ կը դառնար։ Յունիս 21ին, զօր. Տիւֆիէօ այս պարագան կը ծանուցանէր հրամանատարութեան և կը խնդրէր որ իրեն իմացնեն վաշտերու ժամանման հիշատ թուականը, պատասխանը ստացուեցաւ միայն յունիս 23ին այն իմաստով թէ, այդ վաշտերը հասած էին և ուրիշ տեղ ղրկուած, և թէ պէտք չէ յոյս դնել ո՛չ անոնց և ոչ ալ ուրիշներու վրայ։

Այս պատասխանի մասին ո՛ւրէք մեկնութիւն ուզէրդ է։ Զօր. Տիւֆիէօ այն ատեն որոշեց Արեւելքէն մեկնած Լօռանի զօրաթիւնը վերադարձնել. այս զօրաթիւնը՝ իր գործը վերջացուցած ըլլալով Ամանոսի մէջ, կը վերադառնար ձիհան. Յունիս 27ին Միխոը պաշարուած էր. Տարսոնի մօտ Հաճի-Քալէպ գիրքը գրաւուած էր. Կիւլէկի գիրքը, որ 4 քիլօմէթր հեռու է Տարսոնէն, գրաւուած էր, և չէթէները հրդեհի կուտային Մառամա Զիֆթլիկը՝ որ Առանայէն 3 քիլօմէթր հեռու է։

Յունիս 28ին զրահապատ կառախումբ մը կը մեկնէր Առանայէն և կը միանար ուրիշ զրահապատ կառախումբի մը՝ որ կը մեկնէր ձիհանէն։ Ինճիրլիկը, որ կրկին պարպուած էր, վերագրաւուեցաւ հայկական նոր պահակազօրքի մը կողմէ։ Միսխոի պաշարումը վերջացած էր։

Բայց այն քրիստոնեանները, որ մինչև այն ատեն պաշտպանած էին Ադատլու գիւղը, Առանա կը փախչէին։

Առանայի ներքին կացութիւնը ժամէ ժամ ծանրակշիռ կը դառնար, մանաւանդ այժմ՝ երբ մեր տկարութիւնը գիտցուեցաւ։

Յունիս կին պարսիկ հիւպատոսին առաջնորդութեամբ Քէմալականները նոր կառավարչատան վրայ կը խուժէին, ստիպելու համար Օսմանեան իշխանութիւնները, կուսակալը և քաղաքապետութեան նախագահը, երկուքն ալ Թուրք, ի նպաստ Իթթիհատականներուն չարժելու համար։

Գնդ. Գրեմօն իր սպանելէն երեքին հետ կը մտնէ կուսակալին գրասենեակը և կը հրամայէ պարսիկ հիւպատոսին դուրս ելլել. անոր մերժումին վրայ երկու թուրք ոստիկան զինուորներ բերել կուտայ և անոնց միջոցաւ դուրս կը հանէ այս պաշտօնեանը։

Կիլիկեան ոստիկան զինուորութիւնը վարանումով ցրուած էր կառավարչատան շրջիկը հաւաքուած ամբոխը։ Զօրաբաժնի հրամանատար զօրավարը անմիջապէս հետաձայնեց որ պաշարման վիճակ կը հրատարակէ Առանայի մէջ, որուն համար արտօնութիւն ունէր քիչ առենէ ի վեր։

Քաղաքին այն արուարձանին մէջ՝ որ կը գտնուի Սիհունի ձախ եղերքին վրայ՝ կը բնակէին բօշաներ՝ քէմալական տրամադրութեամբ տոգորուն։ Անոնց պետը Իպրահիմ փաշան՝ ժողովրդական վտանգաւոր գրգռիչ մը, մեկնած էր Գարա-Իսալու՝ ուր կը գտնուէր Թշնամիին ընդհանուր բանակատեղին։ Յուլիս 10ին այս թաղին մէջ հրացանաձգութիւն մը սկսաւ. ասիկա առաջնայ դէպք մըն էր՝ որ ո՛չ ոք կը զարմացնէր. բայց այդ օրը քաղաքին վրայ խուճապի հով մը փչեց։ Ամէն մարդ, իսլամ թէ քրիստոնեայ, առաւ իր ղէնքը և սկսաւ հրացանաձգութիւն կատարել իր պատուհանէն։ Քրիստոնեայ կամաւորները իրենց դիրքերէն կրակ կը բանային՝ առանց որոշ նպատակի։ Անմիջապէս Ֆրանսական վարչութեան սպանները փողոցները ցրուեցան կրակը դադրեցնելու համար։

Շուտով կրցան դադրեցնել կրակը։ Չոհերու թիւը 6էր, բոլորն ալ իսլամ (որոնց երկուքը կիներ, մէկն ալ իսլամացած հայուհի մը)։

20ի չափ քրիստոնեայ ձերբակալուեցան և պատերազմական առեանին առջև դատուեցան, ուր խստօրէն պատասխանատուեցան։

Վարչական հակակշռի պետը իսկոյն հաւաքեց իսլամ իշխանութիւնները և երեւելիները՝ անոնց վատահութիւնը վերահաստատելու համար։ Բայց առաջուան արդիւնքը ոչինչ եղաւ։

Իսլամ բնակչութիւնը 48 ժամուայ ընթացքին անզգոստ կերպով կը փախչէր. այս փախուստը դադրեցնելու համար զրուած ոստիկաններն ու ոստիկան զինուորները իրենք ալ փախան։ Ոստիկան զինուորութեան հազարապետ Ճէմիլ պէյ հանդիսաւորապէս գնդ. Գէմօնի խոստանալէ վերջ թէ անոր հետ պիտի մնար, յարգ բնացած կառքի մը մէջ պահուըտած կը փախչէր և կ'երթար Գարա-Իսալու՝ հոն կազմակերպելու համար քէմալական ոստիկան զինուորութիւն մը։

Աւելի քան 40,000 իսլամներ այսպէս փախուստ տուին,

զանոնք պահելու համար ա՛ւելի միջոց կարելի չըլլալով գտնել։

Այս ծանրակշիռ դէպքին պատճառները եղան նախ՝ տրկարութիւնը ֆրանսական պահակազօրքին, որ այլեւս վստահութիւն չէր ներշնչեր, յետոյ քէմալական այն փրօփականտը՝ թէ քաղաքը շուտով պիտի ամբակոծուի, պիտի այրուի և թէ Ֆրանսացիներու հետ մնացող խալաւները մինչեւոյն վիճակին պիտի ենթարկուին. վերջապէս հայկական ծայրայեղներուն խումբի մը փրօփականտը՝ թէ խալաւներու չարգ կը սպառնար։ Յուլիս 10ի առաւօտն հայ կամաւորները իրենց թաղի փողոցներուն մէջ աղօրիին կերպով բաղմաթիւ խալաւներ ձերբակալած էին՝ որոնք հայ երեւելիներուն առջեւ տարուելով սպան կ՚արձակուէին և կը պաշտպանուէին։ Բայց գրոյց կը չրէր թէ ձերբակալուած խալաւները կը սպաննուէին։

Բայց այս գրոյցները սխալ էին, և եթէ նման գէպքեր եղած են, ինչ որ կարելի է, խիստ հազուադէպ են անոնք։ Հայ կամաւորներու օրինապահութիւնը խաւօրէն կը ճնշուէր։ Խալաւներու մեկնումով բաղմաթիւ թաղեր պարապ կը մնային. կարելի է երեւակայել որ թալանողներ այս առիթը չպիտի չգնահատէին։ Եւ թալանի վրայ բռնուած ամէն անձ կախաղան հանուելուս, այսպէսով ընդամէնը 6 քրիստոնեաներ կախուեցան։ Խալամ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ՝ սպահով վայրերու մէջ հաւաքելու համ. խալաւներու թողած գոյքերն ու կարասիները։ Արգիլուեցաւ քրիստոնեաներուն խալամ թաղը մտնել։ Հայկական իշխանութիւնները իրենց կարելին ըրին թալանի արգիլք ըլլալու համ.։

Յուլիս 11 էն սկսեալ ինդանօթաձգութիւնը քիչ մը մեղմացաւ հիւսիսային ճակատին վրայ. զրահապատ երթորդ կառախումբ մը՝ նոր կազմուած, գնաց նորոգելու Մաստամա Զիֆֆլիկ երկաթուղիի նոր գիծը։

Յուլիս 19 ին էր որ թշնամին երեւան հանեց առաջին անգամ ըլլալով 7,5 նոց երկու թնդանօթ՝ Զաքըրի կռւին մէջ, և 20 ին էր որ հարաւային ճակատը առաջին անգամ ըլլալով յարձակման ենթարկուեցաւ, և որ բաներեսխատարար բաւական ամուր էր՝ դիմանալ կարենալու համար։

Մինչեւ այն ատեն Առանապի պարենաւորման համար աշխատած էինք պաշտպանել երկաթուղիի գիծին հարաւային կողմը Սիհանեի և Ջիհանի մէջտեղ. գետին մէջ գտնուող բոլոր նաւակները փճացուեցան, և երկաթուղիի գիծը կը պաշտպանուէր Առանապէն։

Բայց Յուլիս 20 ին չէխէներու խումբ մը յարձակում կը գործէր պարենաւորման կարաւանի մը վրայ՝ Առանապէն 10 քիլոմէթր դէպի հարաւ և կը սպաննէր երկու ձի։

Յուլիս 21-22 ին գիշերը առաջին անգամ ըլլալով հարաւային հակատը գիշերային յարձակման ենթարկուեցաւ։

Այսու հանդերձ թալանողները՝ ընդհանրապէս Հայ և Արաբ, կը շարունակէին գործել, և իրենց չարագործութիւնները ծածկելու համար յաճախակի հրդեհներ առաջ կը բերէին. միւս կողմէ չէթէներու խումբեր քաղաքին հարաւային ահռամանին վրայ գտնուող տուները կը սպրդէին և զանոնք կրակի կուտային։ Այս շրջանին այրած տուներուն թիւը կը հաշուուի մօտաւորապէս 1500։ Յուլիս 22 ին թալանի համար երկու Հայեր կախուեցան։

Յուլիս 23 ին առաջին անգամ ըլլալով արեւմտեան կողմէն արձակուած 8 ռումբեր կ'իյնային ընդհանուր բանակատեղիին մօտերը. զոհեր տեղի ունեցան։ Մինչ օր ամէն օր արձակուած գնդակներէ և ռումբերէ մարդիկ կը վիրաւորուէին։ Տուներուն վերնայարկերը պարպուած էին. կառավարչատան պատերը ծակծկուած էին։

Յուլիս 26 ին 20 է չափ ռումբեր իննկան նոր կայարանին վրայ և սաւառնակներու կայարանին մէջ, ուր քիչ մնաց ալէտի մը պատճառ պիտի դառնար։ Միեւնոյն օրը Լօնէք և Անթուանի վաշտերը Առանա հասան՝ օրական ցամաքի համբով Ամանոսէն հոգային, որովհետև երկաթուղիի գիծը կտրուած էր։

Բայց անհրաժեշտ էր օգնել Ֆարսոնի, ուրկէ գումարտակ մը և երկու գնդացիրի խումբ առնուած էին։ Զօրավար Տիւֆիէօ՝ Տէլիներ վաշտին ժամանումով իր կեդրոնացումները ամրողջացուց և զանոնք ամսոյն 27 ին դրկեց գէպի Ֆարսոն։ Ղրկուած էին 4 պզտիկ վաշտեր, երկու հրետանի 7,5 նոց և երկու ինքնաշարժ գնդացիր։

Զօրաբաժնը ջեհնա օղլուի թուրք յառաջապահները ետ մղեց և գնաց բանակելու Եէնիհէի շուրջը։

Յուլիս 28 ի առաւօտ ժամը 4 ին երբ զօրաբաժնը կայարանէն համբայ կ'ելլէր՝ հետեւակազօրքի չափազանց խիտ հրացանաձգութեան ենթարկուեցաւ որ դիրքը իր կեցած տեղը գտնէ, առանց կարենալ գուշակելու թէ ուրկէ կ'ըլլար այդ հրացանաձգութիւնը։ Մինչ կ'աշխատէին, ապարդիւն կերպով, այս կրակին մեկնակէտը որոշելու, ինքնաշարժ գնդացիր մը առաջ ինկաւ, համբաւն վրայ զարմացումով հաստատեց թէ թշնամի գիծը կը գտնուէր հազիւ 1500 մէթր հեռու։ Սարմիչուի արեւելեան եզերքին վրայ փորուած խրամներուն մէջ։ Ծրանատակն գիծը կը տարածուէր այն աստն, մինչ իր դէմ գտնելով թշնամին,— թրքական հակառակ 10 քիլոմէթրի կը հասնէր։ Այ կողմը հարիւ-

բաղեւոտ Տէլմաս 60 ի մօտ պինուորներով գրաւեց Թշնամիին Ծայրագոյն ձախ կողմը գտնուող մէկ գիւղը, այսպէսով համբայ բանալով գնդացիրի գումարտակին։ Տրմարտի վաշտը տասնեակ մը յաջորդական սուինաւոր յարձակումներ գործեց։

Ծայրագոյն ձախ թեւի վրայ Տէլհինները վաշտը անընկիւղ կերպով անջատուելով զօրասիւնէն՝ գնաց հասաւ Թշնամիին աջ կողմը և անոր ետնահանդի գիծը կտրեց։

Ժամը 7,30 ին Թշնամին կը դիմագրէր. գեր գնդապետ կասաի իրրև պահեստի այժ ունէր միայն արձակագէններու գունդ մը, ան տեսաւ որ իր ետեւէն կուգան 2000 պինուած գիւղացիներ՝ որոնք կը սկսէին կրակ բանալ իր հրետանիին վրայ։

Բայց ժամը 8 ին թրքական գիծը ամէնուրեք տեղի տուաւ, ձգելով 600-700 դիակներ՝ որոնցմէ մէկը գերմանի սպայ մը, գընդացիրներ, հարիւրաւոր հրացաններ։ Ժամը 10 ին համբորդող աղաւնի մը այս լուրը Առանա բերաւ՝ ուր ընդհանուր ուրախութիւն պատճառեց։

Միեւնոյն օրը օգնութով ատացուեցաւ պաշտօնական հեռագիր մը՝ Ծանուցանող Դամասկոսի և Հալէպի գրաւումը, որ արդէն անթել հեռագրով ծանօթ էր։ Այս պարագան յոյս կը ներշնչէր որ Կիլիկիան իր կարգին պիտի ստանայ անհրաժեշտ օժանդակութիւնը։

Կասաի զօրասիւնը Տարսոն հասաւ Յուլիս 28 ի իրիկուընջ՝ ճեզքելով թշնամի գիծը. բայց գնահատել կարենալու համար ատոր յաջողութիւնը՝ պէտք է ըսել թէ 29ին 10,3նոց երկու ռումբեր ինկան կառավարիչին տան վրայ՝ այն ատեն, երբ գնդապետն ու իր սատյակոյտը հրաւիրուած էին հաշիւլու։

Յուլիս 30ին Տարսոնէն մեկնելու համար լուրջ կռիւ մը եւս տեղի ունեցաւ։

Զօրասիւնը Մերսին հասաւ 30ին, ժամը 11ին։

Օգոստոս 4ին քրիստոնեայ համայնքները վարչական հակակշռի պետին կը մատուցանէին Ֆրանսական հովանաւորութեան ներքև իրենց անկախութեան մէկ յայտարարութիւնը։ Անոնց պատասխանուեցաւ թէ այս յայտարարութիւնը կառավարութեան պիտի փոխանցուի, բայց չատ ուշ կուգար ան՝ պետութեանց որոշման վրայ ազդեցութիւն մը կարենալ ընելու համար։

Քրիստոնեայ թաղերը գրօշազարդուեցան, բայց ո՛չ մէկ միջադէպ պատահեցաւ։

Սակայն օգոստոս 5ին, առաւուան ժամը 10ի առեններըն, Գ. Մխիթան Տամատեան՝ մեռնելով իր գրեթէ գիւանագիտական հանգամանքը, տասնեակ մը Հայերու հետ, ընդհանրապէս օտարական և զեկավարներ՝ հայ քաղաքական չորս կուսակցութեանց, մասս. կուսակալին գրասենեակը, հոն հաստատուեցաւ և ինք-

դինքը հաշակեց կիլիկիոյ կառավարիչ՝ ֆրանսական հովանաւորութեան տակ։

Ժողովրդական զանգուածը, հայկական թաղն ալ մէջը ըլլալով, անտարբեր կը մնար։ Ցիանեակ մը կամաւորներ կը հակէին կառավարչատան շրջակայքը և ներքանցքներուն մէջ։

Գնդ. Ռէմօն անմիջապէս որ իմացաւ, խզել տուաւ հեռաձայնը և հրաւիրեց Գ. Տամատեանը որ գադրեցնէ այս ծիծաղելի կատակերգութիւնը։ Գ. Տամատեանի այն պատասխանին վրայ թէ՝ ուժի առջև միայն տեղի պիտի տայ, գնդ. Ռէմօն կուսակալին գրասենեակը գնաց և սուինաւոր զինուորներ բերել տուաւ. ասոր վրայ Հայերը անմիջապէս կառավարչատունէն հեռացան։ Յանուցուեցաւ Գ. Տամատեանի որ ֆրանսական իշխանութիւնները ամէն յարաբերութիւն կը գադրեցնեն իրեն հետ։ Այս բոլորը մէկ ժամ չի տեւեց։

Այս ողբալի ցոյցը վերջացաւ՝ իր պաշտօնին մէջ վերահաստատելով կուսակալը։ Իրիկունը խալամ պատուիրակութիւն մը եկաւ չնորհակալութիւն յայտնելու գօրավար Տիւֆիէօի և գնդ. Ռէմօնին։

Մարդ չի կրնար ըմբռնել թէ Տամատեանի(1) պէս մէկը նման չարժման մը ղեկավարութիւնը ընդունած է։ Իրապէս ան պէտք էր ամէն մարդէ աւելի գիտնալ թէ՝ ֆրանսական իշխանութիւններու կողմէ գրաւուած հոգամասի մը վրայ գոյութիւն ունեցող ռէժիմը կրնայ փոխուիլ միայն բարձր քոմիսէրութեան հրամաններով։

Ինչ որ ալ ըլլայ, այս ցոյցը մեծ ձեռս հասցուց Հայերուն, որովհետև յամառօրէն ան չահագործուեցաւ իրենց դէմ։ Պէտք է ըսել որ հայկական զանգուածը չի մասնակցեցաւ այս ցոյցին և բաղմաթիւ բողոքներ եղան անոր հեղինակներուն դէմ։

Կառավի գօրապետները օգոստոս 30ին մեկնեցաւ Մերսինէն, եօթը ութը ժամուան բուռն կռիւ մը ունեցաւ և յաջողեցաւ Առաստա մտնել։ Կառավի գօրապետներն վերագարձը որքան որ մեզի ապահովեց զինուորներու մեծ թիւ մը, սակայն չի բարելաւեց կացութիւնը՝ պարենաւորման ու առողջապահութեան տեսակէտէն։ Թշնամիին բարոյական կորովը եւս չի կրցաւ կոտրել ան, որովհետև ա-

(1) Իմացուած է որ Գ. Տամատեան մինչև նոյն օրը իր սեղանին վրայ ունէր նամակ մը՝ գրուած Գէյրութէն Հայու մը կողմէ, Մալէզեան կամ Մալոյեան, որ իրեն կ'ըսէր. — «Յանդիմախոհ անձ մը տեսայ և անոր հարցուցի թէ ի՞նչ պէտք է ընենք, և թէ ի՞նչ խորհուրդ կուտար մեզի։ Ան պատասխանեց՝ Ես ալ չեմ գիտեր։ Մնաք բարով։» Այս նամակը պատճառ եղած է թերևս այս ողբալի արկածախնդրութեան։

նոր քաղաք մտած օրէն սկսեալ 10,5 նոց ռումբեր ինկան կայսրանին վրայ, որոնց չի կրցանք պատասխանել։

Օգոստոս 12ին 10,5 նոց ռումբ մը ապանեցաւ 6 հոգի և 18 հոգի ալ վիրաւորեց։ Կացութիւնը շատ փափուկ էր, եթէ ոչ յուսահատական։

Ամսոյն 16 ին երբ կարելի եղաւ նոր հիպ մը գործ դնել, դեր գնդապետ Լան դէպի հիւսիս գնաց, գրաւեց Թշնամի բոլոր դիրքերը մինչեւ Զագըթ և իր հետ բերաւ 10,5նոց թնդանօթ մը և երկու անոտուկ 77 նոց ռումբ։ Այս աւարներուն մէջերը մեծ ազդեցութիւն առաջ բերաւ։

Բայց օգոստոս 19 ին էր միայն որ հարաւային հակատին վրայ յաջողութեամբ կատարուած գործողութիւն մը մեզի տուաւ 200 գերի, և Առանայի պաշարման վերջը ծանոյց։ Այս թուականէն սկսեալ այլեւս քաղաքին ո՛ և է մէկ մասին մէջ գնդակ չինկաւ և բնականոն կեանքը վերսկսաւ։

Այս յաջողութիւններէն պատճառ եղան որ խլամի բնակչութիւնը Առանայ վերադառնայ։

Սեպտեմբեր 1 ին գնդ. Լան նոր գործողութիւն մը կատարեց Առանայի հիւսիսային կողմը, ուր հանդիպեցաւ բուռն ընդդիմութեան. ունեցանք 7 սպաններ և 48 վիրաւոր։

Գնդ. Գէմոն՝ կանչուած ըլլալով Գէյրութէն, 1920 սեպտ. 4ին սպայակոյտի պետի իր պաշտօնը կը յանձնէր հրամանատար Հասլէրի։

Կիլիկիոյ մէջ վարչական պաշտօններէ վարելու համար այս միջոցին Գէյրութէն ղրկուած սպաները նպատակ ունենալ կը թուէին՝ քանդելու ինչ որ շինուած էր. այս բանին մէջ լաւ յաջողեցան։ Կիլիկիոյ մասնաւորապէս 1920ի, հոկտ. ամսուան ցաւագին պատմութիւնը այն տագաւորութիւնը կուտայ՝ ինչ որ մարդ կը զգայ Տիւբլէքթի պատմութեան մէջ կարդալով Կոտրհէօի կատարած դէրը։

*
* *

Կիլիկիոյ երկու տարուան պատմութեան այս արագ ուրուագիծը աննկատար պիտի ըլլար՝ եթէ բան մը չըսուէր զանազան ազգութեանց և համայնքներու ունեցած ձգտումներու՝ ինչպէս նաեւ այն նկատումներու մասին՝ որոնք պէտք է իրը առաջնորդ ծառայեն մեր արեւելեան քաղաքականութեան։ Ժողովուրդը կարելի է բաժնել խլամի (թուրանական և ոչ-թուրանական) և քրիստոնեայի (Հայ, Ասորի-Քալդէացի, Յոյն, Լատոպացի)։

Թուրքերը անվիճելիօրէն չափազանց շէշտուած հայրենասիրական զգացում մը ունին, բայց կրնան համաձայնիլ աշխարհի ներկայ կազմակերպութեան հետ։ Կը թուի որ պատերազմէն անմիջապէս վերջ Դաշնակիցներուն մտածումը եղած էր

Թուրքիան վերածել փոքրագոյն պետութեան մը (1)։ Այսօր գաղափարները հակած են դէպի անոր նպաստաւոր ըլլալուն մէջ.

Կիլիկիոյ մէջ Օսմանցիները ամենաւերջ և ամենուն պարտադրեցին իրենց լեզուն, բայց քրիստոնեաներու և մանաւանդ պէս հայերու զարգացման պատճառով (Հայերը աւելի բազմաթիւ էին քան թէ Իսլամները —Թուրանական կամ ոչ— 1912ին 185,000ի դէմ 215,000), Թուրք կառավարութիւնը կազմակերպեց կրկնակի և հետզհետէ մեծածաւալ ջարդեր (1895, 1909, 1915—18)։ 1920ին ջարդուած քրիստոնեաներու թիւը 20,000 հաշուելով՝ հիւր թիւ մը տուած կ'ըլլանք հաւանաբար (Հաճըն 10,000, Մարաշ 7000—8000, Կիլիկիա 2000), առանց հաշուելու Սուրիոյ մէջ հազարաւոր մեռելները։ Բացայայտ է որ այս բարբարոս միջոցները պէտք էր անհետանային բացարձակապէս։

Թուրքերը իրաւամբ կը գանգատին քափիթիւլասիոններէն, որոնք հիւր է որ կը սպաննէին երկիրը։ Բայց քափիթիւլասիոններու չնչումը անպատեհութիւններէ զերծ չէ մեր հպատակներուն համար։

Կիլիկիոյ մէջ կան 100,000 Անասրիէ Արաբներ, 30,000 Քիւրտ, և Թըրքմաչ, 10—15,000 Չերքէզ։ Առանք ոչ-Թուրանական խաւիներն են, որոնք դաշնակից գրաւման ժամանակ ապատութիւն վայելած ըլլալով, Թրքական լուծին չպիտի ուզէին ենթարկուիլ, որովհետև Թուրքերը զանոնք իբրև սորին ցեղ կը նկատէին։

Կիլիկիոյ քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը բաղկանայ մեծ մասամբ Հայերէ (1919ին 120,000), և ասկէ զատ Յոյներէ՝ մեծ մասը օսմանեան հպատակ (28,000), Բաղդէացիներէ և Ասորիներէ (3000) և քանի մը հարիւր Եւրոպացիներէ։

Հայերը կը յիշեն որ Կիլիկիա իրենց անկախութեան վերջին ապաստանը եղած է։ Անոնք գիտեն թէ առանց այն կրկնակի ջարդերուն՝ որոնց ենթարկած են դիրենք՝ անվիճելի մեծամասնութիւնը պիտի ունենային հոն։ Գաւեթազմի միջոցին դաշնակից եղան անոնք և Revue des Etudes Arméniennes-ի Բ. թիւին մէջ Բաւարըպաս ցուցուցած է անոնց ըրած զոհողութիւնները և այն արդիւնքը՝ որուն արժանացած են անոնք.

1920 ի գէպքերու միջոցին Հայերը այնպիսի հիպ մը գործ գըրին որ դիրենք արժանացուց գնդապետ Ֆլի Սէնթ Մաուիի գովեստներուն՝ Այնթապի մէջ, գնդապետ Լօռանի գովեստներուն՝ Օսմանիէի մէջ, և զօրավար Տիւֆիէօի՝ որ անոնց մասին (Առաջնայի համար) գրած է հետեւեալը.— «Գէտք է բարձրօրէն յայտա-

(1) Ծանօթ է Քլէմանսոյի նամակը՝ ուղղուած օսմ. պատուիրակութեան։

բարել նաև որ եթէ Առանան մինչև հիմա հանդարտ մնաց, մեծ մասամբ պարտական ենք Հայերու ազատասիրութեան։ Թուրքերը գիտեն որ եթէ յարձակին՝ չպիտի կրնան իրենց ուզածին պէս զանոնք ջարդել, և թէ այս բանը իրենց առջի պիտի նստի (1920 մայիս 9 ի նամակ, ուղղուած բարձր քոմիսէրին)։ Հայերը մէջտեղ բերելով Դաշնակիցներու գտած ի նպաստ իրենց ըրած ծառայութիւնները՝ ինչպէս նաև պատմական յիշատակները, կը բռնձան հայկական Կիլիկիա մը։ Քաղաքական կեանքի մէջ նոթահաներ ըլլալով՝ անոնք կը հաւատան ամբողջական արդարութեան։ Անոնք չեն կրնար հասկնալ թէ՝ կարելի է հաւատարութեան մխիթարեալ գետնին վրայ դառնալ դաշնակիցն ու թշնամին։ Անոնք չեն կրնար ընդունիլ որ ցոյց տրուի իրենց փոքր թիւը՝ առանձ եկած ահաւոր ջարդերու հետեւանքով։

Համամայնութիւնը պէտք չէ մոռնալ որ Լեհաստանի պէս Հայաստանի մրնալ պէտք ունինք։

Իսկ Հայերը պէտք է գիտնան ահմանափակել իրենց բաղձանքները, և հարկին պէտք է գոհանան ազատութեան երաշխաւորութիւններով, որոնք, երկու երեք սերունդ վերջ, անոնց՝ բեղուն ծննդաբերութեան, հոգին հագչ անոնց ունեցած սիրոյն և ընդունին հայրենասիրութեան հետեւանքով, պիտի կրնան զանոնք դարձնել փոքր Ասիոյ ամենէն երջանիկ ժողովուրդը։ Ուրէք խաղաղ վիճակ որ Հայերը կը պաշտպանէ կանոնաւոր ջարդերէ, ասով իսկ պիտի վերաշինի Հայաստանը կարճ ժամանակի մը մէջ։ Եւ այս ժամանակը անօգուտ չպիտի անցնի Հայ ժողովուրդին համար՝ զոր պիտի կրթէր ազատութեան և քաղաքականութեան մէջ։

Քազդէացիները և Ասորիները, սերած Բաբելոնի և Նինուէի հին ժողովուրդներէն, համեմատաբար աւելի առաջած են վերջին ջարդերէն քան Հայերը։ Անոնք կը փափաքին ազատութիւն ունենալ։ Կիլիկիոյ մէջ քաղաքական ո՛րեւէ յաւակնութիւն չունին։ Կիլիկիոյ օսմանցի Յոյները (28,000) որքան մշտական յարաբերութեան մէջ են իրենց Հելլէն արեւելակիցներուն հետ և անոնց պէս հայրենասիրական զգացումով տոգորուած, բաւական հարթիկ և բաւական դիւանագէտ են յարմարելու համար ամէն ոեժիմի. քաղաքական ո՛րեւէ յաւակնութիւն չունին և իրենց ձեռքին մէջ ունին երկրին գրեթէ ամբողջ երկրագործական, առեւտրական և հարստարարեւտական հարստութիւնը։ Անոնք Ֆրանսասէր էին մինչև էնկիւրիի զինադադարը (1920 մայիս), անկէ վերջ անոնք վստահութիւն չունեցան Ֆրանսական քաղաքականութեան վրայ։

Եւրոպացիներու թիւը քանի մը հարիւր կը հաշուուի Կիլիկիոյ մէջ. կան Ֆրանսացիներ, Իտալացիներ և Գերմանացիներ։

Վերջացնելու համար այս ուսումնասիրութիւնը՝ օգտակար է գծել այն հիմերը որոնց վրայ պէտք է հաստատուի Ֆրանսայի արեւելեան քաղաքականութիւնը։

Ա.— Բացայայտ է որ հոն ամէն բան պէտք է ըլլայ Անգլիոյ հետ համաձայնութիւն, թէպէտ ասիկա տեղւոյն վրայ մեզի կը ձգտաէ, ներկայիս երկու երկիրները միացնող էական չահերուն պատճառով։

Բ.— Ֆրանսան պաշտպանն է բոլոր քրիստոնեաներուն. ան իսլամ պետութիւն մըն է. պատերազմի ընթացքին մեր իսլամ Ֆրանսացիներուն մեզի հանդէպ ցոյց տուած ուղղամտութենէն ետք՝ կարելի չէ բռնութիւն գործ դնել անոնց զգացումներուն վրայ։ Հետեւաբար ամէն ինչ պէտք է ընել թոյլ տալու համար ուխտադնացութիւնը, որ անհրաժեշտ է իսլամներուն համար և որ չէ գործադրուած 1919-ին. և յետոյ Գոլոյ Սուլթանութիւնը խափիան է Թուրքզիներուն ու մասամբ ալ Ալճերիացիներուն։

Գ.— Յաղթութենէն ետք Ֆրանսան պէտք է Արեւելքի մէջ պահէ այն գիրքը՝ զոր ունէր 1870-ի իր պարտութենէն յետոյ։

Դ.— Հաստատուելիք ռէժիմը պէտք է գոհացնէ ժողովուրդներու արդար բաղձանքները, այնպէս մը որ ոչ ոք կարենայ ճնշել ուրիշ մը։ Նման ռէժիմի մը Ֆրանսայի իյնալիք բեռը, դրամական թէ մարդու, պէտք է նուազագոյնին վերածուի, և այնպիսի ծրագրով մը՝ որ անհամամասիակէ այս պարտաւորութեան թուականը։ Ֆրանսան միջնորդութեան իրաւունք մը պէտք է ունենայ, բայց ո՛չ մէկ պարտադրութիւն, մանաւանդ ինայուն պարտադրութիւն մը։ Ազգաբնակչութիւնը իր գործերը պէտք է ինք կարգադրէ, իր դրամով և իր մարդոցմով, հետզհետէ իր կարելիութեան սահմանին մէջ Ֆրանսական օժանդակութեամբ ու հակակշռով։

* * *

Այս ուսումնասիրութեան մէջ չանտացած եմ բացարձակապէս անկողմնակալ ըլլալ, հետեւաբար կարելի է մտածել որ ան չպիտի գոհացնէ յաւակնութիւնները, և ոչ ալ խնդրոյ առարկայ կողմերէն ո՛ւեւէ մէկուն գաղտնութիւնները, բայց ինչ ընենք։ Այսպիսի պարագաներու մէջ ժամանակը մեծ վարպետ մըն է։ Եւ բոլոր անոնք՝ որ համաձայն չպիտի գտնուին իրենց մասին եղած մեկնութիւններուն, անոնց խորհուրդ կուտամ հերքել զանոնք՝ իրենց քաղաքական իմաստութեամբ և մարդկային գործունէութեամբ։

Թարգմ. Լ. Մ.

ԳՆԳ. Լ. ՊՈՒԼՄՕՆ

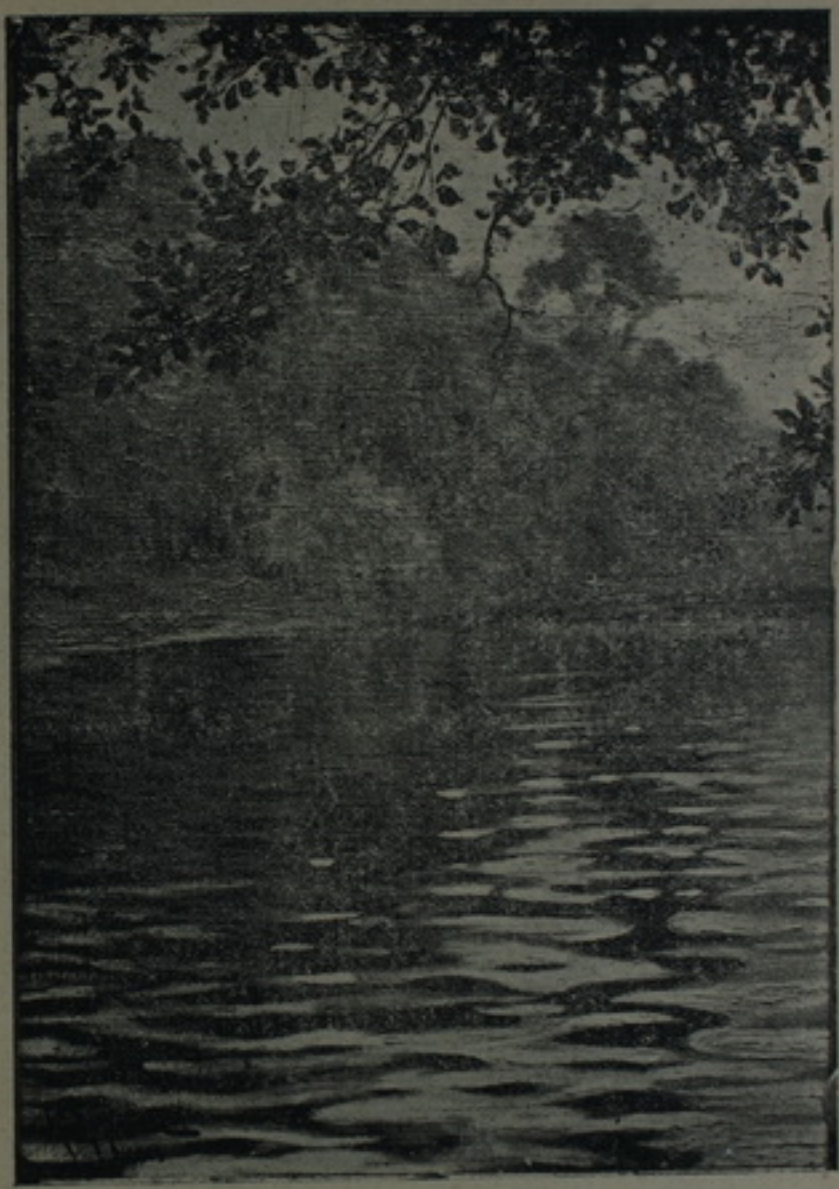

ՀՐԱՆՑ ԱԼԵՔՍԱՆԱՔ.— Երեկոյ Պուլօնիի լճին վրայ

(ՋՐԱՆԿԱՐ)

ԾԱՂԻԿՆԿԱՐ

Ծաղրանկարդ է.—ես գըծեցի զայն
Դեւի ներշնչմամբ՝ երբ զիս խաբեցիր:
Ո՛վ ցաւումի խաղ.—ոգին հեգնութեան
Կարծես անոր մէջ կը խընդայ զազիր:

Դիմագիծդ ամբողջ ճըմըռթկեցի հոն՝
Ինչպէս օր մ՚երբեւ ան սիրտս անձնատուր.
Արդ բիբերդդ ցից, կոպերդ լերկայօն
Նաղրով են լեցուն, շնորհէ թափուր:

Վարդի մը նըման ճըմլուած աթացի
Տուի քեզ այտեր, ունչեր՝ մրսէ գուշ.
Հաստ հաստ գրծերով դէմքդդ տափկեցի,
Արդ լիալուսին մ՚ես... անոր պէս ապուշ:

Շրթունքներդդ զոյգ կեռասներ են գէջ՝
Թուրք բանաստեղծի մ՚ճաշակին յարմար.
Որովայնդ է մեծ.—մեր գաւուելէն վերջ,
Ո՛վ կոյս, յըղի՛ ես դու ինծի համար:

Արդ՝ ալ գոհ եմ ես, ես որ օր մը զքեզ
Կարծեցի ժոգոնտ մը՝ կենդանացած
Վինչիի ձեռքէն, կամ եւս մ՚հրագէս՝
Զոր ստեղծած ըլլար իր կողէն Աստուած:

Ո՛վ յաղթանակ.—ա՛լ կրցայ զիս գերող
Աչքեան կատարեալն անկատար ընել:
Վրէժն երբ ծաղրէ (գիտցի՛ր, ո՛վ դըրժող)՝
Սատիկը կըրնայ խափշիկի փոխել:

6 Նոյ. 1905, Կաճս
(Անտիպ)

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

ՀՄԱՅՔ ԱՂԲԻՒՐԷՆ

Խորհուրդներու աղբիւրին վրայ,
Ուրկէ կ'բմպեն լոկ հուրիներ,
Չիւնազանգուր պառաւն ահա՛
Բուի աչքեր է սեւեռեր:

— Չատո՛ւ մարէ, չատո՛ւ մարէ,
Ակը սարէն ի՞նչ կը բերէ:
—Կը բերէ սա խոյը՝ որուն
Նուսին վրայ նթէ հնծնես՝
Քեզ կ'իջցնէ խորն ալքերուն...
Եւ դուն խորհուրդը կը տեսնես:

—Չատո՛ւ մարէ, չատո՛ւ մարէ,
Չուրը ակէն ի՞նչ կը բերէ...
—Կը բերէ գորշ խոյը՝ որուն
Եղջիւրներուն նթէ հնծնես,
Կը բարձրացնէ քեզ արեւուն
Եւ դուն Անհունը կը տեսնես:

—Չատո՛ւ մարէ, չատո՛ւ մարէ,
Չուրն աղբիւրէն ի՞նչ կը բերէ...
—Կը բերէ, տե՛ս, խոյն ըսպիտակ
Որուն գեղմին նթէ հնծնես՝
Քեզ կը տանի մինչեւ դրախտ,
Իշխանուհին հո՛ն կը տեսնես:

Ըսպիտակը կեցո՛ւր մարէ,
Չուրն աղբիւրէն լոյս կը բերէ:

1910 Սեբաստիա
(Անտիպ)

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

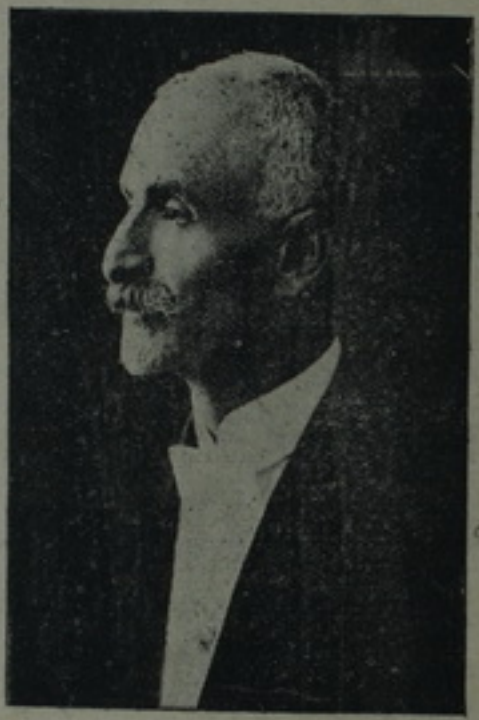

ՔԱՌԵԱԿՆԵՐ

Կեանքըս արի հըրապարակ, ոտքի կոխան ամենքի,
Խափան, խոպան ու անպըտուղ, անցաւ առանց արդիւնքի՝
Ինչքան ծաղիկ պիտի բուսնէր, որ չը բուսաւ էս հողին...
Ինչ պատասխան պիտի ես տամ հող ու ծաղիկ տըւողին...

1921, Մեպտ. 5.

*
* *

Արիւնալի աղէտներով, տղմուկներով ահաբեկու
Արեւմուտքի ըսպառնալիքը մեզ ենալի և ոգու,
Իրենց հոգու անապատից խուսափում են խուռներամ
Դէպ արեւելքն Աստուածային—հայրենիքը իմ հոգու։

1921, Մայիս 1.

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

ԼԵՒՈՆԵԱՆ ՍՈՒՐԲԸՐԸ

Անոնց՝ որ առիթ ունեցած են այցելելու Ս. Ղազարու մենաստանը Վենետկոյ մէջ, առաջնորդող վանականը ուրախութեամբ մատնացոյց ըրած է Թանգարանին հնութեանց մէջ պահուած սուր մը ոսկեզրուագ, որուն վրայ կը կարդացուի Հայոց Լեւոն Թագաւորի անունը։ Եւ այդ անունն ու զէնքը սարսուռ մ'անցուցած են մրչտ առաջնորդին և հայ այցելուին երակներէն։ Այդ անուշ պատրանքը քանիցս անգամ զգացած եմ ես ալ երբեմն, երբ դեռ չէի կոխած հնախօսութեան սեմին վրայ։ Նոյնը խորապէս զգաց և Հ. Ալիշան, երբ 1863 ին՝ տակաւին յիշեալ սուրը չհասած, Բազմավէպի մէջ (էջ 384) կ'աւետէր անոր բախտաւոր յայտնութիւնն ու մօտալուտ ժամանումը։ Շարունակե՞ց յետոյ պահել նոյն զգացումը.— առիթ չունեցայ տեղեկանալու իրմէ։ Բայց Սիսուանի մէջ անյիշատակ թողուց զայն, ինչ որ նշանակալից է։

Շատ մեծ եղաւ տպաւորութիւնը նաև Տրդատ եպս. Գալեանի, երբ «աչօքն հիւսքանչ և արցունքոտ» կը դիտէր ուրիշ Լեւոնեան սուր մը, զոր կը նկարագրէր Հանդէս Ամսօրեայի մէջ (1908, էջ 333), և որ սեպհականութիւնն էր ի կ. Պոլիս ծանօթ Կիւլպէյեան(կիւլպէնկեան?) ընտանեաց, պատերազմի ժամանակ պահուած ի Լոնդրա իրենց մօտ, ինչպէս կը տեղեկացնէր ինձ անոնցմէ մին։

Իրաւամբ սակայն կասկածեցաւ ատոնց վաւերականութեան մասին՝ բարեկամս Գր. Կ. Բասմաջեան, Ե. Լեւոնի կենսագրութեան մէջ, ինչ որ իմ համոզումս ալ է, և պիտի հաստատեմ՝ թէ երկուքն ալ կեղծողի գործեր են։

Վենետկոյ օրինակը, 1366 թուականով, ուզուած է կար-

ձեցնել վերջին Լեւոնի. և Կիւլպէյեանցը, ՌՃՂէ (1197) թուականով, մեծին Լեւոնի։ Շատ ճոխ և պերճախօս են երկուքին ալ անվաւերականութեան փաստերը, որոնք միանգամայն կը ծառայեն հաստատելու կեղծողին բացարձակ տգիտութիւնը հնախօսութեան մասին։ Ես պիտի համառօտեմ զանոնք, զանց ընելով խօսիլ ուրիշ Լեւոնեան սուրերու վրայ, որոնք ցրուած են զանազան կողմեր (Հանդէս Ամս. 332-3), և որոնց նկատմամբ կը պակսին ինձ մանրամասնութիւնք։

Առաջին սուր Ե. Լեւոնի.— Ասոր բերանն է միասայրի, նեղ ու թեթեւակի կորացած, նման արդի սուրերու. դաստակալանն անշուք է, կարճ և ողորկ. կուռանը հաստաթակ, մէջտեղը լայն ու ծայրերը նեղ։ Ընդհակառակը միջին դարու սուրերու բերանն ուղիղ էր ու երկսայրի, դաստակալանը երկայն և աւարտած գնդով, և կուռանը ճոխ, հաւասարաչափ, ուղիղ և մերթ կորացած երկուստեք դէպ ի բերանը։ Այսպէս կը տեսնենք բիւզանդական, եւրոպեան և հայկական հնութեանց մէջ իսկ, ինչպէս Ս. Վարդանայ և Գողոսի բանաձները՝ Կոստանդնի պահպանին վրայ (Սիսուան, 107)։

Ունի ոսկեքանդակ դրօշներու բռնկանման խմբում մը, որ ճիշտ այժմու տաճկական ձեւն է. և մենք միջին դարուն՝ դրօշն իբր զարդ չենք գտներ ուրիշ քանդակներու մէջ։

Լեւոնի դէմքը, դրամոց վրայ բաւական նրբագիծ, հոս զուրկ է բոլորովին դիմագծերէ։ Յայտնի է՝ թէ կելիկեան ժամանակի արուեստաւորաց ձեռքը բնաւ չէ դպեր սասր։

Սթոուը, որուն վրայ նստած է արքան, շատ հեռի է Ռուբինեան ու եւրոպական ձեւէն, զոր կը տեսնենք Մեծին Լեւոնի կնքոյն և ուրիշ մանրանկարաց մէջ։

Տառերուն ձեւը արդէն դիմագիծն է ճիշտ, ուսկից ըզգալի կերպով կը զանազանուի միջնադարեանը։ Եւ կը գտնծածէ 0 գիրն ալ, որ այն դարուն դեռ սովորական չէր հայ գրչութեան մէջ։

Անհեթեթ կերպով կը գրէ Քրիստոսի թուականը՝ արաբական թուանշանաց արդի ձեւով, ١٢٦٦, որոնց գործածու-

թիւնը մեր մէջ բոլորովին նոր է, փոխառութեամբ եւրոպա-
յէ, և որոնք հոն անգամ գոյութիւն չունէին ԺԶ. դարէն
առաջ, ինչպէս կը ցուցնէ արեւմտեան հնագրութիւնը։

Այդ բոլոր անհեղութեանց վրայ, խարդախողը չի գի-
տեր՝ թէ այդ թուականին Հայոց թագաւորն էր Կոստանդին
Գ. (1365–79), ո՛չ թէ Լեւոն, որ կը թագաւորէ 1374 ին։

Երկրորդ սուր Մեծին Լեւոնի.— Ձեւին նկատմամբ, որ չատ
կարեւոր է, ոչինչ կարող եմ ըսել. որովհետեւ հակառակ
բաղձանացս՝ չկարողացայ ձեռք ձգել անոր լուսանկարը, որ
համոզուած եմ թէ ինձ պիտի ընծայէր փառատաւելի իր
կեղծութեան։

Ներքսմիտ հնարիչը հայ արձանագրութեանց մէջ կը խառ-
նէ իտալերէն Armeno բառը, և այսպէս Հայերուս կ'ընծայէ՝
առաջին անգամ իտալական լեզուն գործածելու պարծանքը,
Դանտէէն դա՛ր մը առաջ, երբ Հայոց և Իտալացւոց յարա-
բերութիւնք լատին լեզուով կը կատարուէին՝ ըստ ծանօթ
յիշատակարանաց։

«Լեւոն թագր. հայոց» կը գրուի 1197 ին, մինչ նա կը
պսակուի 1198 Յունուար 6 ին (Տե՛ս իմ «Հայ դրօշներ
պատմութեան մէջ», էջ 43). թէև այս կոչման մասին այն-
քան չենք կարող խոստանալ։

Կայ «Սբ. Ներսէս» մը՝ նստած յաթոռ, զգեստաւորեալ
և «թագ ի գլուխ», զոր Գալէան կը համարի Զամբրոնացին։
Բայց Տարսոնի եպիսկոպոսը, վախճանեալ 1198 Յուլիս 14ին,
որ է սուրբ թուականէն տարի մը վերջ, և ի կենդանութեան
բանակիցն մէջ Լեւոնի հետ, չէր կրնար բազմիլ. մանաւանդ
դեռ չսեռած, անոր սուրբին վրայ՝ իբրև «սուրբ» մը։

Իսկ «թագ»ը կամ խոյրը կ'երեւի ի Հայս առաջին
անգամ 1185 ին, երբ Ղուկիոս Գ. պապը զայն նուէր կը յղէ
Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին։ Ուրեմն չէին կրնար կիլիկեցիք
զայն դնել Տղայի նախորդին՝ Ներսէս Շնորհալւոյն և կամ
համանուն Մեծ Գարբիւռի գլխին։—Գալով զգեստին, եթէ
այժմու հայկականն է, ինչպէս հաւանական կը կարծեմ, ԺԶ.

դարէն առաջ գոյութիւն չունէր մեր մէջ, և ուրիշ փաստ մըն է կեղծութեան։

Կայ «Ի» տառը, անուն Աստուծոյ, չրջապատուած ուրիշ գրութեամբ։ Բայց աւտր գործածութիւնը տակաւին անծանօթ է մինչեւ դարու հայ հնութեանց մէջ, որքան ես քննած եմ։

Ծիշատակարանս, «չինեալ ի քաղաքն Սիս յամի Տեառն ՌՃՉԷ», նիւթական հետեւողութիւն է կիլիկեան դրամոց գրութեանց։

Խճողուած մը կայ «Հայկ» համաստեղութեան, որ բնաւ չէ խօսած այն դարու հայ սրտին, զանազան յատկերութիւնք սաղմոսէն, պատկերներ անասնոց և այլն, որոնք ամէնը նոր մտքի արտադրութիւն են։

Եւ աւելի ցայտունը, կը գործածէ բոլորագիրը, մինչդեռ ուրիններ դրամոց, կնքոց ու քարանց վրայ իշխողն է գլխագիրը կամ երկաթագիրը՝ միջնադարեան ձեւով։

Իրրեւ ամենայնի՝ այդ սուրը գնուեր է Քրդէ մը, որ բնականապէս չաւագոյն գործակատարը պիտի հանդիսանայ հայ կեղծողին՝ որ ծածուկ կ'ուզէր մնալ։

Գէտք է յաւելում՝ որ մենք իրաւունք ունինք կասկածելու նաև բոլոր միւս լեւոնեան կիսածանօթ կամ անծանօթ սուրերուն վրայ. նախ՝ անոնց բազմութեան համար իսկ, և երկրորդ՝ եթէ անոնց մէջ գտնուէր մը միայն հարազատ անգամ, գէթ իր արտաքին ձեւով պիտի ծառայէր իբրեւ օրինակ այլոց, ինչ որ չէ եղած։

Միանգամայն բաղձալի էր՝ որ չահադիտութեան հնարած այդ ապիկար կեղծիքները դադրէին վաչելել, գոնէ մտաւոր կեդրոններու և անձանց առջև, այն մեծարանքը՝ որ անպիտակցաբար կ'ընծայուի իրենց տակաւին։

Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ՀԱՑՈՒՆԻ

*
* *

Ես տեսայ մահը մանկան
—Ննոգ ոճիրը երկնքի.
Եւ հաւատներս հանգան,
Հանգաւ հմայքը կեանքի,

Ու դողդողաց ծայնս յանկարծ
Թոյն խօսքերով նզովքի.
—«Մեծ ոճրագործդ աստուած,
Դահիճապետ անհոգի,

Թէ ամենէն չա՛ր, դաժան
Մահը մանկան էր բաժին,
Թող չլինէր անբաժան
Սէր ու ծնունդն առաջին.

Թող չլինէր մանկական
Անմեղութիւնն անուշ,
Ջր լինէին մոգական
Կարօտն ու գութ, սէր ու յուշ:

Գառուդս փո՛ւչ թող լինի,
Ծնեին խժեր ու դեւեր.
Էլ մայրութիւն թող չ'լինի
Ո՛չ տառապանք եւ ոչ սէր»:

Երեւան, 1919թ. ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

*
* *

Աչերս եմ բացել,
Աշխարհ, զարդերիդ՝
Զարդերիդ հանդէպ.

Սիրտս եմ բացել,
Մարդի՛կ, սրտերիդ՝
Սրտերիդ հանդէպ.

Մեհեանս եմ բացել
Բուրմո՛ր, գոհերիդ՝
Գոհերիդ հանդէպ,

Ու լացե՛լ, լացել,
Մա՛հ, քո անյատակ
Վիհերիդ հանդէպ:

Թիֆլիս, 1918թ. ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՑԻԳՐԱՆԵԱՆ

*
* *

Վահատնէ հոգիս ճախրել է ուզում,
Ճախրել վերատին.
Էլ չի հաւատում ձեր սին խօսքերին,
Ձշմարտին, ատին.

Ով էլ որ լինէք՝ ընկեր, քաջեկամ, քոյր,
Եղբայր թէ հայր,
Էլ չեմ ընդունում ձեր սիրակործան
Դաւանանքը չար:

Վահատնէ հոգիս ճախրել է ուզում,
Ճախրել վերատին,
Սիրել, երազել, հաւատալ, ծուլուիլ
Յաւէրժի սրտին՝

—Ամենքի սրտին, կեանքի հեքեաթին
Եւ թէկուզ ունայն,
Սիրել ու սիրուել, խաբուել ու սիրել
Աշխարհում այս լայն,

Ու նորէն սիրել, ու նորէն ճախրել
Բարձունքները վէս,
Գթալ ու ներել, հաւատալ, ներել
Ջերմօրէն ու հեզ:

Սիրոյ ոճնական խենթ խրախճանքի
Սեղան թող լինի,
Ու ճգնումների, ջերմ աղօթքների
Մեհեան թող լինի,

Թող լինի պարտէզ արքեցումների
Աշխարհը արար,
Ճախրել է ուզում հոգիս վահատնէ՝
Ապրելու համար:

1918թ. Թիֆլիս.

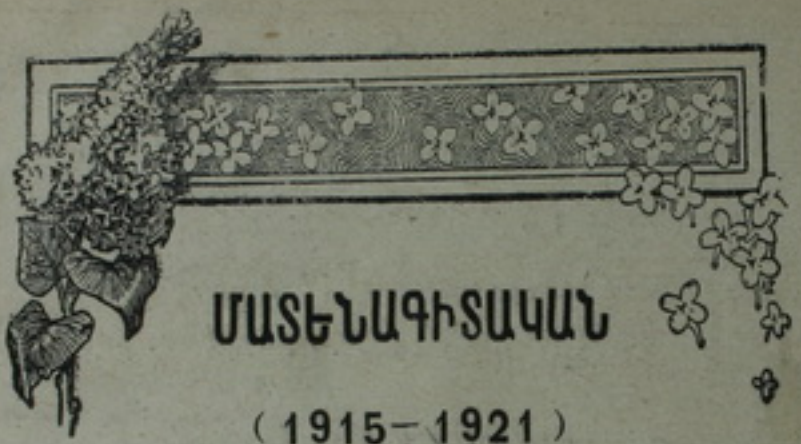

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

(1915—1921)

Ստորեւ կուտանք վերջացող եօթը տարիներուն՝ ի սիրուս աշխարհի Մեսրոպեան տառերով հրատարակուած գրքերու ցանկը, որ կը յուսանք շահեկանութենէ զուրկ չըլլար Տարեգրքիս ընթերցողներուն համար։ Գէտը է աւելցնենք որ, մեր այս ցանկը, քան կարելւոյն խղճամիտ աշխատութեան մը արդիւնք ըլլալով հանդերձ, ներկայ հանգամանքներու պատճառաւ՝ զուրկ չէ անխուսափելի թերութիւններէ, եւ իբր այդ՝ կարելի է զայն համարել նախափորձ մը։ Յարգելի հեղինակներէ եւ հրատարակիչներէ կը խնդրուի մեզի հաղորդել՝ անկէ դուրս մնացած գործերու անունները՝ իրենց մանրամասնութիւններով, եւ կամ իրենց գրքերէն մէյմէկ օրինակ դրկել խմբագրութեանս հասցէին։

Տեղի խնայողութեան համար, քաղաքներու անուններն եւ թուականները համառօտագրած ենք։

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ալ—Ալեքսանդրապոլ	Մ—Մոսկուա	Տ—Տիֆլիս
Ազ—Ազեքսանդրիա	Մր—Մարսէյլ	Ր—Րոստով
Բ—Բազու	Ն—Նիւ-Եորք	Փ—Փարիզ
Գ—Գահիրէ	Ն Ն—Նոր Նախիջեւան	Փր—Փրովիդէնս
Ե—Երեւան	Ն Զ—Նոր Զուղա	Ֆ—Ֆէլնօ
Եա—Երուսաղէմ	Շ—Շիքակօ	
Զ—Զմիւռնիա	Շշ—Շուշի	5—1915
Է—Էջմիածին	Պ Կ. Պոլիս	6—1916
Թ—Թիֆլիս	Պա—Պաքու	7—1917
Թզ—Թաւրիզ	Ս—Սոֆիա	8—1918
Թհ—Թէհրան	Վ—Վենետիկ	9 1919
Լ—Լայպցիկ	Վն—Վիեննա	0 1920
Հ—Հալէպ	Վռ—Վառնա	1—1921

ՍՅՒՈՒԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Աբու Լալա Մահաբի Ա. *Խաչահակեան* 8 և 0 գ.

Ազատութեան Ցաթեցոյց *Յար. Մանուէլեան* 8 գ.

Ազգագրական Հանդէս *թիւ* XXVI, *Եր. Լալաեան* 7 թ.

Ազգայնական Եաթժուռնիք *Քաղբերունի Կարմիրեան* 9 գաթ.

Ախակնիք եւ Խլիակնիք *Տքթ. Մ. Մալբի* 9 Ագ.

Ալիշան եւ Բաֆֆի Ա. *Երկաթ* 0 վ.

Ախտաւոր Մտայնութեան դէմ.....

Ակնցի Հաճի Սղոմ *Յ. Յ. Ամիրեանց* 0 գ.

Աղեքսանդր Փաշտահան 9 գ.

Աղէտի եւ Տառապանքի Աշխարհից *Բ. Իշխանեան* 5 թ.

Ամբողջական Քարտէս *Յ. Դարբինեան* 9 գ.

Ամենասուրբ սրտին Ցիսուսի Պատգամն 8 գ.

Ամենուն Տաթեցոյցը *Թէոդիկ* 5, 0 և 1 գ.

Այգնատան *Խոսրով* 0 փ.

Այգերգ *Լուիջի Մինատա* 8 գաթ.

Այլասերուած եւ Անբարոյական Ծուտահայերը *Ազնքսանդրմէլիք* 9 Յ.

Այն Սեւ Օրերուն *Արամ Անտոնեան* 9 գաթ.

Անապատի Երգեր *Մահակ-Մեսրոպ*

Անգլեհայ Չրուցատրութիւն *Յ. Մուրատեան* 9 և 1 գ.

Անգլ. լեզուն իւրացնելու պարզ եւ դիւրաւոյց եղանակ *Յ. Յովհաննէսեան* 0 գ.

Անգլուխ Գիակը *Ժ. Մասէ* (*Թրգմ. Լ. Թիւթիւնճեան*) 1 գ.

Անդրանիկ Մուրատ եւ Պօղոս Նուպար *Ե. Զօրուբեան* 0. գ.

Անեցի Վարդանայ Վարդապետի Երգելիք *Հ. Բ. Սարգիսեան* 9 վ.

Անժանեօք Ծրնունդը կամ Հանիծեցն *Գ. Թուրիկեան* 1 գ.

Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան *Ս. Վրացեան* 0 ե. և գաթ.

Անկախ Հայաստան *Հ. Արամեանց* 9 գ.

Անկուսիներու Տաթեցոյցը *Յ. Յ. Ամիրեանց* 9, 0 և 1 գ.

Անհետացող Գէմերը (*Գ. Զօհրապ*), *Արշակ Ալպօյաճեան* 9 գ.

Անմահ Խոցը.— Զայնը Հնչեց... *Սուբէն Գաբրիելեան* 7 Ագ.

Անմահներ (*Դանիէլ Վարուժան*), *Լ. Խաչատուրեան* 9 գ.

Անուշ և Թմկաբերդի Առումը *Յովհ. Թումանեան* 1 գ.

Անպարտ Երգեր *Գ. Հայկունի* 5 թ.

Անցեալի Ցիշողութիւններից *Գէորգ Զարաֆեան* 5 թ.

Աշխատաւորների Միջազգային Միութիւնը *Խաչիկեան* 8 թ.

Աշխարհագրական Գպրոցական Առլաս *Արտաշէս Արեզեան* 7 թ.

Աշխարհագրութիւն *Արտաշէս Արեզեան* 0 թ. և 1 գ.

Աշխարհագրութիւն *Հրանտ Խանճեան*, 1 գ.

Աշխարհագրութիւն *Յովհ. Պապէեան* 0 և 1 գ.

Աչուղ Յարրուճ Օղլի 2 հատ. *Ա-բրամ Երեմեան* 0 ն 2.

Ապազգայնացումը *Տքթ. Լ. Համ-բարձումեան* 0 փ.

Ապերախտ Թրագիրը *Գ. Սարաֆ-եան* 1 գ.

Առակներ *Ամբակում Խնկոյեան* 7 թ.

Առաջին Քայլ *Հ. Թագէոս Թով-մասեան* 1 վ.

Առաւօտի Տարեցոյցը *Մ. Կապ-րաչ* 1 գ.

Առողջաբանութիւն Ժողովուրդին *Հրաչեայ Տէր Մակր* 1 գ.

Ասիացի Սափրիչը *Յովհ. Գապէս-եան* 1 գ.

Ասլան Բէկ *Շահան Նաթալի* 8 գաթ.

Աստրական Թատրատունը Ձեռագրերի համեմատութեամբ *Արսէն Վրգ. Ղամեան* 7 է.

Աստղիկ Հայրատունի *Տ. Չիթունի* 0 գ.

Ասպարէզ (*ժողովածու*) 8 Յ.

Ասպետուհի *Ա. Խան-Ամիր* 7 ն.

Աստուածի Ծղնորը *Յ. Գասպիկեան* (*Թրգմ. Յ. Սարգիսեան*) 9 գ.

Աբարացի Մատենագրերին Հա-յատունի մասին *Բ. Խալաթ-եանց* 9 վն.

Աբարկիրի Թատրատրարբառը *Մ. Ս. Դաւիթ-Բէկ* 1 վն.

Աբարա-Հայկական Լէզէոնը *Սու-քէն Գաբրիէլեան* 8 գ և 9 չ.

Աբարատ-Նովկան *Ս. Մ. Ծոցիկ-եան* (*Ա. հատոր*) 7 Յ.

Աբրուճի Երջանիր *Տքթ. Վահան Հատիշեան* 1 գ.

Աբեան Գեանը *Վարդան Համալ-եան* 0. գ.

Աբեան Ճամբայնի.....

Աբեան Ցաղթանակ *Ռոսմ* Գ. *Վա-րուժան*, եղ. *Ա. Թաթիկեան* 0 ն.

Աբեւելեան Խոդաշխարհ *Տ. Չի-թունի* (2 *հատոր*) 9. գ.

Աբեւելեան Խնդիր եւ Հայկական Հարց *Ս. Բիւրատ* 9 գ.

Աբեւելքի Մրմունջներ *Ս. Բագէն* 7 Թզ.

Աբիսահայ Բառարան *Տքթ. Յ. Թի-թիզեանի* 0 վն.

Աբիւնի Ձորը *Ս. Բիւրատ* 9 գ.

Աբիւնի ճամբէն դէպի Վերածը-նունդ 9. Գ

Աբիւնին Մատեանը *Սուքէն Գաբ-թիեւեան* 7 գ.

Աբիւնոտ Ցիշատակներ *Երուանդ Օտեան* 0 գ.

Աբիւնոտ Ջրաղացի Պատմու-թիւնը.....

Աբմենուհի եւ Աբրահամ *Ս. Սա-պահ-Գիւլեան* 7 շ.

Աբմենուհի Շերմանդագէտ 6 թ.

Աբշալոյս (*ժողովածու*), *Ե. Բա-բայեան* 5 թ.

Աբշալոյսի Ձայներ (*Երգարան*), 5թ.

**Աբշալոյս Քրիստոնէութեան Հա-յոց Հ. Ղ. Մ. Ալիշան* 0 վ.

Աբշակ Երկրորդ *Մեսրոպ Մինաս-եան* 1 վ.

Աբշակունի Թրամներ *Հ. Յակո-բոս Տաշեան* 9 վն.

Աբշին Մալ Ասլան (*Թրգմ. Մ. Տ. Յ.*) 0 գ.

Աբուհատ Տաղաչափութեան *Հ. Ա-թանաս Տիրոյեան* 0 վ.

Աբուհատ Քնէրդոգական Գուսլոյ (*Թրգմ. Յ. Թիթիզեքեան*) 9 ն.

Աբջատարաժութիւն *Հ. Յ. Տիրոյ-եան* 9 վ.

Աբակի Լիւրէն *Մարիա Լը Գլան* 0 գ.
Աւազի վրայ. *Յովհ. Մալխասեան* 3 թ.
Աւետիս, Ամերիկահայ Երգիծաբան Տարեցոյց *Միլիք Շահ* 0 կ. 1 ֆ.
Բազուկի մեծ Սարսափները *Բ. Իշխանեան* 0 թ.
Բազմապատկութեան Գաղտնի Կանոն *Գրիգոր Խ. Քէօմիւրճեան* 0 գ.
Բակի Կենդանիները *Հ. Թէոտոր Սիրունեան* 0 վ.
Բանախօսութիւն մը Ս. Աննայի Հայ որբանոցին բացման առիթով, *Հ. Յովսէփ Տէր Մարգարեան* 9 գ.
Բանախօսութիւն մը Հ. Կ. Խաչի Շիւլիի մասնաճիւղի տարեկան ընդհանուր ժողովին առթիւ *Հ. Յովսէփ Տէր-Մարգարեան* 0 գ.
Բանակական Գար *Թոմաս Քէյն* 0 ֆ.
Բանակցութիւններ Ազգ. պատուիրակութեան եւ Հ. Հանրապետութեան միջեւ *Ս. Վրացեան* 0 գրք.
Բանաստեղծութիւններ *Եղիշէ Չարենց* 7 մ.
Բանաստեղծութիւններ *Սիմ. Սիմէոնեան* 7 շ.
Բանաստեղծութիւններ *Փեսալաշեան* 6 թ.
Բարեգործական Գրականութիւն 8 գրք.
Բարեգործականի Օրացոյցը 1 վ.
Բարեյաջող Առողի ճերմեր Ուղեւորութիւն մը, Նօճօ եւ Տօնօ *Մ. Հունկ* 0 գ.
Բարիզ, իր Կեանքը, իր Միւսէոնները եւ Էճելային *Արամ Պալեան* 1 գ.
Բարոյալից Զուարճանիք *Վ. Յ. Բաբաքեան*, 1 ֆ.
Բիւրեղներ *Յակոբ Անտոնեան* 0 գ.
Բնաշխարհի ինկի իր մէջ *Հ. Բագրատունի* 0 ե.
Բնապատմական Առակս *Մ. Նալբանտեան* 5 գ.
Բողոքս Ֆրանսայի Հանրապետութեան Նախագահին *Մուշեղ Եպ.* 0 Զ.
Բոլշեվիզմը եւ Հայաստանը *Թումբէն Դարբինեան* 0 ե.
Գաղթականական Ալբոմ 7 թ.
Գաղթականական Որբանոցներ *Գուրգէն Լտիլեան* 7 թ.
Գաղտնի Փաստաթուղթեր 0 ե.
Գանձարան *Արամ Անտոնեան* 9 կ. 0 գ.
Գառնուկը *Վ. Փափազեան* 8 թ.
Գարնանային Հովեր *Գ. Հայկունի* 5 թ.
Գարնան Գիշերներ *Յ. Մանանխաս* 1 ն.
Գարուն *Գ. Գիմիրճեան* 0 թ.
Գարունին Սիրտը *Վ. Թոթովենց* 1 գրք.
Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ *Հ. Հ. Վ. Ակինեան* 0 վն.
Գեղարուեստ Զ *Հաsnr Գ. Լեւոնեան* 7 թ.
Գեղարուեստը եւ Գանուր Գասակարգը *Ա. Բոգոսեանով* (*Թրգմ. Խ. Լոթենց*) 0 մ.
Գերեզմանի Ծաղիկներ *Գ. Կառվարենց* 1 գ.
Գերմանիայի եւ Թիւրքիայի տնտեսա-Տազատական փոխ-յարաբերութիւնները, *Բ. Իշխանեան* 5 թ.

Գերմ. Սօցեալ Դեմոկրատական Բոլշեվիկների մասին Շտայն, 7 թ.

Գիտութիւններ և Գէօրգեան 0 գ.

Գոհարներ Հայ Գրականութեան Տ. Աւագեան և գ. Յովհաննէսեան 6 գրք.

Գողը Տ. Մխրօ (Թրգմ. գ. Ա.) 0 Զ.

Գուսաններգներ կ. Սիտալ 9 Ն.

Գրագէտի մը Ցիշատակներ Զապէլ Եսայեան (ընդհատուած) 5 Ս.

Գրական-Գեղարուեստական Ալմանախ 7 թ.

Գրական Սրնկոններ Մանուկ Աբեղեան 7 թ.

Գրական Պատմութիւն եւ Դեղեցիկը Հ. Ս. Երեմեան 5 վ.

Գրպանի Բառարան (Անգլ.-Հայ-Հայ-Անգլ.) Ի. Ա. Երան 0 գրք.

Գրպանի Տարեցոյց Ս. Գարամահեան 0. և 1 գ.

Դասատուական Խորհուրդ Ե. Օտեան 1 գ.

Դատաստանական Օրէր Ա. Գաբուճեան 8 գ.

Դափնեպսակ Հայ Զինուորին 0 գ.

Դեռատի Պչրուհին Զ.

Դեսպան Հերբրթի Պատմածներր (Թրգմ. Մ. Շամամանեան) 9 գ.

Դեսպան Մորկրնթատուի Ցիշատակներր (Թրգմ. Ե. Արմէն) 9 գ.

Դեսպան Մօրկրնթատուի Պատմածներր (Թրգմ. Մ. Շամամանեան) 9 գ.

Դէպի Երկիր-Դէպի Գործ (Գատի օրացոյց) 0 գրք.

Դէպի Կախաղան Հմայեակ Արամեանց 9 գ.

Դէպի Փրկութիւն Ս. Մ. Մոցիկեան 6 Ֆ.

Դիմակներր Պատռած Բ. Իշխանեան 8 Բ.

Դիմաստուերներ Հրանտ Ասատուր 1 գ.

Դիւան Հայոց Պատմութեան ԺԳ. Գիւտ Գիւտ Քհնյ. Ադանեան 6 թ.

Դոփեանի եւ Մելիք Շահնազարեանի Կարապետ Եպիսկոպոս 6 թ.

Դրուագներ Հ. Ց. Դաշնակցութեան Գործունէութիւնից Աբսէն Մխքայէլեան 7 գրք.

Դրօշակին տակ, Անոնի որ ինկաւ Երուանդ Մխսեան 8 Ն.

Եա Պահա-իլ-Ահի Ա. Ֆայիք (Թրգմ. Գր. Քիւրքճեան) 0 Գ.

Եգիպտահայ Տարեցոյց Մ. Ոսկեան 8 Ազ.

Եգիպտահայ Տարեցոյց Ս. Գարթիեւեան 5, 6, 7, 8 և 9 Գ.

Եզոպոսի Սեաւիր Ս. Քամալեան 5 թ.

Եղիա Ցէմիրճիպաշեան Գ. Ֆէնէրճեան և Հ. Գետրոսեան 1 գ.

Երազահան Զ.

Երազահան 0 գ.

Երաժշտական Գաղափարակութիւն Ռ. Լամֆինեաք (Թրգմ. Մ. Տարէնտէլեան) 9 գ.

Երախայրիք Գարբիէլ Ֆիտուճի 7 Բ.

Երգարան ժողովրդին համար Ն.

Երգեցողութեան Գաղափարների Ցուցմունքներ Մ. Աւետիսեան 5 թ.

Երգիծական Տարեցոյց Երուանդ Օտեան 1 գ.

Երդումն Հին Հայոց մէջ Հ. Վարդան Հայծունի 8 վ.

Արեւակայական Ոճիրը *Անատն Չեխով* 1 Գ.

Արեւանի Տարեցոյց *Մ. Կապրաչ* 0 Գ.

Արիասարդ Թիւրքիոյ Պետութիւնը *Ա. Ն. Մանուէլեասեան (Թրգմ. Վ. Նաւասարդեան)* 6 Լ.

Արիասարդ Հայաստանի Օրացոյց 0 Շ.

Արիասարդ Քաղաքացի *Հ. Օ. Արնօլտ Ֆօրսթր (Թրգմ. Փիլ. Վարդանեան)* 5 Թ.

Արկերի Ժողովածու *Մանուէլեան* 7 Թ.

Արկու Խուլիր *Մոլիէռ* 1 Գ.

Արկու խօսք *Մ. Կապրաչ* 0 Գ.

Արկու խօսք Թիւրքահայ Ժողովուրդին 7 Թ.

Արկու Քոյր *Ղազարոս Աղայեան* 6 Թ.

Արջանկութիւն *Վ. Վալտգեան* 9 Թ.

Արծր Պատմուածքներ *Շիրվանզադէ* 0 Գ.

Զարհուրանքը Կարճոյ մէջ *Ժօզէ Ր. Լ. (Թրգմ. Հ. Յ. Տէր-Մարգարեան)* 0 Գ.

Զրօսարան Մանկանց, 0 Վ.

Զէնիքը վա՛ր *Բերթա Ֆօն Զուտներ (Թրգմ. Մ. Համբարձումեան)* 6 Գ.

Զիկոմատ (8 պրակ, ընդհատուած 9.

Զմիւռնահայ Տարեցոյց *Մ. Գարթեւեան* 0 Զ.

Զոյգ Աչեր *Գ. Ղազարեան* 5 Թ.

Զրուցատրութիւն Հայ.—Անգլ. *Ի. Ա. Երան* 0 Գ.

Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները *Արտէն Մարմարեան* 0 Գ.

Զօր. Անդրանիկ ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանի *Գ. Որբունի* 0 Զ.

Է

Էնգարէ Վուգուարը վէ Մէնֆիլիճ Խարրարը *Սիմոն Առաքելեան* 1 Գ.

Էնվէր, Թալէաթ, Ճէմալ եւ Շէրօֆ *Հոլմս Տէքէքթիճ* 0 Գ.

Էրթողրէ *Տիգրան Սիւրմէեան* 5 Գ.

Ը

Ըմբոստ Երգիր, *Ս. Զ.* 5 Գսթ.

Ընդարձակ Գրպանի Երգարան *Յ. Գ. Գէրպէրեան* 9. Գսթ.

Ընթացքը եւ Կանոնը Լաօ-Զը *(Թրգմ. Կ. Մ. Զամճեարեան)* 9 վէն.

Ընկերական Վէրքիր *Հայկ Եանըգեան* 0 Զ,

Ընկերական Վէրքիր *Զըռնըգեան*

Թ

Թագաւորաց Ժողով *Խրիմեան Հայրիկ* 9 Թ.

Թադակաճին Կնիկը *Երուանդ Օտեան* 1 Գ.

Թանգարան *Հ. Ս. Ասատուր* Օհ 19.

Թիւրքահայ Աղէտը *Հայկ Ահէմեան* 9 Լ.

Թի՛ւ Թա՛ւ *Լ. Շիծաղ* 0. Գ.

Թղթէ նաւակից միչեւ ծառ *Վ. Թ. Փափազեան* 7 Թ.

Թորոս Լեւոնի *Տ. Թ. Յովհէփ Շիշմանեան (Ծներնց)* 7 Գսթ,

Թուաբանութիւն Գ. *Աստուն* 1 Գ.

Թուաբանութիւն Գ. *Գամճեան* 0 և 1 Գ.

Թուրիոյ Գեհենէն *Եսթեր Մկըրտիչեան* 8 Ազ.

Թուրիոյ հետ Քիւճուքզատար եւ Հայկական Հարցը 9 Փ.

Թոհոխատ *Բժ. Մ. Կ. Մալաքեան* 1 Գ.

Ժամանակագրութիւն Պրիգոր Վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ *Մեսրոպ Վարդ. Նշանեան* 5 ես.

Ժամանակակից Պատմութեան Սեւագոյն էջը *Հերոդեսը Հասմս կիպընդ* (*Թրգմ. Ա. Սազաթելեան և Ե. Մարկեան*) 6 Ն.

Ժէնթիլէ *Բրիտօֆ Շմիտ* 1 Գ.

Ժողովրդական Երգեր *Թիւ* 1 (Շիրակի երգեր), *Սպ. Մելիքեան և Ան. Տէր-Ղեւոնդեան* 7 Թ.

Ժողովրդային Երգարան *Ի. Ա. Երան* 6 Գաթ.

Իրրեւ Աբժիւ (Մեդրանիկին) — (*Հայնագրութիւն*) 0 Գաթ.

Իգէալիզը *Արամ Երամեան* 0 ՆՀ.

Իմ Ալբոմից *Ա. Յ. Բաբայեան...*

Իմ Միմօրանդումից *Ա. Յ. Բաբայեան...*

Ի՞նչ է Ագգայնականութիւնը *Քալբերտնի Կաբմիրեան* 8 Գ.

Ի՞նչ կ՚բանեն Չեխի Գիծերը *Ե. Թօլայեան—Ա. Բէչեան* 0 Գ.

Ինչո՞ւ հրաժարեցաւ Ջօր. Աճեքեանիկ *Հ. Ց. Դաշնակցութենէն Դաւոնիկ Մուրէնեան* 0. Գ.

Ինչպէ՞ս պէտք է գրաւել Թրքահայաստանը *Ա. Մխրանեան* 1 Գ.

Ինտերնացիոնալիզմը եւ Հայկենիքի Պաշտպանութիւնը *Աւգուստ Բեբել* 8 ...

Ինքնավար Հայաստան *Ս. Սապահ-Գիւլեան* 9 Գ.

Ինքնուսուցիչ Օտարերէն Լեզուի *Ա. Մելիք* 6 Ֆ.

Իշխանուհի Մալէն *Մ. Մէմէլբինկ* (*Թրգմ. Վարդ. Գէորգեան*) 1 Գ.

Ի պատիւ Ռոմէնփայ Պաշտպանին *Հ. Թադէոս Թոռնեան* 8 Վն.

Լեռան Ոգին *Սեւ-Ոտ* 0 Գ.

Լեռնի Հէքեաթը *Ան. Արտվեան* 7 Թ.

Լեռնի Շարքեան, Խմոդը եւ Խոքհոդը *Երուանդ Օտեան* 1 Գ.

Լէպէդիոնի Հօր Հօրի Երգերը 8 Գ.

Լոյս (Գաթի Օրացոյց) 1 Գաթ.

Լուսաբեր (Այբենարան, *Ա. և Բ. Տարի*), *Լեւոն Շանթ, Ստ. Լիսիցեան և Յովհ. Թումանեան* 1 Գ.

Լուսաբեր Տոհմային *Ա. Մարկեան* Գ.

Լուսաղբիւր *Ալիս Մարկեան, Ա. և Բ.* 8 Գ.

Լուսանկարը *Գր. Մարտիկեան* 0 Գ.

Լրտեսներու Երկիրը կամ Աչիւրը Նեղոսի վրայ *Բօլ Տ'Իվուար...*

Լօյտ Հօրինի հսկակատար Հատը եւ Հայկական Խնդիրը (*Թրգմ. Ե. Արմէն*) 2 տետ. 8 Գ.

Խաչագողի Գիշատակարանից *Բաֆֆի* (*Ընդհատուած*) 0. Գ.

Խաչուած Հաւատարմի մը Պատմակը *Մ. Ոսկեան* 0. Ազ.

Խոնարհները (*Ա. Հատոր*) *Յ. Օշականեան* 0 Գ.

Խոսրովային կամ Հայ Տարագրի Երգարանը *Խոսրով* 0 Փ.

Խորհրդաւոր Երկիներ *Ազնաւոնդր Մելիք* 7 Գաթ.

Խոտիի եւ Ճարտարեան Երգեր *Մ. Ոսկեան* 9 Ազ.

Ծաղկահատ Վարպետական Հայ Ժողովրդական Բանահիւ-

սուրհան *Հայկ Ահէմեան* 7 է.

Տիտմոս *Յովհ. Դպզանճեան* (Ա. և Բ. Գիրք) 0 գ.

Տիտմոսի *Եղիշէ Զարենց* 7 Մ.

Տիծաղի Փունջեր *Երուանդ Տ. Մկրտիչեան* 9. գաթ.

Տիր Կաթին *Լուիճի Մինոա* 0 գաթ.

Տոլուն Տիկինը *Հէնրիք Իպսէն* (Թրգմ. Յ. Խաչատրեան) 0 գաթ.

Տուլուբեան Պահեստ *Հայկանոյշ Մատք* 1 գ.

Կախարդութեան յառաջ բերած ցաւերը եւ անոնց դարմանը *Տիգրան Գ. Գալիկեան* 8 Ն.

Կամաւորի Քիշատակարանը *Նիկօլ-Օհան* 0 գաթ.

Կայսրը *Լեւոն Շանթ* 0 թէհ.

Կայծ ....

Կապոյտ Գիրքը *Լորա Ձէյմս Գրայս* (Թրգմ. *Բեննեամին Գետրոսեան*) Ընդհատուած 9 գ.

Կապուտաչեայ Հայրենիք! *Եղիշէ Զարենց* 5 Թ.

Կավռօշին Ջաթիկը *Երուանդ Թօլայեան* 9 գ.

Կավռօշին Տարեցոյցը *Եր. Թօլայեան* 5, 6, 9, 0, 1 գ.

Կարկառուն Կամարներ *Մ. Շահէն* 7 Շ.

Կեանքի Ծաւէններ *Մխիթար Աժառէնեան* 0 Գ.

Կեանքի Ջուրակը *Կարա-Դարվիշ* 7 Թ.

Կեանքի Փարձառութիւն *Վարդան Կարապետեան* 9 Ազ.

Կեանքն ի՛նչպէս կ'ապրինք, Կեանքին ի՛նչպէս անցաւ *Տքթ. Լեւոն Քիւրքճեան* 9 Գ.

Կենսագրութիւններ Երկու Հայ Պատրիարքներու եւ Տասն Սպիսկոպոսներու *Հ. Դր. Ծ. Վրգ. Գալէմքեարեան* 5 վէն.

Կեսարի Տարփուհին *Ր. Տը Ժէրվալ* 0. գ.

Կէս Գիշերէն մինչեւ Ապշալոյս *Վահան Թէքէեան* 9 Փ.

Կիլիկեան Գրուագներ *Դաւիթ Ադամեան* 1 Փ.

Կիլիկիա Երգարան *Յակոբ Մարգիսեան* 1 գ.

Կիպլոզ *Ռոպէր Ֆրանշվիլ* (Թրգմ. Ա. Ա.) 0 գ.

Կիկօի Տարեցոյցը *Գր. Թորոսեան* 5 գ.

Կղեր, Երօճ եւ Ըճկերվարութիւն.

Կոմս Մ. Տ. Լորու-Միլիճեան *Աչոտ Աթանասեան* 5 Թ.

Կոյր Երգչուհին G. H. R. Dabbs, (Թրգմ. Մ. Յ. Բարթիկեան) 9 Զ.

Կոյրը *Մխիթ. Բռօվէնս* (Թրգմ. Վ. Սեւունի) 9 գ.

Կոչ մը Հայ Ժողովուրդին Իզմիրի եւ Երչակայիցն Ներգաղթի Հայկ. Միութեան կողմէ 0 Զ.

Կոռնիկ Դաշնաւորեց *Արայ Գօյանեան* 1 է.

Կոմիքսներ Սկիւտարցիներուն *Գ. Ձարարապետեան* 0 գ.

Երօճի Գիրք (Ա. և Բ. Գիրք) *Մաշթոց* 1 գ.

Երօճի Ծագումը եւ Գիտական Համեմատական Երօճագիտութեան Տքթ. Հ. Ա. Մատիկեան 0 վէն.

Հազարամեայի Ապշալոյս *Ս. Թ. Բլսբլի* (Թարգմ. Ֆ.) 6 Ն.

Հակայիպոխոնդական Եարժումը Անգլիոմովկաուտ *Բ. Իշխանեան* 8 Բ.

Համազգային Օրացոյց 5 գ.
Համառօտ Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ 6 գաթ.
Համառօտ Օրացոյց 1 տ.
Համբարձման «Վիճակ» տ. Հիթունի 9 գ.
Համիէ, Շէֆէր Ծամէ Եր. Թօլայեան 1 գ.
Հայ Ազգ. Կ. Հաչի Օրացոյց 1 ն.
Հայ-Ամերիկեան Ազգային Նոր Սրգարան գեղերս Ռ. Թորոսեան (2 Հար.) 7 և 8 ն.
Հայ Անկախութեան Հանդէսը Ազգային մէջ Հ. Ս. Տէր-Մովսէսեան 1 վ.
Հայաստան (Քարտէս), Մ. Զամիչեան 8 փ.
Հայաստան եղանակէց Կոմիտաս վարդապետ 9 գաթ.
Հայաստան Գէորգ-Մեսրոպ 9 գ.
Հայաստան եւ Հարեւան Երկիրներ (Քարտէս ըստ Լինչի եւ Օսւալդի), Արտաշէս Աբեղեան 5 և 6 թ.
Հայաստան՝ բան Ծանրպախի 1919ի Տետրեան 9 գ.
Հայաստանի Ագագան Ա. Կաբինեան 9 մ.
Հայաստանի Կազանգչէրը Սիմոն Գաբամաճեան 6 գ.
Հայաստանի Ձայն Գ. Առապաճեան (Կառավարէն) 9 Հ.
Հայաստանի Ոսկեհատիկներ տ. Հիթունի 9 գ.
Հայաստանի Զարդերը (Գաղտնի Տեղեկագիր) Երեմ. Ե. Լեմոնեան (Թրգմ. Միքայէլ Շամտանճեան) 9 գ.
Հայաստանի Վերջին Աղէտը Յակոբ Տէր-Յակոբեան 1 գ.
Հայաստանի Ցնծեալական Հեռանկարը Գ. Տէր-Հուսիկեան 5 Լ.
Հայաստանի Ծօն Քիշօրը Վահան Թոթովենց 1 գ.
Հայաստանի Փառքը (Նկար) 9 գ.
Հայաստանի Զարդերէն Առաջ (Ալպոմ) Կ. Փիլիպոփեան 9 գ.
Հայաստան Թրք. Հայ. Բառարան Առուբ Յր. Եաղուպեան 9 ն.
Հայ Բժշկութեան Տուած Չոհերը 9 գ.
Հայ Գիրք Կ. Ա. Նազար (Ընթերցարան) 7 գաթ.
Հայ Գուսան (Ա. Բ. Գ. Տեսր), Կոմիտասեան Հինգ Սանեակ 0 գ.
Հայ Գործիները Պատմութեան մէջ Հ. Վարդան Հայկունի 9 վ.
Հայերէնի Չեղծումները Տքթ. Ե. Թիրեաքեան 7 ն.
Հայերը Գրամ Պիտի Ծանի՞ն Պոլոյ մէջ ժիրայր 9 գ.
Հայերի Ազատագրական Շարժումները կամ Հայկական Հարցի Սօրիներորդ Երջանիք Եղիշէ Ա. Բ. Գեղամեանց 7 Բ.
Հայ Սրիտասարդութեան Համար 9 գ.
Հայերու Բնաջնջումը Ռընէ Բինօն (Թրգմ. Ե. Չօպուրեան) 9 գ.
Հայերուն Ծրագիրները Սոլվեցրճիու Պարզ եւ Գիւրուսոյց Ցղաճնակ Մխիթար Յովհաննէսեան 0 և 1 գ.
Հայր Ցովքի Օրերում Ս. Գամալեանց 7 Բ.
Հայ Ցէսր 1911 Տարւոյ Ազգային Սիւնհոդոսի մէջ Հ. Վ. Հացունի 9 վ.
Հայկական Առածներ, Լօսօ 5 Բ.
Հայկական Գիւղացիներ Արշակ

Զօպանեան (թրգմ. ե. Աբմէն) 9 գ.

Հայկական Դրօշը (հայլերգ) Օր. վ. Եաղուպեան...

Հայկական Խնդիր Մինաս Չերազ 7 վ.

Հայկական Կիլիկիա վ. Մ. Քիւրքճեան 9 ն.

Հայկ. Հարցը Խաղաղութեան Ժողովին Առջեւ 9 գաթ.

Հայկական Քաղաքագիտ. Մրգաբան Ա. Մարլեան 9 և 1 գ.

Հայկական Մեհեանաթոռը Մեղու Շիրակայ 9 վ.

Հայկական Մղձաւանջը Մուշեղ Աբք. 6 գաթ.

Հայկական Զարդերը եւ Թուրք վաճիչները Լեւոն Շաթրեան 8 գ.

Հայկական Զարդերու Փաստաթուղթերը Լորտ Ճէյմս գրայս (թրգմ. վահան Միրաքեան) 0 գ.

Հայկական Տաղաչափութիւն Ց. Թիւրեաքեան 8 ն.

Հայկականի Ս. Մ. Ծոպիկեան 5 ֆ.

Հայ Համաւորի Ցուշերից Սուքէն Մելիքեան 7 թ.

Հայ Համաւորներ (Ալբօմ)... թ.

Հայկաշէնի Այրիենաթաղ Սօս-վանի 1 գ.

Հայ Հայրենիքը Լէօ 5 թ.

Հայ Հերոսներ Լէօ 0 ե.

Հաւատածոյ (Թրակաց) 9 Ազ.

Հայ Մտոհի Հարկը Ցղեռնին Մխքայէլ Շամամեանճեան 9 գ.

Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը... Լեւոն Թիւրքիւնճեան 1 գ.

Հայ Ցեղ. Կռուակցութիւնները եւ Ամերիկահայ Դաղթականութիւնը Ա. Խ. (Տիրուհի) 8 գ.

Հայ Ցեղափոխական Կռուակցութիւնները եւ Օտ. Կառավարութիւնը 6 գ.

Հայ Ոգիին Խորանը Ե. Տ. Ազգաբնոց 9 Հ.

Հայոց Գիտութը 5 թ.

Հայոց Ընկերցուոյ Աստուածպաշտութեան Դասագիրք Ցովհ. Ք՛հ. Մարտիրոսեան և Գիւտ Ք՛հ. Ազանեան 5 թ.

Հայոց Հարցի Վաւերագրեր Լէօ 5 թ.

Հայոց Պատմութիւն-Հին Հայեր (Քննական) Գէորգ-Մեսրոպ 5 գ.

Հայոց Պատմութիւն Կ. Ց. Բասմաճեան 0 գ.

Հայոց Պատմութիւն Լէօ 7 թ.

Հայոց Պատմութիւն Ստեփաննոս Գալատանեան 9 գ.

Հայու Որբեր Գր. Հ. Գալուստեան 0 գ.

Հայաստիճներ Մկրտիչ Քէոփիլեան 1 Ազ.

Հայ Ռամկ. Կռուակցութիւն 9.

Հայ-Ռուս Օրինենացիայի Ծագման Խնդիրը Ա. Ցովհաննէսեան 1 Ք.

Հայրենի Աղբիւրից Աւ. Խահակեան 0 գաթ.

Հայրենի Երգեր (Songs of Armenia) Կ. Ց. Փայէլեան եղանակ Գ. Հ. Այգունի 9 ն.

Հայրենի Թանգարան 8 Ս.

Հայրենի Ցիշատակներ Հայկ Աճէմեան 8 Ք.

«Հայրենիքի» Բացատիկ Յոդ թիւ 0 գաթ.

Հայրենիքին Գափնիները Արսէն Երկաթ Գ.

Հայրենիքին Ուխտաւորները... Գրիգոր Մուրատեան 0 գ.

Հայրենիքիս Համար Ա. Ահարոնեան 0 գաթ.

Հայրենիքիս Հետ Ցովհ. Թումանեան 8 թ.

Հայ Ցեղը եւ Հալածանիքները... Ց. գ. Գօզասեան 0 գաթ.

Հայ Օրիօրդի Երգը 9 փ.

Հանրագիտակ, Ընտանեաց Պիտանի Դիտելիաց Ց. Պապէեանէն 1 գ.

Հանրամատչելի Հանրագիտական Բառարան Հ. Առաքելեանէն 6 թ.

Հանիներ Հայաստանի... *Յակոբ Խաբայեանէն* 9 Ն.

Հառաչանք վարդ *Համալեանէն* 5 թ.

Հասո ու Նարակ Մէկ Գիճ է *Կաղոջ* 0 գ.

Հասիկներ (Գասագիրք), *Կ. Կոստիկեանէն և Ալ. Շահուրեանէն* 5 Մ.

Հարազատները...

Հացին Երգը *Դան. Վարուժանէն* 1 գ.

Հաւաքուժուրիւն Հ. Ց. *Տիրոյեանէն* 6 վ.

Հելիճ *Սեդուհ Մինասեանէն* 0 վ.

«Հերոս Մուշեղ» (Անդրանիկին) *Ջայնագրութ.* 9 գաթ.

Հէրցէն, Ընտ Կեանքի եւ Գործունէութեան Ցեղութիւնը Գ. *Տէր-Յովհաննէսեան* 5 թ.

Հէհաթներ (Գրիմ Եղբայրներուն) (*Թրգմ. Յովհ. Թումանեանէն*) III պրակ 5 թ.

Հէհաթներ (Ռուսական) (*Թրգմ. Յովհ. Թումանեանէն*) 6 թ.

Հէհաթներ *Օսկար Ուայլդ* (*Թրգմ. Կարէն Միքայէլեանէն*) 0 Մ.

Հէհաթներ (Օտար) (*Թրգմ. Յովհ. Թումանեանէն*) 6 թ.

Հին Աստուածներ *Լեւոն Շանթ* 7 գաթ.

Հին եւ Նոր Գեղարուեստը Ա. *Կարինեանէն* 0 Մ.

Հիւանդապահի Դասընթացք *Տքթ. Աչոտ Գահնէվանեանէն* 5 գ.

Հիւանդապահի Դասընթացք *Տքթ. Գէորքեհեանէն* 5 գ.

Հիւղէն *Տքթ.* Ն. *Տաղտուրեանէն* 5 գ.

Հոգեւոր Երգեր... *Գաթ.*

Հոգիի Աստղիներ *Յովհ. Սիւնանեանէն* 0 գ.

Հոգիի Մռայլներ *Յարութիւն Աջանեանէն* 1 գ.

Հոգին կը մեռնի՞ 9 Ն.

Հոկտեմբերեան Ապստամբութիւնը Թուաստանում *Կ. Կաուցկի* 8...

Հողի Մարդը *Արամայիս* 5 բ.

Հրատարակախօսական Մանրուք *Եղիշէ Քհնյ. Դեզամեանէն* 5 բ.

Հրեղէն Երգեր *Լուիթեր Կոբկոտեանէն* 8 Ն.

Ձայներ Հնչեց (Վէպ) *Սուրէն Գաթիեանէն* 8 Գ.

Ձեռներդ վեր կամ Ճանդուպիաթները *Փարամազ* 7 Շ.

Ձիրեճի (Ժողովածու) 5 թ.

Ձկնորս Ջահար *Երուանդ Մկըրտիչեանէն* 9 Գ.

Ճակատագիր *Առաս Նեկրի* (Թրգմ. Հ. *Արսէն Ղազիկեանէն*) 9 գ.

Ճաշեր եւ Խճճոյիներ Հին Հայաստանի մէջ Հ. վ. *Հաթունէ* 8 վ.

Ճառ Պատրաստական ի Ցիշատակ Հայ Նահատակաց *Յովհաննէս Եպսկ. Նազլեանէն* 8 գ.

Ճեպընթաց Նորածիները *Երուանդ Օտեանէն* 0 գ.

Մագնիսական Քուն (Hypnotisme) Հ. *Ստ. Սարգեանէն* 0 վ.

Մայրենի Լեզու *Եղիշէ Քհնյ. Դազանճեանէն* 7 գաթ.

Մայրենի Լեզու Ց. Ց. *Զաքմաքճեանէն* 0 գաթ.

Մայրը եւ Որբիկան *Տքթ. Մ. Ֆ. Տէր-Յարութիւնեանէն* 0 գաթ.

Մանուկ *Երուանդ Օտեանէն* (Գ. Հաթ.) 5 գ.

Մանկավարժական Մեղրիքը *Բօլեսլաւ Պրուս* (Ալեքսանդր Գլովացկի), (*Թրգմ. Ս. Հաճեան*) 8 *Թ.*

Մանուկներ Սիճցնելու Արուեստը *Տքթ. Գաբրիէլեան* 0 *Ն.*

Մասս Մէջն է կամ կու Սկսուս *Եր.Օտեան, Ա.Բէշեան, Գրէմ-Սիմոն* 1. *Գ.*

Մարզարիտներ Հայ Բանաստեղծութիւնեն (*Գ. հատոր*) 5 *Թ.*

Մարդկային Մարմինը *Տքթ. Ն. Տաղաւարեան* 1 *Գ.*

Մարմնեղրութիւն *Մերուժան Գարագաշեան* 9 *Փ.*

Մարտիրոսացած Հայաստան *Գաբրիէլին Քհնյ. Կիրակոսեան* 0 *Ն.Զ.*

Մեծ Դէպքերը Վաստպրակացուած Ա-Դօ 7 *Ե.*

Մեծ Ցղեռնին Զոհերը (*Նկար*) 9 *Գ.*

Մեծ Ոճիրը *Ա. Անտոնեան* 1 *Գտք.*

Մեղաւորութիւն *Հ. Մ. Քաջունի* 9 *Վ.*

Մեղրագնա *Բ. Զարդարեան* (*Տրկ. և Միջ.*) 9 *և* 0 *Գ. և* 6 *Գտք.*

Մեր Դեբատաճները *Դ. Լեւոնեան* 6 *Թ.*

Մեր Ժողովականները *Եր. Մկըրտիչեան* 0. *Գ.*

Մեր Խաչը *Տքթ. Մ. Սալբի* 1 *Փ.*

Մեր Սուրբ Ծիրանայրը *Վ. Մ. Խաչիկեան* 9 *Գ.*

Մէտիա Հանըմ *Ս. Ակունի* 1 *Գ.*

Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի -Պատմական Քայլը 9 *Գ.*

Միացեալ Հայաստանի Քարտէս *Շ. Փանոսեան* 9 *Գ.*

Մի՛ Էար *Վ. Թաթուլ*, եղանակ՝ *Ա. Գօյանեան* 1 *Լայթ.*

Միլիոն մը Հայերու Ջարդ ի Պատմութիւնը *Ս. Ակունի* 1 *Գ.*

Միջնորդ Տէր-Պապան *Երուանդ Օտեան* 0 *Գ.*

Միրէի Սիրարկածը *Երուանդ Օտեան* 0. *Գ.*

Մխացող Ծուշաձիներ *Ա. Արմեան* 9 *Թ.*

Մուրատի Համբարդութիւնը... *Տիկ. Զապէլ Եսայեան* 0 *Գտք.*

Մտիներ ու Պատկերներ *Վարդգէս* 9 *Զ.*

Մրջիւնների Կեանքից *Ռ. Գաբրիէլեան* 6 *Թ.*

Յակոբ Պարեցի Հճյակեան Նահատակներ *Լեւոն Մարտիրոսեան* 9 *Շ.*

Յանելուած ի Պատրաստութիւն Ս. Պատարագի *Հ. Թ. Թոռնեան* 7 *Վն.*

Յեղափոխութեան Մակարոյծները *Եր. Օտեան* 0 *Գ.*

Յիշատակագիր Վանայ Ինքնապաշտպանութեան Դէպքերուն *Վաստպրական Մխիթարեան* 9 *Գ.*

Յովսէփոս եւ իր Գրեւտրութիւնը Ցերկիրը Պրանիկոց *Հ. Բ. Սարգիսեան* 9 *Վ.*

Յուշարձան Ապրիլ Տասնըմէկի *Թէոդիկ* 9 *Գ.*

Յուշարձան Վէր. Հէրպէրթ Մ. Ալէնի 9 *Գ.*

Յուշիկ Հայաստանի *Տ. Զիթունի* 9 *Գ.*

Նաթ Պինքէրթօն (*Թրգմ. Ժ. Շ.*) (*Թիւ* 1—17) 0 *Գ.*

Նախատրաբեր Հայ Գիւղիչագիտութեան (*դասախօսութիւններ*), *Մազաքիա Արք. Օրմանեան, եղիշէ Արք. Դուրեան և Գնէլ Եպիսկ. Գալէմքեարեան* 5 *Գ.*

Նամակ առ Գերթիա Elbert Hubbard (*Թրգմ. Գէորգ Քէպապեան*) 9. *Ն.*

Նամուս (Բ. տիպ) *Շերմանդագէտ* 1 Ֆ.

Նահապետ Առաքելեան Վարդապետի Մեկնութիւն Ճոխաբանու Աստուածաբանին Հ. Բ. Վ. *Զքաքեան* 0 վ.

Նաուլակիս *Բժ. Բուզուզեան* 5 Թ.

Նարնջագոյն Գիրք. Բարեկորոգումներք Հայաստանեայց (Թրգմ. *Ս. Աւազեան*) 5 Թ.

Նիւ Գարերը (Թրգմ. *Ժ. Շ.*) [Թիւ 1—10] 0 Ֆ.

Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան Վերաբերեալ Գր. *Տէր-Գօզոսեան* 9 վն.

Նշոյլ *Տքթ. Մեգրակ Լիկեան* 0 Ն.

Նորագոյն Աղբիւր Եզնկայ Կողբացւոյ Հ. Գր. Ծ. Վ. *Գալէմքեարեան* 9 վն.

Նորագոյն Սահմանագրական Իրաւունք...

Նոր-Գպրոցի Պատմականը *Գալուստ Մալաթեան* 0 Ֆ.

Նոր Նախիջեւանի Պատկերներ Խ. *Ագամեան* 5 Նն.

Նոր Ուղի (Տիրք V—VI) 5 Ե.

Նոր Ջուղա *Արամ Երեմեան* 9 ՆՀ.

Նոր Օգտվերը Հայ Ձիւնուրիին 0 Հ.

Նոր Սերունդին Պատկ. Տարեցոյցը *Արե-Արանց...*

Նոր Ցոլքեր (Ժողովածու) 5 Թ.

Նուպար Պաշա Իշխան Նուպարեան *Եղիշէ Չէրչեան...*

Շապին Գարահիսարի Ապրուստամրուրիւնը *Յակոբ Տէր-Յարութիւնեան* 7 Թ.

Շէյխ Հօլմի Արկածները *Դոնընօյլ* (Թրգմ. *Ժ. Շերամկացի*) [Թիւ 1—5] 0 Ֆ.

Շղթայուածը *Լեւոն Շանթ* 1 Թէհ.

Ոզոսքորը *Յ. Յ. Գարոնեան* 0 Ֆ.

Ոգեհաղցութիւնը Սատանայական Արուեստ մէ 0 Ն.

Ոգի Հայաստանի *Մանուճխը Երէց* 9 Հ.

Ոստանիկ Լիզուն *Լամոնոսով Տէ Ամիչիս* (Թրգմ. Հ. *Ալիքսիս Ա. Յովսէփեան*) 1 վ.

Ովասիս *Ռ. Որբերեան* 0 Փ.

Մվիներ Են Բօլշեւիկները *Չինովին* 7 Թ.

Որո՞ճի Են Պատասխանատուները 7 Ֆ.

Ուժին Վէիտը *Օննիկ Երիտեան* 0 Փ.

Ուսումնական Հաստատուժոյ Հ. Յ. *Տիրոյեան* 9 վ.

Ուսումն Հայերէն Գասական Լեզուի Հ. *Յակոբոս Տաշեան* 0 վն.

Չագրը Ավրամ կամ Գրիգորին Վրէժը *Երուանդ Օտեան* 0 Ֆ.

Չմուրանի այլ Պահանջներ Ա. *Սվաճեան* 8 Ֆ.

Չորս Տարուան Տառապանք *Սարգիս Տէմիրճեան...*

Պահակ (Բացառիկ թիւ) 1 Ֆթ.

Պաշտօնս Եռմրալ է Ք. *Ժպատանի* 0 Ֆ.

Պատասխանատուները *Ս. Սապահ-Գիւլեան* 6 Փր.

Պատերազմ եւ Խաղաղութիւն Վ. *Հիւկօ* (Թրգմ. *Յ. Ասպետ*) 9 Ֆ.

Պատերազմի Սկիզբը եւ Վախճանը...

Պատմուժիճներ *Վահան Թոթովենց* 1 Ֆթ.

Պատմութիւն Համաշխարհային Պատերազմի (Թրգմ. *Վահան Մխրագեանց*) Ա. Բ. Գ. Հար. 9 Ֆ.

Պատմութիւն Հայոց *Յ. Յ. Զաքմաքեան* 7 Ֆթ.

Պատմութիւն Հռոմէացւոց Հ. Ս. Տէր Մովսէսեան 9 վ.

Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր Դպրոցի (1858—1913), Լէօ 5 թ.

Պատմութիւն Ցեղիոյ Բազբատունեաց Գ. Տէր-Մկրտիչեան և Մեսրոպ Եպիսկ. 1 է.

Պատմութիւն Ցանցի Աբծրուեցւոյ 7 թ.

Պատուի Համար (Բ. տիպ) Շիրվանզադէ 0 գ.

Պարսկահայ Աշուղներ Արամ Երեմեան 0 և 1 ՆՀ.

Պահօ Փարամազ 9 շ.

Պէլ Սօուդէ ազատ Մեկնու Դաղանիք եւ Դարմանի Տքթ. Գէննէդ 5 գ.

Պիլիսցի Մուշեղ Արշակ 9 գ.

Պղնձէ Քաղաքի Պատմութիւնը Տ. Զիլիպունի 9 գ.

Պղտութիւն եւ Անոր Դարմանը Տքթ. Գօզոս Թոթոսեան 5 գսթ.

Պոնտական Ասատմնասիրութիւն Հ. Յակոբոս Տաշեան 9 վէն.

Պուլկարահայոց Երգիծական Տարեցոյցը Էչէկ-Մխեան 9 Ս.

Պօղոս Նուպար Հանրային Դատարանին առջեւ Գ. Ե. Տէր-Վիչեան 0 Յ.

Պօղոս Փաշա Նուպար Ինչո՞ւ Զատորագրից Հաշտութեան Դաշնագիրը Ս. Որբունի 0 գ.

Ջախջախուած Դանկիր Մխիվարդ 0 գսթ.

Ջահակիր (Դրական Ժողովածու) [Ա. և Բ. Թիւ] 9 Գ.

Ջերմամիզութենէ Ջերծ Մնալու Միջոցները Տքթ. Մ. Քարէլ, (Թրգմ. Հարցուկ) 0 գ.

Ջերմամիզութիւնը Բժիշկ Մ. Կ. Մալաքեան 1 գ.

Ռազմական Պատկերներ վ. Վալտեհան 7 թ.

Ռազմի Երգեր—Նոր Երգարան 5 թ.

Ռամկավարութեան Ոգին կամ Անհատականութեան Զարգացումը Յ. գ. Գօզոսեան 0 գսթ.

Ռասբուրին կամ Սրիկայ Վաճառականը Ուիլիըմ Լը Քէօ (Թրգմ. Եր. Տ. Անդրէասեան) 0 գ.

Ռուս Բիւրօկրատիան եւ Հայերը Եղիշէ Ա. Քհ. Դեզամեանց 7 ր.

Ռուս Գօլշեւիզմը Շարլ Բլըթի (Թրգմ. Զ. Ն.) [Ընդհատուած] 0 գ.

Ռուս Տանկական Պատերազմը եւ Ներա Հայազգի Հերոսները Աշոտ Աթանասեան 5 թ.

Սարիբէ... շ.

Սասունի Ս. Շահէն 9 շ.

Սասունայ Յովհ. Գապէեան 1. գ.

Սարկաւագին Կազանդչէքը Յարութիւն Մանուկեան 8 գ.

Սարսափի Երկրին մէջ Հանրի Գարպի (Թրգմ. Միքայէլ Շամամանեան) 9 գ.

Սարսուռապատի Կռիւը Հ. Գանէրեան... Թէհ.

Սգապատկ Աբուժի 9 թ.

Սգապատկ Իշխանի Հայկ Ահէմեան (Ա. և Բ. Տիպ.) 6 թ.

Սե՛ւ բէ Ճերմակ Ք. Ժպտունի 1 գ.

Սէրէն ալ Զօրաւոր Երուանդ Միսխեան 8 գսթ.

Սիսուան Ընկերքցութեան Հ. Գրանեան 8 գ.

Սիրածներուս Համար Յ. Գօզոսեան 5 գ.

Սիրահարներու Տարեցոյցը *ե. Զոբուհեան* 1 Ֆ.

Սիրոյ Զգացմունքը Հայ Գրականութիւնեան մէջ *Աղ. Մելիք* 6 Ֆ.

Սիրոյ Զոհը... *Զ.*

Սիրոյ Խորհրդին առջեւ (Թրգմ. *Զաբելի Նեմցէ*) 1 Ֆ.

Սիֆիլիսը *Բժիշկ Մ. Կ. Մալաքեան* 1 Ֆ.

Սնափառութիւնը Սիրահարներու Աչխարհին մէջ *Տ. Տիրատո* 1 Ֆր.

Ս. Թադէոս Առաքեալ *Վէմ-Խաչ* 1 Ֆ.

Ս. Ճակոբայ Ազգային Հիւանդանոց *Հ. Ի. Սրապեան* 5 Վն.

Սպահանի Փէրիա Գաւառը *Աբամ Երիմեան* 9 ՆՀ.

Սպասցնուածի հետ Մէկ Գիերեզմանումէ Ի. *Տիւսչէ* (Թրգմ. *Քուչուման*) 5 Թ.

Սուէտիոյ Ապստամբութիւնը *Հ. Մ. Խոկէնտէրեան* 5 Գ.

Սրբազանին Նշիկը (Ընդհատուած) *Ս. Ակունի* 0 Ֆ.

Սմոլինի Զարթօնքի Հնգաբաժրութիւնները 6 Ֆռ.

Ս. Գ. Հնչակեան Ընկերներու Պատասխանին 0 Ֆռ.

Սոցիալիզմ եւ Բարոյականութիւն *Վ. Խրէնի* 8 Թ.

Սոցիալիզմ եւ Հայրենիք...

Վահան Մամիկոնեան *Վ. Մ. Քիւրքճեան* 7 Ն.

Վանի Թագաւորութիւնը *Լէօ* 5 Թ.

Վաչխատուն *Եր. Մկրտիչեան* 8 Գ.

Վասպուրականի Նահանջ Քիւրոցը *Ղազիչ Վարդանեան* 0 Ֆռ.

Վարդանանց Պատերազմը Փրօֆ. Անանիկեան 8 Ն.

Վարդանանք *Լէօ* 7 Թ.

Վարժապետին Աղջիկը *Տ. Կամսարական* 1 Ֆ.

Վէներական Ախտեր եւ Ապագայ Հայ Սերունդը *Տքթ Մ. Ա. Վարժապետեան* 6 Ն.

Վերածնունդի Երկունք *Հմ. Աբամեանց* 9 Ֆ.

Վերածնող Հայաստանը *Գեորգ Քարծայր* 9 Ֆ.

Վերջին Աղջիկ *Գ. Քեալաչեան* 0 Ե.

Վիլհէլմ Գիմ 5 Թ.

Վիպակներ եւ Ճաշ ու Ճիր Գրուածքներ *Գր. Զիլինկիրեան* 1 Զ.

Վիճակագրական ճոխ Տեսութիւն մը ի նպաստ Ամերիկահայ Հայաստանի *Հ. Բ. Սարգիսեան* 9 Վ.

Վիճակագրական Ուսումնասիրութիւն Անգրկովկասեան Ժողովրդներու *Բ. Իշխանեան* 9 Բ.

Վրէժի Աւետարան *Շահան Նաթալի* 8 Ֆռ.

Վրէժի Ոխտառուներ *Կայծակ Բանուորեան* 8 Ֆ.

Տագր եւ Թառերգութիւնք Մկրտչի Գէղիկպաշեանի 0 Ն.

Տագր եւ Նամականի Գեղոս Դուրեանի 8 Ն.

Տայի Կարապետ կամ Ամերիկահայ Փեսացուն *Գրէմ-Միմոն* 0 Գ.

Տայր Միութիւն *Բժ. Գ. Ամատունեան* 0 Ալ.

Տաճկուածներ *Ս. Շահէն* 7 Ն.

Տառապող Մարդկութեան Ցոյսը 9 Ն.

Տարագրի մը Ցաւագեղարը *Վ. Մալէզեան* 5 Գ.

Տարեբեր Երկրագործութեան *Հ. Մ. Քալուսեան* 0 Վ.

Տարեցոյց Վերածնունդի *Տքթ. Լեւոն Համբարձումեան* 0. ֆ.

Տեղեկագիրներ 27 *հատ* (*).

(*) *Գոլիս* 12 *հատ*, *Գահիրէ* 6, *Զմիւռնիա* 3, *Փարիզ* 2, *Նոր Զուղա* 1, *Էջմիածին* 1, *Թիֆլիս* 1 *և Գոսթըն* 1, *որոնք ապրուած են* 1916*ին* 4 *հատ*, 17*ին* 2, 19*ին* 7, 20*ին* 8, 21*ին* 4, *անյայտ* 2։

Տետրիւն Առակաց Սողոմոնի *Ներբէս Եպս. Տարսոնի* 9 *Լայմ.*

Տէր եւ Տիկին Զրպոի Պէյ *Յովհ. Ասպետ* 0 *գ.*

Տիզրանակերտի Նահանգին Զարդերը եւ Քիւրտերու Պազարտիւճները *Թումայ Միքաէլեան* 9 *Գ.*

Տիեզերական Խաղաղութեան Ժողովին մէջ (ձառ), *Վ. Հիւկօ* (Թրգմ. *Նահապետ Թուրշնեան*) 9 *գ.*

Տխուր Դրուագներ եւ Աբիւճոա Պատկերներ *Սարգիս Գօզոեան* 9 *Գ.*

Տխուր Մարդիկ *Ս. Զօրեան* 8 *Բ.*

Տպաւորութիւններ Նուխուց Վրթ. *Փափազեան* 9 *Բ.*

Տրամաբանի եւ Խաղաղութեան Երգեր *Մատթէոս Զարիֆեան* 1 *գ.*

Տօնակարգ Չայճաքրեալ 1...

Ցայգաբիրեւոր *Արսէն Երկաթ* 0 *վ.*

Ցեղին Ցաւութիւնը *Յարութիւն Գէրգէրեան* 0 *գ.*

Ցեղիս Երկունքը *Ն. Ագգունի* 6 *Ն.*

Ցոլակ Հ. Հ. Կ. Եմբակցութեան Արտասովոր Ներկայացում 9 *գ.*

Ցուցակ Ներոպական-Հայկական Հրատարակութեանց Հ. գ. Ֆէրհաթեան 9 *վն.*

Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Վատպրակաճի *Երուանդ Լալայեան* 5 *Բ.*

Փայտաշէն Խրճիթից մինչեւ Սպիտակ Տուն (Թրգմ. *Լեւոն Մելիք-Ադամեան*) 6 *Բ.*

Փարամազի Ճառը... Շ.

Փարիզահայ Տարեցոյց 7 *և* 8 *Փ.*

Փէրիչէհէր *Գէորգ-Մեսրոպ* 1 *գ.*

Փոթորիկի Երգեր *Յովհաննէս Գօզոեան* 0 *գ.*

Փոքր Ազգութիւնների Մասին *Ժան Դը Մօրգան* (Թրգմ. *Ց. Գաբամեան*) 7 *Բ.*

Փոքրիկ Ժամերգութիւն 0 *վն.*

Փոքրիկ Պատմուածքներ *Ա. Ահարոնեան* 6 *Բ.*

Փոքր-Հայքի Ցիշատակներ *Ս. Սապահ-Գիւլեան* 7 *Շ.*

Փրկութեան Աբձագոնգր (Թրգմ. *Կ. Գ. Ուզունեան*) 1 *Տ.*

Քաղաքական Գեպքեր Հայոց Պատմութեան մէջ *Արսէն Մխքայէլեան* 9 *Գաթ.*

Քաղաքական Մահափորձ մը Ս-բնւացի մէջ *Ռուբէացի* 0 *գ.*

Քամուն Բերածը Քամին կը տանի...

Քանի մը Խշեր Նովկասահայոց Ազգայնացման Պատմութենէն *Վարդգէս Ահարոնեան* 1 *գ.*

Քաջն Վարպան *Բարգէն Եպսկ.* 0 *Գաթ.*

Քառեակներ *Յովհ. Թումանեան* 0 *Բ.*

Քեզի Շահան-Նաթալի 0 *Գաթ.*

Քերթուածներ *Օննիկ Մահտեսեան* 9 *Գ.*

Քերթուածներ. Կարժիր Սերունդը *Երուանդ Մեսխեան* 9 *Գաթ.*

Քերթուներ ներ եւ Արձակ Բանաստեղծութիւններ *Արշաճիր Հօշաթէրեան* 9 *գ.*

Քմայքի Ծագիկներ *Յ. Ալփարսլ* 7 *գ.*

Քաոս Նախադասներ *Ս. Շահէն* 8. *Շ.*

Քաոս Նախադասներ 6 *Փր.*

Քառաձ կախաղանները *Եզուարդ Չորուքեան* 1 ֆ.

Օշական Ընթերցարան *Մ. Գ. Ժամկոչեան* 9 ֆ.

Օտար Ուայլտի հեքիաթներ (Քննադատական), *Ա. Կարինեան* 6 մ.

Օսմանեան կայսրութեան Հակատագիրը *Անդրէ Մանտէլշթամ* (Թրգմ. *Մխք. Շամամանեանի*) 9 ֆ.

Օսմանեան Պետութիւնը եւ Հայ Սկեղեցիի Անկախութիւնը *Հրանդ Տ. Վրդ. Յովսեփեան* 7 ֆ.

Օտար վայրերում *Ա. Շիրվանզադէ* 1 փ.

Օրացոյց Հայաստանեայց Սկեղեցւոյ Ամերիկայի 1 *Ֆսթ.*

Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդասոցի 5, 6, 7, 8, 9, 0 եւ 1 ֆ.

Օրացոյց Ռ. Ա. Ք. Բէգթըշեանց եւ Ն. Ք. Աբրահամեանց 9 *Րոպտ.*

Ֆանթօմա *Բիէռ Մուռէթը եւ Մարսէլ Ալէն* 0 ֆ.

Ֆէլտ Մարէշալ Ֆօշ (Թրգմ. *Ց. Զրբաշեան* 0 ե.

Ֆութպոլի խաղը *Վարագ Փոզաբեան* 1 ֆ.

ԳՐԱԿԱՆ ՀՈՒՆՁՐ

ԻՐԱՐԱՆՁԻՒՐ ՏԱՐԻՆ

1915ին	66	հատոր
1916 »	36	»
1917 »	63	»
1918 »	58	»
1919 »	144	»
1920 »	171	»
1921 »	101	»
Թուականը անորոշ	29	»
	668	

ԹՈՒՐՔԻՍ ԵՒ ԳՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆ ՎԱՃԱՐԵՐ

Երուսաղէմ	1	
Զմիւռնիա	17	
Հալէպ	1	
Ն. Պոլիս	256	270

ԱՄԵՐԻԿԱ ԵՒ ՌՈՒՍԻԱ.

Ալեքսանդրապոլ	1	
Բազու	8	
Երեւան	10	
Էջմիածին	9	
Թիֆլիզ	90	
Մոսկուա	8	
Նոր Նախիջեւան	1	
Շուշի	1	
Րոստով	1	129

ԵԳԻՊՏՈՍ

Աղեքսանդրիա	8	
Գահիրէ	35	43
		442

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Թաւրիզ	1	
Թէհրան	3	
Նոր-Ջուղա	10	14

ՊՈՒԼԳԱՐԻԱ.

Սօֆիա	3	
Վառնա	1	4

ԻՏԱԼԻԱ.

Վենետիկ	28	28

ԱՒՍՏՐԻԱ.

Վիեննա	16	16

ԳԵՐՄԱՆԻԱ.

Լայփցիկ	3	3

ՀՐԱՆՍԱ.

Մարսէյլ	1	
Փարիզ	18	19

ԱՄՐԻԿԱ.

Նիւ-Եորք	33	
Շիկակօ	11	
Պոսթըն	61	

Տիրոյր	2	
Փրավիանց	3	
Քրէզիս	13	123
Ա.Ն.ԾՈՒԹԻՒՆ ՏԵՂԻՔ		19
Գումար		668

Արտադրութեան բաւական առաջնութեան կարգով կուգան՝

Ա. Ս. Պոլիս	231	հատոր
Ք. Թիֆլիս	90	»
Պ. Պատրի	61	»
Պ. Նիւ-Եորք	33	»
Ս. Պահիրէ	35	»
Զ. Վիճնեթիկ	28	»

Գրեթէ սպառման առ հասարիւ համեմատութիւնն է՝

Պոլիս	50
Ամերիկա	28
Ռումանիա	7
Եգիպտոս	6
Կիլիկիա	5
Եւրոպա	2
Ռուսական վայրեր	2
	100

Իսկ ճիւղերու համեմատական պահերն է՝

	Տեսակ
Դրական-վիպական	118
Հայկական Հարց	75
Պատմական-բանասիրական	61
Բանաստեղծական	57
Դասական	50
Օրացոյց եւ Տարեցոյց	48
Թատերական	41
Հասարակական	36
Դիտական	30
Կենսագրական-ինքնա-դաստական	29
Երգեր եւ Երգարաններ	24
Կրօնական եւ բարոյական	21
Քարտէսներ եւ պատկերներ	14
Զանազան	64
	668

Ասոնց մէջ բնականաբար չը հաշուելով fարsկացերը, պատկերները եւ տեղեկագիրները՝ մնացորդը խմբագրուած է՝

Աբեւելահայ լեզուով	145
Արեւմտահայ »	483

եւ որոնք են

Ինքնագիրներ	553
Թարգմանութիւններ	75

Հետաքրքրական պիտի ըլլար նաեւ մատնանշել որ՝ իր բազմաթիւ գործերով չատ արտադրելու մրցանիշը (record) *կը տանէայ*

ԵՐ. ՕՏԵԱՆ

իր հետեւեալ գործերով

1 Արիւնոտ Ցիշատակներ
2 Թաւառատանական Խորհուրդը
3 Երգիծական Տարեցոյց 1921
4 Թաղականին Կնիկը
5 Լիւռեղ Եաթիեան-Խմոյը եւ Խորհուրդը
6 Ճեպընթաց Նորածիները
7 Մանանայ (Պ. հատոր)
8 Միջնորդ Ձէյնապատան
9 Միհէի Սիրարկածը
10 Ցեղափոխութեան Մանրապատմութիւններ
11 Ձագրը Ափրամ (*)

(*) *Ասոնցմէ զատ իրրեւ թերթօն հրատարակած է՝*

12 Ամիծեան Տարիներ
13 Թիւ 17 Խաչիէճ
14 Կանանչ Հովանոցով Կինը
15 Կաւէ Հերոսներ
16 Հայ Կուլտուրականները

եւ կը չարունակէ հրատարակել չա-

Օտեանէ վերջ կուգայ գրչի տարաբախտ վարպետը

Ա. ՍՈՒՐԻՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

1 Ամման բոցը.— Ձայնը Հնչեց. (Ծռամ)
2. Արարա (երկու տիպ)
3. Արիւնի Փառաւոր
4—8 Սգիպտահայ Տարեցոյց 1915-19 (5 հատոր)
9. Ձմիւռնահայ Տարեցոյց 1920
10. Ձայնը Հնչեց (Վէպ)

Նաև

Բ. ԼԻՕ

1. Հայ Հայրենիքը
2. Հայ Հերոսներ
3. Հայոց Հարցի Վաւերագրեր
4. Հայոց Պատմութիւն
5. Պատմ. Վարարպոի Հայոց Թեմական հոգեւոր պպրոցի
6. Վանի Թագաւորութիւնը
7. Վարդանանք

Իսկ հաւասար բիւով գործեր արտադրած են հետեւեալները.—

Ա. ԿԱՇԵԻՒ ԻՇԽԱՆՆԵՍՆ

1. Ագէտի եւ Տատապանքի Աչխարհից
2. Բազուի մեծ սարսափները
3. Թերմանիայի եւ Թուրքիայի ռեւանշական փոխ-յարաբերութիւնները
4. Դիմակները պատռուած-Մովիր են Բոլշեւիկները
5. Հակայեղափոխական Շարժումը Անդրկովկասում
6. Վիճակագրական Ուսումնասիրութիւն Անդրկովկասեան ժողովրդների

Բ. ՏԻԳՐԱՆ ՉԻԹՈՒՆԻ

1. Առաչին Հայատառի
2. Արեւելեան Խաղաշարի
3. Համբարձման «Վիճակ»
4. Հայատառի Ծնկեհանները
5. Ծուշիկ Հայատառի
6. Պղնձէ Բաղարի պատմութիւն

Գ. Ա.Լ. ՇԻՐՎԱՆՉԱԳԵԱՆ

1. Արիաւիրի օրերում («Պարծի մէջ)
2. Արմենուհի
3. Սօրթ պատմուածքներ
4. Նամուս (Բ. տիպ)
5. Պատուի համար, (Բ. տիպ)
6. Օտար վայրերում

Ահա՛ ետքնամեայ պատկերը հայ գրականութեան մատենագրական հիւղին. Ցաչորդով կուսանեք «Հայ Մամուլը» ուր ալ տարածան մէջ։

բաթաթները «Կգնաս Աղաւն. իսկ ամէն օր «Ճակատամարտ» և «Վերջին Լուր» կը հասցնէ «Տամակները....

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ 1921ԻՆ

ԱԶԳ, *օրաթերթ*, Պոսթոն
ԱԾԳ, *շաբաթաթերթ*, Թէհրան
ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, *եռօր.* Նիւ Եորք
ԱՊԱՊԱՆԱԾ, *երեքերթ.* Բարիզ
ԱՌԱՒՕՏ, *երեքերթ.* Կ. Պոլիս
ԱՐԱՐԻՉ, *կիսամսեայ*, Աւստուա
ԱՐՁԱԳԱՆՔ ԲԱՐԻԶԻ, *շաբաթաթերթ*, Բարիզ
ԱՐՄԻՆԻԱ, *երեքերթ.* Մարսէյլ
ԱՐՕՐ, *երկօրեայ*, Քէզճօ
ԱՍՊԱՐԷԶ, *եռօրեայ*, Քէզճօ
ԱՐԵՒ, *եռօր.* Ազեքսանդրիա
ԱՐԵՒԵԼՔ. ՄԱՄՈՒԼ, *օրաթերթ*, Իզմիր
ԱՐԵՇԱԼՈՑՆ, *երեքերթ.* Նիւ Եորք
ԲԱԶՄԱՎԷՊ, *ամսթ.* Վենետիկ
ԳԱՐՄԱՆ, *ամսթ.* Կ. Պոլիս
ԵՐԻՏ. ՀԱՑԱՍՏԱՆ, *երկօրեայ*, Շիքակօ
ԵՐԿԻՐ, *օրաթերթ*, Կ. Պոլիս
ՋԱՆԳ, *շաբաթաթերթ*, Թաւրիզ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆ-ԺԱՄԱՆԱԿ, *օրաթերթ*, Կ. Պոլիս
ԻՈՐՀՐԴԱՑԻՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆ, *օրաթերթ*, Երեւան
ԻՐԻՆԿ, *կիսամսեայ*, Քէզճօ
ԿԱՎՕՇ, *երեքերթ.* Կ. Պոլիս
ԿԱՐՄԻՐ ԱՍՏՂ, *օրաթերթ*, Փիլատելֆիա
ԿԻԼԻԿԻԱ, *օրաթերթ*, Աւստուա
ԿՈՉՆԱԿ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ, *շաբաթաթերթ*, Նիւ Եորք
ՀԱՑԱՍՏԱՆ, *եռօրեայ*, Քիլիքէ
ՀԱՅ ԲՈՒԺԱԿ, *ամսթ.* Կ. Պոլիս
ՀԱՅ ԿԻՆ, *կիսամսեայ*, Կ. Պոլիս
ՀԱՅ ՁԱՅՆ, *օրաթերթ*, Աւստուա
ՀԱՅ ՊԱՏԱՆԻ, *շաբաթաթերթ* Կ. Պոլիս
ՀԱՅ ՍԿԱՈՒՏ, *ամսթ.* Կ. Պոլիս
ՀԱՅՐՈՆԻՔ, *օրաթերթ*, Պոսթոն
ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՑ, *ամսաթերթ*, Վիեննա
ՀՈՐԻԶՈՆ, *երեքերթ.* Իզմիր
ՀԱԿԱՏԱՄԱՐՏ, *օրաթ.* Կ. Պոլիս
ՄԱՍԻՍ, *օրաթերթ*, Պուէրէշ
ՄԻՄՈՍ, *շաբաթաթերթ*, Իզմիր
ՄԻՈՒԹԻՒՆ, *երկամս.* Գահիրէ
ՅՈՒՍԱՓԸՐ, *երկօրեայ*, Գահիրէ
ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ-ՍԻՍՈՒԱՆ, *եռօրեայ*, Քէզճօ
ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ, *օրաթերթ*, Աւստուա
ՇԱԽԻՂ-ԻԳՆԱՏ ԱՂԱՒ, *շաբաթաթերթ*, Կ. Պոլիս
ՊԱԼՏԱՆԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, *շաբաթաթերթ*, Սօֆիա
ՊԱՀԱՒԱՆ, *եռօրեայ*, Պոսթըն
ՋԱՆԱՍԻՐ, *կիսամս.* Քէզճօ
ՍԱԻԱՌՆԱՆ, *երեքերթ.* Գահիրէ
ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՐ, *օրաթերթ*, Կ. Պոլիս
ՓԱՐԱՒ, *երեքերթ.* Ֆիլատելֆիա
ՕՐԻՆԴ, *ամսաթերթ*, Կ. Պոլիս

ՀԱՒԱՔԱԾՈՅ ՀԱՄԱՐ

ԱՄԷՆ ՏԵՍԱԿ ԻՆՁՊԷՍ ՆԱԵԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐՈՇՄԱՁՈՒԼԵՐ

Գնում, վաճառում եւ փոխանակութիւն.

Դիմել՝ Ց. ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆԻ

Պէօյիւք Եէնի Խան Թիւ 11 Կ. Պոլիս

ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱԿԱԳԻՆ

EASTERN

ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Կ. Պոլսոյ կայաւ՝ Բեհրա. Կալաթա Սեռայ, Օամ.
Նամակատաւ վերնայարկը:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՅԱՄԱՔԱՄԱՍ

Ալպանիա	0,63	Հոլանտա	0,57	Պուլկարիա	0,49
Անգլիա	0,665	Հունգարիա*	0,615	Պելճիքա	0,57
Աւստրիա	0,54	Հաւդոս	0,60	Ռուսիա*	
Գերմանիա*	0,58	Ձիպրալթար	0,66	(Հիւսիս.)	1,25
Եուկօ Սլաւիա	0,52	Մալթա	0,685	Ռումանիա	0,565
Զուիցերիա	0,19	Ցունաստան		Սպանիա	0,615
Իթալիա	0,91	(Յամաք)	0,115	Տանիմարքա	0,66
Իռլանտա	0,415	Ցունաստան		Տանցիկի քաղաք*	0,66
		(Կղզիներ)	0,15	Փոլոնիա	0,65
Լիթոնիա	0,91	Նորվեկիա	0,67	Փորթուկալ	0,66
Լիթուանիա	0,91	Շուէտ	0,75	Ֆինլանտա	0,765
Լիւքէնպուրկ	0,57	Չեխոսլովաքիա	0,615	Ֆրանսա	0,54

ՉՈՐՆԱՉԱՓ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

ԱՍԻԱ

Ատէն	2,50
Բրիտ. Հնդկաստան	2,10
Կիլիկիա*	1,70
Կիպրոս	1,25
Հիճազ	3.55
Ճաւան	4,17
Մինկապուր	3,10
Չինաստան	3,75
Պաղեստին	1,10
Պարսկաստան	3,30
Սէյլան	2,10
Սինկափուր	3,50
Սուրիա	1,55
Վլատիվոսթոք	5,15

ԱՓՐԻԿԷ

Ալճերիա	0,65
Եգիպտոս (Ալեք., Գահիրէ	
Սուէզ, Փորթ-Սայիտ	1,25
Եթովպիա	1,95
Թանճէր	0,79
Թունուզիա	0,65
Մոնրովիա	2,13
Մուաքթմ	1,65
Տրիպոլիս	1,19
Փորթ Սուտան	1,65
Քանալ տնանք	0,83
Քափ	2,50

ԱՒՍՏՐԱԼԻԱ		ԽԱՂԱՂԱԿԱՒՆԻ ԿՂԶԻՆԵՐ	
Աւստրալ. Դաշնակց.	3,75	Կուանա	4,75
Թասմանիա	3,75	Հոնոլուլու	6,75
Նոր Զելանտա	3,75	Մխովէյ	5,50
Նոր Քալետոնիա	4,60		
ՀԱՐԱՒ. ԱՄԵՐԻԿԱ		**ԿԵՂՐ. ԱՄԵՐԻԿԱ**	
Արժանթին	3,97	Բանամա	3,87
Բարպատուէյ	3,97	Քոսթա Ռիքա	4,72
Ուրուկուէյ	3,97	**ԱՐԵՒԵԼ. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ**	
Չիլի	3,97	Բօրնէօ-Ռիքօ	3,87
Պրազիլիա	3,77	Համանա	2,62
ՀԻՒՍԻՍ. ԱՄԵՐԻԿԱ			
Ալպէրթա	2,42	Նիւ Եորք (Նհնգ.)	1,97
Բէնսիլվանիա	1,97	Նիւ Եորք (Քղք.)	1,77
Թէքսաս	2,32	Ուիսքանսին	2,07
Իլլինօյս	2,07	Սասքէչվըն	2,42
Ինտիանա	2,07	Քալիֆորնիա	2,42
Լուիզիանա	2,32	Քարօլին (Հիւսիս.)	2,07
Ձօրճիա	2,07	Քարօլին (Հարաւ.)	2,07
Մանիթոպա	2,32	Քէնատա	2,32
Մէյն	1,77	Քէպէք	1,77
Մէսաչուսէց	1,77	Քըլըմպիա (Դ.Ա.)	1,97
Մէրիլէնտ	1,97	Քոնէքթիքըթ	1,77
Միննէսաթոլիս, Մինն.	2,07	Օհայօ	2,07
Միչիկընն	2,07	Օնթարիօ	1,77
Նիւ Ձըրսի (Նհնգ.)	1,97	Օրէկոն	2,42

ԾԱՆՕԹ.— *Աստղանիշ (*) կրող վայրերու հետ առայժմ հեռագիր չի փոխանակուիր։*

Քաղաքներու դէմը նշանակուած թուանշանները՝ կը ներկայացնեն հեռագրական իւրաքանչիւր բառի համար ոսկեգրամ ֆրանքով սակը՝ 25 ֆրանքը մէկ անգլ. սթերլին թղթադրամի հաշուով, որ կը գանձուի օրուան գնի համաձայն. օրինակ, եթէ Միչիկընի նահանգին ո՛ւղ է մէկ քաղաքը 10 բառով հեռագիր մը զրկել ուզենք՝ բան սակացոյցի պիտի վճարենք

10×2 ֆր. 07=20 ֆր. 70 *ոսկեգրամ, որ 25 ֆրանքը մէկ սթերլինի հաշուով կ՛ընէ 0,828 սթերլին, կամ (սթերլինը ենթադրելով 600 դրշ.) 497 դրշ.*

ՓԱՍՏԱԲԱՆ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԻՒՔԻՒՃԵԱՆ

ԻՐԱՒԱԳԷՏ-ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ

«ԻՆԹԻՈՆ» ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Թիճարէթ Ետան Թիւ 41—42

Հեռաձայն՝ Բեքա — **1135**

ԿԸՍՏԱՆՁՆԷ ամէն տեսակ դասեր՝ Օսմանեան եւ Համաձայնական դասարաններու մօտ, ինչպէս նաեւ կալուածական եւ ժառանգական ամենակճռոտ խնդիրներ:

ԿԸ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐԷ ամէն տեսակ կալուածներ եւ կուտայ կանխավճարներ՝ անոնց գանձելի վարձերուն վրայ:

ԹԱԳՒՈՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ-ԴԵՐՁԱԿ

Պաղչէ Գարու ճէլալ Պէյ խան Թիւ 18

Կ. ՊՈԼԻՍ

Կը պատրաստեմ չափու վրայ ամէն տեսակ հագուստներ

Ամենավերջին նորաձեւութեանց համաձայն

ԱՄԷՆԱԿԱԻՈՐ, ՏՈԿՈՒՆ ԵՒ ԳԻՒՐԱՄԱՏՉԵԼԻ ԳՆԵՐՈՎ

Պատ. յաճախորդներու դիւրութիւն մը ընծայելու համար՝ մեր տրամադրութեան տակ ունինք անգլիական եւ Ֆրանսական կերպասեղէններու ճոխ տեսակներ:

ՀԱՍՑԷ՝

Խմբագրութիւն

«ԴԱՐՄԱՆ»Ի

103—113 *Մեծ Փողոց*

Կ. ՊՈԼԻՍ ԲԵՐԱ

Rédaction

"TARMAN,,

103—113 Grand' Rue

PÉRA CONSTANTINOPLE

ՏՕՔԹ. ՔԱՌԱԹԵԻ

ՆՈՐ ՄԷԹՈՏՈՎ *եւ եղեկտրական ամենավերջին կատարելագործուած գործիքներով կը բուժէ* ԵՐԻԿԱՄՈՒՆՔԻ, ՄԻՋԱՄԱՆԻ *եւ* ԾՆՆԴԱՄԻՋԱԿԱՆ *գործարանները.*

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԵՐ՝ ՀԱՍՑԷ՝

ժամը 9 - 12 եւ 2—7, Բերա, Քիւչիւք
Ամէն օր՝ բացի կիրակիէ: Փարմազ Գափու թիւ 10:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԾՈՎԱՅԻՆ ՁԱՄԲՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ

ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆՑ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿ

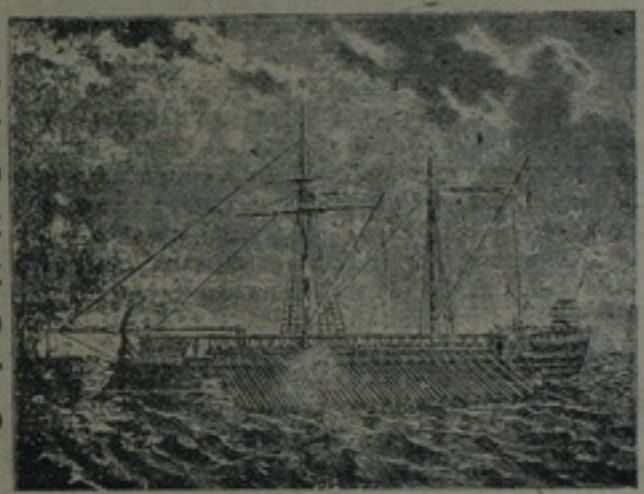

ՀԱՄԱՓՈՒՄ
ՏՈՆՆԱԺ
3125
ՇԵՏԱՁԱՅՆ

ՏՈՄՍԱԿՆԵՐ ԿԸ ՏՐՈՒԻՆ

Հիւսիսային եւ Հարաւ. Ամերիկայի Բանտատայի եւ աշխարհի ամէն նաւահանգիստներու համար.

ՄԱՔՍԱՁԻՆ
ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԾՈՎԱՁԻՆ
ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Օ. ՊԱԼԸՔՃԵԱՆ, Օ. ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

Գալաթիա, Ջինճիլի Բրխբըմ խանի մօվ
Մարիբիմ խան Թիւ 12.

Մ. եւ Կ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՀԱՆՐԱՇՄԱՆՕՔ

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ-ԴԵՐԶԱԿ

ՀԻՄՆՈՒԱԾ 1900ԻՆ

Վկայեալ Բարիզի Լաբրվեզ եւ Գոլիեվիի Ջեւագիտութեանց Ակադեմիներէն.

Վարձատրուած՝ Բարիզի 921ի Ա. կարգի Ոսկի Մետալով,

Կ. Պոլիս, Մեծ Ծուկայ, Զուխաճի խան փողոց թիւ 6-8,
Կ. Պոլիս, Բաղաճ Քաբրրթը Օղլու թիւ 42

Մեր բազմաթիւ յաճախորդաց գոհացում տալու համար՝ մանաւորապէս ուսումնասիրած ըլլալով մարդկային զանազան կազմուածքներու ձեւագիտութեանց արուեստին մէջ ունեցած յարաբերութեանց ճիւղը, ի վիճակի ենք յայտնելու ձեզ թէ՝ մեր երկու վաճառատանց մէջ ալ մեծ խնամով եւ բացարձակապէս արդիական ձեւերով անթերի հագուստներ կը պատրաստուին:

ՀԱԿԱՏԱՄԱՐՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

Տասնմէկերորդ Տարի

ԲԱԺՆԵՑԻՆ

ԹՈՒՐՔԻԱ.	վեցամս.	500	Տարեկ.	1000	Գ.թշ.
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ	»	60	—	100	Ֆր.
ԱՄԵՐԻԿԱ.	»	6	»	10	Տոլ.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Թիւ 37 Գաղրիսթեան Փողոց, Բերա-Կ. Պոլիս

Հեռաձայն՝ ԲԵՐԱ-927

ՏՊԱՐԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՏԵՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՀԻՄՆՈՒԱԾ 1909ԻՆ

Կ. Պոլիս, Գալաթա Պալի Ճատաէսի

Կը տառանձնէ ամէն տեսակ տպագրական գործեր, հաշուակալոր, մաքուր և դիւրամատչելի պայմաններով, ինչպէս նաև հրատարակչական գործեր

Հ. Մ. Ը. Մ.

ՀԱՑՈՑ ՄԱՐԶԱԿԱՆ ԵՒ ՍԿԱՈՒՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՊԱՏԱԿ.— *Յեղին Փիզիքական խաթարումին գէմ մաքառիլ, երիտասարդութիւնը մղելով բարոյական խաղերու, ապատելով զանոնք վատասեռիչ միջավայրերէ. Պատասխանատուիւնը պատրաստել կեանքի պայքարին. իրերօգնութեան ու եղբայրակցութեան զգացմունքը մշակել անոնց մէջ։*

Մուտքեան հասցէ. 26 Թօրասանեանց խան, Սիրէնճի Կ. Պոլիս,

ԿԻԼԻԿԻԱ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ

ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Թիւ 37 Գապրիսպան Փողոց 57 La Belle Ave., H. P.

Կ. ՊՈԼԻՍ ԲԵՐԱ (*U. S. A.*) *DETROIT, MICH.*

ԱՄԵՆԱՃՈՒ ՄԹԵՐՔ

ԳՐԱՊԱՆ, ՎԻՊԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ, ՔԱՆԱՍՏԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՑԿ. ԳՈՒՄԵՐՈՒ,

ԻՆՉՊԷՍ ՆԱԵԻ՝

ԳԱՍԱԳՐՔԵՐՈՒ, ՔԱՒՔԱՐԱՆՆԵՐՈՒ, ԳԱՐՑԻՍՆԵՐՈՒ ԵՒ ՀԱՑԿ. ԳԱՐԹԵՐՈՒ

ԳՐԱՏՈՒՆՍ ՈՒՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՃԻՒՂ

"ԿԻԼԻԿԻՈ,,Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԳԱՏՈՒԻ ՀԱՄԱՐ, Դրամա 4 Արար, Շիրվանզադէ	40
ԱԲՈՒ ԼԱԼԱ ՄԱՀԱՐԻ, (Քաոթու), Ա. Խահակեան	20
ԽԹՆԱՐՀՆԵՐԸ (Տիպեր), Յ. Օշական	30
ՆԱՄՈՒՍ, Դրամա 4 Արար, Շիրվանզադէ	30
ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՐԳԱՐԱՆ, (Երգարան), Յ. Սարգիսեան	100

ԲԺՇԿԱԿԱՆ-ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ԲԺՇԿ. Մ. Կ. ՄԱԼԱՔԵԱՆԻ

ՋԵՐՄԱՄԻՋՈՒԹԻՒՆԸ (Գէլ Սօղուղլուղու)	10
ԹՈՓԱԽՏԸ, (Ծագումը և Դարմանը)	10
ՍԻՖԻԼԻՄԸ, (Ծագումը և Դարմանը)	10

Հետագային կը տեսնենք ուրիշ հատորներ

ՏՊԱՐԱՆ

Յ. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻՔ

ՀԻՄՆՈՒԱԾ 1884Ին

Պապը Ալի Ճատաէի Թիւ 73

Ուր խնամքով կը տպագրուին ամէն լեզուէ եւ ամէն տեսակ գիրեր, թերթեր, պաւճուռներ, ազդարարութիւններ, հրաւիրագիրներ, այցետոմսեր եւայլն։ Մաքուր, ճշտապահութիւն եւ դիւրամատչելի գին։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ (Ա.).— Մասիսը 52
ԱՂԱԼԱՐԵԱՆ (ՄԱՐԿՈՍ).— Ուշագրութեան Փոթի 192
ԳՕԼԱՆՃԵԱՆ (ԵՓ.).— Օրօրում 236
ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ (Փ.).— Ցուշեր Երեւանից 238
ՋԱՐԵԱՆ (ԱՈՍՏԱՆ).— Նապօլէօն, Բնիօվէն, Դանիել 247
ՋԱՒՕՐԵԱՆ (Ս.).— Ձիւնուր Մուսճ 215
ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (ՑՈՎՀ.).— Քառեակներ 378
ԻՍԱՀԱՆԵԱՆ (Լ.).— Նոյս Կաւախզուրիւն 237
ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ (Ա.).— Բերդուածներ 209
Լ ՕՐԻՍ.— Ա.ժզահարը 244
ՆԱԺԱԿ (Փ.).— Նամակ 212
ՆԱՒՑԵԱՆ.— Քառեակներ 243
ՆՄՐԱՊՐՈՒԹԻՒՆ I .— Մատենագիտական 386
II .— Հայ Մամուլը 405
Ն.— Պոլշեւիկուրիւն 262
ԿԱՓՎԱՐԵՆՑ (Փ.).— Մենուրիւն 276
ՆՈՐԱՑՏԵԱՆ (Լ.ՈՒԹԵՐ) I վաճառ 189
II Հովուուհի 191
ՀԱՅՅՈՆԻ (Հ. ՎԱՐԴԱՆ).— Լեռնցիաց Սուրբը 379
ՀԱՃԸՂՋ I Քառեակներ 243
II Գիշեր Գովք 309
ՄՆՍՐԱՊ (ԳԱԼՈՊ) I Թրքահայերն ու Թուրքերը (1914—1918) 102
II Այսօրի Բանասարկեալներ 323
ՄԻՔԱՒԵԼՅԱՆ (ԱՐՍԷՆ).— Հայ Բօլշեւիկներ եւ Հայաստան 58
ՆՆԿԻՒ (ԱՏԱ.).— Գազաղիի Համար 330
ՇԻՐԱԶՆԶԱԿԻՉ.— Կօսմօպոլիտ 3
ՊՈՒՀՄՕՆ (Գնդ. Է.).— Կիլիկիա (1919—1920) 332
ՍԱԼՓԻ (Տօքթ. Մ.).— Մահուան Սենեակը 222
ՍԱՄԻՀՆ (Թրգմ. Վ. Գէորգեան).— Հակում 246
ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ (ՑԱՆԳՈՒ) I Նոյեմբի Նախանձր 165
II Աբտ. Յարուրիւնեան 265
ՍԵՒԱԿ (Ծ.).— Հայաստան 167
ՍՕՍ-ՎԱՆԵՒ.— Հայ Մամիկը 314
ՎԱՀԷ-ՀԱՑԵԱ.— Փոքրիկ Զեւոհը 275
ՎԱՐՈՒԺԱՆ (ԴԱՆԵԼԻԱՆ) I Ծաղրանկար 376
II Հմայքի Աղբիւր 377

ՏԱՏՈՒՐԵԱՆ (ԱՀԱՐՈՆ) I Ոճիր 96
II Աբենաս Պալլաս 100
III Ճաղրանակ 101
ՏԻՐԵԱՆ (Վ.ԱՀԱՆ) I Հրաժեշտի Գագէլ 50
II Ձմռան երգ 51
III Վերջին Սէր 51
ՏԻՐ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ (Ս. Վ.) Համառօտ ճկաբազիր Պիշապազուն Եգիպտի Քուրմանիճիներու 277
ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ (ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ).— Բանաստեղծութիւնները 383—385
ՓՈՒՉԱՆ (ՆԱՀԱՊԵՏ).— Սիրոյ Տագեր 264 և 274
ՕՏԵԱՆ (ԵՐՈՒԱՆԴ).— Համբարձում Աղա 168
.՝. Կոմիտաս Վրդ.— Իր Երաժշտական Գործը եւ իր Կեանքը 37
— Կառապանի մը պատմութիւնը 319
ՇԱՆՈՒՑՄԱՆՑ ԲԱԺԻՆ 406

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	ՏՈՂ.	ՍԽԱԼ.	ՈՒՂԻՂ.
17	29	*գէպի*	*գէպս*
165	4	*Ծրնծղայի*	*Ծրնծղանէրու*
165	18	*պրնդագարդ*	*պճնագարդ*
166	11	*ըզգած*	*ըզգաց*
167	2	*չէմքին*	*չեմքին*
198	32	ԳՈՀԱԶՄ	ԳՈՀԱԶԱՄ
212	2	*շուշանիկս*	*Շուշանիկս*
243	11	Տաքեւ	Թիֆլիզ
243	20	*Այո*	*Այ՛*
263	6	*չուցիս*	*չուցիմ*
263	14, 24	*ախիճ*	*ագիճ*
303	30	*գամփռը*	*գամբռը*
388		Աթանայ Բառարաճ	(ջնջել)

Ինչ Կ'բսեն Ձեռքի Գիծերը, *Թօքատեան և Բէչեան* 50

Լեզեցիներ, *Յովհ. Թումանեան* 25

Լուռ Ցաւեր, *Դր. Զօհրապ* 40

Ծղնիտացիի Հայեր, *Դր. Զօհրապ* 30

Մասլիար եւ Տարեցոյց, *Եր. Օտեան* 70

Կեանքը Ինչպէս որ է, *Դր. Զօհ.* 40

Կրօն եւ Գիտութիւն, *Միքայէլ Վարանդեան* 50

Հայաստան, *Հ. Լինչ* (2 *Հատ.*) 250

Հայաստ. Զարդեր, *Լեփսիուս* 100

Հայ Գրողներ, *Ա. Հատ.* 400

Հայարդիներ, *Մխիթարեան* (*Ա. և Բ. Հատք*) 30

Հայոց Պատմութիւն, *Մ. Գալանեանեան* 100

Հայոց Պատմութիւն, *Յ. Զազմազեան* 300

Հայոց Պատմ., *Լէօ* (*Ա. Հատ.*) 600

Հայրենի Աղբիւրից, *Ա. Խատիսեան* 100

Հայրենիքիս համար, *Ա. Ահարոնեան* 125 *է.* 150

Համեմատական Հանդրագիտական Բառարան *Հ. Առաքելեան* 600

Հանճար Հայաստանի, *Յ. Խարազեան* 100

Հացին Երգը, *Դ. Վարուժան* 100

Հին Աստուածներ, *Լ. Շանթ* 80

Ճակատագիր, *Ա. Նէկրե, Թրգ. Զազիկեան* 50

Ճամբուն Վրա, *Լ. Շանթ* (5 *տպաք*) 30

Մանկ. Պատմ., *Խշմ. Երկային. Արգութեանց* 300

Մանկուտ. Մեկերը, *Բ. Գրաս* 30

Մեծապատիւ Մուրացկաններ, *Գարեհեան* 150

Մի Գիւղացու Պատմուտ. 80 *է.* 100

Մի Գոյց Ճապոնուհի, *Հեզ. Մեխիթեան* 50

Միջնադ. Տէր Պապաց, *Եր. Օտեան* 130

Ցաւուրիւն, *Լ. Տալտաղ* 150

Ցեղասիրութեան Մակաբոյծներ, *Եր. Օտեան* 40

Ցուցարձան Ապրիլ Տասնըմէկի 100

Ցուցիկ Հայաստանի, *Տ Չէրէզեան* 100

Շոպոհաուրը, *Յ Գաբրիելեան* 25

Մր Մէկուն Ըսելէն, *Թլկատինեան* 40

Ուրուականներ, *Հ. Իսահակեան* (3 *տպաք*) 50

Զագրր Ավրամ, *Եր Օտեան* 25

Զարդլր Արթին Աղա, *Օտեան Կիւրճեան* 25

Պաղտասար Աղբար, *Յ. Գաբրիելեան* (3 *տպաք*) 50

Պատմական Բերակնութիւն, *Գ. Վանցեան* 75

Պարտէզներ, *Ա. Ահարոնեան* 30

Սասունցի Դաւիթ, *Յովհ. Թումանեան* 25

Սն Նազարեանցի Երկերը, (*Ա. Հատոր*) 100

Սպարերկրեայ Կրակ, *Բուբակին* 40

Վարդանանք, *Լէօ* (3 *տպաք*) 100

Վարդանանք, *Մ. Բիւզանդ* (5 *տպաք*) 25

«Վերածնունդի» Տարեցոյց, *Տաքթ. Լ. Հ.* 100

Զիօկոնտա, *Տ'Անունցիօ* (5 *տպ*) 40

Թագուհին կամ Արիկայ Վանական 50

Տրամութեան եւ Խաղաղութեան Երգեր, *Մ. Զաբելեան* 50

Քաղիլ. Դէպքեր Հայոց Պատմ. Մէջ, *Ա. Միքայէլեան* 200

Քուրան Մուհամմէդի, *Թրգ. Լ. Լաբենց* 100

Քրիստոնէութեան Մուտքն ի Հայս, *Գ. Մեսրոպ* 25

Քաուստ, *Կէօթէ, Թրգ. Բաբթուղաբեան* 150

Ֆէօդոր Իօաննովիչ Արքան, (5 *տպ.*) 40

ՁԱՆՈՒ ԱՌՔԱՀԱՄԾԱՆ

Գրամատուռ, Հրատարակիչ, Թերթերու գործակալ, ապահովան կեզրոնատեղի բոլոր նոր հրատարակութիւններուն

Ն. Պոլիս. Գաղթ Ալի Բէյիս Է.Ճ. Խան.

891.99(
Z-2

ՓՈՒԱՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԿԵՆԴԱՆԻ ՉԱՓՆ

ՈՒ Գ. ՊՈՒԱՆԻ

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԺՈՂՐՎԱԻՐԴԻՆ

(ԱՌՆՈՒԱԾ ԿՐԱՄՕՖՕՆԻ ՎՐԱՅ)

Ողջո՛յն ձեզ, պանդուխտ որդիք Հայոց, որ բաղդն զձեզ հայրենի աշխարհից վարել է մինչեւ Ամերիկա:

Ողջո՛յն ձեզ Աբրահամեան աշխարհիկն, Մահեաց Ծոյնս ե տատպանիկն, Էջմիածնայ Սուրբ Տաճարիկն:

Ողջո՛յն ձեզ Հայոց Հայրիկիկն, ո՛ տայր ինձ որ առնեի տայի ձեզ իրրեւ Ծոյնան ազատնին, թէ ցամաքեցաւ չրհեղեղ, դարձէ՛ ձեր հայրենի աշխարհն, սի՛րտ առէ՛ք, հաջալերուեցէ՛ք, ուբաղդ եւ բաղդաւոր պանդուխտ որդիք Հայոց, Առաւօտյ այցելութիւն մօտ է մեր չարչարեալ աշխարհին:

Ողջո՛յն առէ՛ք ևսեւ մեծ հեռաից էջախտնին, որ իմ կենդանի ձայնը առաւ բերաւ ձեզ, կեցցէ՛ յաւէտ իմ եւ իւր [illegible] շառաւիղը: Որ շնորհաւորեմ ձեր մուտ ի ևոր [illegible] յաջողութիւն մաղթելով ձեզ:

1895 Յունուար, Էջմիածին

ՔՐՇ. 100—ՏԼՐ. 1.50

ՎԱՃԱՌՄԱՆ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐ

“ԿԻԼԻԿԻԱ,, ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆԻՆ

թիւ 37 Գասպիսթան փողոց

Կ. ՊՈԼԻՍ ՌՈՒՄ.

The “Cilicia,, Book S[illegible]

57 LA BELLE AVE., H. [illegible]

[U. S. A.] DETROIT, MI[illegible]

Կը գտնուի նաեւ բոլոր հայ գրավաճառանն[illegible]

A II 80628